МИР ҸӘЛАЛ, П. ХӘЛИЛОВ

АРХИВ

ӘДӘБИЈЈАТ-ШҮНАСЛЫҒЫН ӘСАСЛАРЫ

МААРИФ

1972
794

МИР ҸӘЛАЛ,
ПӘНАҺ ХӘЛИЛОВ

8
М 66

ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫҒЫН ӘСАСЛАРЫ

АЛИ МӘКТӘБЛӘР ҮЧҮН ДӘРСЛИК

Азәрбајҹан ССР
Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији тәрәфиндән
тәсдиг едилмишдир

365-48

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

37022

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы—1972

9 С (Аз.)
П 26

«Әдәбиjjатшүнаслығын әсаслары» дөрд фәсилдән ибарәтдир: әдәбиjjат һаггында үмуми мә'лумат; әдәби әсәрләр һаггында; әдәби нөвләр вә жанрлар; әдәби метод вә әдәби мәктәб.

Дәрслик али мәктәб тәләбәләри, аспирантлар вә әдәбиjjат мүәллимләри үчүн jазылмышдыр.

Китабын биринчи, икинчи, үчүнчү фәсилләрини профессор Мир Чәлал; «Мүгәддимә», «Форма вә мәзмун» вә дөрдүнчү фәсли филоложи елмләр доктору Пәнаһ Хәлилов jазмышдыр. «Драматик нөв»үн мүәллифи досент Тәһсин Мүтәллимовдур.

7—2—2
1972

Пашаев Мир Джалал Али оглы,
Халилов Панах Имран оглы

ОСНОВЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

(на азербайджанском языке)

Ихтисас редактору *Ф. Һүсеjнов.* Нәшриjjат редактору *И. Абасов.* Бәдии редактору *А. Әләкбәров.* Техники редактору *В. Сәлимова.* Корректору *С. Агаjева.*

Јығылмаға верилмиш 20/I-1972-чи ил. Чапа имзаланмыш 24/VIII-1972-чи ил. ФГ 01412. Кағыз форматы 60×90¹/₁₆. Физики вә шәрти ч. в. 17,5. Учот нәшр. вәрәги 18.5. Сифариш № 95. Тиражы 13 000. Чилддә гиjмәти 56 гәп.

Азәрбаjчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшриjjат, Полиграфиjа вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси «Маариф» Нәшриjjаты, Бакы, Һүсү Һачыjев күчәси, № 4.

Азәрбаjчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшриjjат, Полиграфиjа вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси 26 Бакы комиссары адына мәтбәәси, Бакы, Әли Баjрамов күчәси, № 3.

МҮГӘДДИМӘ

Әдәбиjjат һаггында елмә әдәбиjjатшүнаслыг деjилир. О, үч әсас шө'бәjә аjрылыр: әдәбиjjат тарихи, әдәби тәнгид вә әдәбиjjат нәзәриjjәси. Бунларын һәрәсинин вәзифәси, тәдгиг обjекти вардыр.

Әдәбиjjат тарихи, кечмиш әдәбиjjаты, вахты илә jазыб-jаратмыш сәнәткарлары, әдәби просесин тарихини өjрәнир. Гаршылыглы әлагәләр вә тә'сир, әдәби хроника, jазычынын тәрчүмеjи-һалы, онун дүнjакөрүшүнүн мүәjjәнләшмәсинә хидмәт етмиш амилләр, әдәби мүһити сәчиjjәләндирән ичтимаисиjаси шәраит, әдәби тәнгидин инкишаф jоллары әдәбиjjат тарихчисинин тәдгиг обjектидир. Әдәбиjjат халгын мә'нәви сәрвәти олдуғундан, әдәбиjjат тарихи дә милли характер дашыjыр. Лакин әдәбиjjат тарихчиси бүтүн гаршылыглы әлагә вә тә'сири өjрәнмәдән милли әдәбиjjатын инкишаф хүсусиjjәтләрини һәртәрәфли вә обjектив үмумиләшдирә билмәз.

Әдәби тәнгид, мүасир әдәби просесин jол jолдашыдыр, бу просесин ичәрисиндә инкишаф едир. Тәнгидчинин ме'jары мүасир һәjат вә сәнәтин тәләбләридир. Әдәбиjjат тарихчиси баш вериб өз инкишафыны сона jетирмиш әдәби һадисәләри тәдгиг етдиjинә көрә һәмин һадисәнин тарихән нә гәдәр мүтәрәгги вә jа мүртәче рол оjнадығыны мүәjjән едир. Тәнгидчи исә һәр jени әсәрә мүасир вә габагчыл елм сәвиjjәсиндән jанашыр, онун гаршысында тәләбләр гоjур, лазым кәләндә рич'әтә чыхыб, чәмиjjәт һаггында мүһакимә jүрүдүр, мүхтәлиф мә'хәзләрә мүрачиәт едир, аналожи фактлары тутушдурур вә с. О, бәдии әсәри сәнәт дилиндән елм дилинә чевирир вә охучулара аjдын олмаjан мәтләбләри изаһ едир. Тәнгидчи кечмиш классик абидәдән данышанда да онун тарихи әһәмиjjәтиндән даһа чох, мүасир чәмиjjәтә хидмәтини гиjмәтләндирир, классик әдәбиjjатын бу күнкү әдәбиjjата көмәк едән ән'әнәләрини ишыгландырыр.

Тәнгид мүасир әдәби инкишафа истигамәт вериб, онун наилиjjәтини үмумиләшдирир, jени нәзәри мүддәалар ирәли сүрүр, мүһүм jенилиjи тәблиғ, инкишафы ләнкидән гүсурлары рәдд едир. Тәнгидин вәзифәси бәдии әсәри вә просеси изаһ, шәрһ етмәк, ону ачмаг, jазычыjа көмәк етмәкдир.

Әдәби тәнгидин наилиjjәти сонралар әдәбиjjат тарихи вә әдәбиjjат нәзәриjjәси үчүн гиjмәтли материал тәшкил едир.

Мәгсәдләри мұхтәлиф олса да әдәбиjjат тарихи вә әдәби тәнгид бир-бири илә гаршылыглы әлагәдәдир. Бу саһәләрин икиси дә әдәбиjjат нәзәриjjәсинә мөһтачдыр. Чүнки һәр икисинин тәдгиг методунун принсипләри әдәбиjjат нәзәриjjәси тәрәфиндән һазырланыр. Нәзәри биликлә силаһланмаjан әдәбиjjатшүнас jүксәк сәвиjjәли әдәбиjjат тарихи jарада билмәдиjи кими, нәзәри чәһәтдән зәиф олан тәнгидчи дә мүасир әдәби просеси дүзкүн гиjмәтләндириб, она истигамәт вермәкдә, jә'ни нәзәри мүддәалар ирәли сүрмәкдә ачиз галачагдыр. Әдәбиjjат нәзәриjjәси бу мә'нада әдәбиjjатшүнаслығын әсасларыдыр. Тәәччүблү деjил ки, али мәктәбләрин филоложи факүлтәләриндә биринчи нөвбәдә әдәбиjjат нәзәриjjәси тәдрис едилир, сонра исә тәдричән әдәбиjjат тарихи өjрәдилир.

Әдәбиjjат нәзәриjjәси әдәбиjjатын ганунаујғунлуғуну тәдгиг едән бир елмдир. О, әдәбиjjатын хүсусиjjәтини, ичтимаи маһиjjәтини, чәмиjjәтдәки мөвгеjини вә вәзифәләрини өjрәнир. Шүбһәсиз ки, о әдәби тәчрүбәjә әсасланмалы вә бүтүн мүддәаларыны онун инкишаф перспективләринә көрә муәjjәнләшдирмәлидир. Узаг кечмишдә бә'зи нәзәриjjәчиләр Гәрби Авропа әдәбиjjатынын наилиjjәтинә әсасланмышлар, һәтта Аристотел мәшһур «Поетика» әсәриндә jалныз jунан әдәбиjjатынын тәчрүбәсини үмумиләшдирмишдир. Лакин адындан да көрүндүjү кими бу гәдим әсәр бир сыра поетик ганун-гаjдалары, әдәбиjjатын бә'зи мүһүм нәзәри мәсәләләрини муәjjәнләшдирән поетикадан ибарәт олмушдур. Заман кечдикчә елм поетика китабларындан, гәванди-әдәбиjjәләрдән системли әдәбиjjат нәзәриjjәсинә доғру jүксәлмишдир. Бу jүксәлиш ики мүһүм мәрһәләjә аjрылыр: марксизмә гәдәр әдәби-нәзәри фикрин инкишафы вә марксизм-ленинизм әдәби нәзәриjjәсинин jаранмасы.

Антик дөврүн классик jунан философларындан Һераклит (530—470), Демокрит (460—370) вә Сократын (469—399) әсәрләриндә әдәбиjjатын бә'зи нәзәри мәсәләләринә, көзәллик анлаjышына даир мүлаһизәләр вардыр. Платонун (427—347) әсәрләриндә исә әдәбиjjата даир фикирләр даһа чох вә нисбәтән ардычылдыр. Лакин Платон идеалист олдуғундан әдәбиjjата «әбәди идеjанын» ин'икасы кими бахмыш вә ону реал варлыгдан аjырмышдыр.

Әдәбиjjат һаггында илк нәзәри систем jарадан көркәмли философ Аристотел (384—322) олмушдур. Онун «Ше'р сәнәти» («Поетика») адлы мәшһур әсәри бүтүнлүклә әдәбиjjат нәзәриjjәсинә һәср едилмишдир. «Сиjасәт» вә «Риторика» адлы әсәрләриндә дә онун әдәби фикирләри вардыр. Аристотел бә'зән идеализмә гапылмышдыр. Лакин күлл һалында көтүрүлдүкдә онун «Поетика»сы әдәбиjjатын чох мүһүм нәзәри проблемләрини материалист дүнjакөрүшүнә әсасән һәлл едән бир әсәр кими узун өмүр сүрмүшдүр.

Аристотел биринчи нөвбәдә әдәбиjjатын һәjатилиjини, онун варлыгла бағлылығыны көстәрмишдир. О, инсан һәjатыны, чәмиjjәти, мадди варлығы әдәбиjjатын објекти һесаб етмиш, инсанын мә'нәви-зеһни инкишафында онун әһәмиjjәтини, тәрбиjәви тә'сирини гиjмәтләндирмишдир. Аристотелә көрә әдәбиjjат өз материалыны һәjатдан алыр, амма һәр тәсадүфи шеjи jох, рәнкарәнк һадисәләрдән ән вачибини, ичтимаи әһәмиjjәтә малик оланыны сечир.

Аристотел еjни заманда, әдәби нөвләрдән епос, лирика вә драм әсәрләринин дә хүсусиjjәтләрини муәjjән дәрәчәдә шәрһ етмишдир. О, инчәсәнәтдә траҝик вә комик анлаjышлары муәjjәнләшдирмиш, фачиә гәһрәманы, фачиә гаршысында дуран вәзифәләр һаггында нәзәри мүддәалар ирәли сүрмүшдүр. Бәдии дил вә ше'рин сәнәткарлыг мәсәләләри дә Аристотелин тәдгигатында мүһүм jер тутур.

Бу бөjүк философун бә'зи нәзәри фикирләри дәринлиjи вә әһатәлилиjи е'тибары илә әсрләр боjу өз һөкмүнү сахлаjа билмишдир. Нәзәриjjә аләминдә онун тә'риф вә мүлаһизәләри илә кифаjәтләнмишләр.

Еллинизм дөврүнүн шаирләриндән Квинт Һоратси Флакк хүсуси нәзәри әсәр jаратмаса да «Писонлара мәктуб», jахуд «Поезиjа елми» адланан поемасында бәдии jарадычылығын бир сыра мәсәләләри барәдә фикир сөjләмишдир.

Һоратси геjри-реал уjдурманын әлеjһинә чыхараг сәнәтдән доғрулуг, һәгигәтпәрәстлик тәләб етмишдир. О, сәнәтдә шәртилиjин олдуғуну нәзәрә алырды. Лакин «гузу илә jыртычы пәләнкин әлбирлиjи»ни тәсдиг едән шәртилиjи бәjәнмирди. Һоратси jазычыдан гәләмә алдығы һадисәни дәриндән jашаjыб һәjәчанланмаг, охучуну әлә алмаг бачарығы истәjирди. Исте'дад вә илһам һаггында да онун мүлаһизәләри мараглыдыр. Һоратси бүтүн мүддәаларында Аристотелә әсасланмыш вә антик әдәбиjjатын наилиjjәтинә jүксәк гиjмәт вермишдир.

Интибаһ дөврүнүн бә'зи сәнәткарлары (Сервантес, Лопе де Вега вә башгалары) әдәбиjjатын jени инкишафыны тә'мин етмәк үчүн орта әсрин феодал мәфкурәсинә гаршы чыхмышлар. Онлар һуманист вә демократик меjлләрин гәләбәси, һәjатла инчәсәнәтин әлагәсинин даһа да мөһкәмләнмәси уғрунда мүбаризә апармышлар. Лакин онларын мүлаһизәләри хүсуси нәзәри систем һалыны алмамышдыр.

Jени нәзәриjjә jаратмаға jалныз классисизм әдәби мәктәбинә мәнсуб олан бә'зи jазычылар чәһд етмишләр. Франсыз jазычысы Никола Буало-Депрео (1636—1711) «Поезиjа сәнәти» (1674) адлы нәзәри китаб jазмышдыр. Бу мәнзум әсәрдә Буало классисизм мәктәбинин ганун-гаjдаларыны үмумиләшдирмишдир.

Буало антик сәнәти, Аристотел вә Һоратсини чох севир, гәдим jунан әдәбиjjатыны нүмунә кими гәбул едирди. Бу дәрин рәғбәтинә көрә дә Буало jунан әдәбиjjатынын наилиjjәтинә вә Арис-

тотелин нәзәри көрүшләринә әсасланараг интибаһ дөврү әдәбијјатынын тәчрүбәсинә биканә галмышдыр.

Онун әсәри дөрд нәғмәдән ибарәтдир. Әсил шаирлик исте'дад вә илһамына малик олмајанлары Парнаса лајиг көрмәјән Буало әдәбијјатдан мәзмун вә форма вәһдәти, дил садәлији вә аһәнкдарлығы, јығчамлыг, һәгигәтпәрәстлик, јүксәк ичтимаи идеја, нәчиб бәшәри мотивләр тәләб едирди. О, јарадычылыға ичтимаи һадисә кими бахараг шөһрәтпәрәст, пулкир шаирләри сәнәт мөһтәкирләри кими рәдд едирди. Буалонун поетикасында һәгигәтә ујғунлуг биринчи тәләб кими ирәли сүрүлүр. О, ағыла архаланмағы, мә'насыз, әјләнчәли ујдурмалардан гачмағы мәсләһәт көрүр. Әдәбијјатын һисс-һәјәчан мәһсулу олдуғуну инкар етмәјән бу нәзәријјәчинин фикринчә ән јахшы әсәр ағылла һиссин, идракла һәјәчанын мөһкәм вәһдәтиндән әмәлә кәлән, ағыл вә илһам саһибинин јаратдығы, садәлији, аһәнкдарлығы вә јүксәк мәзмуну илә сечилән әсәрләрдир. Бүтүн бу мүлаһизәләри илә бәрабәр, Буало антик ше'р сәнәтинин вә франсыз классисизминин јаратдығы әсәрләри тәгдир-тәһлил едиб, жанрларын хүсусијјәтини изаһ етмишдир. Јалныз классик јунан әдәбијјатыны јеканә нүмунә кими көтүрдүјүнә, ше'р вә драматуркија үчүн мәһдуд ганунгајдалар мүәјјәнләшдириб онлары мүдафиә етдијинә көрә Буалонун поетикасы бир гәдәр мәһдуд вә зиддијјәтлидир.

Әдәбијјат нәзәријјәсинин инкишафында XVIII әср маарифчиләри мүһүм рол ојнамышлар. Франсада Д. Дидро (1713—1784), Алманијада Г. Е. Лессинг (1729—1781), Русијада М. В. Ломоносов (1711—1765) вә А. Н. Радишшев (1749—1802) бир сыра јени нәзәри мәсәләләри һәлл етмишләр. Дидронун «Салонлар», «Драматик әдәбијјат һаггында», «Актјор һаггында парадокс», Лессингин «Лакоон» вә «Һамбург драматуркијасы» әсәрләри мәшһурдур. Дидро фачиә вә комедија илә бәрабәр, драмын да мүстәгил бир жанр кими инкишафыны әсасландырмышдыр. Лессинг исә әдәби жанрлар арасындакы инчә фәргләри, һәр жанрын өз чәрчивәсини мүәјјәнләшдирмиш вә әдәбијјатын инкишафында милли ән'әнәләрин әһәмијјәтинә јүксәк гијмәт вермишдир. Бу бөјүк хадимләрин көрүшләриндә бир-биринә јахын чәһәтләр чох олса да, онлар ејни шәраитдә, ејни зәминдә јетишмәмишдиләр. Онларын һәр биринин јарадычылығы мәнсуб олдуғу өлкәнин игтисади-сијаси һәјаты вә халгын мәдәни наилијјәти илә бағлы олмушдур.

Русијада әдәби-нәзәри фикрин инкишафында Ломоносовун бөјүк хидмәти вардыр. Ломоносов «Килсә әдәбијјатынын мәнфәәти һаггында» адлы әсәриндә мәзмун вә форма вәһдәтинә, рус әдәби дилинин хүсусијјәтләринә даир гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. «Рус ше'ринин гајдалары һаггында мәктуб» әсәриндә рус ше'ринин әсас хүсусијјәтләри вә принсипләри мүәјјәнләшдирилмишдир.

М. В. Ломоносов «Риторикаја вә натиглик сәнәтинә рәһбәрлик» әсәриндә стилистика вә композисија мәсәләсинә тохунмушдур.

XIX әсрин әввәлиндә естетика саһәсиндә алман философу Һекелин естетик көрүшләри әдәби-нәзәри фикрә чидди тә'сир кәстәрмәјә башлајыр.

Һекел әдәби-нәзәри мәсәләләрин тәдгигинә тарихән, диалектик нөгтеји-нәзәрдән јанашмышдыр. Лакин онун системи, әсас консепсијасы идеалист характер дашыдығындан, чыхардығы нәтичәләр зиддијјәтли, әксәр һалда јанлышдыр. Буна көрә дә әдәби-нәзәри фикрин инкишафында Һекел тә'лимини там мүтәрәгги һадисә һесаб етмирләр. Әксинә, онун тә'сири алтына дүшмүш мүртәче чәрәјанларын нүмајәндәләри әдәби-нәзәри фикрин инкишафына манечилик төрәдирдиләр. Бунлара гаршы кәскин мүбаризә апарыб, сәнәт һаггында материалист фикри јени мәрһәләјә галдырмаг мүһүм бир вәзифә кими гаршыда дурурду. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк шәрәфи бөјүк рус ингилабчы демократларына нәсиб олмушдур.

Белински вә Кертсенин, Чернышевски вә Добролјубовун, Салтыков-Шедрин вә Некрасовун әдәби, естетик көрүшләри материалист естетиканын инкишафы үчүн кениш үфүгләр ачды. Онларын бир сыра мүлаһизәси әдәби-нәзәри фикир саһәсиндә јени иди. Белински илк дәфә олараг хәлгилик анлајышыны мүәјјәнләшдирмиш, реализмин хүсусијјәтләрини, бир јарадычылыг методу кими онун үстүнлүкләрини кәстәрмишдир. Чернышевскинин «Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәтләри» адлы мәшһур әсәри Белински идејаларыны инкишаф етдириб, материалист естетиканын гәләбәсини тә'мин етмишдир. Бу бөјүк материалист тәнгидчиләр сәнәтдә јүксәк идејалылығын, реализмин, хәлгилијин чарчысы олуб, әдәбијјатын гаршысында халгы ојатмаг, ону ингилаби мүбаризәјә һазырламаг вәзифәси гојурдулар. Онлар ичтимаи мүһитин јарамазлығыны, ичтимаи әдаләтсизлији, шовинизми амансызчасына тәнгид едир, күтләләрдә көһнә гурулуша вә феодал мәфкурәсинә гаршы үсјанкарлыг һисси ојатмаг истәјирдиләр. Белинскинин «Гогола мәктуб», «Ағылдан бәла», «Александр Пушкинин әсәрләри», «Поезијанын нөвләрә вә жанрлара бөлүнмәси» вә с., Добролјубовун «Абломовчулуг», «Һәгиги күн нә вахт кәләчәк», «Зүлмәт сәлтәнәти» әсәрләри һәм тәблиғи-ингилаби маһијјәтинә, һәм дә кәскин тәнгиди характеринә көрә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Рус ингилабчы демократлары әдәби-бәдии дилә, әдәби жанрларын ганунаујғунлугларына, үмумән әдәби просесә даир елә әһатәли вә дәрин фикирләр ирәли сүрмүшләр ки, бу фикирләрин әксәријјәти инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Онлар милли әдәбијјатын наилијјәтини үмумиләшдирмишләр.

Лакин рус ингилабчы демократлары нәзәри мүлаһизәләриндә јалныз рус әдәбијјатына, јахуд славјан халглары әдәбијјатына дејил, бүтүн дүнја әдәбијјатынын зәнкин, чохәсрлик тарихинә әсасланмышлар. Гәдим јунан әсатириндән тутмуш интибаһ дөврү вә јени дөвр әдәбијјаты онларын әсасландығы материалдыр.

В. И. Ленин бу бөјүк мүтәфәккирләрин фәалијјәтинә јүксәк гијмәт верәрәк демишдир: «...габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифа едә биләр. Бунун нә демәк олдуғуну һеч олмаса, аз-чох конкрет бир шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн исә, гој охучу рус сосиал-демократијасынын Кертсен, Белински вә Чернышевски кими сәләфләрини вә 70-чи илләрин парлаг ингилабчылар дәстәсини хатырласын...»[1]

Бу габагчыл материалист тә'лим Русија илә бирләшмиш Гафгаз, Орта Асија, Прибалтика, Украјна вә Белорусија халглары әдәбијјатында да нәзәри-елми фикрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш, бир сыра халгларда тәнгидин бир елм кими јаранмасына сәбәб олмушдур. Украјнада Иван Франконун, Азәрбајчанда Мирзә Фәтәли Ахундовун, Күрчүстанда Илја Чавчавадзе вә Акаки Серетелинин, ермәни әдәбијјатында Микаел Налбандјанын реалист әдәбијјат, материалист естетика уғрунда мүбаризәси рус ингилабчы демократларынын идејалары илә сәсләшмишдир.

Бә'зи Шәрг өлкәләриндә системли әдәбијјат нәзәријјәси јарадылмамышдыр. Лакин ајры-ајры алимләр әдәбијјатын нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олмушлар. Классик Шәрг әдәбијјатынын бир чох көркәмли нүмајәндәләри исә өз әсәрләриндә јери кәлдикчә әдәбијјата даир фикир сөјләмишләр. Үмумијјәтлә, сөз сәнәткарлығындан чох бәһс олунмушдур. «Сөз» дедикдә онлар әлбәттә, бәдии әдәбијјаты нәзәрдә тутмушлар.

Классик Азәрбајчан шаирләринин «сөз» һаггында фикирләри чох мараглы вә һикмәтлидир, онларын өзләринә хас әдәби көрүшләрини орижинал шәкилдә экс етдирир. Лакин бу шаирләрин орижинал мүлаһизәләрини Аристотел поетикасындан кәнар көтүрмәк олмаз. Классик јунан мәдәнијјәтини јахшы билән шаирләримиз јунанларын нәзәри көрүшләриндән дә фајдаланмышлар.

Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»синдә дә бир сыра әдәби-нәзәри фикрә раст кәлирик. Низами сәнәткарын јарадычылыг сәрбәстлијин, сарајдан асылы олмајыб, чәмијјәтә хидмәт етмәси мәсәләләринә тохунмуш, шөһрәт үчүн, пул үчүн јазан сарај шаирләринин сәнәти алчалтмаларындан шикајәтләнмишдир. Низамијә көрә, ше'р мејханаларда әјләнчә васитәси дејилдир, о, «көнүл мејвәсидир»—јә'ни мә'нәви не'мәтдир. Буна көрә дә ше'рин мөвгеји уча олмалыдыр. Низами о сәнәт әсәрини јүксәк гијмәтләндирир ки, орада шаир јалан архасынча гачмамышдыр, һәр нә јазмышса һәгигәтдир. Низаминин фикринчә һәтта «Доғруја азачыг бәнзәјән јалан, јахшыдыр јалана бәнзәр доғрудан». Шаир сөзү көзәл демәлидир, заһири парылты үчүн ону бәзәмәмәлидир. Чүнки «һәддиндән артыг бәзәнмиш дастанын үзүнә ләкәләр дүшәр».

---

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр. Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 69.

Низами ше'ри нәсрә нисбәтән чәтин сәнәт кими гијмәтләндирмиш, либасыны дәјишәндә (јә'ни тәрчүмә олундугда) ше'рин чох шеј итирдијини сөјләмишдир. Бу чәтин сәнәтә јијәләнмәк һүнәрдир, ону «атлылар басгын јолу илә әлдә едирләр». Јүнкүл јолла кедәнләр бу «әмтәәни» (ше'ри) «зилләт мәртәбәсинә» ендирәрләр.

Низами ше'рдә јығчамлыг, аз сөзлә чох мә'на ифадә етмәк тәрәфдары олуб, сәнәткардан ичадкарлыг, јенилик тәләб етмишдир. Онун фикринчә, «чыраг кими өзкә оду илә одланмамыш» әсәрләр бакир, тәзә, орижинал олурлар.

Бу бөјүк сәнәткарын форма вә мәзмун көзәллији, бәдии үмумиләшдирмәнин әһәмијјәти, зәрурилији, мөвзу сечмәк вә ону ишләмәк һаггында да мүтәрәгги мүлаһизәләри вардыр.

Азәрбајчан поезијасынын сонракы инкишафында әдәбијјата даир орижинал вә гүдрәтли фикирләр Фүзулинин әсәрләриндә өзүнү көстәрир.

Фүзули дә Низами кими ше'ри газанч мәнбәји һесаб едиб, ону фәрди дујғуларын тәзаһүрүнә чевирәнләри гамчыламышдыр. Фүзулијә көрә ше'р варлығын ин'икасы олмалыдыр. Бурда јүксәк вә дәрин һисләрин тәрәннүмү илә бәрабәр, бәшәријјәтин елми наилијјәтләри дә өз әксини тапмалыдыр. Ше'р елмсиз оларса, Фүзулинин тә'биринчә, өзүлсүз дивара бәнзәр. Белә бир дивар тез учдуғу кими, елмсиз ше'р дә бәшәријјәтә гида верә билмәдијиндән мәһв олар. Ше'р ејни заманда, өз зәрифлији, сәлислији, садәлији вә сәмимилији илә охучуну сарсыдыб, ону «ган тутан» кими тутмалыдыр. Һәм елми дәринлији, һәм дә һисси, гүдрәти илә сечилән ше'р «Лејли кими гәлб овлајан», «Мәчнун кими үрәк охлајан»дыр. О, «һүнәр бағынын күлүдүр».

Дәрин мәзмунла форманын вәһдәтини, форманын мүндәрәчәдән асылылығыны гәбул едән Фүзули әдәбијјаты варлығын елә бәдии ин'икас формасы һесаб едир ки, бу ин'икасла әдәбијјат «өлү һәјата белә чан верир». О дејир ки, сәнәт кәрәк «әмваты сөз илә әһја» етсин, «өлүнү дирилтсин». Јә'ни Фүзулијә көрә, әдәбијјат пассив дејилдир, о, һәјатын ади, чансыз сурәтини чыхармыр. Јарадычы хәјал, шаир ичадкарлығы кечмиши вә бу күнү мүәјјән идеаллар чәбһәсиндән экс етдирмәк, һәјата сәнәткарын фәал мүнасибәтини билдирмәк үчүндүр. Фүзули сөзүн тә'сир күчүнү, әхлаги-тәрбијәви әһәмијјәтини јүксәк тутур, көнүлләр фәтһ етмәкдә гәләм саһибини ордулу-силаһлы султанлардан гүввәтли һесаб едирди.

Сөз сәнәти һаггында белә мараглы фикирләр бир чох Шәрг классикләри тәрәфиндән дә сөјләнмишдир. Бундан башга бә'зи сәнәткарлар вә алимләр поезијанын мүәјјән ганун-гајдаларыны шәрһ едән әсәрләр јаратмышлар. Хүсусән әруз вәзнинә даир Нәсрәддин Тусинин, Шәмсәддин Гејс Әрразинин, Салман Савечинин, Рәшидәддин Вәтватын, Әбдүррәһман Чаминин, Әлишир Нәваинин, Вәһдәт Тәбризинин вә б. әсәрләри мејдана чыхмышдыр. Һәмин әсәрләрдә сәнәткарлығын бә'зи хүсусијјәтләри мүвәф-

фәгиjjәтлә ишыгландырылмышдыр. Лакин бу мүәллифләр әдәби просесин мүәjjән бир саһәсини әһатә едиб, әсасән бәдии форма үзәриндә тәдгигат апармышлар.

Әдәби-нәзәри фикрин долғун вә нисбәтән системли инкишаф дөврү, әдәби-бәдии ме'јарларын материалист дүнјакөрүшүнә әсасән шәрһи Азәрбајчанда Мирзә Фәтәли Ахундовла башламышдыр.

М. Ф. Ахундов маарифпәрвәр бир јазычы кими әдәбијјатын вәзифәсини инсаны мә'нәви-зеһни чәһәтдән јенидән гурмагда, ону феодал-патриархал чәһаләтиндән, дини-мистик тәсәввүрләрдән ојадыб, өз һаггы уғрунда мүбаризәјә руһландырмагда көрүрдү. Онун бүтүн әдәби-тәнгиди фикирләри дә бу көрүшлә бағлыдыр. Әкәр о, бә'зи классик ше'р формаларыны рәдд едиб, драмы, бәдии нәсри инкишаф етдирмәји мәсләһәт көрүрдүсә, буну нәзәрдә тутурду ки, көһнә формалар јени фикирләри, јени мүнасибәтләри чанландырмаға чох аз имкан верир. Һәјаты әтрафлы, парлаг шәкилдә экс етдирмәк үчүн јени формалар лазымдыр. О, XIX әсрдә дә гәсидә, мәрсијә јазан шаирләри она көрә амансызчасына тәнгид етмишдир ки, бу шаирләр чәмијјәти ојатмаг әвәзинә мүртәче көрүшләри јајмышлар. М. Ф. Ахундов сәнәтдә формализми, нәсрдә, һәтта тарих китабларында гафијәли јазынын мүһафизәчиләрини она көрә рәдд едирди ки, заманә «рәғбәтли мәзмун» истәјирди. Беләликлә, онун мәгалә вә мәктубларында мүасир мөвзу, мүасир тәләбат мүһүм јер тутмуш вә јенилијин тәблиғиндә реалист әдәбијјатын бөјүк хидмәти, онун чәмијјәтә тә'сири јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

М. Ф. Ахундов үмумән форма вә мәзмун көзәллијинин вәһдәти һаггында фикир јүрүтмәклә бәрабәр, нәзм вә нәсрин хүсусијјәтләри, драмын бә'зи спесификасы, комедија вә фачиә анлајышына даир дә конкрет сөз демишдир. М. Ф. Ахундов реалист јазычыларын үстүнлүјүнә, варлығы дүзкүн экс етдирмәләринә, чәмијјәтин әхлагына онларын көстәрдији тә'сирә даир мараглы фикирләр сөјләмишдир. О, өлдүрүчү сатирик күлүш вә ришхәндин әһәмијјәтини көстәриб, әдәбијјаты нәсиһәт јолундан узаглашдырмаға, ону һәјатын ејбәчәрликләрини кәскин тәнгид етмәјә доғру јөнәлтмишдир. Идеја-сәнәткарлыг чәһәтдән әдәби тәнгидин ролуну јүксәк гијмәтләндирән М. Ф. Ахундов һәм дә дәрин, објектив, јүксәк идејалы, пешәкар тәнгидин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Бу бөјүк мүтәфәккирин тәнгиди-нәзәри көрүшләри бир систем тәшкил етмиш вә өзүндән сонра кәлән сәнәткарлара чидди тә'сир көстәрмишдир.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында демократик әдәби-тәнгиди фикрин инкишафына Фиридунбәј Көчәрли пешәкар бир әдәбијјатшүнас кими даһа бөјүк хидмәт көстәрмиш, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, Ј. В. Чәмәнзәминли вә башгалары исә әдәби нәзәријјәни мүхтәлиф мүнасибәтлә

јаздыглары мәгалә, бә'зән дә хүсуси әсәрләри васитәси илә даһа да зәнкинләшдирмишләр.

Әдәби-нәзәри фикрин тарихиндә јени вә јүксәк мәрһәләни пролетариатын даһи рәһбәрләри Маркс вә Енкелс ачмышлар. XIX әсрә гәдәр әлдә едилмиш нәзәри-елми наилијјәтин бүтүн габагчыл чәһәтләрини өзүндә чәмләшдирмиш марксизм тә'лими сәнәт вә әдәбијјатын ганунаујғунлуғуну там елми јәгинликлә мүәjjәнләшдирмишдир. Марксист идрак нәзәријјәси тәбиәтин, чәмијјәтин вә мәфкурәнин инкишаф ганунларыны верән елми систем кими, әдәбијјат-сәнәт мәсәләләрини шәрһ етмәк үчүн дә јеканә дүзкүн јол көстәрмишдир. Маркс вә Енкелсин билаваситә әдәбијјата даир әсәрләри, мүхтәлиф мәктублары исә әдәби нәзәријјәјә даһа конкрет истигамәт вермишдир. Елми коммунизм баниләри әдәбијјатда тенденсијалылыг, бәдиилик ме'јары јаратмыш, тракик вә комик анлајышын тарихилијини көстәрмиш, реализмин вә буржуа романтизминин башлыча хүсусијјәтини ајдынлашдырмыш, типиклик мәсәләсини дәриндән һәлл етмишләр.

Марксизми бүтүн саһәләрдә инкишаф етдирән В. И. Ленинин ин'икас нәзәријјәси диалектик-тарихи материализми јени кәшфләрлә зәнкинләшдириб, бүтүн мәфкурә саһәләриндә олдуғу кими әдәби нәзәријјәнин дә гаршысында јени үфүгләр ачды. Онун ин'икас нәзәријјәси әдәбијјатын спесификасыны ајдынлашдырды. В. И. Ленин сәнәтин партијалылығы проблемини галдырыб, хәлгилик анлајышына јени мә'на верди, јазычы гаршысында јени вәзифәләр гојду вә әдәбијјатда ән мүтәрәгги, ән ингилаби фикирләрин бәдии ин'икасы тәләбини ирәли сүрдү. Партијалылыг принсипи һаггында Ленин тә'лими сәнәткарын «битәрәфлији» һаггында сахта буржуа көрүшләринә өлдүрүчү зәрбә ендирди. В. И. Ленин чаризмә гаршы ингилаби мүбаризә шәраитиндә әдәбијјатын вәзифәләрини мүәjjәнләшдирмәклә бәрабәр, кәләчәкдә јаранача͏г јени әдәбијјатын характерини дә даһијанә шәкилдә шәрһ етмишдир. О јазырды:

«Бу, азад әдәбијјат олачагдыр, чүнки онун сыраларына тамаһ вә мәнсәбпәрәстлик дејил, сосиализм идејасы вә зәһмәткешләрә рәғбәт јени-јени гүввәләр топлајачагдыр. Бу, азад әдәбијјат олачагдыр, чүнки о, чијринмиш гәһрәман гадына вә пиј бағламагдан дарыхан вә әзијјәт чәкән «јухары он минләрә» дејил, өлкәнин ән јахшы һиссәсини, онун гүввәсини тәшкил едән, онун кәләчәји олан милјонларла вә он милјонларла зәһмәткешә хидмәт едәчәкдир»[1].

Һәр милли мәдәнијјәтдә ики мәдәнијјәт һаггында Ленин тә'лими дә, үмумијјәтлә елмләри, о чүмләдән әдәби нәзәријјәни чох мүһүм мүддәаларла зәнкинләшдириб, сәнәтин синфи маһијјәтинә даир материалист мүлаһизәләри дәринләшдирмишдир. В. И. Ленинин Л. Н. Толстоја даир даһијанә мәгаләләри әдәби

---

[1] В. И. Ленин. «Әдәбијјат һаггында», Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 26.

һадисәни ҹәмијјәтин игтисади-сијаси инкишафы илә мөһкәм әлагәдә көтүрүб тәһлил етмәјин классик нүмунәсини верди, сәнәткарын јарадыҹылыг зиддијјәтләрини әсил елми дәлилләрлә шәрһ вермәјин јолларыны көстәрди.

В. И. Ленин мүтәрәгги јенилији, сијаси актуаллығы, новаторлуғу мәзијјәт һесаб етмишдир. В. Мајаковскинин «Иҹласбазлар» ше'ри һаггындакы фикри буну ајдын көстәрир.

Новаторлуг вә мүасирлик проблемини ирәли сүрәркән классик ирсин мүтәрәгги ән'әнәләринә зидд кедәнләрин әлејһинә олараг В. И. Ленин кечмиш мәдәнијјәтин бүтүн наилијјәтләриндән тәнгиди шәкилдә истифадә мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» гејдләриндә о көстәрмишдир: «Ингилабчы пролетариатын идеолокијасы олан марксизм бүтүн дүнјада бунунла тарихи әһәмијјәт газанмышдыр ки, марксизм буржуазија дөврүнүн ән гијмәтли наилијјәтләрини һеч дә бир кәнара атмамыш, әксинә, инсан фикри вә мәдәнијјәтинин ики мин илдән артыг бир мүддәт әрзиндәки инкишафында олан бүтүн гијмәтли ҹәһәтләри мәнимсәјиб көтүрмүшдүр. Јалныз һәр ҹүр истисмара гаршы пролетариатын ахырынҹы мүбаризәси олан пролетариат диктатурасынын әмәли тәҹрүбәсиндән илһам алан һәмин әсас үзәриндә вә ејни истигамәтдә апарылаҹаг кәләҹәк иш һәгиги пролетар мәдәнијјәтинин инкишафы һесаб едилә биләр»[1].

Октјабр сосиалист ингилабындан әввәлки әдәби-бәдии нәзәријјәнин инкишафында К. В. Плехановун да хидмәти бөјүкдүр. «Үнвансыз мәктублар», «Инҹәсәнәт вә иҹтимаи һәјат» вә с. әсәрләриндә о, инҹәсәнәтин мәншәји, онун иҹтимаи-тарихи шәртилији һаггында дәрин елми мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә Сов. ИКП марксизм-ленинизмин бөјүк наилијјәтләринә әсасланараг, халгы коммунист әхлагы руһунда тәрбијәләндирмәкдә әдәбијјат вә инҹәсәнәтдән гүдрәтли мә'нәви силаһ кими истифадә етмишдир. Партија әдәбијјатын мәфкурә сағламлығы, хәлгилији, партијалылығы, бејнәлмиләлчилији вә һуманизми, сәнәткарлыг јүксәлиши уғрунда мүбаризәсиндә марксизм-ленинизм классикләринин даһијанә көстәришләринә әсасланмышдыр. Мәркәзи Комитәнин әдәбијјат вә инҹәсәнәт мәсәләләринә даир 1925-ҹи ил гәтнамәси, һабелә 1932, 1946, 1948 вә 28 мај 1958-ҹи ил гәрарлары, партијанын јени Програмы әдәбијјатын инкишафы јолларыны тә'јин едән әсас партија сәнәдләридир. Бу бөјүк тарихи сәнәдләрдә сосиализм гуруҹулуғу просесиндә совет әдәбијјаты вә инҹәсәнәтинин мөвгеји мүәјјәнләшдирилмиш, јени әдәби наилијјәтләр нәзәри ҹәһәтдән үмумиләшдирилмишдир. Совет јазычыларынын 1934-ҹү илдә кечирилмиш биринчи Үмумиттифаг гурултајында сосиализм реализминин принсипләри, бу јени методун ингилаби маһијјәти елми ҹәһәтдән шәрһ олунмушдур. Сосиализм реализминин баниси

[1] В. И. Ленин. «Әдәбијјат һаггында». Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 316.

М. Горки марксизм-ленинизм әдәби нәзәријјәсинә јени мүлаһизәләр әлавә етмишдир.

Совет әдәбијјатшүнаслары вә тәнгидчиләринин, еләҹә дә, көркәмли сәнәт хадимләринин күлли мигдарда елми-нәзәри әсәр вә мәгаләләри әдәби наилијјәтләримизи үмумиләшдирән зәнкин мә'хәздир.

Сосиалист реализминин проблемләри, гаршылыглы әдәби әлагә вә тә'сир мәсәләләри, һәр милли әдәбијјатын инкишаф хүсусијјәтләри илә јанашы, үмумсовет әдәбијјатындакы мүштәрәк мотивләр һәм пешәкар әдәбијјатшүнас вә тәнгидчиләрин, һәм дә нәзәри фикир сөјләјән мәшһур јазычыларын диггәт мәркәзиндә дајаныр.

Л. И. Брежнев Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајына Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «Биз јарадыҹылыг ахтарышларына диггәтлә јанашмаға, фәрди габилијјәтләрин вә исте'дадларын тамамилә үзә чыхарылмасына, сосиалист-реализми методу әсасында ишләниб һазырланан форма вә үслуб рәнкарәнклијинә вә зәнкинлијинә тәрәфдарыг. Партија рәһбәрлијинин күҹү сәнәткары халга хидмәт етмәк кими нәҹиб вәзифәјә сөвг етмәји, ону коммунизм принсипләри әсасында ҹәмијјәти дәјишдириб јенидән гурмағын әгидәли вә фәал иштиракчысына чевирмәји баҹармагдыр»[1].

[1] Л. И. Брежнев. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајына Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси. Азәрнәшр, Бакы, 1971, сәһ. 113.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ӘДӘБИЈЈАТ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

СУРӘТ ВАРЛЫҒЫН БӘДИИ ИН'ИКАСЫДЫР

Бәдии әдәбијјатын, үмумијјәтлә, сәнәтин хүсусијјәти, башга мәфкурәләрдән ајрылан әсас чәһәти образлылыгдыр. Белинскинин дедији кими, әдәбијјат лөвһәләрлә дүшүнмәк, варлығы шаиранә бир шәкилдә дәрк етмәкдир. Сәнәти елмдән ајыран әсас чәһәт дә будур. Елм дә, сәнәт дә мәфкурәдир. Варлығын ифадәси, ин'икасыдыр. Һәр икиси һәјаты әкс етдирир, һәр икисинин мәзмуну, мүндәрәчәси һәјатдыр. Фәрг анчаг бунларын һәјаты ин'икас шәкилләриндәдир.

Мә'лумдур ки, елмдә мәнтиги тәфәккүр, тәчрүбә, дәлил, изаһ, сүбут; сәнәтдә, әдәбијјатда исә бәдии тәфәккүр, бәдии лөвһә, сурәт әсасдыр. Һәр икиси варлығы әкс етдирир. Һәр икиси бизим идракымыза, варлығы анлајышымыза, һәјат мүбаризәсиндә силаһланмағымыза көмәк едир. Бири елми мәфһумлар, икинчиси бәдии сурәтләр васитәси илә бу иши көрүр. Н. Г. Чернышевски сәнәтин «һәјати шәклини» дүрүст тә'јин едәрәк јазырды:

«Инчәсәнәт өз мәгсәдинә садәчә нағылдан, хүсусән елми нағылдан даһа дүрүст наил олур. Биз һәјати шәкилдә предмет илә даһа асан таныш олуруг. Даһа тез онунла марагланмаға башлајырыг, нәинки предмет һаггында гуру мә'лумат аланда»[1].

Бөјүк философун фикриндән ашкар көрүнүр ки, сәнәткарын гәләмә алдығы һадисә, әшја, инсанлар һәјатда олдуғу гәдәр һеч бир јердә, һеч бир шәкилдә зәнкин, һәртәрәфли, дүрүст олмур. Һадисәләрин бәдии тәсвири, ин'икасы үчүн ән зәнкин, дүрүст, конкрет мәнбә һәјатын өзүдүр.

Һеч бир рәсмијјәт, көстәриш, ганун, чәдвәл, дүстур ичтимаи варлығын зәнкинлијини, мүрәккәблијини, әлванлығыны һәјатын әслиндә олдуғу гәдәр вә бу дәрәчәдә әкс етдирә билмәз.

---

[1] Н. Г. Чернышевски. Эстетика. Сборник, изд. «Искусство», М. 1939, сәһ. 92.

Һәјат һәгигәти ән күчлү, ән камил һәгигәтдир. Бүтүн дүстур, ганунлар бу һәгигәтә әсасланмалыдыр. Буна көрә дә һәр һансы сәнәткарын гәләмә алдығы һәјаты вә инсанлары мәһз бир тәдгигатчы сә'ји вә диггәти илә өјрәнмәси тәләб олунур. Она көрә јох ки, јазычы һәмин һәјаты бүтүн тәфәррүаты, тәфсилаты илә тәсвир етмәлидир. Әсла јох. Өјрәнмәк, билмәк она көрә лазымдыр ки, сәнәткар һәјати һадисәнин мәғзини, мә'насыны, чөвһәрини, ән характер чәһәтини тапыб дүрүст, парлаг бир шәкилдә бәдии әкс етдирмәлидир.

Бәдии әсәр һәјатын, ичтимаи варлығын ин'икасыдыр. Ин'икасыдыр, анчаг өзү дејилдир. Әсәр сурәтләр аләмидир. Бу аләмдә һәјат олдуғу кими, бәлкә олдуғундан даһа там, даһа мараглы әкс едилмишдир. Бурада јалныз һәјатын өзү јох, бу һәјата мүсәлләһ бир сәнәткарын мүнасибәти дә әкс олунмушдур. Сәнәт әсәриндә варлыг вә һадисәләрин пассив фотосу чәкилмир. Бу һадисәләрә фәал бир сәнәткарын ајыг мүнасибәти дә ифадә олунур. Әслиндә гәләмә алынан һәјат, һәјат һадисәси јенидән јарадылыр.

Бәдии әсәр сурәтләр аләмидир—ичтимаи варлығын јүксәк шәкилдә чанландырылмасыдыр.

Һәр бир әсәрдә үч нөв сурәт ола биләр:

Б и р и н ч и с и: инсан вә коллектив сурәти—тип, ја характерләр, персонажлар һеј'әти;

И к и н ч и с и: дујғу, әһвали-руһијјә сурәти—лирика, кероика, романтика;

Ү ч ү н ч ү с ү: тәбиәт вә әшја сурәти—пејзаж, мәнзәрә, лөвһә.

Варлығы кениш әһатә едән ири һәчмли әсәрләрдә (роман, драм, поема) бу сурәтләрин бә'зән һамысы, јахуд бир нечәси олур. «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Мүсибәти-Фәхрәддин», «Баһадыр вә Сона», «Достлуг галасы», «Комсомол поемасы», «Севил», «Алмаз» кими әсәрләрдә бу сурәтләрин һамысына, јахуд бир нечәсинә раст кәлмәк олар.

М. Горкинин дедији кими, әдәбијјат әслиндә инсаншүнаслыгдыр. О, инсанларын варлыға мүнасибәтини бу вә ја башга дәрәчәдә әкс етдирир. М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»нда тәбиәтин кәдәрини, баһар мәнзәрәләрининин, гушлар, чичәкләр аләминин мәһзунлуғуну, куја бөјүк шаирин өлүмүндән мүтәәссир олмасыны көстәрмәкдән мәгсәд тәбиәт һадисәләриндә инсанын мә'нәви аләминин ифадәсини вермәкдир. И. С. Туркеневин «Муму» һекајәсиндә бир һејванын өлүмү илә гәддар бир саһибкарын гансызлығы, вичдансызлығы ифадә олунмушдур.

Һансы бир әсәр, һансы бир сурәт олур-олсун онун тә'сир күчү, бәдии гүдрәти, һәјаты, варлығы дүрүст, һәгиги, тә'сирли әкс етдирмәсиндәдир.

Н. Крупскаја хатирәләриндә көстәрир ки, Владимир Илич Чек Лондонун «Һәјат ешги» һекајәсини охујанда чох тә'сирләнмишди. Әсәрдәки һәјат һәгигәтини бәјәнмишди. Чернышевскинин дедији «һәјати шәкил» инсан, һадисә вә әшјанын «һәјати шәкли»,

jə'ни варлығын əсил həjaт həгигəти əн күчлү həгигəтдир. Һеч бир гурашдырма, heч бир бəзəк-дүзəк hадисəлəрин həjати шəкли гəдəр күчлү вə тə'сирли ола билмəз. Буна көрə дə сəнəткардан həjaт həгигəтинин даhа камил, даhа доғру, даhа мүкəммəл тəсвири тəлəб олунур. Һадисəлəрин həjати шəкли онларын həм үмуми, гануни, мүhүм чəhəтлəрини, ejни заманда, там, конкрет, чанлы, əлван хүсусиjjəтлəрини экс етдирир.

Биз Һачы Гараjа чанлы, камил сурəт деjирик. Чүнки о, мүəjjəн тарихи дөврдə Азəрбаjчан тичарəт буржуазиjасынын сəчиjjəви хүсусиjjəтлəрини өз симасында чəмлəшдирмишдир. Мəнсуб олдуғу синфин həрислиjи, ачкөзлүjү, газанч еhтирасы Һачы Гаранын бүтүн həрəкəтлəриндə көрүнүр. Истисмарчы синиф нүмаjəндəлəри үчүн əсас хасиjjəт олан бу хүсусиjjəтлəр Һачы Гаранын бүтүн мə'нəвиjjатына, тəфəккүр вə həjaт-мəишəт тəрзинə hакимдир. Бунун нəтичəсиндə о, əсил инсани кеjфиjjəтлəрини: аилə, достлуг, үнсиjjəт, мəрифəт, рəфтар, hejсиjjəт вə мəнлиjини итирир. Истисмар, газанч онун симасыны, мəнлиjини, чəмиjjəтдəки мөвгеjини тə'jин едир. Тəсадүфи деjил ки, Һачы Гара охучу вə тамашачылар арасында хəсислиjин, həрислиjин бир тимсалы олмушдур.

Ч. Чаббарлынын «Севил» əсəринин гəhрəманы совет дөврүнүн илк мəрhəлəлəриндə ингилаб нəтичəсиндə бүтүн əсарəт, мəhкумлуг, мəзлумлуг чəрчивəлəрини гырыб атан, азад, мүстəгил həjaт сəhнəсинə чыхан, өз талеjинин саhиби олан Азəрбаjчан гадынынын бир тимсалы, мүчəссəмəсидир.

Севил чанлы, камил, реалист бир бəдии сурəтдир. Ejни заманда, Севил парлаг бир ичтимаи həгигəтдир. Тəсадүфи деjил ки, Чаббарлынын көзəл əсəри тамашаjа гоjуландан сонра доғулан jүзлəрлə гызлара аналар Севил ады вермишлəр. Чүнки бу ад алтында онлар ингилабын хилас етдиjи мүсəлман гадынларынын хошбəхт талеjини дүшүнмүшлəр.

Севилин бир Азəрбаjчан гадыны, зəhмəткеш аилə үзвү олараг, шəхси həjаты, тəрчүмеjи-hалы вардыр. Ejни заманда, Севилин бөjүк бир дөврү, азадлыға чыхмыш бир халгы, гəhрəман Шəрг гадынлығыны тəчəссүм етдирəн сəчиjjəви бир талеjи вардыр. Чаббарлынын jаратдығы гадын сурəтинин симасында Севилин həм фəрди, həм үмуми-ичтимаи талеjи ифадə олунмушдур. Сурəтлəрин jаранмасында сəнəткар həм фəрдилəшдирмəjə, jə'ни инсанын мəhз шəхсəн өз характеринə, həjатына аид олан хүсусиjjəтлəри, həм дə үмумилəшдирмəjə, jə'ни həмин шəхсин мəнсуб олдуғу ичтимаи зүмрəнин, синфин характер хүсусиjjəтлəринин тəчəссүмүнə диггəт jетирмəлидир; бу ики гүтбүн вəhдəтини ифадə етмəлидир.

Бəдии əсəрлəрдə инсан, коллектив, чəмиjjəт həjатынын тəсвири илə jанашы тəбиəтин, əшjанын, кəнд, шəhəр, jаз, паjыз, гыш лөвhəлəринин тəсвири верилир. Шүбhəсиз ки, бу тəсвирлəр халис лүт hалында инсан həjатындан, инсани hисс вə тəфəккүрлəрдəн кəнарда верилмир. Əксинə, тəбиəт сəhнəлəринин күчү вə мəлаhəти мəhз инсанын онлара мүнасибəтиндə, инсани hисслəрин габарыг тəчəссүмүндə, инсан зеhни вə фикринин ифадəсиндə көстəрилир.

Мисал үчүн С. Вурғунун «Гафгаз» ше'риндəн бир парчаны алаг:

Учурур фикрими бошлуглара бах,
Көjү хəнчəр кими дүмдүз jараг,
Узанан дик гаjалар, силсилəлəр
Гара jеллəр она дөрд jандан əсəр.
Ағ булудлар ону бəрк-бəрк сармыш,
Дəли Гафгаз! О, баhарсыз бир гыш,—
Деjə тəсвир олунармыш həрдəн,
Торпаг олмуш о кечəн күнлəрдəн,
Садə излəр көрүрəм дашларда,
Ағ думанлар ағарыр гашларда...
Башгадыр инди бу дағлар, дүзлəр,
Нə көзəлдир кечəлəр, күндүзлəр.
Башгадыр дуjғу, шүур, иш, зəhмəт,
Башгадыр елм, дүhа, мин hикмəт.
Динамитлəр гоjулур дағлара бах,
О гаранлыглара jоллар ачараг,
Көj гатарлар шығыдығча ирəли
Данышыр зəhмəтимин меjвəлəри.
Нə көзəлдир, нечə хошдур кечəлəр,
Jолчулар jолда да раhат кечəлəр.
Нə гачаг вар, нə гулдур сəси вар,
Нə «соjун! вер!», нə дə бир «дур!» сəси вар.
Ахыр-ахдығча гызыл карванлар
Jашасын гардаш олан инсанлар...

Бурада jалныз тəбиəт мəнзəрəси, гоча Гафгаз силсилəлəринин əзəмəти, гəрибəлиjи jox, həм дə инсан həjаты, əсрлəрдəн бəри бу дағ, дəрə, мешə, сылдырымларда инсанларын кечирдиjи ағыр həjaт, фачиəли, дəhшəтли hадисəлəр, соjғунлар, чапғынлар, карван басгынлары, гырғынлар көрүнүр.

Шаир үрəк раhатлығы илə Гафгазын индики азад həjатынын фəрəhли мəнзəрəлəрини, дағлара динамитлəр гоjан, гаранлыглара jол ачан, дүнjаны дəjишəн гəhрəман совет фəhлəсинин, совет адамларынын бəхтиjар həjатыны гəлəмə алыр вə она алгыш деjир: Jашасын гардаш олан инсанлар...

Сəнəткарлар инсан, коллектив, тəбиəт, əшjа, мəнзəрə сурəтлəри jаратдыглары кими инсанын мə'нəви алəминин, əhвалруhиjjəсинин, jашадығы hисс вə фикирлəринин дə бəдии сурəтлəрини jарадырлар. Бу бир зəрурəтдир. Һəр бир инсаны доғру, дүрүст, инандырычы, чанлы, həjати көстəрмəк үчүн анчаг онун заhирини jox, дахили алəминин зəнкин, мүрəккəб, əлван мə'нəвиjjатыны да көстəрмəк лазымдыр.

Инсанын дахили алəмини, hисс вə фикирлəрини верəн бəдии лөвhəлəрə сəнəт дилиндə л и р и к а деjирлəр. Лермонтовун көзəл бир сөзү вар: «Бир гəлбин тарихи бир халгын тарихи гəдəр зəнкиндир». Доғрудан да нормал, мүасир, мə'нəвиjjатча мүкəммəл бир адамын гəлб алəмини бəдии шəкилдə ифадə етмəк нə гəдəр

М. Ф. Ахундов адына
Азəрбаjчан Республика
Дөвлəт КИТАБХАНАСЫ

95—2

чәтин вә нә гәдәр мүрәккәб ишдир. Бурада сәнәткарларын һәм чәтинлији, һәм дә мәс'улијјәти вар, бунун үчүн јарадычынын тәхәјјүл габилијјәти күчлү олмалыдыр. Аристотел демишкән: «Һәјәчанланмајан һәјәчанландыра билмәз». Инсан мә'нәвијјатынын, гәлб аләминин дәринликләринә вагиф олмадан бу зәнкин, мүрәккәб аләмин бәдии лөвһәсини дә јаратмаг мүмкүн дејил.

Лириканын јунанча «лира» сөзүндән, гәдим мусиги аләтинин адындан көтүрүлдүјү, илк заманларда һисси тәсвирләрин, ше'рләрин мусиги илә, авазла охундуғу мә'лумдур. Бурада дахили аләмин, мә'нәвијјатын, гәлб һәјатынын кениш вә әһатәли тәтбиги нәзәрдә тутулурса, Лермонтовун дедији кими, бир гәлбин тәсвириндә бир халгын тәсвирини, тәрәннүмүнү көрүб, көстәрмәк мүмкүндүр.

Инсан мә'нәвијјатынын тәсвирини, тәрәннүмүнү верән шаир, сәнәткар диггәтини мәһз инсанын гәлб һәјатына, һиссинә, фикирләринә—севинч, кәдәр, е'тираф, сарсынты, һәјәчанларына вермәлидир.

Мә'лумдур ки, һәр бир адамын мә'нәвијјаты һәмишә, һәр заман ејни аһәнкдә, ејни дәрәчә вә сәвијјәдә, һәтта ејни мәзмунда галмыр. Бу һадисәнин өзү харичи аләм илә, инсанын кәнардан алдығы тә'сир, дујғуларла бағлыдыр.

Лирик әсәрләр һәчмчә гыса олур. Чүнки инсанын кечирдији һәјәчанлы, мүтәәссир вәзијјәт узун заман ејни дәрәчәдә давамлы олмур, дәјишмиш олур.

Лириканын өзүнү мәзмуну, маһијјәтинә көрә ајырырлар: мәһәббәт лирикасы, вәтәндашлыг лирикасы, сијаси, фәлсәфи, интим лирика, фәрди лирика вә с.

Совет дөврүндә, совет шаирләринин гәләминдә ичтимаи-сијаси лириканын күчлү, јахшы нүмунәләри јаранмышдыр. Халг шаири Рәсул Рзанын «Ленин» поемасындан бир парчаны көтүрәк:

Мән һансы бир инсана
бәнзәдим ки, Ленини—
 һәм халгын хидмәтчиси,
Һәм халга рәһбәр олду.

Мән һансы сәркәрдәјә
бәнзәдим ки, Ленини—
 тарихләрә командан,
күнләрә әскәр олду.

Мән һансы бир рәһбәрә
бәнзәдим ки, Ленини—
 јүз-јүз милјон инсана
әзиз бир сирдаш олду.

Мән һансы гәһрәмана
бәнзәдим ки Ленини—
бајрағынын алтында
милләтләр гардаш олду...

Шаир «Ленин» поемасында дүнја пролетариатынын рәһбәри, Совет дөвләтинин, сосиализм гурулушунун даһи јарадычысы, бүтүн дүнјада коммунизмә, азад, хошбәхт, синифсиз чәмијјәт гурулушуна парлаг јол ачан бөјүк Ленинин бәдии сурәтини јаратмаг үчүн илһам гүдрәтини әсиркәмәмишдир. Бүтүн тарих боју јашамыш олан бөјүк даһи вә сәркәрдәләрин һамысындан јүксәкдә дуран вә әзәмәти илә әвәзсиз олан Ленинин гүдрәтини, шәрәф вә шөһрәтини мәһз фәһлә синфи илә бирлијиндә, зәһмәткешләрин арзу вә идеалларынын тәчәссүмүндә көрүб көстәрир. Чох илһамла тәрәннүм едилмиш бәдии лөвһәләрдә охучу дәрк едир ки, биз Ленин дејәндә Коммунист Партијасыны, партија дејәндә исә чанлы Ленини дүшүнүрүк. Бу ики мәфһум һәр бир зәһмәткешин зеһниндә вә гәлбиндә ваһид бир гүдрәтдир! Р. Рзанын «Ленин» поемасында бүтүн дүнја фәһлә синфинин, хүсусилә, Совет Иттифагы зәһмәткешләринин даһи Ленинә сонсуз, түкәнмәз мәһәббәти, севинч, ифтихар һисси тәрәннүм олунмушдур. Бу әһвали-руһијјә, мә'нәви гүдрәт, гүрур һисси јалныз ајры-ајры зәһмәт адамларынын, Ленин партијасы тәрәфиндән бәсләниб тәрбијә олунмуш фәһләләрин јох, бүтүн фәһлә синфинин, азадлыг уғрунда вурушан бүтүн зәһмәткешләрин ифтихар вә севининин ифадәси, гүдрәтли ингилаби пафосун тәчәссүмүдүр.

Мә'нәвијјатын, инсан дахили аләминин тәсвириндә тәфсилат, тәфәррүат, артыг изаһдан, мисалдан чох, сәнәткарлар тутарлы, кәсәрли, мәзмунлу бәдии мисаллара, әһатәли сурәт, мәчаз, истиарәләрә јер верирләр.

М. Ә. Сабирин Иранда мәшрутә һәрәкаты дөврүндә бир мүсәлман фәһләнин ичтимаи һадисәләрә, сијасәтә мүнасибәтини тәсвир едән кичик бир ше'ри вардыр. Авам фәһләнин өз дилиндән дејилмиш, тәәссүфлү, һәсрәтли мукалимәдә охучу көрүр ки, бу тип муасир сијаси һадисә вә мүбаризәләри нечә баша дүшүр:

Аһ, бу мәшрутәни шаһ нечин вермәјир,
Каһ верир, филмәсәл, каһ нечин вермәјир.

Бу дахили гафијәләрлә гурулмуш мараглы ше'рдә охучу авам, садәлөвһ бир мүсәлманын муасир сијаси һадисәләрә мүнасибәтини ајдын көрүр.

Сабирин 1905-чи ил ингилабы дөврүндә сијаси мүбаризәләрә даһа ајыг бахан, муасир чәмијјәт гурулушуна гаршы үсјанкар мүнасибәт бәсләјән көзуачыг бир фәһләнин дилиндән дејилмиш «Нејләрдин, илаһи» ше'риндән кичик мисал кәтирәк:

Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи!
Биздә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи!
Артдыгча һәјасызлыг, олур ел мүтәһәммил,
Һәр зүлмә дөзән чанлары нејләрдин, илаһи!
Бир дөврдә ким сидгү сәфа галмајачагмыш,
Билмәм белә дөвранлары нејләрдин, илаһи!
Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш,
Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи!
Бағын, әкинин хејрини бәјләр көрәчәкмиш,
Тохм әкмәјә деһганлары нејләрдин, илаһи!

Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер езүнүнкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи!

Ше'р тамамилә үсјанкар, мөвчуд чәмијјәтин, гурулушун зүлмә әсасландығыны көрән, буна гаршы, һәтта јарадана үсјан едән бир зәһмәткешин үрәк ганы илә јазылмышдыр. Бу әһвалируһијјә, бу гијамчы дүнјабахышы јалныз бир адамын јох, ингилаблар дөврүндә бүтүн шүурлу, сијаси мүбаризә дөврүнә гәдәм гојмуш минләрлә зәһмәткешин, фәһлә-кәндлинин үрәјиндән хәбәр верирди.

СӘНӘТ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТДА ТИПИКЛИК

Инсан шүурунун варлыға мүнасибәтини анламадан бәдии әсәрләри, онларын хүсусијјәтини дә анламаг олмаз. Марксист фәлсәфә даһијанә бир ајдынлыгла мүәјјән етмишдир ки, варлыг биринчи, шүур исә икинчидир. Шүур варлығы дејил, ичтимаи варлыг шүуру тә'јин едир. Диалектик материализмин бу мәшһур дүстуруну мүәјјән дәрәчәдә әдәбијјатчы кими десәк: һәјат әдәбијјатын далынча јох, әдәбијјат һәјатын далынча кедир. Әдәбијјатын инкишафы, ганунлары, вәзифәләри анчаг ичтимаи һәјатын инкишафы, ганунлары илә мүәјјән едилә биләр. Ичтимаи варлыг инсан шүурунда әкс олунур. Анчаг бу ин'икас «мүстәгил» хәтли дејил, чох мүрәккәб, чохчәһәтли вә чохтәрәфлидир.

Мә'лум олдуғу үзрә, сәнәт ичтимаи категорија, варлығы идрак васитәси, һәјатын ин'икасы олмагла бәрабәр хүсуси бир мәфкурәдир. Онун бу «хүсуси»лијини дәрк етмәдән ичтимаи вәзифәсини, маһијјәтини, мә'насыны да дүзкүн гаврамаг олмаз.

Марксизм классикләри варлығын шүурларда нә заман доғру, нә заман јанлыш (јалан) әкс олундуғуну мүәјјән етмәк үчүн мөһкәм вә дүрүст елми ме'јар јаратмышлар.

В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» адлы мәшһур әсәриндә ин'икас нәзәријјәсинин даһијанә шәрһини вермишдир. Ленин шүурун варлыға мүнасибәтини изаһ едәрәк көстәрмишдир ки, шүур варлығын ин'икасыдыр. Мадди варлыг бизим мә'нәвијјатымызда әкс олунур, биздән, бизим шүурумуздан асылы олмајараг мөвчуддур вә әбәдидир: «... Бизим шүурумуз харичи аләмин анчаг сурәтидир, буна көрә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, әкс едән шеј олмаса, ин'икас ола билмәз, лакин әкс едән шеј әкс етдирәндән асылы олмајараг мөвчуддур»[1]. Һәмин әсәринин башга бир јериндә Ленин јазмышдыр: «...материализм нәзәријјәси, чисимләри фикрин әкс етдирмәси нәзәријјәси бурада там ајдын көстәрилмишдир: биздән харичдә шејләр мөвчуддур. Бизим гаврајышларымыз вә тәсәввүрләримиз бу шејләрин сурәт-

В. И. Ленин, Әсәрләри, 14-чү чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1950, сәһ. 63.

ләридир. Практика бу сурәтләри јохлајыр, һәгиги оланлары јанлыш оланлардан ајырыр»[1].

Бәдии әдәбијјат мәфкурәнин спесифик бир формасы олараг, һәр шејдән әввәл, варлығы, һәјаты, ичтимаи инкишафы әкс етдирир. Бу әксетдирмә о заман мә'налы, мәгсәдәујғун олар, ичтимаи идрак ишиндә силаһ вәзифәси көрә биләр ки, дүзкүн, доғру олсун. Ин'икас јанлыш олурса, варлыг һаггында јарадылан тәсәввүр, анлајыш да јанлыш олур, демәли, бәдии әсәр өз әсас мәгсәдиндән узаг дүшүр.

Әдәбијјатын хүсусијјәтиндән, ону башга мәфкурәләрдән, мәсәлән, елмдән ајыран әсас шәртләрдән бәһс едәрәк даһи рус мүнәггиди Белински јазмышдыр: «Сијаси игтисадчы статистика рәгәмләри илә силаһланараг сүбут едир ки, филан-филан сәбәбләрә көрә чәмијјәтдә дә филан синфин вәзијјәти чох јахшылашмыш вә ја чох писләшмишдир. Шаир (сәнәткар) варлығын ајдын, чанлы тәсвири илә силаһланараг доғру-дүзкүн лөвһәдә көстәрир ки, филан-филан сәбәбләрә көрә чәмијјәтдә филан синфин вәзијјәти һәгигәтән чох јахшылашмыш вә ја писләшмишдир. Бири сүбут едир, о бири көстәрир вә һәр икиси инандырыр. Бири мәнтиги дәлилләрлә, о бири лөвһәләрлә»[2].

Јазычынын јаратдығы сурәтләр јалныз о сурәтләри тәмсил едән һәјаты, инсанлары, јалныз бир дөврү, бир групу, бир һадисәни көстәрмәклә галмыр. Бәдии сурәтин тә'сир даирәси кениш олдуғу кими, әһатә даирәси дә кениш вә бә'зән дә һүдудсуз олур. Һамлет дөврүнүн јүз милјонларла инсаны чохдан өлүб кетмиш, һәјатдан, хатырлардан силинмишдир. Амма Һамлет јашајыр вә јашајачагдыр. Павел Власов вә Пелакеја Ниловнанын јашадығы мүһит чохдан јохдур. Амма бу адамлар фәһләләрин, зәһмәткешләрин, милјонларла охучунун зеһниндә јашајыр вә даим јашајачагдыр. «Баһадыр вә Сона» романынын һәр ики гәһрәманы кечән әсрин ахырларына тәсадүф едән бир мүһитдә јашајыб чалышмышдыр. О мүһит чохдан һәјат сәһнәсиндән кетмишдир. Амма Баһадыр да, Сона да јүз минләрлә охучунун зеһниндә ән јахын, ән доғма, ән јахшы адамлар кими јашајыр. Бу мисалларын сајыны артырмаг да олар.

Нә үчүн бу әдәби гәһрәманлар бир нөв «әбәди» һәјат кәсб етмишләр?

Чүнки әдәби тип, сурәт јалныз бир фактын, бир һадисәнин, бир инсанын јох, јүзләрлә факт, һадисә вә инсанын характер хүсусијјәтләринин алыныб үмумиләшдирилмәсинин нәтичәсидир. Доғрудур, бурада бизим нәзәримиздә јалныз бир адам, бир сима чанланыр. Анчаг һәмин адамын шәхсиндә, тимсалында бөјүк бир ичтимаи зүмрәни, групу көрүр, һәјат вә чәмијјәт һаггында тәсәввүрләримизи, билијимизи зәнкинләшдиририк.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 14-чү чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1950, сәһ. 107—108.

[2] В. Г. Белински. Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, Москва, 1958, сәһ. 453.

Максим Горки бу һагда мулаһизәләриндән бириндә дејир: «Гәһрәманын характери, онун ичтимаи групу сырасындан олан бир чох мүхтәлиф адамлардан көтүрүлмүш чизкиләрдән јараныр. Јузләрчә ајры кешиш, дуканчы вә фәһләјә чох јахшы диггәт јетирмәк лазымдыр ки, бир фәһләнин, кешишин, дуканчынын портретини тәхминән дүз чәкә биләсән... Мән Һамлети, Фаусту, Дон Кихоту, Робинзон Крузону, Вертери, Мадам Боварини, Манон Лесконду, шүбһәсиз, тамам биткин тип һесаб едирәм»[1].

Ичтимаи инкишафын әсас ганунаујғунлугларыны ән камил ифадә едән, инсан характер вә талејини үмумиләшдирән сурәтләр—т и п д и р.

Күман олунмасын ки, инсан сурәтләри јарадыланда анчаг онлары үмумиләшдирән чәһәтләрә, бир синиф, бир зүмрә үчүн характер олан чәһәтләрә фикир верилир. Үмумиләшдирмә зәрури вә вачиб шәртдир. Анчаг унутмамалы ки, јалныз үмумиләшдирмә илә камил сурәт јаратмаг олмаз. Бунунла бәрабәр адамлары фәрдиләшдирән чәһәтләри дә әһатә етмәк, көстәрмәк лазымдыр. Үмуми, ичтимаи әламәт вә хүсусијјәтләри илә тәсвир олунан адам чанлы, реал тип јох, мүәјјән мүнасибәтләрә чаваб верән бир схем оларды. Бөјүк рус мүнәггиди Н. Г. Чернышевски мәсәләнин бу чәһәтинә хүсуси диггәт верир, тип јарадылмасында үмумиләшмә илә фәрдиләшмәнин диалектик вәһдәтини тәләб едирди. Инсан характерләриндә үмуми ичтимаи хүсусијјәтләр фәрди, башгаларындан тамамилә фәргли шәкилдә тәсвир едилмәлидир.

Һәјатда да белә олур. Һеч вахт бир адамын анчаг рәсми вәзифә, гуллуг тәрәфини тәсвир етмәклә ону бәдии тип сәвијјәсинә галдырмаг олмаз.

Чернышевски бу мәсәләни белә изаһ едир:

«Адәтән, дејирләр: «Сәнәткар бир чох чанлы фәрди шәхсијјәтләри мүшаһидә едир ки, онларын һәр бири камил тип олмаға јарамаз; анчаг сәнәткар онларын һәр бириндә үмуми, типик нә варса сечир; бүтүн ајры чәһәтләри атараг, мүхтәлиф адамларда пәракәндә һалында олан чизкиләри бир бәдии вәһдәтдә бирләшдирир. Беләликлә, һәгиги характерләрин квинт-ессенсијасы (чөвһәри) адлана билән бир характер јарадыр». Тутаг ки, бунлар һамысы тамамилә дүзкүндүр. Вә һәмишә мәһз белә олур: ахы шејләрин чөвһәри, адәтән, шејләрин өзүнә охшамыр. Теин—чај дејил, алкогол да чахыр дејил. Јухарыда көстәрдијимиз гајдаја әслиндә чызмагарачылар риајәт едир вә чанлы инсан әвәзинә гәһрәманлығын вә гәзәбин чөвһәрини даш гәһрәманлар вә ејбәчәр әждаһалар һалында бизә верирләр»[2].

---

[1] М. Г о р к и. Әдәбијјат һаггында, Москва, 1953, сәһ. 419—420.
[2] Н. Г. Ч е р н ы ш е в с к и, Сечилмиш әсәрләри, Дөвләт Бәдии Әдәбијјат Нәшријјаты, Бакы, 1950, сәһ. 436.

Типик вә фәрди чәһәтләрин камил бәдии вәһдәти олмаса, камил бәдии сурәт дә олмаз. Бу вәһдәт исә һадисә вә инсанларын заһири әламәтләрини механики јол илә топлајыб бирләшдирмәк нәтичәсиндә јох, һадисә вә инсанларын, хасијјәт вә әһвали-руһијјәләрин маһијјәтини дәрк етмәклә вә гәләмә алмагла, ичтимаи һадисәләрин мә'насыны ачыб көстәрмәклә мүмкүндүр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин гәһрәманы Худајар бәјдир. Бу адамын чиркин симасында бир чох мәнфи хүсусијјәтләр вардыр. Өзү дә бунлар ирси дејил, ичтимаидир. Јә'ни Худајар бәј бунлары ана бәтниндән кәтирмәмиш, мүһитиндә, тәрбијәдә кәсб етмишдир. Худајар бәј јаланчыдыр, шәһвәт дүшкүнүдүр, јалтагдыр, һәрисдир, пулпәрәстдир, залымдыр...

Анчаг бүтүн бу писликләр онун әсас күнаһынын, ејбинин әтрафында топлашмыш вә бир аз да гатылашмышдыр. Худајар бәј, һәр шејдән әввәл, зоракыдыр. Онун аләминдә дүнјада һәр шеј зор илә, күч илә әлдә едилир. Зор олмајан јердә мүвәффәгијјәт дә јохдур. Бәј дүнјаны белә көрүр вә белә дүшүнүр. Бу вәзијјәт нәинки онда тәәссүф һисси јаратмыр, әксинә, она һәрәкәт програмы верир. О, бүтүн ишләриндә зора әл атыр, һәтта зор вә күчүн јеримәдији мәгамда да чәкинмир, «көрәк нә чыхар» дејә зоракылығы «тәчрүбә» едир.

Онун аләминдә дүнја зорбазорлуг дүнјасыдыр. Күчлүләрин зәифләри әзиб өз истәјини әлдә етмәк дүнјасыдыр. Јашајыш, «һүнәр» бундан ибарәтдир. Күчсүз, силаһсыз, һијләсиз дүнјада һеч бир мәтләбә, мәгсәдә чатмаг олмаз. Худајар бәјдә бүтүн бунлар мөһкәм бир е'тигаддыр. Она көрә дә башга һеч бир шејә инанмыр, мурачиәт дә етмир.

О, Мәммәдһәсән әминин ешшәјини зор илә әлиндән алыр, Вәлигулуну әлә кәтирир, газыја зор илә кәбин кәсдирир. Һәтта танымадығы, билмәдији бир ермәни тачиринә мурачиәт едәрәк гәнд чәкдирир, үзүнә салыб ону нисјә апармаг истәјир. Өзкәнин ешшәјини карвансарачыја сатыр вә саирә.

Бүтүн бу хасијјәтләр Худајар бәји охучунун көзү гаршысында заманынын ән алчаг, ән чиркин, ејни заманда, ән типик бир кәндхудасы кими чанландырыр.

Јахуд башга бир мисал кәтирәк. Әдәби фәалијјәтинин илк дөврләриндә көркәмли шаир Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин» журналында нәсрлә чыхыш едирди. Ичтимаи мәзмуну, материалы вә бә'зән дә фактлары һәјатдан алынмыш һәчмчә балача, јуморист јазылар журналын охучуларыны чох марагландырырды. Әли Нәзминин илк мәнсур фелјетонларындан бири беләдир: «Нечә күндүр ки, Бәшир Һачы Һүсејн оғлу 18 јашында, чыхыб чинар ағачына долаша дүшүрсүн, гушу тутуб чибинә гојандан сонра ағачдан јыхылыб гылчасы сыныб. Апарыблар евә, атасы кәлиб дејиб: оғул, нечәсән? Гуш чибиндә өлмәјиб ки, сағдырмы? Дејиб: сағдыр. Атасы чох шүкүрләр едиб ки, нә јахшы ки, гуш өлмәјиб, сағдыр».

Атанын бу садәчә суалы илә јазычы өз сатирик гәһрәманынын ән типик бир хасијјәтини ашкара чыхармышдыр. Һачы Һүсејнин бир мәнфи тип кими чох хүсусијјәтләрини көстәрмәк оларды. Анчаг гушбазлыға алудәлик үзүндән бүтүн һәјат һиссләрини, аиләни, өвлады, инсани кејфијјәтләри итирмәси, дүнјаны гушлар аләминдән ибарәт билмәси, гуш баласыны доғма оғлундан артыг севмәси онун башлыча хүсусијјәтидир. Бу, типин характеристикасында елә әсас бир һалгадыр ки, бүтүн башга чәһәтләри өзү илә чәкиб кәтирир, чанлы бир аләм јарадыр.

Ајдындыр ки, характер јараданда үмуми, ичтимаи хүсусијјәтләр илә фәрди хүсусијјәтләр механики олараг бир араја топланыб бирләшдирилмәдији кими, ајры-ајры фәрди хүсусијјәтләр дә механики бирләшдирилмир.

Худајар бәј бизим нәзәримиздә ајры-ајры әмәлләри илә јох, бүтүн алчаглығы илә биткин бир тип олараг чанланыр. Еләчә дә әдибин әсәриндәки башга типләрин һәр бири өз орижинал хасијјәтнамәси илә јадымызда галыр.

Кениш саһәләри олан елм аләми бизә тәбиәт, инсан вә чәмијјәт һаггында билик верир, варлығын, ичтимаи тәчрүбәнин мүәјјән саһәләрини әһатә едир, сәнәт исә варлығы һәртәрәфли әһатә едир, тарихи просеси бүтүн мүрәккәблији илә көстәрир. Өзү дә елә көстәрир ки, биз өзүмүзү тәсвир олунан һәјатын ичиндә, онун билаваситә иштиракчысы кими һисс едирик. Һәјат һадисәләри бурада үмуми, мүчәррәд шәкилдә дејил, конкрет, әјани шәкилдә, олдуғу кими әкс етдирилир. Сәнәтдә биз нәинки варлығы дәрк едирик, һәм дә бу варлыға, тәсвир олунан һадисәләрә «партијалы», «тәрәфкеш» мүнасибәтимизи билдиририк.

Хүсусилә, реалист инчәсәнәтдә һәјат һадисәләрини олдуғу кими, һәгиги сурәтдә ин'икас етдирмәк, типикләшдирмәк ән мүһүм шәртдир.

Ф. Енкелс јазычы М. Гаркнессә јаздығы бир мәктубда онун «Шәһәр гызы» адлы һекајәсини тәнгид едәрәк көстәрирди:

««Шәһәр гызы»нда фәһлә синфи пассив, өзүнә көмәк етмәјә габил олмајан, һәтта буна доғру бир тәшәббүс етмәјән күтлә кими көрүнүр. Ону ағыр диләнчилик һәјатындан гуртармаг үчүн олан бүтүн тәшәббүсләр кәнардан, јухарыдан кәлир. Әкәр 1800 вә 1810-чу илләрдә—Сен Симонун вә Роберт Оуенин дөврүндә бу доғру идисә, 1887-чи илдә дөјүшкән пролетариатын мүбаризәсиндә әлли ил иштирак етмәк шәрәфинә наил олан бир адам үчүн бу, доғру дејилдир. Фәһлә синфини әсарәтә салан мүһитә гаршы онун ингилаби чавабы, онун өз инсанлыг һүгуглары үчүн шүүрлу вә јарымшүүрлу инадлы тәшәббүсләри тарихә јазылмышдыр вә буна көрә дә реализм саһәсиндә өз јерини тутмалыдыр»[1].

«Шәһәр гызы» һекајәсинин гәһрәманы дөврүн характерик фәһлә һәјатыны вә мүбаризәсини дүзкүн әкс етдирә билмәдији үчүн Ф. Енкелс ону кифајәт гәдәр реалист мәһсул сајмыр. Көрүндүјү кими, бурада јалныз тәфсилат, гәһрәмана, мүһитә аид олан хырда факт, һадисәләрин тәсвири әсас алынмыр. Әсас тәләб кими ичтимаи инкишафын, һәјат һадисәләринин, мүбаризә истигамәтинин һәлледичи тәрәфи, башлыча хүсусијјәти нәзәрдә тутулмалыдыр. Тәсвир олунан дөврдә доғрудан да пассив вә фәалијјәтсиз фәһләләр ола биләрди. Анчаг онлар дөврүн характерик хүсусијјәтини, о заманкы фәһлә һәрәкатынын характерик вәзијјәтини, симасыны вермир, верә дә билмәз. Әсил реалист сәнәткар бүтүн һәјат һадисәләриндән ән әсасыны, ичтимаи инкишаф үчүн ән характерик оланыны габаға чәкмәли, габарыг вермәли вә һәмин һадисәнин јалныз кечмишини, индики һалыны јох, бир дә кәләчәјини көстәрмәлидир.

Максим Горки сосиалист реализмини үч варлығын ин'икасы һесаб едир: к е ч м и ш и н, и н д и н и н вә к ә л ә ч ә ј и н.

Һадисәләрин әсас истигамәтләндиричи мејлләрини көстәрмәјән сәнәткар варлығы там доғру әкс етдирә билмәз вә тәһрифдән јаха гуртармаз.

Ч. Чаббарлынын «Алмаз» драмында колхоз кәндинин илк мүбаризә илләри, голчомаглара гаршы јохсулларын, ортабабларын бирләшмәси, совет зијалыларынын кәндә көмәји тәсвир олунур. Һәмин шәраитдә ән габарыг көстәрилән сурәт кәнд мүәллимәси Алмаздыр.

Кәнддә синфи мүбаризәнин кәскин бир дөврүндә, бандитләрин силаһланараг Совет һөкумәтинин тәдбирләринә гаршы чыхдығы заманда мүнагишәнин мәркәзиндә дуран Алмаз, әлбәттә ки, әсас сурәтдир. Белә сурәтләр о заман кәндләрдә чох идими? Әлбәттә ки, јох. Мигдар е'тибары илә алмазлар, кәнди јени јола доғру истигамәтләндирән коммунист гадынлар аз иди. Анчаг буна бахмајараг, белә гадынлар о заманкы кәндин мәһз кәләчәјиндән хәбәр верән «тамам јени бир һәјатын гурулмасы зәруратини инадла тә'кид едән, индијә гәдәр олан гадынлара охшамајан» адамлар идиләр. Драматург, Алмазын симасында чадрадан, әсарәтдән хилас олан Азәрбајчан гадынларынын јалныз о күнләрини, јени кәндин илк мәрһәләсини, һәм дә кәләчәјини, «сабаһыны» көстәрирди. Буна көрә дә Алмаз сурәтиндә заһирән гејри-тәбии, гәрибә көрүнән һәрәкәт вә хүсусијјәтләр вардыр. Илк илләрдә бу хүсусијјәтләр тамашачыда бә'зән тәәччүб доғурурду. Сонралар һәјатын, јени кәндин инкишаф истигамәти көстәрди ки, белә гәрибәликләр зәрури, гануни иди. Һәмин драмда даһа мараглы, даһа колоритли вә әслиндә даһа тәбии верилән голчомаг Һачы Әһмәд сурәти дә һәјати вә характерикдир.

Алмаз јени јаранан, инкишаф едән, сабаһы тәмсил едән бир гәһрәмандырса, Һачы Әһмәд өлмәкдә олан, сырадан чыхан, кечмиши андыран бир сурәтдир.

Драматургун мүсбәт сурәтләри—тамашачыны сабаһа, кәләчәјә чағыран сурәтләри ичтимаи идрак, бәдии тә'сир чәһәтиндән чох гүввәтли олдуғундандыр ки, аналар өз ушагларына Севил,

[1] К. М а р к с, Ф. Е н к е л с, «Инчәсәнәт һаггында», Дөвләт Нәшријјаты, Москва, 1957, I чилд, сәһ. 10.

Күлүш, Алмаз, Јашар, Дөнмәз вә башга гәһрәманларын адыны вермишләр.

Демәли, бәдии әсәрдә гәһрәманын нә дәрәчәдә типик олуб-олмамасыны онун чәмијјәтдә мәнсуб олдуғу синфин, зүмрәнин, ичтимаи һадисәнин, хүсусијјәтләрин маһијјәтини нә дәрәчәдә камил экс етдирмәси илә өлчмәк дүзкүн олар. Һәм дә бу хүсусијјәтләрин һамысы дејил, әсас оланлары, ичтимаи инкишафын истигамәтләндиричи мејлләрини экс етдиранләри нәзәрдә тутулмалыдыр. Апарычы, сабаһы тә'јинедичи хүсусијјәтләр илк плана чәкилмәлидир. Бөјүк рус тәнгидчиси Добролјубов Островскинин әсәрләрини тәһлил едәркән бу мәсәләјә тохунараг көстәрирди:

«Бизим үчүн бир мүһүм чәһәт дә будур: әдиб һәјатын үмуми тәләбләринин маһијјәтини о заман тапды ки, онлар кизли идиләр; чох аз адам онлары көрүр, чох зәиф көрүрдү...»

Тәсвир олунан гәһрәманларын характериндә өлән вә бир дә доғулан чәһәтләри ајдын көрмәк вә ону мә'наландырмаг, гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Сәнәткарын ичтимаи варлығы, һадисәләри објектив сурәтдә тәсвир етмәси, көстәрмәси илә субјектив мүнасибәти, һадисәләри гијмәтләндирмәси арасында бә'зән ихтилаф, һәтта зиддијјәт ола билир. Ән мүһүм чәһәт һәмин бу објектив вә субјективлијин бирлији, вәһдәтидир. Чәлил Мәммәдгулузадәнин, С. Вурғунун әсәрләриндә биз бу вәһдәти ајдын көрүрүк. «Вагиф» драмында шаир ишғалчылара гаршы мүтәрәгги гүввәләрин, вәтәнпәрвәрләрин мүбаризәсини елә тәсвир етмишдир ки, биз һәм һадисәләрин, ичтимаи мүбаризәләрин мәһз көстәрилән истигамәтдә кетдијинә, һәм дә С. Вурғунун о һадисәләрә әсасән дүзкүн мүнасибәт бәсләдијинә инанырыг. Бурада шаирин бәдии лөвһәләри, сәнәткар мәһарәти илә бахышлары, дүнјакөрүшү арасында зиддијјәт јох, вәһдәт вардыр. Сосиалист реализминдә бу вәһдәтин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Партијамызын Мәркәзи Комитәси совет јазычыларынын үчүнчү гурултајына көндәрдији тәбрик мәктубунда јазычылары һәјаты дәриндән өјрәнмәјә, совет адамларынын типик сурәтини јаратмаг јолу илә мүасир һәјат мүбаризәсиндә фәал иштирак етмәјә чағырырды:

«Совет јазычыларынын гаршысында јени һәјат гуран кәләчәк инсанын мә'нәви симасынын тәкмилләшдирилмәсиндә фәал иштирак етмәк кими шәрәфли бир вәзифә дурур. Совет јазычылары адамлары коммунизм уғрунда мүбаризәјә руһландырмалы, онлары коммунист идејалылығы руһунда тәрбијә етмәли, онлара јүксәк мә'нәви сифәтләр, буржуа идеолокијасына вә әхлагына дөзмәмәји ашыламалыдырлар.

Халгын әмәк икидликләринин көзәллијини, коммунизм уғрунда мүбаризәнин бөјүклүјүнү вә әзәмәтини дүзкүн вә парлаг бојаларла тәсвир етмәк, једдииллик планын еһтираслы тәблиғатчылары олмаг... инсанларын шүурунда капитализм галыгларыны көкүндән јох етмәк, ирәлиләмәмизә һәлә мане олан һәр шејин арадан галдырылмасына көмәк етмәк совет јазычыларынын шәрәфли вәзифәсидир. Бу јолда бөјүк коммунизм инчәсәнәти—чәсур фикирләр, чошгун дујғулар вә нәчиб еһтираслар инчәсәнәти, милјонларла коммунизм гуручусуну јени, бөјүк ишләрә руһландыра билән инчәсәнәт инкишаф едәчәкдир.

Кәнч нәслин тәрбијә едилмәсиндә әдәбијјатын үзәринә хүсусилә мәс'ул вәзифә дүшүр. Кәнчләрә мараглы китаблар, онлары коммунист идејалылығы руһунда, сосиалист Вәтәнинә һәдсиз сәдагәт руһунда, мәгсәдә чатмаг үчүн мәтин вә гәтијјәтли олмаг руһунда тәрбијә едән, фәһләләрин, колхозчуларын, зијалыларын әмәјинин романтикасыны тәрәннүм едә билән, јарадычылығa вә тәшәббүскарлығa мәһәббәт ојадан китаблар лазымдыр...»[1].

Мүсбәт гәһрәманларын типик сурәтини јарадаркән ичтимаи-сијаси шәраити, ичтимаи инкишафын мүәјјән мәрһәләсини, даһа доғрусу, бу гәһрәманлары доғуран әсас мүнасибәт зәминини дүзкүн көстәрмәк ән мүһүм шәртдир.

Гәһрәманын мүсбәт вә ја мәнфи олмасы һәр дөврдә, һәр шәраитдә ејни, мүчәррәд душүнүлә билмәз. Сәнәткар мүтләг тарихи шәраитдән чыхыш едәрәк, гәһрәманлара характеристика вермәлидир. Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәриндә Искәндәр кими мүрәккәб бир гәһрәман јарадылмышдыр. Бүтүн әтраф мүһит, әсас сурәтләр ону лә'нәтләјир. О, тәкбашына фанатизм дүнјасына гаршы дурур, Шејх Нәсруллаһ кими нүфузлу, «мүгәддәс» бир адамын фырылдагларыны ачмаға чәсарәт едир. Бүтүн бунларла бәрабәр Искәндәрин мүбаризә јолу, силаһы вә васитәләри мөһкәм дејил, сүрүшкәндир вә гисмән дә јанлышдыр. Онун арзулары вә тәнгид гүдрәти бөјүкдүр, тарихән чох мүтәрәгги маһијјәтдәдир. Амма Искәндәрин ичкијә гуршанмасы, чамаат арасында «кефли» кими мәшһур олмасы ону халгын көзүндә алчалдыр, сөзүнү кәсәрсиз едирди.

Искәндәр күтләләрә, дин тирјәки илә гәфләт јухусуна кетмиш мө'минләр дүнјасына мүрачиәт едир. Онун чағырышлары јени вә чох ибрәтлидир. Бәлкә дә бу чағырыш нәтичәсиндә чохларынын көзүндән мөвһумат пәрдәси галха биләрди. Анчаг Искәндәрин шәхсијјәти, чибиндә һәмишә араг шүшәси кәздирмәси, чамаат арасында авара, лаүбали долашмасы онун сөзүнү дә, өзүнү дә һөрмәтдән салырды.

Бүтүн бунлара бахмајараг, Искәндәр шејхләр дүнјасында мүсбәт бир гәһрәман иди. О, фырылдагчы шејхин исти ашына сојуг су гатды, чамаат арасында динә, мө'чүзәјә үмуми бир шүбһә ојатды, шејхин лотулуғуну габагчадан көрмәклә пејғәмбәрлик еләди вә с. Бүтүн зәиф чәһәтләринә вә гүсурларына бахмајараг. Искәндәр феодал дүнјасында мүтәрәгги адам, «зүлмәт сәлтәнәтиндә бир ишыг» иди. Бу һеч дә о демәк дејил ки, Искәндәр һәр мү-

[1] «Азәрбајчан» журналы, 1959 №, 6.

һитдә, һәр шәраитдә мүсбәт гәһрәман иди. Искәндәр дүшдүјү динҹарлар мүһитиндә чох мүтәрәгги, фајдалы тә'сир бағышлајырды. Дини јалан вә фитнәләри чәсарәтлә ифша едир, адамларын көзүнү ачыр, ајылдырды. Онун ичкијә, сәрхошлуға тутулмасы дә сәбәбсиз дејилди. Бу бир тәрәфдән онун тәнһа, көмәксиз олмасындан, о бири тәрәфдән вәтәндашларыны гәфләтдә көрмәсиндән, ичтимаи фәлакәти дәрк етмәсиндән, башга мүбаризә јолу тапмамасындан ирәли кәлирди.

Һүсејн Ҹавид кими бир сәнәткарын гадын әсарәтинә, гадына феодал мүнасибәтләринә гаршы, азад севки мејлинин буховланмасына гаршы чыхмасы, гадыны бәшәрин «икинчи аллаһы» дејә јүксәк гијмәтләндирмәси мүсбәт бир һадисә иди. Анҹаг Ҹавидин гадын азадлығыны биртәрәфли, санки мәһәббәт азадлығы, гадын көзәллијинин илаһиләшдирилмәси шәклиндә дүшүнмәси мәһдудлуг иди.

Феодал көрүшлү јазычылар гадыны алгы-сатгы васитәси билирдиләр. Буржуа јазычылары исә гадына көзәллик илаһәси кими бахырдылар. Бунлар бир-биринә зидд олсалар да һәр икиси гадын азадлығы мәсәләсинин һәллинә ејни дәрәҹәдә мане олурду.

Гадынын әсил азадлығы—игтисади, мә'нәви, мадди асылылыгдан гуртулмасы мәсәләсини анҹаг совет јазычылары дүзкүн һәлл вә тәсвир едирдиләр. Ҹ. Ҹаббарлынын, С. Вурғунун, Сејид Һүсејнин мүсбәт гадын сурәтләри там азадлыг јолунун нечә вә һарада олдуғуну дүзкүн мүәјјән етмишдиләр.

Мүсбәт сурәтләрин схемдән узаг олмасы реалист сәнәтин мүһүм шәртләриндәндир. Һеч вахт мүсбәт сурәт јалныз парлаг кејфијјәтләрин мәҹмују кими дүшүнүлмәмәлидир. Мүсбәт гәһрәманлар мүәјјән ичтимаи-тарихи шәраитдә инсанлығы, ҹәмијјәти ирәлијә чағыран вә апаран характерик сималардыр. Бунлар һазыр доғулмур, ичтимаи мүбаризәләрдә, мүрәккәб шәраитдә јаранырлар. Белә адамларын һәјат вә мәишәтиндә гүсурлу, көлкәли ҹәһәтләр дә олур вә бунларын тәсвириндән горхмаг лазым дејилдир.

Чапајев вәтәндаш мүһарибәси күнләринин ән икид, ән парлаг сималарындан, ордуда вә вәтәндашлар арасында мүстәсна һөрмәт, нүфуз саһиби олан бир гәһрәман иди. Анҹаг сијасәт, савад ҹәһәтиндән мәһдуд адамды. Бу мәһдудлуғу биз онун мүбаризә вә мүһакимәләриндә ајдын көрүрүк вә һеч дә бунунла о бизим көзүмүздә кичилмир. Онун доғрудан да ҹәсур бир инсан олдуғуна дәриндән инанырыг. Сәттархан, Ленинин тә'бири илә десәк, «ингилабчы гошунларын гәһрәманы» иди. М. С. Ордубадинин вә Макулунун романларында да бу шөһрәт кениш көстәрилмишдир. Анҹаг Сәттархан, һәр шејдән әввәл ҹанлы бир инсан олмушдур. Онун фәрди хүсусијјәтләри вар иди. Бунларын һамысы да мүсбәт, тәгдирәлајиг дејилди. Онун дини көрүшләри, сијасәт аләминдә пијадалығы бир һәгигәт иди. Бунлары реал сурәтдә көстәрмәк олар вә лазымдыр. Бунунла һеч бир вахт биз гәһрәманы һөрмәтдән салмаг, нүфузуну азалтмаг мәгсәдини күдмүрүк.

Ону инандырычы, һәгиги бир инсан кими көстәрмәк, бәдии сурәтини схем олмагдан горумаг истәјирик. Бәдии сурәт истәр мүсбәт олсун, истәрсә дә мәнфи, о заман охуҹулара тә'сир көстәрә билир ки, һәгиги, инандырыҹы олсун. Охуҹу вә тамашачы демәсин ки: «јох, белә олмаз, о заман бу адам бу ҹүр һәрәкәт етмәз, данышa билмәзди...»

Ичтимаи тәрбијә ҹәһәтдән тәкҹә мүсбәт гәһрәманларын дејил, һәм дә мәнфи гәһрәманларын, мәнфи сурәтләрин әһәмијјәти вардыр.

Писи пис кими көрмәк, дүрүст дәрк етмәк һәмишә тәрбијәнин шәртидир. Одур ки, сатира вә сатирик сурәтләр бәдии әдәбијјатда мүһүм јер тутур.

Сатиранын әсасы аҹы күлүшдүр. Кинајәли, истеһзалы, дәрин мә'налы күлүшдүр. Мирзә Фәтәли Ахундов инсан характериндән данышанда көстәрирди ки: «Инсанын тәбиәтиндә ики хасијјәт гојулубдур. Ағламаг вә күлмәк. Ағламаг «әламәти-гәмдир», күлмәк исә фәрәһ, шадлыг, севинҹ әламәтидир.

Инсанын тәбиәтиндә олан күлүш, маһијјәт е'тибары илә «инсаншүнаслыг» олан әдәбијјатда да мүһүм јер тутур. Нормал бир адам күлүшә биканә галмадығы кими, әдәбијјат, јазычы да күлүшдән узаг ола билмәз.

Инсан мә'нәвијјатыны, ичтимаи мүнасибәтләри доғру экс етдирән әдәбијјатда күлүш өз јерини тутмалыдыр вә тутур.

Күлүшүн өзү (инсанда олдуғу кими) әдәбијјатда ики јерә бөлүнүр: ҹидди вә кинајәли, тәнгиди күлүш.

Ҹидди күлүш севинҹдән, шәнликдән, ифтихар вә гәләбәдән доғур. Совет ше'ринин әсас мотиви олан севинҹи, шадлығы, һәјата никбин мүнасибәти, гәләбә вә јенилик мејлләрини Сүлејман Рүстәм һәлә илк китабында («Әләмдән нәш'әјә») тәрәннүм едәрәк јазмышды:

> Јени һәјат башлајыркән үзүмүзә күлмәјә
> Кечдим артыг күлә-күлә мән әләмдән нәш'әјә...
> Көнлүм күләр, ше'рим күләр, һәјат күләр, ел күләр,
> Севинҹләрлә чырпынараг, сазымдакы тел күләр.

«Башга планетләрдән дә севинҹ алмаға» чалышан «һүҹумчу синфин» маһныларыны чағыран Мајаковски ше'риндә, «Кәнҹлијим бир ордудур» дејән Сәмәд Вурғун лирикасында һәмин бу ҹидди күлүш, гәләбә, мүбаризә севинҹи әсас мотивдир. Совет поезијасында ән күҹлү, гүдрәтли тәрәннүм едилән никбинлик, һәјат, мүбаризә руһу, совет адамларынын илһам мәнбәји олан кәләҹәк, галиб коммунизм ҹәмијјәти мүасир совет лирикасынын, маһны, шәрги вә нәғмәләримизин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Чүнки ше'римиздә тәрәннүм олунан бу севинҹ һәјатымызын, гәләбәләримизин, јени һәјат шәнлијимизин бәдии ифадәсидир.

Кинајәли күлүш, тәнгиди күлүш исә сатирадыр. Бир һадисәјә, објектә, бир инсана, бир хасијјәтә, јахуд бир системә гаршы ҹев-

рилән тәнгиди күлүш һәмин бу сатирадыр. Бурада сәнәткарын објектә гаршы мәнфи, тәнгиди, истеһзалы мүнасибәти вардыр. Даһа доғрусу, бу күлүш илә сәнәткар өз нифрәтини, гәзәбини, е'тиразыны ифадә едир. Классик әдәбијјатын бир сыра бөјүк нүмајәндәләри көһнә дүнјаны, истибдад гурулушуну, истисмарчылары, дин хадимләрини, чәһаләти сатира васитәси илә гамчылашмыш, ифша етмиш, беләликлә, милјонларын көзүнү ачмаға көмәк көстәрмишләр. Бөјүк рус әдиби Н. В. Гоголун «Өлү чанлар», «Мүфәттиш» әсәрләри, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», «Дәли јығынчағы» комедијалары, Ә. Һагвердијевин «Маралларым», «Чәһәннәм мәктублары» әсәрләри, бөјүк шаиримиз М. Ә. Сабирин «Һопһопнамә»си чәмијјәтин гүсур вә нөгсанларыны гамчылајан сатиранын ән јахшы нүмунәсидир.

Бу әсәрләрин мәгсәди көһнә дүнјаны вә алчаг, түфејли адамлары ифша етмәкдирсә, әсас бәдии рәнки күлүш—тәнгиди күлүшдүр. Охучу кечмишә күләрәк ондан ајрылыр.

Бу әсәрләрин һамысында тамашачы вә охучу күлүр. Анчаг бу күлүш нә севинч ифадә едән ифтихар күлүшүдүр, нә дә јүнкүл әјләнчәли күлүшдүр. Белә күлүш дәрин мә'налы, дүшүндүрүчү, ибрәтли, фәлсәфи, чох сирләрдән хәбәр верән, «чох мәтләбләри ачан» күлүшдүр. Адларыны чәкдијимиз комедијалара баханлар тамашадан сонра көрдүкләрини унутмурлар, она биканә гала билмирләр. Санки тамаша онларын јатмыш һиссләрини ојадыр, үрәкләриндә нечә-нечә мә'налы суаллар доғурур вә бу суалларын чавабыны даим онлардан тәләб едир. Санки бу күлүш адамларын диггәтини ичтимаи һадисәләрин заһиринә, көркәминә дејил, дәринликләринә, «өртүлү», анчаг даһа зәрури, даһа мүһүм тәрәфләринә апарыр.

Бу күлүш сатира күлүшүдүр. Ичтимаи мүнасибәтләрин сағламлашмасы, ичтимаи тәрбијә чәһәтиндән чох күчлү вә әһәмијјәтли бир күлүшдүр. Сатирик бојаларла јаранан типләр вә сурәтләрдә дә бәдии әдәбијјатын әсас гануну олан характерик һадисә вә чизкиләрин үстүнлүјү өз гүввәсини сахлајыр. Мәнфи типләр, характерләр һәмишә вә һәр јердә сатира һәдәфи ола биләрләр.

Анчаг сатирада да, лирикада, романтикада үмумән бәдии тәсвирдә олдуғу кими фәрдиләшмәнин вә бәдии үмумиләшдирмәнин вәһдәтини көзләмәк шәртдир. Сатирик сурәтләр о заман һәгиги вә үмумиләшмиш тип ола биләр ки, ичтимаи һадисәнин, инсанын характерик чәһәтләрини тута билсин, типин мәнсуб олдуғу зүмрәнин, ја групун башлыча хүсусијјәтләрини дүрүст ифадә едә билсин. Мирзә Чәлилин «Өлүләр» комедијасында Шејх Нәсруллаһ бүтүн фырылдагчы руһаниләрин, шәриәти халгы алдатмаг васитәси едән моллаларын типик нүмајәндәсидир. О, јарасалар кими гаранлыг мүһит ахтарыр, авамлыг, зүлмәт аләминдә өзүнү кумраһ һисс едир. Шејхин һијләләри әсәрдә инандырычы ифша олунур. Тамашачы, Шејхин симасында бүтүн руһаниләри көрүр, нифрәт едир. Сабит Рәһманын «Тој» комедијасындакы Кәрәмов характерик бир типдир. Бүтүн колхозу вә колхозчулары өз шәхси мәнфәәтинә, арзусуна аләт етмәк истәјән бу тип күтләнин нифрәт вә кинајәли күлүшү илә ифша едилир.

Совет сатирасы илә јазычылар һәм харичи империалист ағаларын мүртәче фәалијјәтини ифша едир, һәм дә дахилдә капиталист галыгларынын, һәлә дә јох едилмәмиш олан көһнә дүнја вәрдишләринин тәнгидини вә ифшасыны верирләр. Сатирик типләр мәһз тәнгиди күлүш васитәси илә јаранır, үмумиләшдирилир. Бурада сәнәткарын усталығы, мүнасибәтләрин дүзкүн тә'јин едилмәсиндә, дүрүстлүјүндә (ишыг-көлкә), совет һәјатынын ардычыл олараг инкишафыны, көһнәлик галыгларыны арадан галдырмасыны инандырычы ифадә етмәсиндә, тәнгиди күлүшүн һәдәфини доғру, дүзкүн мүәјјәнләшдирмәсиндә вә саирәдә өзүнү көстәрмәлидир. Јени чәмијјәтдә ичтимаи мүнасибәтләр көкүндән дәјишдији кими, ичтимаи сатиранын да һәдәфи, истигамәти, вәзифәси башга чүр көтүрүлүр. Муасир һәјат үчүн сәчијјәви олмајан һадисәләр, типләр үмумиләшдирилмир.

Күман олунмасын ки, сурәт, тип јалныз инсана, коллективә, мә'нәви аләмә аиддир. Варлыгда, һәјатда елә бир һадисә јохдур ки, бәдии үмумиләшдирмәјә, демәли, сурәтләр аләминә јад олсун. Буна көрә дә сурәт дејәндә, ејни заманда, әшја, дујғу вә әһвалируһијјәнин дә бәдии әксини нәзәрдә тутуруг.

«Әшја» дедикдә бүтүн тәбиәт, каинат, чоғрафи мүһит нәзәрә алыныр: пајызын тәсвири, јағыш јағмасы, баһар кәлмәси, тарлалар, бағчалар, тикинтиләр, көрпүләр вә с.

Бүтүн бу саһәләрин бәдии лөвһәсини вермәк дә сурәт јаратмагдыр. Бу сурәтләрдә бир тәрәфдән бизи әһатә едән варлыг, тәбиәт көзә чарпырса, икинчи тәрәфдән инсан һиссләри, дүшүнчәләри, мүнасибәтләри вардыр.

Рәссам Ајвазовскинин дәниз лөвһәләрини ким унуда биләр. М. П. Вагифин «Дурналар»ыны, Аббас Сәһһәтин «Јај сәһәри»ни, Сәмәд Вурғунун «Талыстан» поемасында вердији тәбиәти, «Чејран» ше'рини, Ашыг Әләскәрин «Дағлар»ыны биз јүксәк сәнәт нүмунәләри сајырыг. Нә үчүн? Чүнки бурада јалныз бир дәниз, бир туфан, бир сәһәр, бир јамач, бир чејран, бир дурна гатары вә ја Көјчә дағлары јохдур. Бурада һәмин сәһнә вә әшјаларын мәһз үмумиләшдирилмиш бәдии лөвһәси — сурәти вардыр. Инсан сурәтләринин јарадылышында олдуғу кими, тәбиәт вә әшја сурәтләринин јарадылышында да реализмин әсас һөкмләри өз гүввәсиндәдир. Типик характерләрин типик шәраитдә тәсвири тәләб олунур.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТЫН ВАРЛЫҒЫ ИДРАК ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Бәдии әдәбијјаты ичтимаи һәјатдан кәнарда, конкрет тарихи шәраитдән тәҹрид олунмуш бир шәкилдә көтүрүб өјрәнмәјин, гијмәтләндирмәјин анҹаг идеализмә, мүртәҹе буржуа алимләринә хас бир метод олдуғуну марксизм-ленинизм нәзәријјәси чохдан сүбут етмишдир.

Марксизм-ленинизм әдәбијјата, һәр шејдән әввәл, фәал бир мәфкурә, ичтимаи һәјаты, објектив варлығы идрак васитәси кими бахыр. Әдәбијјат да башга мәфкурәләр (елм, сәнәт вә с.) кими мәһз һәгиги варлығы екс етдирир. Бир сыра кечмиш философларын (Кант, Һекел вә б.) сәнәтин, әдәбијјатын ичтимаи идрак әһәмијјәтини инкар едән вә ја азалдан нәзәријјәләринә гаршы һәлә кечән әсрин орталарында бөјүк рус ингилабчы демократлары (Белински, Добролјубов, Чернышевски) гәти, ардычыл мүбаризә апарырдылар. Онлар буржуазијанын бәднам «саф сәнәт», «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә гаршы сәнәт вә әдәбијјатын мәһз ичтимаи һәјатдан доғмасы фикрини, сәнәт вә әдәбијјатда материалист көрүшләри мүдафиә едирдиләр. В. Г. Белински бүтүн јарадычылығы боју бу фикирдә олмушдур ки, әдәбијјат ҹәмијјәтин мәһсулудур, ҹәмијјәтдән доғур, онун инкишафы илә әлагәдардыр вә онунла мүәјјән едилир. Белински рус әдәбијјатында «натурал мәктәб» адландырдығы реализм ҹәрәјанынын күчүнү, јенилијини онун һәјат илә мөһкәм әлагәсиндә көрүр, әдәбијјатда халг һәјатынын, халг мәнафеји вә идеалларынын ифадәсини әсас көтүрүрдү. О, дәрин идејалылығы, реализми хәлгилијин әсас шәртләри сајырды. А. С. Пушкин поезијасынын рус һәјатыны һејрәтли дәрәҹәдә доғру екс етмәсини дә Белински реализмдә, хәлгиликдә көрүрдү. О, көстәрирди ки, һәр бир халгын әдәбијјатынын әсил мәнбәји халгын өз һәјаты, бахышларыдыр. Әдәбијјат һансы дөврдә, һансы ичтимаи шәраитдә олурса олсун варлығын, ичтимаи һәјатын хүсуси образы, бәдии шәкилдә ин'икасыдыр. Ичтимаи һәјатдан доған, ону екс етдирән сәнәт вә әдәбијјат варлығын пассив, тә'сирсиз ифадәси дејилдир. О да башга мәфкурәләр кими ичтимаи мүбаризәләрә тә'сир көстәрир вә бу мүбаризәләрдә иштирак едир. Әдәбијјатын ичтимаи һәјатда вә ичтимаи инкишафда әһәмијјәти мүһүмдүр. Белинскинин естетикасына көрә, әдәбијјат нәинки ҹәмијјәтин мәһсулудур, һәм дә ичтимаи мүбаризәнин кәскин силаһыдыр. Һәгиги әдәбијјат халг үчүндүр, онун габагчыл мәфкурәсинә хидмәт едир. Буна көрә дә варлығын, типик һадисәләрин типик шәраитдә доғру, дүзкүн екс етдирилмәси әдәбијјат вә сәнәтдә реализмин әсасыны тәшкил едир.

А. Н. Добролјубов көстәрир ки, һәјат әдәби нормалар үзрә кетмир, әксинә әдәбијјат һәјатын ҹәрәјанына табе олур. Еләҹә дә бөјүк ингилабчы демократ Н. Г. Чернышевски әдәбијјаты «һәјат дәрслији» адландырырды. О көстәрирди ки, гүввәтли вә ҹанлы идеалларын тә'сири илә јаранан, дөврүн мүһүм, зәрури

тәләбләрини өдәјән ҹәрәјанлар әдәбијјатда көзәл, парлаг инкишаф едирләр. Чернышевскинин мәшһур «көзәллик һәјатын өзүдүр» һөкмү сәнәтә идеалист бахышлара ағыр зәрбә иди.

Әкәр идеалист Кант, мүәјјән ичтимаи идеаллар илә бағлы олмағын сәнәткара зијан верәҹәјини, она мане олаҹағыны дүшүнүрдүсә, марксизм-ленинизм классикләри, әксинә, әсил сәнәтин мәһз бөјүк ичтимаи идеалларла — бәшәријјәтин азадлығы, хошбәхт һәјаты, социализм уғрунда мүбаризәси илә бағлы бир сурәтдә јаранаҹағыны, «јухары он минләрә» дејил, чохмилјонлу халга хидмәт едәҹәјини ирәли сүрүрдүләр. ССРИ-дә формаҹа милли, мәзмунҹа социалист мәдәнијјәт вә әдәбијјатын тарихдә көрүнмәмиш бир сүр'әт вә вүс'әтлә инкишафы В. И. Ленинин партијалы әдәбијјат һаггында даһијанә узагкөрәнликлә деди-ји бүтүн һөкмләри тамамилә сүбут етди.

Совет һакимијјәти илләриндә әдәбијјат вә сәнәт саһәсиндә көрүлән бөјүк ишләр, әлдә едилән тарихи наилијјәтләр мәһз Ленин партијалылығы принсипинин ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси, буржуа, хырда буржуа мејлләринә гаршы кәскин мүбаризә сајәсиндә мүмкүн олмушдур.

ССРИ-дә һәр ил онларла елм, техника ихтирачылары, истеһсалат сәмәрәләшдиричиләри илә јанашы әдәбијјат, инҹәсәнәт хадимләринә дә Ленин мүкафатларынын верилмәси јарадычы адамларымыза олан мисилсиз диггәт вә гајғынын парлаг ифадәсидир. Дүнја әдәбијјаты классикләринин, еләҹә дә Совет халгларынын классик вә мүасир јазычыларынын әсәрләри бүтүн ССРИ халгларынын дилләринә тәрҹүмә едиләрәк милјон нүсхәләрлә јајылыр.

Әдәбијјат вә инҹәсәнәтин әһәмијјәтини мәһз ичтимаи һәјат, ичтимаи мүбаризәләр, ичтимаи идеаллар нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирән бөјүк рус әдиби Максим Горки јазыр: «Әдәбијјатын мәгсәди, инсана өзүнү дәрк етмәкдә көмәк етмәкдир». «Бәдии әдәбијјатын материалы инсандыр», «Јазычы ҹанлы материал үзәриндә, инсанлар үзәриндә чалышыр». Франсыз јазычысы Балзак әдәбијјаты «инсан гәлбинин тарихи» адландырырдыса, Л. Н. Толстој «сәһнәләрдә ифадә едилән гәлб һәјатыны» өзү үчүн әсас сајырдыса, М. Горки әдәбијјаты «инсаншүнаслыг» адландырыр, сәнәткары өз вәтәнинин, өз синфинин «ешидән гулағы, көрән көзү, чарпан үрәји», «өз епохасынын сәси» сајырды. Бөјүк әдиб марксизм-ленинизм классикләринә әсасланараг әдәбијјатын мәһз ичтимаи инкишафа, халга, азадлыға, социализм гурулушуна хидмәтини тә'кидлә мүдафиә едирди. О өзүнүн «Ана» романы һаггында В. И. Ленинин дедикләрини дәрин бир мәһәббәт, миннәтдарлыг һисси илә хатырлајырды.

Ленин Горкинин романыны «лап вахтында јазылмыш» бир китаб кими јүксәк гијмәтләндирмишди. Әсәрин ичтимаи идрак әһәмијјәтиндән, ингилаби мүбаризәјә галхышан фәһләләрә көмәк көстәрмәсиндән бәһс етмишди. Ленин јазмышды ки, ингилаби

һәрәкатда шүурсуз, кортәбии сурәтдә иштирак едән фәһләләр «Ана» романыны охујуб чох фајда көрәчәк вә чох шеј өјрәнәчәкләр.

«Ана» романынын нәшриндән ики ил сонра «Бакински рабочи» гәзетиндә бир дәстә фәһләнин бөјүк әдибә ачыг мәктубу чап олунмушду. Фәһләләр бу әсәрин гәһрәманларындан нечә вә нәләр өјрәндикләрини јазыб, романын тә'сир күчүнү гејд едир, пролетар әдибинә өз миннәтдарлыгларыны билдирирдиләр. Мәктубда дејилирди:

«Алексеј Максимович! Сиз «Ана» әсәринизи јазмышсыныз вә әдәбијјатда јүксәк шүурлу фәһлә типини — Павели көстәрмишсиниз. Павелин симасында халгын ашағы тәбәгәләри ичәрисиндән чыхмыш, гаршысында јени һәјаты көрән, һәјатын јенидән гурулмасы идејасыны јајан ана типи верилмишдир. Ана вә онун оғлу Павел бизим үчүн чанлы идеалдыр. Ичазә верин «Ана» әсәриниз үчүн Сизә үрәјимизин ән дәринликләриндә өз сәмими тәшәккүрләримизи изһар едәк»[1].

Әдәби-бәдии әсәрин күтләләрә нә гәдәр дәрин тә'сир бағышладығыны бу мәктубдан да ајдын көрмәк олар.

М. Горки 1934-чү илдә, Совет јазычыларынын биринчи үмумиттифаг гурултајындакы мә'рузәсиндә совет әдәбијјатынын вәзифәләриндән бәһс едәндә мәһз партијаја, дөвләтә, халга, совет вәтәнимизә хидмәт вә көмәк мәсәләсини гојурду.

М. Горки совет әдәбијјатчыларыны, ичәрисиндә јашадығымыз јени, зәнкин һәјаты, социализм гуручулуғуну дәриндән гаврајыб, дәрк едиб камил әкс етдирмәјә чағырырды. О дејирди ки, китабларымызын әсас гәһрәманы әмәк, әмәји мәһсулдарлашдыран, ону сәнәт дәрәчәсинә галдыран инсан олмалыдыр. Совет адамларында, ингилабымыз сајәсиндә өлкәнин, дөвләтин, тәсәррүфатын, ишин, гурулушун ағасы олан јени инсанларда әмәјә мүнасибәт башгадыр, јенидир, јүксәкдир. Әдәбијјат бу мүнасибәти кениш тәшвиг, тәблиғ етмәли, өјрәтмәлидир. М. Горки совет әдәбијјатында күчлү олан вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг вә никбинлијин көкүнү совет һәјатымызда, социализм чәмијјәтимиздә, бу чәмијјәтин характериндә, әдәбијјатын вәзифәсини исә күтләләрин социализм руһунда тәрбијәсинә хидмәтдә көрүрдү. Горки әдәбијјат ишинә мүгәддәс бир иш кими бахырды. О, сәнәтә әсас мөвзу, материал сечдији инсан адыны вә мөвгејини чох јүксәк тутурду: «Инсан мәғрур сәсләнир!» О, инсана—һәгиги инсана она көрә «пәрәстиш» едирди ки, инсан зәкасынын, хәјалынын, инсан әмәјинин јарадычы гүввә вә гүдрәтини, бу гүдрәтин әсил мүчәссәмәсини көрүб дујурду. М. Горки бөјүк совет вәтәнимиздә Ленин дүһасы вә партијамызын рәһбәрлији илә гурулан јени чәмијјәт, азад вә хошбәхт һәјатдан дәрин бир ифтихарла данышыр, јени әдәбијјатын гида мәнбәјини дә бурада көрүрдү.

[1] «Бакински рабочи» гәзети, 27 сентјабр, 1908-чи ил, № 7—8.

Марксизм-ленинизм классикләри буржуа-мүлкәдар ағалығына, империализмә, истисмар дүнјасына, көһнә гурулуша гаршы кәскин, ардычыл, шәрәфли мүбаризәләриндә бәдии әдәбијјат нүмунәләринә, классик јазычыларын әсәрләринә тез-тез мүрачиәт етмишләр.

В. И. Ленин һәлә 1905-чи илдә әдәбијјатын партијалылығы һаггында, сијасәтдән, синфи мүбаризәдән кәнар бир әдәбијјатын, синифли чәмијјәтдә мүмкүн олмамасы һаггында мәшһур әсәриндә, «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә буржуа нәзәријјәчиләринин јаланчылығыны, ријакарлығыны ифша етмишдир. Ленин бу әсәриндә гејд едир ки: «Чәмијјәтдә јашамаг вә чәмијјәтдән азад олмаг мүмкүн дејилдир. Буржуа јазычысынын, рәссамынын, актрисасынын азадлығы јалныз пул кисәсиндән, рүшвәтдән, маашдан үстүөртүлү (јахуд ријакарчасына үстү өртүлән) асылылыгдыр»[1].

Һәмин мәгаләдә кәләчәјин әдәбијјаты, ингилабчы пролетариатын һәгиги, азад, партијалы әдәбијјаты исә белә характеризә олунур: «Бу, социалист пролетариатын тәчрүбәси вә чанлы иши илә бәшәријјәтин ингилаби фикринин сон наилијјәтини зәнкинләшдирән, кечмишин тәчрүбәси (социализмин ибтидаи, утопик формаларындан башлајан инкишафыны тамамламыш елми социализм) илә һазыркы дөврүн тәчрүбәси (фәһлә јолдашларын һазыркы мүбаризәси) арасында даими гаршылыглы әлагә јарадан азад әдәбијјат олачагдыр»[2].

В. И. Ленин Л. Н. Толстоју «рус ингилабынын күзкүсү» адландырмышдыр. Онун бахышлары вә нәзәријјәләриндәки зиддијјәтләри о дөврдәки рус һәјатынын зиддијјәтли шәраити кими гијмәтләндирмишдир. Ленин, өлмәз әдибин бөјүклүјүнү «милјонларла рус кәндлиләри арасында әмәлә кәлмиш идејаларын вә әһвали-руһијјәнин ифадәчиси олмагда» көрүрдү. Толстој мүәјјән дөвр рус һәјатынын һәгиги мәнзәрәләрини даһијанә бир шәкилдә әкс етдирмишдир. Онун әсәрләрини әбәдиләшдирән дә һәмин реализм гүввәсидир.

«Л. Толстој һәлә тәһкимчилик һүгугу заманы бөјүк сәнәткар кими чыхыш етмишди. О, јарым әсрдән артыг давам едән өз әдәби фәалијјәти әрзиндә вердији бир сыра даһијанә әсәрләриндә башлыча олараг көһнә Русијаны, 1861-чи илдән сонра да јарымтәһкимчи вәзијјәтиндә галмыш олан Русијаны, кәнд Русијасыны, мүлкәдар вә кәндли Русијасыны тәсвир етмишдир. Л. Толстој Русијанын тарихи һәјатындакы бу дөврү тәсвир едәркән өз әсәрләриндә о гәдәр бөјүк мәсәләләр ирәли сүрә билмиш, елә бир бәдии гүввәт сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир ки, онун әсәрләри дүнја бәдии әдәбијјатында әввәлинчи јерләрдән бирини тутмушдур»[3].

[1] В. И. Ленин. «Әдәбијјат һаггында», Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 26.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада, сәһ. 126—127.

3

«Кертсенин хатирәси» адлы әсәриндә В. И. Ленин Кертсенин чар тәрәфиндән е'дам едилән кәндлиләрә мүрачиәтини ејни илә мисал чәкир: «Еј рус торпағынын зәһмәткеш вә мөһнәткеши, каш мәним сөзләрим сәнин гулағына чатајды!.. Онда мән... сәнин үзәринә һаким тә'јин едилән руһани аталарына нифрәт етмәји сәнә чох јахшы өјрәдәрдим!..»

Ленин Белинскинин «Гогола мәктуб»уну сензурасыз әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләриндән сајмышдыр. Ленин өз ингилаби мүбаризәсиндә бөјүк рус јазычыларынын — Гогол, Шедрин, Некрасов, Горки, Мајаковски вә башга бөјүк јазычыларын әсәрләриндән истифадә етмиш, онлары јүксәк гијмәтләндирмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТЫН ПАРТИЈАЛЫЛЫҒЫ ВӘ ХӘЛГИЛИЈИ

Марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн белә бир мәшһур елми дүстуру вардыр ки, инсанларын шүуру онларын варлығыны тә'јин етмир, әксинә, ичтимаи варлыг онларын шүуруну тә'јин едир. Синифли чәмијјәтдә синфи мүнасибәтләрдән вә синфи тәфәккүрдән кәнар мәфкурә јохдур.

В. И. Ленин һәлә 1905-чи илдә буржуазијанын мәфкурә саһәсиндә «битәрәфлик» шүарына гаршы мүбаризә апарараг јазырды: «Рәдд олсун битәрәф, фөвгәлбәшәр әдәбијјатчылар», «әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бир һиссәси олмалыдыр. Синифли чәмијјәтдә синифдән, сијасәтдән кәнар мәфкурә јохдур[1]».

Көрүндүјү кими, һәлә о заман даһи Ленин әдәбијјат ишинин синфи характерини, јени чәмијјәт гурмаг јолунда әдәбијјатын кәсәрли силаһ олдуғуну дүрүст мүәјјән едирди.

Әдәбијјатда партијалылыг, әлбәттә ки, јазычыларын рәсмән партија үзвү олмасы зәрурәти демәк дејилдир. Әдәбијјатда партијалылыг тәләби совет әдәбијјатынын мәзмунуну, идеја истигамәтини мәһз Коммунист Партијасы идеалларынын гәләбәси, тәнтәнәси ишинә сәфәрбәр етмәји, социализм, коммунизм ишинә сәдагәт, сәмимијјәтлә хидмәти нәзәрдә тутур. О, варлығы, һәјаты ин'икасда објектив инкишафын ганунаујғунлуғуну, чәмијјәтин һарадан кәлиб һараја кетдијини доғру-дүрүст көрүб көстәрмәји, һадисәләрин јалныз бу күнүнү дејил, сабаһыны, кәләчәјини кәшфә мејл етмәји тәләб едир.

Партијалы олмаг принсипи әдәбијјаты бөјүк коммунизм идеаллары јолунда, јени чәмијјәт гурмаг јолунда мүбаризә ишинә сәфәрбәр етмәлидир. Партијалылыг принсипи һәр бир гәләм саһибини, һәр бир сәнәткары бөјүк ичтимаи идеаллара сәфәрбәр етмәклә онун шәхси, фәрди илһамыны мәһдудлашдырмыр, әксинә, ону бөјүк ичтимаи, бәшәри идеаллара ганадландырыр, јарадычы илһамын шәһпәрини даһа кениш фәзалара ачыр, ону заман, мәкан мәһдудлуғундан јүксәлдир. Тарихин, чәмијјәтин, варлығын елә бир саһәси, елә бир зәрури мәсәләси јохдур ки, бу күнкү, әсил мүтәрәгги сәнәткарын әсил реалист илһам фанары илә ишыгландырылыб, муасир коммунизм идеалларына ујғун мә'наландырыла билмәсин.

[1] В. И. Ленин. «Әдәбијјат һаггында», Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 23.

Бә'зи әдәбијјатчылар коммунист партијалылығы илә хәлгилик принсипини гаршы-гаршыја гојур, һәтта бунларын арасында зиддијјәт дә ахтарырлар.

Елми тәдгигат, зәнкин әдәби тәчрүбә көстәрир ки, бу принсипләр арасында зиддијјәт јох, мөһкәм бир вәһдәт вардыр. Әсил коммунист партијалылығы принсипи илә јаранан әсәр хәлгилик тәләбләринә ујғундурса, партијалы әсәр олмаја билмәз. Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә партијалы принсиплә бәрабәр вә һәмаһәнк олараг хәлгилик принсипи дә мүһүм тәләбдир. Хәлгилик чохдан бәри бәдии әсәрләрә, онларын ичтимаи-естетик мөвгејинә гијмәт вермәк мәгамына мүһүм ме'јар олмушдур. Әдәбијјатда халг мәнафејинин илк плана чәкилиб горунмасы, халг руһу вә тәфәккүрүнүн үстүн тутулмасы, халгын тарихинин ајдын күзкүдә ифадәси, халг мәнлијинин, сәчијјәсинин һәр сурәт, лөвһә, епизодда көрүнмәси, халг дили, мәишәти, ән'әнәләринин бәдии мәтндә көрүнмәси — бунларын һамысы әсәрдә мүһүм ме'јар сајылыр.

М. Ә. Сабири һаглы олараг тәпәдән дырнаға халг шаири сајырлар, әсәрләрини халг һәјатынын бәдии гамусу, өзүнү халг мәнафејинин чәсур мүдафиәчиси кими танызырлар!

Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүнкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи?
Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш,
Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи?

Муздурун, зәһмәткеш бир рәнчбәрин дили илә дејилән бу е'тираз танрыја, дөвләтә, гурулуша гаршы күчлү бир ичтимаи иттиһам, халг үсјаны кими сәсләнир. Чох садә, тәбии, чанлы данышыг дили илә јазылан кичик бир ше'рдә халг руһу, халг һәјаты, онун дост-дүшмәнләри ајани шәкилдә көрүнүр.

Елләчә дә бөјүк әдиб Мирзә Чәлилин «Бинәсибләр» адлы кичик лирик фелјетонунда 1905-чи ил ингилабы дөврүндәки халг һәјатынын фачиәли сәһнәләри, зәһмәт адамларынын ишкәнчәли, мәшәггәтли һәјаты, мәһрумијјәтләри, бу дәһшәтләрин сәбәбләри, мүгәссирләри вә һәтта бундан чыхыш јоллары көстәрилир.

Буна көрә иди ки, чар һөкумәти, буржуа-мүлкәдар гурулушунун һаким даирәләри бу вә бу сәчијјәдә олан јазычылары һәмишә полис нәзарәти алтында сахламаға, онларын мүбаризә, јарадычылыг имканларыны мәһдудлашдырмаға сә'ј едир, онларын сәсини боғмаға чарә ахтарырдылар.

Бөјүк рус мүнәггиди Белински көстәрир ки, әдәбијјат халгын шүуру, тәфәккүрүдүр. Бөјүк тәнгидчи әдәбијјатда «халгын руһуну» көрүр. Бөјүк пролетар әдиби М. Горки јазыр ки: «Халг

нэинки бүтүн мадди не'мәтләри јарадан гүввәдир, һәм дә мә'нәви зәнкинлијин түкәнмәз мәнбәјидир». Сосиалист чәмијјәтинин сәнәти өзүнүн ән јүксәк мәгсәд вә вәзифәсини халга хидмәтдә көрүр.

В. И. Ленин Клара Тсеткин илә сөһбәтиндә көстәрмишдир ки, сәнәт өз дәрин көкләри илә әмәкчи халг күтләләринин арасына кетмәлидир. Сәнәт бу халг күтләләринә анлашылан олмалы вә онлар тәрәфиндән севилмәлидир. О, бу күтләләрин дујғу, фикир вә ирадәсини бирләшдирмәли вә јүксәлтмәлидир.

Хәлгилик мәфһуму тәләбини әсәрдә ифадә етмәк вә көзләмәк үчүн сәнәткарын јалныз савады, истәји, котурдүјү мөвзу, сечдији әһвалатын, ситуасијанын тәсвири кифајәт дејилдир. Бурада һадисәләрә халг көзү илә бахыш, халг һәјаты, талејинин илк планда чәкилмәси шәртдир.

С. Вурғунун «Вагиф» драмында шаир илә шаһын мүбаризәси, Иран шаһынын Азәрбајчаны талајыб дағытмаг чәһдләри тәсвир олунур. Мүәллиф һадисәләри, сурәтләри елә јоллардан, мүбаризәләрдән, конфликтләрдән кечирир ки, әсәрин һәр сәһнә вә мүнагишәсиндә халг, онун дост, дүшмәнләри, онун түкәнмәз һүнәр, гүдрәтләри көрүнүр.

Ганлы Гачар шаһ Вагифи өз һүзуруна чағыранда шаир илә шаһ арасында белә бир дејишмә баш верир:

— Шаир, һөкмдарын һүзурундасан!

— Ону сизсиз белә дүшүнүрәм мән!

— Бәс баш әјмәдәниз?

— Әјмәдим, бәли.

Тамашанын бу јериндә һәмишә залдакы чамаат артисти дајандырыр. Шаири сүрәкли алгышлајырлар. Нә үчүн? Чүнки артист өз сөзүнү, шаирин сөзүнү јох, гәһрәман бир халгын сөзүнү уча сәслә дејир.

Тамашачы, Вагифин мәғрур, чәсур сәсиндә бир нөв өз көнлүнүн сәсини ешидир. Бу сәһнәдә сарај адамларындан, шаһ вә шаирдән башга кимсә јохдур. Анчаг мүбаризәдә шаирин симасында тәкчә Гарабағ дејил, бүтүн Азәрбајчан, бүтүн халг, истилаја мә'руз галан бүтүн Гафгаз көрүнүр.

Әдәби әсәрләрдә тәсвир олунан һадисә вә һәјатын мә'на әһәмијјәти бөјүкдүр. Халгын һәјаты вә талеји, тарихи хүсусијјәти әсәрин әсас бәдии-ичтимаи кејфијјәтини вә мәзијјәтини тә'јин едир. Јалныз халг үчүн мүһүм, зәрури, мә'налы, характер олан һадисә вә гәһрәманларын тәсвири охучунун диггәтини чәлб едир.

В. И. Ленин Толстој һаггындакы мәгаләсиндә јазырды:

«Әкәр гаршымызда доғрудан да бөјүк сәнәткар дурурса, онда ингилабын, һеч олмаса, бә'зи мүһүм чәһәтләрини өз әсәрләриндә әкс етдирмәлидир».

Халг һәјатынын мүһүм, характер, мә'налы чәһәтләрини әкс етдирә билмәјән әсәр вә јазычы хәлгилик мәзијјәтиндән мәһрум олачагдыр. Хәлгилик үчүн сечилән тема, әһвалат кифајәт дејилдир. Тәсвирин өзү дә кәрәк јүксәк сәвијјәдән, габагчыл идејалар,

көрүшләр, идеаллар чәбһәсиндән олсун. Сәнәткар өз фикир вә дујғулары, естетик идеаллары е'тибары илә ирәлијә, кәләчәјә, тәрәггијә чағырмалы, охучусуну јүксәлтмәли, онун ирадәсини ганадландырмалыдыр.

Бунлардан башга әсәрин варлығы әһатә даирәси, гојдуғу ичтимаи мәсәләләрин ичтимаи, тарихи, естетик әзәмәти, сәмбалы олмалыдыр. Бәдии гәһрәманларын уғрунда дөјүшә, өлүмә кетдији мәтләб, мәсләк, мәгсәд бөјүк олмалыдыр. Јалныз ферди, мәһдуд һадисә, мүнагишәләрин ин'икасында халг һәјатынын гүдрәт, әзәмәтини көстәрмәк мүмкүн дејилдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы», Ч. Чаббарлынын «Од кәлини», С. Вурғунун «Вагиф» драмында вә үмумән бу ичтимаи-естетик сәвијјәдә олан әсәрләрдә хәлгилик хүсусијјәтләри даһа ајдын вә габарыг көрүнмәкдәдир. Белә әсәрләр халг күтләләринин дујғу вә тәсәввүрләриндә мөһкәм јер тутур, унудулмур.

С. Вурғун Вәтән мөвзуларындан узаг дүшән, халг талејини унудан, мүчәррәд мөвзулара ујан бә'зи шаирләрә, хүсусән Һ. Чавидә хитаб едәрәк белә бир тәмкинли суал верирди:

Нәдән ше'римизин баш гәһрәманы
Каһ Ирандан кәлир, каһ да Турандан,
Бәс мәним јурдумун варлығы һаны?

М. Горкинин «Ана», А. Твардовскинин «Васили Тјоркин» поемасы, Ч. Чаббарлынын «Севил», «Алмас» драмы бүтүн сурәтләри, ичтимаи конфликти, һәјат материалы, бәдии бојалары илә халг һәјатыны тәрәннүм едән, Вәтәни, халгы, онун мүәјјән тарихи дөврдә инкишаф мәрһәләсини тәрәннүм едән, охучунун гәлбиндә мөһкәм јер тутан әсәрләрдир. Сон јарым әсрдә доғулан ушагларын чохуна әдәби гәһрәманларын (Севил, Јашар, Вагиф, Елдар) ады верилмәси бәдии әсәрләрин халг арасында тә'сир гүввәтини көстәрир.

В. И. Ленин «Л. Н. Толстој» мәгаләсиндә јазырды:

«...Сәнәткар Толстоја, һәтта Русијада да чүз'и бир азлыг бәләддир. Онун бөјүк әсәрләрини һәгигәтән һамынын малы етмәк үчүн милјонлары вә он милјонлары чәһаләтә, мәзлумлуға, чох ағыр әмәјә вә диләнчилијә мәһкум етмиш олан бир ичтимаи гурулуша гаршы мүбаризә, даим мүбаризә апармаг лазымдыр. Сосиалист чеврилиши лазымдыр...»[1]

Хошбәхтликдән бизим вәтәнимиздә белә бир чеврилиш олмуш, капитал һакимијјәти деврилмишдир. Әдәбијјат халг малы олмушдур.

Әдәбијјат вә сәнәт әсәрләринин бүтүнлүклә халга чатмасы, халг малы олмасы, халг һәјатына тә'сир етмәси кечмишдә, капитализм гурулушунда бөјүк манеәләрә раст кәлмишдир.

[1] В. И. Ленин. «Әдәбијјат һаггында», Азәрнәшр, Бакы, 1970 сәһ. 127.

Анчаг сосиализм дөврүндә, әдәбијјат вә сәнәтин тамамилә халг малы олдуғу, күтләләрә верилдији бир дөврдә халг һәјатыны, мә'нәвијјатыны әкс етдирән әсәрләр халг арасында даһа кениш јајылачаг, һәр бир әмәкчи мә'нәви гидасы олачагдыр.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘРБИЈӘВИ РОЛУ

Бүтүн инчәсәнәтләр силсиләсиндә, кино сәнәтиндән сонра, сөз сәнәтинин ән кениш јајылдығыны, күтләвилијини әдәбијјат алимләри көстәрмишләр.

Буна көрә дә кәнч нәслин ичтимаи-сијаси һәјата, мүбаризәләрә камил, һазыр, мәтин јетишдирилмәсиндә, габагчыл идејаларын күтләләр арасында тез вә кениш јајылмасында бәдии әдәбијјатын әһәмијјәти вә имканлары чох бөјүкдүр.

Чернышевскинин бир нечә нәсил ингилабчы-болшевикләр тәрәфиндән одлу бир еһтирасла охунан «Нә етмәли» әсәри В. И. Ленинин севдији китаб иди. Бу әсәрин әсас гәһрәманы Рахметовун тә'сир гүввәси һаггында К. Дмитров јүксәк рә'јдә олмушдур. Совет Иттифагы Гәһрәманы Зоја Космедемјанскаја да Рахметову өз әзиз гәһрәманы адландырмышды.

Чернышевскинин романы инди дә кәнчләримиздә мөһкәмлик, принсипиаллыг, мәрдлик һиссләринин тәрбијәсинә көмәк едир.

Ајдындыр ки, һәр бир мәфкурә кими бәдии әдәбијјатын да ичтимаи мәзмуну, мәгсәди, гајәси вардыр. Онун күчү, әһәмијјәти дә бундадыр. Марксизм-ленинизм бизә өјрәдир ки, әдәбијјат үстгурумдур, синфидир, партијалыдыр. Һәр һансы дөврдә, һәр һансы бир әдәбијјат мүәјјән бир ичтимаи синфә, онун сијасәтинә, идеалларына хидмәт едир. Јазычыларын јарадымәгсәдләринә, идеалларына хидмәт едир. Јазычыларын јарады- мәгсәдләринә, идеалларына хидмәт едир. Јазычыларын јарадычылығы, әдәби мәктәбләрин маһијјәти, әсәрләрин идеја-мәзмуну мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән, јә'ни синфи мүбаризә ҹәбһәсиндән тә'јин едилир, гијмәтләндирилир.

Буна көрә дә синифли ҹәмијјәтдә, синфи мүбаризәдә бир силаһ кими иштирак едән әдәбијјат күтләләрин шүуруна тә'сир ишинин, ичтимаи тәрбијәнин кәсәрли васитәләриндән бири олмушдур.

Халг илә, зәһмәткешләрин азадлыг јолундакы ингилаби һәрәкаты илә мөһкәм сурәтдә бағлы олан Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин вә башга мүтәрәгги јазычыларын демократизм вә һуманизм идејаларыны кениш јајдығы бир дөврдә буржуа-мүлкәдар мәфкурәси тәблиғ едән мүртәче әдәбијјат нүмајәндәләри дә өз позучу ишини давам етдирирди. Моллаханаларда, мәктәбләрдә әдәбијјат дәрслији олараг дини-мөвһуми сәфсәтәләр вә «Күлүстан» китабы тә'лим олунурду. Бу китабларда исә дин, шәриәт, орта әср феодал мәфкурәсинин ән көһнә вә мүртәче әхлаг нормалары кениш тәблиғ едилирди, данышмамағын фејзиндән, «дәрвишләрин» фәзиләтиндән дәм вуран бу китабларда тәхминән белә һекајәләр дә вар иди: «Бирисинин ајаггабысы јох иди вә буна дарыхырды. Күчәдән кечәнләрә диггәт едәндә көрдү ки, бир башгасынын һеч ајағы јохдур. Өзүнүн дарыхмағына сон гојду, аллаһына шүкр етди ки, она башмаг вермәсә дә, ајаг вермишдир». Белә нүмунәләр кечмишдә һәлә 7—8 јашына јеничә чатмыш ушаглара да охудулурду. Бунлар нәји тәблиғ едирди? Мүсәлман фанатизмини, тәрки-дүнја әһвали-руһијјәсини, фатализми, бәдбинлији, «гисмәтә» бојун әјиб итаәт етмәји, мүбаризәдән әл чәкмәји, талејин «һөкмү» илә разылашмағы.

М. Ф. Ахундов вә Ч. Мәммәдгулузадә һәлә кечән әсрдә бу дини, мөвһуми әдәбијјатын ичтимаи тәрбијә ишинә вурдуғу зијаны дәрк етмиш вә көстәрмишдиләр. Онлар «Күлүстан» китабындакы әхлага вә дидактикаја, схоластик Шәрг әдәби ән'әнәләринә гаршы кәскин чыхыш етмиш, дүнја әдәбијјатынын, рус әдәбијјатынын бөјүк вә мүтәрәгги сималарынын мүһүм әсәрләринә «һәјат дәрслији» кими бахмышлар.

Совет әдәбијјатында ингилаби мүбаризә вә сосиализм гурулушу ҹәбһәсиндә јетишмиш вә јетишмәкдә олан јени, мүбариз гәһрәманларын бәдии сурәтинин јаранмасына чох бөјүк диггәт вә әһәмијјәт верилир.

Н. Островски «Совет өлкәсинин јазычысы нечә олмалыдыр?» — дејә гојдуғу суала белә ҹаваб верирди: «Бу, ...һәр шејдән әввәл, дөјүшчү, мүәллим, трибундур!» Островскинин јаратдығы өлмәз гәһрәман да мәһз белә душүнүрдү. О да «Полад нечә бәркиди» романынын гәһрәманы кими, өз һәјатынын мә'насыны бөјүк совет вәтәнинә, ингилаб ишинә сәдагәтлә хидмәтдә көрүр, өз јүксәк вәтәнпәрвәрлик иши илә милјонлары руһландырырды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дөјүшчүләримизин азғын дүшмәнә гаршы апардығы тарихи, шәрәфли вурушмаларда бир мә'нәви силаһ кими иштирак едән «Полад нечә бәркиди» романынын бөјүк тәрбијә вә нүмунә гүввәси хүсусилә өзүнү көстәрди. Һәлә романын мејдана чыхдығы илк илләрдә совет дөјүшчүләри бу әсәрин «бүтүн орду һиссәләринә јарарлы бир силаһ» олдуғуну тәсдиг етмишдиләр. Чүнки әсәрдә бөјүк совет вәтәнимизә һәдсиз мәһәббәт, дәрин сәдагәт руһу һакимдир.

Ҹәбһәләрдән кәлән јүзләрлә мәктублар, Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчыларынын хатирәләри, орду гәзетләри сәһифәләриндә чап олунмуш мәгалә вә гејдләр көстәрир ки, Павел Корчакин өз парлаг симасы, унудулмаз гәһрәманлығы, совет вәтәни јолундакы фәдакарлығы илә ән ағыр дөјүшләрдә мә'нәви сурәтдә иштирак етмишдир. О нәинки иштирак едир, һәм дә минләрлә совет дөјүшчүсүнү илһамландырыб, өз архасынча апарырды. Ордуда сијаси ишчи кими чалышан Марина Паденко мүһарибә илләриндә Островскинин китабынын дөјүшчүләрә олан гүввәтли тә'сирини белә нағыл едир: «Новороссијск уғрунда гәһрәманчасына мүбаризә кетдији күнләр иди. «Малаја землја»да дүшмәнләр бизим кәшфијјатчылар дәстәсини мүһасирәјә алмышдылар. Гәһрәман дәнизчиләр шиддәтли вурушмаја киришмишдиләр. Көмәк-

чи дәстәләр кәләндә, әскәрләр көрдүләр ки, јалныз пулемјотчу дирилир. Гәһрәманын пенчәји гана булашмышды. Онлар дөјүш јолдашларындан сорушдулар: «Чохлу дүшмәнә гаршы, һәм дә јаралы бир вәзијјәтдә сән тәк нечә дајандын?». Чәсур пулемјотчу чаваб верди:

— Тәк дејилдим! Павел Корчакин мәнимлә иди. Ахырачан дәјанмагда о мәнә көмәк етди!».

Хатирәсинин башга бир јериндә Паденко дејир: «Мүдафиә вәзијјәтиндә олан бир дәстә дөјүшчү алманларын гудуз һүчумуна гаршы вурушурду. Шиддәтли вурушманын һәлледичи дәгигәләриндә мүдафиәнин рәһбәри лејтенант Костјук ағыр јараланды. Дөјүшчүләр дәрһал ону көтүрүб вурушма мејданындан чыхармаг истәдиләр. О гышгырды: — Дәнизчиләр, «Полад нечә бәркиди»ни охумусунузму? Мәни еләчә дөјүшә апарын.

Лејтенант Костјук, хәрәкдә узанараг дүшмән һүчуму дәф олунана гәдәр дөјүшә рәһбәрлик етди».

Маршал Чујков 1942—1943-чү илләрдә Волгоград мүдафиәчиләринин гәһрәманлығына јүксәк гијмәт верәрәк, јени Павел Корчакинләр нәслинин рәшадәтинә һејран галдығыны ҮИЛККИ МК-ја чатдырмағы хаһиш едирди.

Бу мисалларын сајыны артырмаг оларды. Бунлар көстәрир ки, һәгиги әсәр, совет адамларынын јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрини, характерик хүсусијјәтләрини дүзкүн көстәрән әсәр милјонларын гәлбини фәтһ едир, үмуми, өлмәз шөһрәт газаныр, һәр јердә — мүһарибәдә, әмәкдә, аиләдә, мәишәтдә кәсәрли тәрбијә васитәсинә, һәгиги силаһа чеврилир.

Партизан Бабаш Дадашов 1942-чи илин декабрында Азәрбајчан КП МК-ја мәктубунда јазырды:

«Мән 1941-чи илин октјабр ајында Азәрбајчан республикасынын Әли Бајрамлы рајонундан чыхандан бәри Вәтән мүһарибәсиндә дөјүшүрәм. Мән аз бир вахтда охујуб радист олдум. Чәбһәјә гајыдандан сонра өз хаһишимлә партизанлар арасына кетдим. Бурада бир нечә партизан дәстәси арасында, һәм дә Вәтәнимизин мәркәзи әзиз Гызыл Москва илә радио васитәси илә әлагә сахлајырам. Ону да дејим ки, Севастопол партизанлары арасында азәрбајчанлылар чохдур. Онлар Азәрбајчан халгынын тапшырыгларыны шәрәфлә јеринә јетирирләр... Ахы бизим нәсил Короғлу нәслидир. Азәрбајчан торпағына немес ајағы дәјмәјәчәк вә дәјә дә билмәз».[1]

Украјна чәбһәсиндә дөјүшән Мустафа Һүсејновун чәбһәдән шаир С. Вурғуна јаздығы мәктуб чох марагдыдыр: «Севимли С. Вурғун, бу күнләрдә өз оғлумдан мәктуб алдым ки, сиз бизим кәндә кедибсиниз вә бизим вәзијјәтимизлә марагланыб, аиләмизлә көрүшүбсүнүз.

[1] «Коммунист» гәзети, 1942, 27 декабр.

Һөрмәтли Сәмәд! Чох сағ олун, арха чәбһәдә сизин кими достларын варлығы бизим үчүн чох әһәмијјәтли вә чох гијмәтлидир[1]».

Сержант Һәбиб Гасымоғлунун јаздығы мәктуб да марагдыдыр: «Меһрибан Сәмәд!.. 7 јанвар тарихли «Коммунист» гәзетиндә чап олунмуш «Гызханымын һүнәри» адлы ше'ринизи өз бөлмәмин дөјүшчүләринә охујурдум. Дөјүшдән јеничә гајытмышдыг. Ше'рин биздә ојатдығы јени дујғулары сөзлә ифадә етмәјә чәтинлик чәкирәм. Сизин ше'риниз бизә дејирди: «Азәрбајчанлы дөјүшчү, өз халгынын адына лајиг гәһрәманлыглар көстәр! Дүшмәнә амансыз ол!» Биз дә сизә вә сизин гәләм јолдашларынызa чаваб олараг дејирик ки, «әзиз шаирләримиз вә әдибләримиз! Сизи әмин едирик ки, өз әскәр вәзифәмизи шәрәфлә јеринә јетирәчәјик[2]».

М. И. Калинин 1940-чы илдә Ленин орденли һәрби-сијаси академија мүдавимләри вә профессор-мүәллим һеј'әтинин јығынчағында сөјләдији нитгиндә совет әдәбијјатынын јаратдығы, нүмунә көтүрүлмәли гәһрәманлардан бәһс етмиш, «Чапајев» кинофилминин бир јерини мисал чәкәрәк демишди:

«Јолдашлар, јәгин ки, сиз һамыныз «Чапајев» кино-филминә бахмышсыныз вә јадыныздадыр. Мәнчә бу филмдә сизин үчүн өјрәниләси шејләр вардыр. Командирин күчүнүн нәдә олдуғу бу филмдә чох доғру вә парлаг бир сурәтдә көстәрилмишдир.

Әкәр сиз началник олсаныз... сизә табе оланлара тәкчә началник дејил, һәм дә јолдаш олун. Һәм началник, һәм дә јолдаш олмаг исә асан иш дејилдир. Началникин командаңлыг етдији һиссә бөјүк олдугча бу сифәтләри өзүндә бирләшдирмәк ондан даһа артыг тәләб олунур.

«Чапајев» кино-филминдә сүвари ескадрону јорғун дөјүшчүләринин әһвали-руһијјәсини әлинә алмаға чалышан, онлары мүһарибәдән әл чәкмәјә чағыран мәнфәәтпәрәст бир сојғунчунун көстәрилдији епизод хатириниздәдирми? Ескадрон еһтијатда дајанмышды, ағлар исә бу вахт «психи һүчума» кечирдиләр. Чапајев ескадронда бир һадисә баш вердијини билән кими команда мәнтәгәсини бурахыб илдырым сүр'әти илә чапараг сүвариләринин јанына кәлир вә натиглик едән хаини күлләләјир; бурада «фарағат» дејә команда вериб атына минмәк истәјир. Бу анда гәзәдән бир күллә сәси ешидилир. Әлбәттә, Чапајев күман едир ки, күлләни она атдылар. Она көрә дә зәһмли бир сәслә сорушур: «Ким атды?» Она тәгрибән белә бир чаваб верирләр: «Биз өзүмүз бурада бирисини башдан еләдик».

Бунунла да белә чыхыр ки, башга бир хаини күлләләмәклә командирин шиддәтли тәдбирини доғрултмуш дөјүшчүләрин үмуми әһвали-руһијјәсинә Чапајевин әһвали-руһијјәси ујғун иди.

Һәмин кино-филмдән, еһтимал ки, јадыныздa галмыш башга бир епизоду көтүрәк. Бу епизодда Чапајев инандырычы бир

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 26 ијул.
[2] Јенә орада, 2 феврал.

тәрздә сүвариләрә тапшырыр ки, кәндлиләрин чошгаларынын далынча дүшмәсинләр. О заман Чапајев тәхминән белә дејирди: «Мән чај ичдијим заман јаныма кәләндә, сиз дә әјләшиб мәнимлә чај ичин; наһар елдијим заман јаныма кәләндә, сиз дә отуруб мәнимлә наһар eләјин. Лакин сырада—мән сизин командиринизәм!»[1].

Јахшы әсәрләр, камил сурәтләр охучунун зеһниндә һәмишәлик галыр, онун көрүшләринин зәнкинләшмәси, мә'луматынын артмасы үчүн бир васитә олур. Дәрин мә'налы, үмумиләшдиричи ифадәләр халг тәрәфиндән мәнимсәнилир, бә'зән дилләрдә әзбәр олур.

Бәдии әсәрләрдән, китаблардан кәлән бир сыра гијмәтли, мә'налы сөзләр, афоризмләр охучулар арасында халг мәсәли кими ишләнир, јајылыр. Бу сөзләр бә'зән о гәдәр үмумиләшир, мәшһурлашыр, чанлы дилин малына чеврилир ки, китабданмы, данышыгданмы кәлдијини ајырд етмәк чәтин олур. Хүсусән инди, бизим вәтәнимиздә савадсызлығын ләғви, зәһмәткешләрин мәдәни сәвијјәсинин кетдикчә јүксәлдији бир заманда јахшы әсәрләр тез вә күтләви бир һалда јајылыр. Габагчыл јазычыларын әсәрләриндән кәлән бир чох ифадәләр мәсәл һалында мәшһурлашыр:

«Дүшмән тәслим олмајанда ону мәһв едирләр», «Инсан сөзү мәғрур сәсләнир», «Һәр иш устадан горхар», «Јарымчыг папагчы олмагданса, камил паланчы ол!», «Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи!», «Әвамдан һиммәт көзләмә», «Дедиләр оху алим ол, дејән олмады, оху адам ол», «Гоч дөјүшүнә гоч кәрәк», «Биликли адам узағы көрәр», «Һәр кәсин дөвләти камалыдыр» вә с.

Воронеж вилајәти мүәллимләриндән бири совет әдәбијјаты нүмунәләринин мәктәблиләр арасында нечә тез јајылдығыны, һәјати һадисәләри, тарихи фактлары, кечмиш әсрләри анламагда һәјати һадисәләри, тарихи фактлары, кечмиш әсрләри анламагда бөјүк көмәк етдијини көстәрир. О, М. Горкинин «Фырнә гәдәр бөјүк көмәк етдијини көстәрир. О, М. Горкинин «Фырнә гәдәр» —

Мәктәбли гызлардан биринин «Павел Корчакиндән биз нәләр өјрәнирик» мөвзусунда јаздығы јазы ишиндә охујуруг: «Павелин мәхсијјәтиндәки дөјүшчү мәрдлији, инандкарлыг, мөһкәмлик мәним хошума кәлир. Комсомолчу Павел Корчакин өз һәјатыны азадлыг јолунда, бизим мәнсуб олдуғумуз јени нәсил јолунда әсиркәмәди. Һәр бир комсомолчуја лазымдыр ки, Павелә охшасын. Космомолчу вәтәнә һәдсиз дәрәчәдә садиг олмалы, вәтәни Павел Корчакин кими севмәлидир»...

[1] М. И. Калинин. «Тәрбијә вә тәһсил һаггында», Учпедгиз, Москва, 1957, сәһ. 71—72.

Совет ше'ринин кәнчләримизә, дөјүшчүләримизә олан мүһүм тәрбијәви тә'сирини көстәрмәк үчүн Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә чәбһәләрдән кәлән чохлу мәктублар да гијмәтли вә сәчијјәвидир.

1944-чү илин апрелиндә һәлак олан Совет Иттифагы Гәһрәманы И. М. Кузнетсов чох чәтин, тәһлүкәли бир тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн дүшмән архасына кедәндә команданлыға бағлы бир мәктуб гојмушду. Мәктубун үстүндә јазылмышды: «Мән өләндән сонра ачын». Мәктубда гәһрәман өз әли илә јазмышды! «Мән һәјаты севирәм. Мән һәлә чаванам. Анчаг доғма анам кими севдијим Вәтән јолунда чанымы гурбан вермәк лазым кәлсә, мән буну едәрәм. Гој фашистләр билсинләр ки, рус вәтәнпәрвәри, болшевикләр нәләр етмәјә гадирдирләр. Гој онлар билсинләр ки, күнәши мағлуб етмәк мүмкүн олмадығы кими, бизим халгы да мағлуб етмәк олмаз. Мән өлсәм дә, халгымызын хатирәсиндә гәһрәманлар әбәди јашајырлар. «Сән өлсән дә, чәсурларын, руһән күчлүләрин маһныларында јашајачаг, адамлары азадлыға, ишыға апаран чанлы бир мисал, мәғрур бир чағырыш олачагсан». Бу, Горкинин севдијим әсәрләриндәндир. Гој кәнчләримиз ону чох охусунлар».

Чәбһә вә орду гәзетләриндә әдәби нүмунәләрин мә'нәви силаһ ролуну ојнадығыны көстәрән белә фактлар, һадисәләр чохдур. Бунлар бир даһа сүбут едир ки, әдәбијјатын, хүсусән халгымыз илә, онун коммунизм гурмаг јолундакы шанлы, зәнкин мүбаризәси илә үзви сурәтдә бағлы олан совет әдәбијјатынын гәлбләри аловландыран тәрбијәви тә'сир күчү олдугча бөјүкдүр.

«Чәмијјәтимиз коммунизм гуручулуғу јолу илә ирәлиләдикчә совет адамынын дүнјакөрүшүнүн, онун әхлаги дүшүнчәләринин, мә'нәви мәдәнијјәтинин формалашмасында әдәбијјат вә инчәсәнәтин ролу артыр»[1].

КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Марксизм-ленинизм классикләри вә Коммунистләр Партијасы һәмишә кечмишин мәдәни, әдәби ирсинә, классик ирсин дәриндән, тәнгиди сурәтдә өјрәнилмәси, гијмәтләндирилмәси вә мәнимсәнмәси ишинә чох бөјүк әһәмијјәт вермишләр. Јени, сосиалист мәдәнијјәтинин, совет әдәбијјаты вә сәнәтинин инкишафында классик ирсә дүзкүн мүнасибәт мәсәләси мәркәзи мәсәләләрдәндир. Һәлә сосиалист ингилабынын илк күнләриндә В. И. Ленин классик ирсә хор бахан «пролеткулт»чуларын сәһв вә зәрәрли

[1] Л. И. Брежнев. «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајына Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси» Азәрнәшр, Бакы, 1971. сәһ. 111.

фикирләрини кәскин сурәтдә тәнгид едиб көстәрмишди ки, ингилабчы пролетариатын мәфкурәси олан марксизм буржуа епохасынын гијмәтли наилијјәтләрини кәнара атмамышдыр. Марксизм она көрә дүнја әһәмијјәти газанмышдыр ки, о ики мин илдән артыг бир мүддәтдә бәшәр зеһни вә мәдәнијјәти инкишафында гијмәтли нә варса, диггәтлә изләмиш, өјрәнмиш вә тәнгиди сурәтдә мәнимсәмиш, јенидән ишләмишдир. Ленин көстәрмишдир ки, пролетар мәдәнијјәти фикри вә мәфһумуну кечмиш мәдәни ирсдән тамамилә тәҹрид едилмиш бир шәкилдә дүшүнмәк сәһвдир. В. И. Ленин мәдәни ирсә мүнасибәт мәсәләсиндә марксизмин өзүнүн јаранмасыны, Марксын, Енкелсин бахышларыны, нәзәри, әмәли ишини нүмунә вә мисал кәтирирди. Маркс өзүндән әввәл јаранмыш олан мәдәни зәнкинлијин «һеч бир нөгтәсини нәзәрдән гачырмадан» һамысыны тәнгиди сурәтдә тәһлил етмиш, фәһлә һәрәкатынын тәҹрүбәси илә јохламыш вә әсрләр боју тәдгигатчыларын, нәзәријјәчиләрин чохунун чыхара билмәдији, иҹтимаи инкишаф үчүн јени вә мүһүм нәтиҹәләр чыхармышдыр.

1920-ҹи илдә коммунист кәнҹләрә мүраҹиәтлә јени пролетар мәдәнијјәти јаратмаг вәзифәләриндән бәһс едәркән Ленин демишдир: «Буну, биз, мәсәлән, пролетар мәдәнијјәтиндән данышаркән нәзәрдә тутмалыјыг. Јалныз бәшәријјәтин бүтүн инкишафы нәтиҹәсиндә јаранмыш мәдәнијјәти дүрүст билмәклә, ону јалныз тәһлил етмәклә пролетар мәдәнијјәти јаратмағын мүмкүн олдуғуну ајдын сурәтдә анламадан бу вәзифәни һәлл едә билмәрик.

Пролетар мәдәнијјәти һараданса ортаја чыхмыш бир мәдәнијјәт дејилдир, өзләрини пролетар мәдәнијјәти мүтәхәссисләри адландыран адамларын ујдурмасы дејилдир. Бунларын һамысы тамамилә бош сөздүр. Пролетар мәдәнијјәти капитализм ҹәмијјәтинин, мүлкәдарлар ҹәмијјәтинин, чиновникләр ҹәмијјәтинин зүлмү алтында бәшәријјәтин јаратдығы биликләр еһтијатынын ганунаујғун инкишафы олмалыдыр»[1].

Марксизм-ленинизм нәзәријјәси кечмиш ирсә халгын зәнкин мәдәнијјәт хәзинәси кими бахыр, ону јүксәк гијмәтләндирир, онун мүасир инкишаф үчүн јенидән, тәнгиди сурәтдә ишләнмәсини мүһүм бир вәзифә кими гаршыја гојур.

Фәһлә синфи, јени сосиализм ҹәмијјәти гуран совет адамлары бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, әдәбијјат ҹәбһәсиндә дә кечмиш ирсдә јахшы нә варса, онун һәгиги варисидирләр. Көһнә гурулушда, истисмарчыларын ағалыг етдији заманларда халга, азадлыға, иҹтимаи инкишафа, бәшәријјәтә хидмәт едән әсил јазычылар, гијмәтли әсәрләр тә'гиб олунурду. Тәсадүфи дејил ки, феодал-патриархал Азәрбајҹанында дини-фанатик китаблар, схоластик әсәрләр чап едилиб тәблиғ олундуғу һалда, Низами кими даһи јазычынын әсәрләри халга чатдырылмамыш, азәрбајҹанҹаја тәрҹүмә едилмәмишди. М. Фүзули, М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими бөјүк классикләрин әсәрләри анҹаг ингилаб сајәсиндә, совет дөврүндә топланыб кениш өлчүдә нәшр олунмуш, халг арасында јајылмышдыр. Классик шаир вә әдибләримизин әсәрләри анҹаг совет дөврүндә, анҹаг совет алимләринин диггәтли тәдгигаты сајәсиндә дәриндән өјрәнилмиш, бир чох дилләрә тәрҹүмә вә нәшр едилмишдир. Низами, Нәсими, Фүзули кими бөјүк сималарын әсәрләринин тәнгиди мәтни һазырланмыш, бу надир сәнәт инҹиләринин һәр сәтри дүрүст нәшр вә тәблиғ едилмишдир.

Совет һөкумәти мәдәни ингилаб тәдбири олараг бөјүк рус классикләри илә, Иттифагымызын башга халгларындан олан классикләрлә јанашы, кечмишдә тә'гиб олунмуш јазычыларын әсәрләринин тәдгиги, нәшри вә тәблиғи, онларын мүтәрәгги фикирләринин шәрһ, изаһ едилиб халга чатдырылмасы үчүн кениш шәраит вә имканлар јаратмыш, чох бөјүк әмәли ишләр көрмүшдүр.

Совет һакимијјәтинин лап илк илләриндә, мүһарибәләр нәтиҹәсиндә тәсәррүфат ағыр бир вәзијјәтдә олдуғу заман Совет һөкумәти Бакыда илк шаир һејкәли—ингилабчы сатирик Сабирин һејкәлини галдырды вә онун тәнтәнәли јубилејини тәшкил етди. Бу, Совет дөвләтинин классик сәнәткарлара олан гајғы вә мәһәббәтинин парлаг ифадәси иди. Сонракы илләрдә М. Ф. Ахундовун, Натәванын, Мирзә Ҹәлилин, Вагифин, Ҹ. Ҹаббарлы вә С. Вурғунун, Н. Нәримановун, Кәнҹәдә Низаминин, А. Сәһһәтин һејкәлләри галдырылмышдыр. Низами Кәнҹәвинин мәгбәрәси исә инди минләрлә вәтәндашларын, јүзләрлә туристләрин зијарәткаһы олмушдур.

Биз кечмиш мәдәни, әдәби ирсин бүтүн гијмәтли ҹәһәтләрини мәнимсәмәли, јени ҹәмијјәт, коммунизм гуруҹулуғу уғрунда мүбаризәмиздә бундан истифадә етмәлијик.

Кечмиш мәдәни ирсә һәссас, гајғыкеш мүнасибәт совет халгларынын формаҹа милли, мәзмунҹа сосиалист мәдәнијјәт јарадыҹылығы илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Кечмиш мәдәнијјәти вә әдәбијјаты өјрәниб гијмәтләндирәркән, биз ленинизм принсипләриндән чыхыш етмәлијик. Ленин демишдир: «Һәр бир мүасир милләтдә ики милләт вардыр. Һәр бир милли мәдәнијјәтдә ики милли мәдәнијјәт вардыр. Бир пуришкевичләрин, гучковларын вә струвеләрин великорус мәдәнијјәти вардыр, бир дә Чернышевски вә Плехановун адлары илә гејд едилән великорус мәдәнијјәти вардыр»[1].

Һәр бир милләтин кечмиш мәдәнијјәтинә мәһз партијалы ҹәбһәдән, синфи мүбаризә нөгтеји-нәзәриндән јанашылмалыдыр. Кечмишин демократик, мүтәрәгги мејлли алим, јазычыларыны мүртәҹе, мүһафизәкар алим вә јазычыларындан гәти ајырмаг

---

[1] В. И. Ленин. «Кәнҹләр иттифагынын вәзифәләри», Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1952, сәһ. 15.

[1] В. И. Ленин. «Әдәбијјат һаггында», Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 44.

лазымдыр. Бунлар арасындакы зиддијјәт, мүбаризә ајдын көстәрилмәлидир. Јалныз мүтәрәгги чәһәтләриндән социализм гурулушумуз үчүн истифадә етмәк, мүртәче мејлләри исә ифша вә рәдд етмәклә классик ирсә доғру мүнасибәт бәсләмәк, дүзкүн гијмәт вермәк олар. Классик ирсә дүзкүн вә әсил елми мүнасибәтин парлаг нүмунәсини биз марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндә көрүрүк.

Классик ирсә мүнасибәт мәсәләсиндә В. И. Ленинин партијалылыг принсипи, һәр милләтдә ики мәдәнијјәт һаггындакы тә'лими совет елми, әдәбијјат вә инчәсәнәти үчүн програм әһәмијјәтинә маликдир. Ленин кечмиш әдәбијјаты, јазычылары өјрәниб гијмәтләндирәндә марксист елмин, мүасир фәһлә һәрәкатынын, ичтимаи инкишафын ән зәрури, ән әсас мәсәләләрини ирәли сүрүр, инкишаф етдирирди.

Ленин бизи өјрәдир ки, классик ирси мәнимсәмәк онунла кифајәтләнмәк демәк дејилдир. Классик сәнәт вә әдәбијјатын мүтәрәгги ән'әнәләрини, вәтәнпәрвәрлик, демократик, һуманист идејаларыны анчаг совет сәнәти, әдәбијјаты јүксәк гијмәтләндирмиш, јени дөврүн, јени чәмијјәтин, социализм чәмијјәтинин тәләб етдији јени сәнәт, әдәбијјат јаратмаг ишиндә һәмин ән'әнәләрдән дүзкүн истифадә етмишдир.

Вахты илә әдәбијјат тәшкилатларында мәс'ул мөвгеләрә сохулан РАПП-чылар (Русија Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин рәһбәрләри), һәмчинин онларын Азәрбајчандакы кәмәрбәстәләри классик әдәбијјаты ачыгдан-ачыға инкар гәсдиндә идиләр. «Далој ахундовлар, фүзулиләр» дејән бу вулгарлашдырычылар ингилаби чүмләпәрдазлыг илә маскаланыб, совет әдәбијјатынын инкишафына мане олмаг истәјирдиләр.

Мүасир әдәбијјатын, совет әдәбијјатынын јарадылмасында да классик јазычыларын ролу бөјүкдүр.

М. Горки классик әдәбијјатдан өјрәнмәји совет јазычыларындан тә'кидлә тәләб едәрәк әдәби тәһсилин конкрет проблемләрини гојур, көстәрирди ки, кечмиши билмәдән һал-һазырын әсил мә'насыны, кәләчәјин мәгсәдини анламаг мүмкүн дејилдир.

Бүтүн бунлардан ајдындыр ки, классик әдәбијјаты өјрәнмәк јалныз «тарих илә мәшғул олмаг», кечмиши өјрәнмәк дејил, ејни заманда, бу күнкү әдәби мүбаризәләрдә фәал сурәтдә иштирак етмәк, мүасир ичтимаи-сијаси тәләбләр сәвијјәсиндә әсәрләр јаратмаг, совет әдәбијјатыны инкишаф етдирмәк ишиндә дә зәрури бир шәртдир.

Буржуа естетикасына, декадентизмә, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә гаршы мүбаризәдә, мәфкурәсиз, бајағы, бош, сөнүк, кејфијјәтсиз әсәрләрә гаршы мүбаризәдә, коммунизм гуран совет адамларынын јүксәк зөвгүнү охшајан, артан тәләбатыны өдәјә билән әсәрләр јаратмаг уғрундакы мәфкурә мүбаризәсиндә кечмишин бөјүк сәнәт усталары бизим садиг мүттәфигләримиздир.

СӘНӘТКАРЫН ШӘХСИЈЈӘТИ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Бир јазычынын јарадычылығыны тәдгиг едиб гијмәтләндирәндә, әдәбијјат тарихиндәки мөвгејини мүәјјән етмәк истәјәндә онун шәхсијјәтинә, һәјатына, тәрчүмеји-һалына нә кими әһәмијјәт вермәк һаггында әдәбијјатчылар арасында мүхтәлиф рә'јләр, мүлаһизәләр вардыр. Бә'зиләри тәдгигатда бу бәһси артыг сајырлар.

Бә'зиләри бу фикирдәдирләр ки, јарадычынын мөвгејини, хасијјәтнамәсини тә'јин үчүн мәһз әсәрләрини, тәкчә јарадычылығыны өјрәнмәк кифајәтдир. Тәдгигат ишиндә бизим објектимиз мәһз әсәрләрдир. Әдибин, шаирин һәјаты, шәхсијјәти, тәрчүмеји-һалы тәдгигатдан кәнарда дурмалыдыр. Куја бурада бизи марагландыран јалныз әсәр олмалыдыр. Онун мүәллифини бир шәхсијјәт кими өјрәнмәк лазым дејилдир, артыгдыр. Шәхсијјәтин тәдгиги бизи әсас мәгсәддән ајырар, субјектив мејлләрә кәтириб чыхара биләр.

Бә'зи тәдгигатчылар исә әксинә, бу фикирдәдирләр ки, јарадычылығын мүкәммәл тәһлилини мәһз јарадычынын өзүндән, ушаглыг тәрбијәсиндән, тәһсилиндән, шәхсијјәтиндән, мүһитиндән, һәјатындан башламаг лазымдыр. Бунсуз әсәри, бәдии әсәрин ичтимаи маһијјәтини, сәнәткар талантыны дүрүст тәдгиг едиб өјрәнмәк мүмкүн олмаз. Әсәри јарадычы шәхсијјәтиндән кәнарда көтүрүб тәдгиг етмәк алими мүчәррәдлијә, јанлыш мејлләрә кәтириб чыхара биләр вә с.

Бу фикирләрин һәр икиси сәһв, биртәрәфли, мәһдуддур.

Әлбәттә ки, јазычы јарадычылығынын тәһлилиндә әсас објект онун јаратдыглары, әсәрләри, гојуб кетдији әдәби-мә'нәви ирсдир. Јазычы она көрә бизим (тарихин, фәлсәфәнин, әдәбијјат елминин) тәһлил објекти олмушдур ки, чәмијјәт, халг үчүн әһәмијјәтли, фајдалы әсәрләр гојуб кетмишдир. Бунларсыз о нә чәмијјәт, нә тарих, нә үмумән елм үчүн мараглыдыр. Тәһлилин мәркәзиндә әсәрләр дурмалыдыр. Тәдгигатчыны дүшүндүрән, мәшғул едән мәһз һәмин әсәрләр, онларын идеја-мә'нәви, бәдии-сәнәткарлыг чәһәтиндән тәһлили, ачылмасы, ајдынлашдырылмасы, изаһы вә гијмәтләндирилмәсидир. Тәәччүблү дејил ки, һәр бир сәнәткарын ады онун мүһүм, мәшһур әсәрләри илә бирликдә чәкилир.

Шекспир дејәндә «Һамлет», «Отелло», Низами дејәндә «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл», Фүзули дејәндә «Лејли вә Мәчнун», Фирдовси дејәндә «Шаһнамә», Толстој дејәндә «Һәрб вә сүлһ», «Анна Каренина» нәзәрдә тутулур. Тарихдә, фәлсәфәдә, әдәбијјатда вә ја мәфкурәнин башга саһәләриндә бу бөјүк сималарын ады она көрә чәкилир, онлардан бәһс олунур ки, онлар сајдығымыз, сајмадығымыз бир сыра мүһүм әсәрләрин

мүәллифләридир. Онларын әзәмәти, гијмәти, мөвгеји, тарих үчүн, бәшәријјәт үчүн әһәмијјәти дә мәһз јаратдыглары әсәрләри илә мүәјјән едилир. Әсәрсиз нә јазычы вар, нә дә онун елм үчүн тәдгиги, ичтимаи гијмәти вар.

Анчаг һәмин бу мәшһур әсәрләрин јаранмасыны, мејдана кәлмәсини, мәзмунуну, маһијјәтини шәртләндирән амилләрдән бири дә сәнәткарын шәхсијјәтидир. Бу әсәрләрин мәзмунуну, мә'насыны, ичтимаи әһәмијјәтини дүрүст мүәјјән етмәк үчүн сәнәткарын шәхсијјәтиндән, јери кәлдикчә тәрҹүмеји-һалындан, тәрбијәсиндән, мүһитиндән мүтләг бәһс олунмалыдыр. Бунларсыз әсәрә, јарадычылыға верилән гијмәт дә нагис олар, камил олмаз. Һәтта бә'зән бунларсыз әсәрләри јахшы ачыб изаһ етмәк һеч мүмкүн олмаз. Гәдим тарихдә, ерамыздан әввәлләрдә јаранан онларча мәшһур, мүһүм әсәрләр вардыр ки, инди дә онлардан бәһс олунанда мүәллифләринин намә'лум һәјат шәраитиндән, мәишәтиндән бәһс етмәјә һеч бир әламәт, материал олмадығыны алимләр дәрин тәәссүфлә гејд едирләр. Кимә мә'лум дејил ки, Һомер, Аристофан, Аристотел, һәтта Низами, Шекспир шәхсијјәти һаггында кениш, мүкәммәл мә'лумат нә гәдәр зәнкин олса, бу бөјүк әдәбијјат хадимләринин әсәрләри, фикирләри, гојуб кетдикләри ирс һаггында изаһ, шәрһ, тәдгиг, тәһлил дә о гәдәр әтрафлы, мараглы, камил оларды.

Сәнәткарын шәхсијјәти һаггында кениш мә'луматын әһәмијјәти јалныз фактларын, тәрҹүмеји-һал характерли һадисәләрин садаланмасында дејилдир. Бу фактлар сәнәт мәсәләләринин, јарадычылыг сирләринин, илһам фанарынын ишыгландырылмасы үчүн, мүәјјән мәфкурә, мәтләб, јарадычылыг сирләринин ачылыб ајдынлашдырылмасы үчүн чох ҹәһәтдән мараглы вә гијмәтлидир.

Сәнәткарын шәхсијјәтини өјрәнәндә диггәти ҹәлб едән әсас објектләрдән бири т а л а н т, и л һ а м, јахуд ф и т р и и с т е ' д а д д ы р.

Талант вә ја исте'дад тәдгигатчыларын, психолог, философларын чохуну мәшғул едән мәсәләдир. Бә'зиләри буну бир мүстәсна, фөвгәл'адә верки кими гәбул едир, инсан шәхсијјәтинин гүдрәтиндән кәнар, илаһи, «сәмави» гүввәләрин «бәхш етдији» надир хошбәхтлик сајырлар. Идеалист мүтәфәккирләрин чоху талант вә илһамы мадди аләмдән кәнар һансы гүввәнин исә «веркиси» кими алыр, буну ичтимаи, тәбии факторлар илә шәртләндирмәји доғру сајмырлар. Онлар иддиа едирләр ки, ејни мүһитмәишәтдә јетишән, ејни тәрбијә көрән, һәтта ејни аиләдә бөјүјән беш гардашын бири мүстәсна исте'дад саһиби, башгалары исә бу не'мәтдән мәһрум, ади, сырави вәтәндашлар олурлар. Куја бурада ичтимаи, тәрбијәви факторларын јох, «башга» гүввәнин, хүсуси бир амилин тә'сири, иштиракы вар.

Марксистләр бу идеалист иддианы дүзкүн сајмырлар. Исте'дады јарадан, бәсләјән «хүсуси», ҹәмијјәтдән кәнар, «башга» амилин варлығыны, тә'сирини рәдд едир, идеалист фикир сајырлар. Мадди, ичтимаи шәраитдән кәнар, онунла шәртләнмәјән һүнәр јохдур. Һәр бир исте'дад вә габилијјәт мәһз ҹәмијјәтдә, ичтимаи зәминдә, ичтимаи һәјатда бәсләниб јетишдији, нәшвнүма тапдығы кими әдәби илһамын, јарадычылыг илһамынын да әсасы, көкү, мәнбәји мәһз ичтимаи һәјатда, мадди факторлардадыр. Бурада «башга», «илаһи» «кәнар», бир гүввәнин варлығыны, тә'сирини гәбул етмәк сәһв, идеалист фикирдир.

Јарадычынын илһамыны шәртләндирән, тәрбијә едән, парладан фактор бир дејил, чохдур, мүхтәлиф вә мүрәккәбдир.

Бир аиләдә бөјүјән ејни фәрдијјәтләри мүгајисә едиб бириндә хүсуси «верки» варлығыны иддиа едәнләр көкүндән јанылырлар.

Ејни аиләдә, шәраитдә, ичтимаи мүһитдә бөјүјән, ејни тәһсилтәрбијә алан фәрдләрин һамысыны бәрабәрләшдирмәк дә доғру олмаз. Чүнки бу фәрдләрин, һәр шејдән әввәл, фәрди, анчаг өзүнә хас олан кејфијјәтләри вар. Бир аиләдә бөјүјән беш нәфәрин һеч вахт һамысынын ејни сағламлыг, ејни интибаһ дәрәҹәси, ејни диггәти, ејни гаврајышы, габилијјәти, ејни марағы, ејни һафизәси, һәтта ејни физики гүдрәтләри олмур. Бу сајдығымыз кејфијјәтләр бириндә аз, бириндә орта, бириндә јүксәк олур. Ејни ушаглара нағыл, тәмсил данышан нәнәнин (тәрбијәчинин) сөзүнә, сәсинә гаршы мараг, диггәт дә һамыда ејни чүр олмур. Бир ушаға фаҹиәви әһвалат, башгасына маҹәралы, үчүнчүсүнә күлмәли әһвалат даһа чох кәскин тә'сир едир. Бурадакы мүхтәлифлији нәзәрә алмамаг, һәр ушағы бир, ејни өлчүлү, гәлибли консерв гутусу кими алыб өјрәнмәк олмаз.

Јазычы шәхсијјәтинин бир мүтәфәккир, идеолог, ичтимаи хадим кими јетишмәси, мүәјјәнләшмәсиндә дә ичтимаи факторларын—тәрбијәнин, тәһсилин, мүһитин, мүәллимин, мүталиәнин әһәмијјәти бөјүкдүр. Һәр бир сәнәткар өз әсринин, заманәсинин өвладыдыр. Өз дөврүндә бәсләниб бөјүмүшдүр. Јазычы мәнсуб олдуғу дөврдә өз әсринин, заманәсинин габагчыл фикир сәвијјәсиндә дурмалыдыр. Чүнки јазычы ичтимаи хадим, халг хадимидир. О, халгын тәрбијәчисидир. Онун инкишафа, һадисәләрә, ҹәмијјәтә мүнасибәти әсасән габагчыл мүнасибәт, охуҹуну ирәлијә, мүтәрәгги мејлләрә чағыран мүнасибәт олмалыдыр.

Әсримизин әввәлләриндә, 1905-чи ил ингилабы дөврүндә мүхтәлиф сәвијјәли јазычы, шаир, мүһәррир, мәтбуат вар иди. Анчаг Сабир ше'ринин сәси вә тә'сири ичтимаи аләмин һәр јериндә мүтәрәгги адамларын һамысы тәрәфиндән тез парлады, ешидилди вә диггәтләри ҹәлб етди. Нә үчүн? Чүнки Сабир сатирасынын сәси зәһмәткешләрин сәси, ингилабын сәси, фәһлә һәјатынын сәси иди. Бу елә бир мәфкурә тәблиғ едир, охуҹуну елә бир интибаһ аләминә чағырырды ки, буну ешитмәмәк, динләмәмәк олмазды.

Сабир мәһз әсринин, зәһмәт адамларынын габагчыл фикирләринин чарчысы иди. Халг үчүн мәһз белә бир шаир, әсил һәјат ше'ринин мәзмуну илә халгы чағырмаг, гәфләт јухусундан ојатмаг лазым иди.

> Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
> Көрдүјүм нику бәди ејләјим изһар, јазым!
> Писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым.
> Нијә бәс бојлә бәрәлдирсән а гаре, көзүнү:
> Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?

Халг һәјат вә мәишәтини, онун мүасир инкишаф тәләбләрини дәриндән дујан вә билән ше'р, габагчыл ингилаби, синфи мәфкурә тәблиғ едән ше'р ингилаб илләриндә мәһз силаһ күчү вә кәсәри кәсб етмишди. Сабир ше'ринин күчү мәһз бу мүтәрәгги идејаларын, мүтәрәгги фикирләрин тәблиғиндә иди. М. Ә. Сабир 1905-чи ил ингилабына гәдәр дә шаир иди. Чох ше'рләр јазмышды. Анчаг о ше'рләрдә ингилаби мәзмун, ингилаб чағырышы, демәк олар ки, јох иди. Гәзәл ше'риндән узаглашыб јени идејалар јолуну тутандан сонра Сабир ше'ри шүар күчү, силаһ кәсәри алды. Сәнәткарын сәнәткарлыг сирләрини билмәси вә буна мүкәммәл јијәләнмәси онун тә'сир гүввәсини вә даирәсини артырмыш олур.

Мүмкүндүр ки, гәләм саһибинин билији, мә'луматы, мүбаризә мејли, чәһди кифајәт гәдәр олсун. Анчаг онун мәһз сәнәткарлыг, сөз гүдрәти, бәдиилик мәһарәти, халг илә, охучу күтләләри илә дилләшмәк гүдрәти зәиф олсун. Мәзмун, фикир кифајәт олса да, сөз сәнәткарлығы, сөзү шаиранә, мүнасиб, тә'сирли ифадә бачарығы зәиф олсун. Бу чәһәтдән дә Мирзә Ҹәлил вә Сабир реализми мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә, әсрин габагчыл сәнәти сәвијјәсиндә дурурду.

«Молла Нәсрәддин» мәктәбинин тутдуғу јол халг һәјаты, мүбаризә вә арзуларынын тәблиғи үчүн ән мүнасиб, мәгбул јол иди. Бу сәнәткарлар халга нә демәк лазым олдуғуну билдикләри кими нечә демәк, һансы әдәби формалардан, һансы сәнәт, үслуб мәһарәтиндән фајдаланмаг лазым олдуғуну да јахшы мүәјјән етмишдиләр. Бу сәнәткарлар охучунун гәфләт јухусуна чуман, дин тирјәки илә зәһәрләнән шүуруну ајылтмаг, ону мөвһуми фикирләрин, ваһимәләрин, хурафатын паслы зәнчириндән хилас етмәк үчүн мүнасиб үсул вә формалар ахтарыб тапырдылар. Бунун үчүн дүшмәнин өз мүддәаларыны өјрәниб ифша едирдиләр.

Динә, мөвһумата гаршы јазылан ше'р вә нәср әсәрләринин мүвәффәгијјәти вә мүәјјән дәрәчәдә јарадычынын һәјаты, мәишәти дә тәдгигатчынын диггәтиндән кәнарда галмамалыдыр.

Һәтта бә'зи әсәрләрин јаранмасы, шөһрәти мүәллифин тәрҹүмеји-һалы илә әлагәли вә мөһкәм бағлы олур. Буну билмәјән адам әсәрдәки мәтләбләрин изаһында чәтинлик чәкәр.

Комсомолчу чаванларын һәјат вә мүбаризәсини мүстәсна тә'сир илә, һәм дә там реалист тәсвир едән Н Островскинин

«Полад нечә бәркиди» әсәри дә она көрә инандырычы чыхмышдыр ки, әдиб һәмин һадисәләри шәхсән өзү јашамыш, дујмуш, шәхсән мүшаһидә етмиш, дүрүст өјрәнмишди.

М. Горкинин «Мәним университетләрим» повести тәкчә бир нәфәрин, тәкчә әдибин јох, көһнә Русијанын зәһмәткешләр һәјатыны дүрүст мүшаһидә едән һәр бир диггәтли зәһмәт адамынын университетләри иди.

Өзкә гапыларында, булки дүканларында, балыг вәтәкәләриндә ағыр, үзүчү зәһмәтлә бир тикә чөрәк газанан Максим Горки јохсул бир кәнч икән көрүб, јашадыгларыны олдуғу кими, бәзәкдүзәксиз, әсил һәјат һәгигәти илә, сәмимијјәт вә дүрүстлүклә гәләмә алмышдыр. Охучу көрүб дүшүнүр ки, бурадакы чанлы лөвһәләр јазычынын гурашдырдығы, бәдии әсәр хатиринә гурдуғу сүжет лөвһәләри дејил, ејнән һәјатдыр, чанлы инсанын јашадығы чанлы һәјати лөвһәләрдир.

Сәнәткарларын тәсвир етдикләри һәјати һадисәләри дүрүст өјрәнмәләри һаггында әдәбијјатшүнаслар чох јазыр вә бу мәсәләни тә'кид едирләр. Нәинки өјрәнмәк, һәтта һәјати һадисәләри јашамағы, дахилән гаврамағы тәләб едирләр.

Бәдии әсәр, һәр шејдән әввәл, сурәтләр аләмидир, варлығын шаиранә, јүксәк бир шәкилдә тәсвири, тәрәннүмүдүр. Инсанлары, онларын һәјат-мәишәтини, дујғу вә дүшүнчәләрини мүкәммәл гаврамајан, дүрүст өјрәнмәјән сәнәткар, әлбәттә ки, инандырычы бәдии лөвһәләр јарада билмәз. Һәјаты өјрәнмәк, гәләмә алынан һадисәләри тәфәррүатына гәдәр билиб гаврамаг јарадычылыг просесинин үзви бир һиссәсидир. Сәнәткар сәнәт лөвһәси кими тәгдим етдији һадисәни инчәликләринә гәдәр дәриндән билмәли вә чанлы сәһнәләр кими әјани тәсвир етмәлидир.

Јазычынын, һәтта лап бөјүк јазычынын әсәрләриндә мүәјјән тә'сир вә тәрбијәнин, хүсусән бөјүк сәнәткарларын јарадычылыг стилинә, сәнәт мәктәбинә вурғунлуғун әламәтләрини дә көрмәмәк олмаз.

Мирзә Ҹәлил реализминдә бөјүк рус реалистләринин (Н. Гогол, Л. Толстој), Ҹавид романтизминдә мүасир түрк шаирләринин (Т. Фикрәт, Рза Тофиг, Ә. Һамид) тә'сирләрини көрмәмәк олмаз. Бу тә'сирләр бә'зән јазычынын өзүндән асылы олмајараг, мүәјјән фикир чәрәјаны вә ја мејлин изләнмәси шәклиндә јох, сәнәткарын мәфкурә истигамәтиндәки охшарлыг, мејл, истигамәт кими тәзаһүр едир. Јазычынын фәрди јарадычылыг, стил хүсусијјәтләрини арашдыранда, онун мәфкурәсиндәки мүхтәлифлији, тәзадлары өјрәнәндә мүтләг дөврүнүн, заманәсинин, һәјатынын мүәјјән дөврү, һадисәләри илә гаршылашмалы олурсан.

Бөјүк ичтимаи һадисәләрин, вурушмаларын, сарсынтыларын ин'икасыны бу вә ја башга шәкилдә көрүрсән.

Әсәрләрин тәһлилинә мәһз әтрафлы, кениш ичтимаи, тарихи, һәјати планда јанашмаг даһа доғру вә фајдалыдыр.

Сабир јарадычылығыны 1905-чи ил һадисәләриндән кәнарда көтүрүб изаһ етмәк мүмкүн олмадығы кими, Фүзули јарадычы-

лығыны да ислам шәргиндә һөкм сүрән дини, әхлаги еһкамдан кәнарда алмаг мүмкүн дејилдир.

Јарадычылыг мәһсулунун һәм фәрди, һәм ичтимаи факторлар илә вәһдәтдә алыныб изаһ едилмәси лазымдыр. Әсәрдә из бурахан тә'сирләрин нечә вә һарадан кәлдијинң мүәјјән етмәк үчүн бә'зән сәнәткарын өз һәјатына, тәрчүмеји-һалына мүрачиәт етмәли олурсан. Бу һагда мә'лумат, јарадычынын мәишәти, тәрбијәси, тәһсили, мүһити, бунлардан алдығы тә'сир тәдгигатчыја көмәк едир, бир сыра мәтләбләри баша дүшмәк, ачыб изаһ етмәкдә онун ишини асанлашдырыр. Истәр јарадычылығын вә истәрсә ајры-ајры әсәрләрин тәһлилини, гијмәтләндирилмәсини, ичтимаи мүһитдән, һәмин дөврдә чәрәјан едән ичтимаи һадисәләрдән тәчрид олунмуш шәкилдә апармаг лазым дејилдир. Әсәрдә елә мәтләбләр, мәсәләләр олур ки, вахты илә мүәјјән һадисәләр мүәллифи дүшүндүрмүш, онда тә'сир ојатмыш, ону мүәјјән фикир, мүлаһизәләр сөјләмәјә вадар етмишдир.

Инди исә әсәрин јазылдығы тарихдән узун илләр, әсрләр кечдији бир заманда һәмин һадисәләр јаддан чыхмышдыр. Инди нә о һадисә вар, нә дә ојатдығы тә'сир һаггында бәлли-башлы бир мә'лумат вар. Һалбуки тәдгигатчы, бәдии материалы тәһлил едән алим бу унудулмуш һадисәләр үзәриндән кечә билмәз, һәмин һадисәләрин вахты илә әфкари-үмумијјәдә ојатдығы тә'сири гејд етмәјә билмәз.

Бүтүн бу дедикләримиздән мә'лум олур ки, бәдии әсәрләрин, јарадычылыг сирләринин өјрәнилмәси, тәһлил вә изаһ едилмәсиндә мүәллифин өз фәрди һәјатына, мәишәтинә, тәрчүмеји-һалына биканә галмаг доғру олмаз. Тәдгигатчы, мүәллифин һәјатыны диггәтлә өјрәнмәли, онун әсәрләр илә, бәдии материал илә, јарадычылыг сирләри илә әлагәсини дүрүст мүәјјән етмәјә чалышмалыдыр.

Әсримизин әввәлләриндә (1910—1912-чи илләрдә) мәшһур милјончу Һачы Зејналабдын Тағыјевин гарабағлы мүһәндис Беһбудовла ихтилафы нәтичәсиндә Һачы, Гарабағдан олан бир чох хидмәтчиләрини ишдән кәнар етмиш, онлара гаршы мәнфи мүнасибәт бәсләмишди.

Һәмин һадисәләрин тә'сири нәтичәсиндә «Молла Нәсрәддин» журналында бир сыра материаллар нәшр олунмуш, Тағыјевин бу шәхси мүнасибәтиндән доған тәдбирләри кәскин е'тираз доғурмушду.

Тарихи һадисәни, әдавәтин көкүнү билмәдән, ачыб изаһ етмәдән о дөврүн гәзет вә журналларында бу һагда нәшр олунан әдәби материаллары доғру гијмәтләндирмәк олмаз.

Үмумијјәтлә, бәдии әсәрләрин тәһлилини дөврүндән, заманәсиндән, фактик һадисәләрдән, бу вә ја башга тә'сирләр нәтичәсиндә јаранан әһвали-руһијјәдән кәнарда апармаг доғру дејилдир. Сәнәткарын һәјаты, тәрчүмеји-һалы, она олан ичтимаи тә'сирләр тәһлил објектиндә әһатә олунмалыдыр. Тәдгигатын бу чәһәти

елми, тарихи әһәмијјәтдән башга, хүсусән тәрбијәви мә'на кәсб етмиш олур. Мә'лум олдуғу үзрә, әдәбијјат классикләринин чохунун шәхси һәјаты, мәишәти, зөвгү, рәфтары, инсанлар илә мүнасибәти, үнсијјәти һәмишә бөјүк мараг доғурур. Охучуларын чоху сәнәткарын мәишәтини билмәјә, өјрәнмәјә артыг мараг, рәғбәт көстәрир. Мәркәзи нәшријјатларын, Совет Иттифагындакы бир сыра редаксијаларын «Мәшһур адамларын һәјаты» ады илә хүсуси нәшрләри јарадылмышдыр. Бөјүк алим, әдиб, шаир, дөвләт хадимләринин һәјатына, тәрчүмеји-һалына һәср едилмиш мараглы китаблар бурахылыр. Бу китабларда мәшһур адамын јалныз әсәрләри, ихтира вә ичадлары јох, һәм дә онларын шәхси һәјаты, мәишәти әһатә олунур.

Белә китабларын елми, тарихи әһәмијјәтиндән башга һәм дә тәрбијәви әһәмијјәти, јени нәсил үчүн нүмунә көстәрән чәһәтләри вардыр.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘР ҺАГГЫНДА

МӘЗМУН ВӘ ФОРМА ВӘҺДӘТИ

Марксист фәлсәфә варлыгда һәр шејин өз мәзмуну вә формасы олдуғуну, бунларын гаршылыглы әлагә, зиддијјәт вә вәһдәтини гәбул едир. Әдәбијјат нәзәријјәси дә әдәби әсәрләрин мәзмун вә формасы һаггында бу фәлсәфи мүддәаја әсасланыр.

Мадам ки, һәјатда һәр бир шејин өз мәзмуну вә формасы вардыр, о вахт реал варлығы әкс етдирән бәдии әсәр дә мүәјјән мәзмунла форманын вәһдәти шәклиндә мөвчуд олмалыдыр. Лакин шејләрин, организмин мәзмуну вә формасы илә бәдии әсәрин мәзмуну вә формасы анлајышы бир-бириндән фәрглидир. Чүнки һәјат һәгигәти илә бәдии һәгигәт ејни дејилдир. Бәдии әсәр образлы тәфәккүрүн мәһсулудур. О, јазычы хәјалы, дүшүнчәләри вә һәјәчанлары илә бағлыдыр. Бәдии әсәрин мәзмуну мүхтәлиф һәјат материалларынын аһәнкдар әлагәдә, образлы шәкилдә ин'икасындан ибарәтдир. Белә мәзмун конкрет идеја дашыјыр, охучуну јени гәнаәтә кәтириб, она фикир ашылајыр. Буна көрә дә мәзмун истилаһы илә јанашы идеја-мәзмун сөзү ишләнир.

Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, бәдии әсәрин мәзмуну објектив керчәкликдән көтүрүлсә дә, о, јазычынын субјектив аләми илә үзви шәкилдә бағлыдыр. Бу сәбәбдән бәдии әсәрдәки һәгигәтлә онун әсасыны тәшкил едән һәјат һәгигәти арасында һеч вахт ејнијјәт ола билмәз. Мәсәлән, Ә. Һагвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсинин дә, Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романынын да, С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин дә мөвзусу ејни тарихи һадисәдән көтүрүлмүшдүр. Һәр үч әсәрдә иштирак едән Гачар, Ибраһим хан вә Вагиф тарихи шәхсијјәтдир. Һәр үч әсәрдә тарихи һадисәләр өзүнүн реал бәдии әксини тапмышдыр. Лакин бу әсәрләрдәки һәгигәт тарихи һәгигәтин ејни дејилдир. Ејни тарихи һәгигәтә һәр јазычынын өз бахышы вардыр, һәр әдиб тарихи кечмишдән башга-башга нәтичә чыхармышдыр.

Кечмиш һадисәләри бәдии системә салыб мә'наландырмагда бир јазычынын үсулу дикәр јазычынын үсулуна ујғун кәлмир. Бәдии образлара кәлдикдә Ә. Һагвердијевин јаратдығы Гачар нә Сәмәд Вурғунун, нә Јусиф Вәзирин јаратдығы Гачара бәнзәјир. Һәр үч әсәрдә Вагифин прототипи XVIII әсрин реалист шаири Молла Пәнаһдыр. Анчаг «Ган ичиндә»ки Вагиф образы Чәмәнзәминли гәләминин мәһсулудур. Бурадакы Вагиф ону јарадан әдибин зөвгүнә, тәсәввүрүнә, анлајышына әсасән чанланыр, бурада Јусиф Вәзир сәнәтинин мөһүрү вардыр. Ә. Һагвердијев вә С. Вурғунун Вагифи исә бир образ кими тамам башга фәрди аләмә, башга тәбиәтә маликдир. Чүнки һәр сәнәткарын тарихи кечмишимизә мүнасибәти башгадыр, тарихи шәхсијјәтләр һаггында тәсәввүрү мүхтәлифдир. Тарихи һадисәләрин һәр бир јазычыја бағышладығы тәассүрат, јазычынын кечирдији һәјәчанлар башга-башгадыр.

Јазычынын тәмајүлүнү, һадисәләрин маһијјәтинә, чәмијјәтин инкишаф мејлләринә бахышыны вә објектив варлығы изаһ етмәсини нәзәрә алараг дејирләр ки, бәдии әсәрин мәзмуну дәрк едилмиш, шәхсијјәтин хәјал сүзкәчиндән кечирилмиш, мүәјјән фикри наилијјәт чәбһәсиндән гијмәтләндирилмиш идеалдан ибарәтдир. Һәмин мәзмунун мүрәккәб вә синтетик тәчәссүмү сајәсиндә мүәјјән вә конкрет бир фикир һасил олур. Буна әсәрин и д е ј а с ы, јахуд јазычынын г а ј ә с и дејилир.

Идејанын тә'сир күчү ону доғуран мәзмунун зәнкинлик вә дәринлијиндән асылыдыр. Демәк, јазычы өтәри, кечичи һадисә вә кејфијјәтләри дејил, чәмијјәт һәјатында мүһүм әһәмијјәти олан мәсәләләри үмумиләшдирмәлидир. Һәјати һадисәләр вә проблемләр исә чох, рәнкарәнк вә интиһасыздыр. Бүтүн бунлары бир јазычынын әһатә етмәси гејри-мүмкүндүр. Она көрә дә һәр сәнәткар чәмијјәт һәјатынын конкрет бир проблемини даһа дәриндән өјрәнмәјә башлајыр. Елә ки, објект һаггында ајдын вә гәти гәнаәтә кәлир, јахшы чәһәтләри тәблиғ, писләри исә тәнгид үчүн өзүндә там һазырлыг һисс едир, онда гәләмә сарылыр. Сәнәткарын мүшаһидә үчүн сечдији бу саһә онун јаратдығы әсәрин м ө в з у с у һесаб олунур.

Мөвзу мәзмуна нисбәтән кениш мәфһумдур. Чүнки һәјатын мүәјјән бир саһәси илә марагланан јазычы орада нәинки бир әсәр үчүн, бир нечә әсәр үчүн дә зәнкин материал топлаја биләр. Мәсәлән, 1905-чи ил ингилабы елә кениш, әһатәли мөвзудур ки, ону күлл һалында әкс етдирмәк чох чәтин вә мүрәккәбдир. Һәмин ингилабын мүхтәлиф һадисәләри исә конкрет мөвзу кими сечилиб үмумиләшдириләрсә, белә бир әсәр 1905-чи ил ингилабынын мүһүм хүсусијјәтләри барәдә долғун тәсәввүр ојада биләр. Ч. Чаббарлы өз әсәринә «1905-чи илдә» ады верәрәк, һадисәләр силсиләсиндән бир нечә типик вә характерик әһвалаты тәчәссүм етмәклә кифајәтләнмишдир.

М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романы илә ејни адлы пјесини мүгајисәли көтүрсәк, мөвзуја даһа конкрет вә дар чәр-

чивәдән, јахуд бөјүк мигјас бахымындан јанашмағын мүмкүн олдуғуну көрәрик. «Думанлы Тәбриз» романында әдиб тәхминән сәккиз ил әрзиндә бу шәһәрин талеји илә бағлы олан сајсыз-һесабсыз сијаси-ичтимаи һадисәни, чәмијјәтин, демәк олар ки, бүтүн тәбәгәләрини, рәнкарәнк адәт-ән'әнәләри епик бојаларла гәләмә алмышдыр. «Думанлы Тәбриз» пјесиндә исә бу, жанрын јығчам чәрчивәсинә јерләшә билән башлыча һадисәләр, әсас тарихи шәхсијјәтләрин фәалијјәти илә мәһдудлашмышдыр. Романын кениш вә епик, пјесин јығчам вә кәркин сүжет хәттинә әсасланыб һәмин әсәрләри бир-биринә гаршы гојмаг олмаз. Онларын икиси дә мөвзуну өз бәдии имканлары даирәсиндә ачыб үмумиләшдирә билир.

Сәнәткарын марағындан, јахуд исте'дадынын гүдрәтиндән асылы олараг әсәрин мөвзу даирәси кенишләнә дә биләр, дар, конкрет, һәтта мәһдуд чәрчивәдә гала да биләр. Мәсәлән, вәтәндаш мүһарибәси, алман-фашист ишғалчыларына гаршы совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси јүзләрлә әсәрә мөвзу олмушдур. Һәр әсәрдә исә мөвзу јазычынын өз јарадычылыг тәбиәтинә ујғун шәкилдә һәлл едилмишдир.

М. Горкини пролетар әдиби адландырырыг. Ермәни јазычысы Һакоп Һакопјана да пролетар шаири дејирләр. Чүнки бунлар пролетар һәјатыны даһа мүкәммәл шәкилдә өјрәнмишләр, силсилә тәшкил едән пролетар образлары јаратмышлар. Онлар әксәр әсәрләринин мөвзусуну фәһлә һәјатындан алмышлар. Анчаг үмумән фәһлә синфи мөвзусу чох кениш вә зәнкиндир. Бә'зи сәнәткарлар бүтөв бир синфин, демәк, чәмијјәт һәјатында һәлледичи хидмәти олан бир гүввәнин мәнафеји проблемини галдырырлар.

Бунунла јанашы, фәһлә синфи мөвзусу анлајышында «хырда», «дар чәрчивәли» мөвзулар да вардыр. Ола билсин ки, бир мүәллиф бу дар чәрчивәли мөвзуну көтүрсүн, бир завод фәһләләринин, јахуд бир трестдә чалышан бригада үзвләринин фәалијјәтини сечсин. Белә әсәр чәмијјәт һаггында енсиклопедик мә'лумат вермәз. Лакин о, јалныз бир бригаданын фәһләләри тимсалында бу синфә аид олан бә'зи јүксәк әхлаги кејфијјәтләри, һәмин кејфијјәтләрин јаранмасы вә инкишафы амилләрини парлаг шәкилдә ачмагла чидди тәблиғи вә тәрбијәви рол ојнаја биләр.

М. Горкинин «Ана» әсәри монументалдыр. Латыш халг јазычысы Андреј Упитин «Робежнијекләр»и дә енсиклопедик характер дашыјыр вә Латвијада фәһлә ингилаби һәрәкаты тарихинин епик мәнзәрәсини ачыр. Бу әсәрләрин әдәбијјат тарихиндә мисилсиз ролу вардыр. Лакин нисбәтән «хырда» мөвзуда јазылмыш әсәрләрин дә өзүнәмәхсус мәлаһәтини, чәмијјәтә тә'сирини, чидди идрак әһәмијјәтини гијмәтләндирмәмәк олмаз. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин фәһлә һәјатындан јаздығы ше'рләр аздыр. Лакин бу ше'рләрдә мүәллиф фәһлә синфинә хас олан кејфијјәтләри, синфи мүбаризәдә онун әзәмәт вә гүдрәтини, чәрхи-фәләји тәрсинә чевирмәк, ганун-гајдалары јенидән јазмаг әзмини елә никбин

вә парлаг бојаларла әкс етдирмишдир ки, онун бир-ики ше'ри силсилә әсәрләрдән даһа тә'сирли вә долғун көрүнүр. М. Һүсејнин «Абшерон» романынын мөвзусу мүрәккәб дејилдир. Әдиб нефт истеһсалыны артырмаг үчүн јарышан ики трест коллективинин фәалијјәти фонунда әмәјә социалист мүнасибәтини, гочаман фәһлә нәслинин јүксәк һуманизмини, совет техник-мүһәндисләринин вәтәнпәрвәрлијини вә үмумијјәтлә, бә'зи јени ичтимаи мүнасибәтләри тәчәссүм етдирмишдир.

Идеја мәзмундан доғдуғу кими, о, мөвзу илә дә бағлыдыр. Анчаг мөвзу идејанын тәчәссүмүндә мәзмун гәдәр һәлледичи дејилдир. Һәтта ејни мөвзуда јазан, лакин дүнјакөрүшү бир-биринә зидд олан јазычыларын идејасы да башга-башга олур. Ејни һәјат саһәсиндән мөвзу көтүрүб, дүнјакөрүшү чәһәтдән дә бир-биринә јахын олан јазычыларда исә идеја да јахын олур. Бурада, әлбәттә, мәзмун јахынлығы вә мәзмуна һәр ики јазычы мүнасибәтинин ујғунлуғу башлыча рол ојнајыр. Мәсәлән, Гончаровун «Обломов»у илә И. Чавчавадзенин «Бу да инсандырмы» повести арасында гәрибә мәзмун ујғунлуғу вардыр. И. Чавчавадзенин һәмин повестиндәки бир чох епизод «ејни заманда» Гоголун «Көһнә дүнја мүлкәдарлары»ны да хатырладыр. Бу мәзмун јахынлығы илә әлагәдар олараг һәмин әсәрләр арасында идеја мүштәрәклији өзүнү көстәрир. Гоголун «Колјаска» әсәри илә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәј» һекајәсиндә дә мөвзу вә она мүнасибәтдә белә бир јахынлыг өзүнү көстәрир.

Т. Г. Шевченконун «Варнак» повести илә И. Чавчавадзенин «Диләнчинин һекајәти» әсәри мәзмун чәһәтдән һејрәтамиз дәрәчәдә јахындыр. Һәр ики шаирин идејасы бирдир. Идеја да будур: аға илә нөкәр бир-биринә гардаш ола билмәз. Бу идејаны ачачаг мәзмун һәр ики әсәрдә бир-биринә јахындыр. Образлы шәкилдә әкс олунмуш һәјат материалы исә Украјнада да, Күрчүстанда да баш вермиш типик һадисәдир. Фәрг онун колоритиндә, һәр јазычынын фәрди үслубунда, сурәтләрин өз фәрди чизкиләриндәдир. Мөвзуја јанашмаг, она гијмәт вермәк, онун објектив ганунаујғунлуғуну ачмагдан асылы олараг идеја чәһәтдән әсәрләр бир-биринә јахынлаша да биләрләр, зидд чәбһә тута да биләрләр.

Шүбһәсиз ки, мөвзунун тарихилији дә әсас шәртләрдәндир. Елә мөвзулар вардыр ки, онлар ән'әнәви шәкилдә чох гәдимдән давам едиб кәлир. Мәсәлән, мәһәббәт мөвзусу. Лакин конкрет тарихи шәраитлә, әдәби критеријаларла, әдәбијјатын вәзифә вә әһәмијјәтинә мүнасибәтлә әлагәдар олараг мөвзуја мүнасибәт дәјишир. Ән'әнәви мөвзулар өз әһәмијјәтини итирмәјә, јазычыларын нәзәрини башга мәсәләләр, әдәбијјат тарихиндә һеч кәсин диггәт јетирмәдији һәјат материаллары чәлб етмәјә башлајыр.

Вахты илә чәнкавәрлик романлары Гәрби Авропада чох дәб иди. Сонра о елә чејнәнди вә бајағылашды ки, јени вә гүдрәтли сәнәткарлар чәнкавәрлик романлары мөвзусундан икраһ етдиләр.

Сервантесин мәшһур «Дон Кихот» әсәри өз амансыз истеһзасы илә чәнкавәрлик романларыны нүфуздан салды.

Гәдим јунан әдәбијјатында әсатирин мүһүм мөвгеји мә'лумдур. Әсатир әсрләр боју бәдии әсәрләрдә өз һаким мөвгејини сахлајырды. Һәтта әглијјун философларын консепсијасына әсасланыб һәгигәтпәрәстлик, керчәклик шүары илә чыхыш едән классисизм тәрәфдарлары да әсатирин көзәллик вә һејрәтамизлијинә өз пәрәстишини билдирмәли олдулар.

Лакин реализмин инкишафында елә мәрһәлә әмәлә кәлди ки, мүасирлик, јохсул кәндли һәјат вә мәишәтинин ин'икасы јени естетик ме'јарларын әсасында дајанды. Бунунла әлагәдар олараг аллаһ вә јарымаллаһларын әсас персонаж кими иштирак етдији классик әсәрләрә пародијалар мејдана чыхды. «Тәрсинә чеврилмиш Енеида» ады илә мүхтәлиф өлкәләрдә јаранан әсәрләр дәбдән дүшмүш ән'әнәви мөвзулардан јени мөвзулара, даһа демократик идејаларын тәблиғинә ојанан мејли вә кечиди көстәрирди.

Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндән тутмуш, А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин»и дә дахил олмагла дүнјада шөһрәт газанан мәнзум романларда бөјүк енсиклопедик мәзмун, јүксәк һуманист идеја мәһәббәт лөвһәләри фонунда ачылырды. Әлбәттә, бу әсәрләрдә идеја һеч дә мәһәббәтин үлвијјәти дејилди. Белә олса «Хосров вә Ширин» «Хәмсә»јә дахил олмазды. Чүнки бүтүн «Хәмсә»ни бирләшдирән әсас идеја мәһәббәтин үлвијјәти вә онун азгын, чылғын еһтираса галиб кәлмәси дејилдир. Идеја-зәманә һөкмдарынын әмәлпәрвәрлији, јүксәк һуманизми, нәчиб инсани ләјагәти, шөһрәт вә худпәсәндликдән узаг олмасыдыр. Бу идеја исә Ширинлә Хосров арасында чәрәјан едән һадисә вә мүнасибәтләр фонунда ачылыр. «Јевкени Онекин»дә дә идејанын ачылмасы бу сәпкидәдир.

Лакин сонралар реализмин јүксәлиши илә әлагәдар олараг мәнзум роман мүәллифи үчүн бөјүк вә нәчиб идејалары ачмагда «лирик» мәзмун, мәһәббәтин јандырыб-јахычы изтираблары, онун мәстедичи нәш'әләри өз әһәмијјәтини итирди. Бунун әвәзиндә бир аиләнин күндәлик чөрәк еһтијачы, мүлкәдар тәһгириндән јаха гуртарыб «сәрбәст» јашамаг арзусу вә бу арзуну јеринә јетирмәк үчүн инсанын көстәрдији сә'ј көзәллик ме'јарына чеврилди, әсас мөвзу олду. Белорус халг шаири Јакуб Коласын «Јени торпаг» әсәри белә јени кејфијјәтли мәнзум роман кими мејдана чыхды. Ән садә һәјат материалынын, ән садә мөвзунун бәдии һәлли нәтичәсиндә чәмијјәтә мәхсус чидди ичтимаи мәсәләләр галдырмаг Гогол вә Чеховдан башлајыб, кетдикчә дәринләширди. Бу ән'әнә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында Чәлил Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ј. В. Чәмәнзәминли јарадычылығында да парлаг шәкилдә өзүнү көстәрир. Мөвзуја сырф ичтимаи-сијаси чәһәтдән јанашыб, ән'әнәви лирик әһвалатлара мәһәл гојмамаг нөгтеји-нәзәриндән Азәрбајчан совет бәдии нәсриндә Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повести мүкәммәл нүмунәдир.

Мөвзуну бу шәкилдә һәлл етмәк исә анчаг игтисади-сијаси шәраитин, ичтимаи фикрин инкишафындан доған, буна көрә дә тарихи көкләри олан бир мәсәләдир. Мөвзуја Гоголда, Чеховда вә еләчә дә XX әср Азәрбајчан реалист јазычыларында олан мүнасибәт Низами мүһитиндә гејри-мүмкүн иди. Чүнки о естетик ме'јар, әдәбијјатын објект вә имканларына о бахыш ки, тәнгиди реалистләрдә әмәлә кәлмишди, бу бахыш Низами, јахуд Нәваи заманәсиндә јарана билмәзди.

Мөвзу јенилији, мөвзунун актуаллығы әдәбијјатда әһәмијјәтли мәсәләдир. Чүнки јени мөвзу әдәбијјата јени һадисәләрин, јени синиф вә тәбәгәләрин һәјатыны кәтирир. Бунунла әдәбијјатын әһатә даирәси дә кенишләнир. Хүсусән, совет әдәбијјатында мөвзунун мүасирлији, чәмијјәтин инкишафыны сүр'әтләндирән проблемләрин галдырылмасы, јазычынын јенилији даһа тез дујмасы, мүтәрәгги мејлләри вахтында тәблиғ етмәси кими гијмәтләндирилир. Тарихи мөвзуда јазылмыш әсәрләрин дә тәрбијәви ролу онун мүасир һәјатла нә дәрәчә сәсләшмәсиндәдир.

Бәдии әсәрдә мәзмун јалныз формаја дүшдүкдә тәзаһүр едир. Буна көрә дә әсәрин идејасы мәзмун вә мөвзу илә бағлы олдуғу кими, форма илә дә вәһдәт тәшкил едир.

Мәзмунла форма она көрә вәһдәт һалында көтүрүлүр ки, онлар ајрылыгда мөвчуд ола билмәзләр. Мәзмун өзүнә ујғун форма доғурур, форма исә мәзмунун тәзаһүр шәкли кими диггәти чәлб едир. Бунунла белә, әдәбијјат нәзәријјәси мәзмунла форма арасындакы зиддијјәти дә инкар етмир. Бу вәһдәт вә зиддијјәт инкишафын өз диалектикасындан ирәли кәлир. Белә ки, јени мәзмун јени форма тәләб етдијинә көрә, о, көһнә формаја гаршы чеврилир. Форма исә үмумән кеч дәјишән, нисбәтән мүһафизәкар олдуғундан јени мәзмуна бир мүддәт ујғун кәлмир вә мәзмунун өзүнүн әсил тәзаһүр шәклини тапмајынча һәмин мүбаризә давам едир. Елә ки, мәзмуна ујғун форма јараныр, онда форма мәзмунун даһа јахшы, даһа тә'сирли инкишафына көмәк едир. Мәсәлән, Азәрбајчан әдәбијјатында гәзәл жанры узун мүддәт өмүр сүрмүш, Фүзули гәләми сајәсиндә исә зәриф дујғуну, инчә фикри ифадә үчүн ән әлверишли бир мөгама кәлиб чатмышды. Анчаг бу жанр маарифчилик идејаларынын интишар етдији, реализмин күчләндији бир вахтда өз мөвгејини итирмәјә башлады. Реалист маарифчи јазычыларын јени жанрлара мүрачиәт етмәси, М. Ф. Ахундовун романа јүксәк гијмәт вермәси көстәрирди ки, ичтимаи һәјатда әмәлә кәлмиш јениликләри тәблиғ ишиндә бә'зи классик формалар артыг јарамыр. Буна көрә дә драматуркијанын јаранмасыны, комедијанын мејдана чыхмасыны, һекајә вә повестә мејлин күчләнмәсини, XX әсрдә исә һекајә жанрынын өзүнә һүгуг газанмасыны јалныз форма ахтарышынын нәтичәси кими

гијмәтләндирмәк дүзкүн дејилдир. Бу жанрларын инкишафы ичтимаи фикрин, һәјата јени ичтимаи мүнасибәтләрин нәтичәси иди. Чәһаләт вә наданлыға, дини зеһнијјәтә, шаһ зүлмүнә, сарајын мүртәче сијасәтинә М. Ф. Ахундовун демократик идеаллар чәбһәсиндән күлүшү көһнә формаларда өз јүксәк идеја мәзмунуну көстәрә билмәзди. Бу мәзмуна јени форма, јени күлүш үсулу лазым кәлирди. Јени мәзмун јени форма тапдыгда јени идејалар әдәбијјаты даһа јүксәк мәрһәләјә галдырды.

Мәзмунла форманын белә гаршылыглы әлагә, вәһдәт вә зиддијјәти үмумән әдәби инкишафын әсас әламәтидир.

Јени форма дедикдә, әлбәттә, һәр чүр јенилик нәзәрдә тутулмур. Елә јени форма өзүнә һүгуг газаныр вә јашајыр ки, о, мүтәрәгги мәзмунун өзүндән доғсун. Дикәр тәрәфдән, форманын мәзмундан асылылығы һеч дә форманын пассивлији демәк дејилдир. Форма да өз нөвбәсиндә мәзмунун даһа парлаг, даһа тә'сирли, һәртәрәфли тәзаһүрүнү тә'мин едир. Буна көрә дә мәзмун вә форманын вәһдәти мөһкәм олан бәдии әсәрләр јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси һесаб едилирләр. Вахты илә М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, «Ики шеј ше'рин әсас шәртләриндәндир: мәзмун көзәллији вә ифадә көзәллији. Мәзмун көзәллији олуб, ифадә көзәллијинә малик олмајан бир нәзм (Моллаји Руминин мәснәвиси кими) мәгбул нәзмдир, амма ше'ријјәтиндә нөгсан вардыр. Ифадә көзәллијинә малик олуб, мәзмун көзәллијиндән мәһрум олан мәнзумә теһранлы Гаанинин ше'рләри кими зәиф вә кәсаләт артырычы нәзмдир, амма јенә ше'р нөвүндәндир, јенә дә һүнәрдир.

Һәм мәзмун көзәллијинә, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олан нәзм (Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Низаминин «Хәмсә»си вә Һафизин диваны кими) нәш'ә артырычы вә һәјәчанландырычы олуб, һәр кәс тәрәфиндән бәјәнилир».[1]

Мәзмун кими форма өзү дә мүрәккәбдир. Бәдии әсәрин дили, композисијасы, сүжети вә с. бәдии формадыр. Мүхтәлиф пријомлар, мүхтәлиф тәсвир үсуллары вардыр ки, мәзмуну инкишаф етдирмәк, ону марaглы, чәлбедичи гурулуша салмаг үчүн васитә ролу ојнајыр. Буна көрә форманы әсәрин дахили бүтөвлүјү, камиллији мә'насында баша дүшмәк лазымдыр. Бу да нәзәрдә тутулмалыдыр ки, форманын үнсүрләри олан бәдии дил, композисија, сүжет вә с. өзү дә мүрәккәб һиссәләрдән вә елементләрдән ибарәтдир. Бир әсәрин форма камиллијиндән данышаркән бүтүн бунлары синтез һалында көтүрмәк лазымдыр.

Форманын бир нечә үнсүрүнә әсасән бәдии әсәрә гијмәт верилсә, фикир биртәрәфли олар. Форманын бүтүн үнсүрләрини нәзәрә алыб, лакин ону мәзмунундан тәчрид етмәк тәдгигатчыны јалныз формализмә апарар. Әсәрдә һәр шејин ганунаујғунлуғуну, зәрурилијини дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн мәзмунла форманын

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 170.

вәһдәти мәсәләсинә, сечилән һәјат фактларынын мәзмун вә мөвзу үчүн зәрурәт тәшкил етмәсинә диггәт јетирмәк лазымдыр. Һәр бир әсәрин әсасыны тәшкил едән објектив варлыг (әлбәттә, дәрк едилмиш варлыг) Белинскинин дедији кими, өз инкишафыны баша вурмуш, тамамланмыш һадисәдән ибарәтдир. О өз мәзмуну е'тибары илә дахили вәһдәтә, елә гүввәтли мәнтигә вә тәбиилијә маликдир ки, санки јазычы хәјалынын мәһсулу дејилмиш, онун инкишафына јазычынын һеч бир мүдахиләси олмамышдыр вә ону дәјишмәк гејри-мүмкүндүр. Јазычынын вәзифәси бурада күја олмуш вә гуртармыш һадисәни нәгл етмәкдән ибарәт имиш. Буна көрә дә сүжетин инкишафына, образларын һәјат тарихчәсинин тәдричлә вәрәгләнмәсинә көмәк едә билмәјән һәр һансы бир епизод лүзумсуз көрүнәчәкдир. Јахуд һадисәнин маһијјәтини әкс етдирә билмәјән форма әламәтләри сахта көрүнәчәкдир. Демәк, бәдии форманын көзәллијини вә јахуд мәзмуна ујғунлуғуну дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәм мәзмуну, һәм дә онун тәчәссүмүнә чәлб олунмуш бүтүн ифадә васитәләринин аһәнкдар әлагәсини нәзәрә алмаг лазымдыр. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин бә'зи нәзирәләринин Фүзули гәзәлләринә руһән нә гәдәр зидд олдуғу тез сечилир. Амма онларын форма фәрги илк бахышда габарыг шәкилдә диггәти чәлб етмир. Фүзули дејир:

Сәркәштәлијим какили-мишкинин учундан,
Ашүфтәлијим зүлфи-пәришанын үчүндүр.

Сабир јазыр:

Сәркәштәлијим хирмәни-буғдалар учундан,
Ашүфтәлијим сәрвәти-саманын үчүндүр.

Бу ики ше'рин формасынын јалныз бә'зи әламәтләринә көрә мүһакимә јүрүтсәк, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, күја онлар форма чәһәтдән фәргләнмирләр: икиси дә гәзәлдир, икисинин дә вәзни ејнидир, гафијәләри бирдир, сөзләрин әксәријјәти дә Фүзулининдир вә Сабир тәрәфиндән тәкрар олунур. Лакин сајдығымыз бу әламәтләр Сабир ше'ринин формасыны мүәјјән едән башлыча әламәтләр дејилдир. Бу ше'рин формасы сөзүн дејилиш тәрзиндәдир, истеһза вә күлүш ифадә етмәк хүсусијјәтиндәдир. Сабир ше'ри сатирадыр вә форма да јени мәзмуну парлаг шәкилдә әкс етдирир. Форма мәзмуна белә дәриндән бағлы олдугда, дејирләр ки, бу форма мәзмунлу формадыр. Сөз бәдии дилин аләтидир, лакин сөз ејни заманда конкрет мәзмун дашыјыр. Вахты илә Фүзули тәрәфиндән ишләдилмиш сөзләр Сабир сатирасында јени мәзмун кәсб едир. Бу сөзләр Сабирдә сатирик ифадә васитәсинә чеврилмишдир.

Формадан данышаркән, гејд олундуғу кими, онун фәал ролуну, өз спесификасыны унутмаг олмаз. Мәсәлән, әдәби жанр бәдии әдәбијјатда формадыр. Анчаг һәр форманын өз хүсусијјәти,

өз ганунлары вардыр ки, јазычы мөвзуну ишләјәркән һәмин ганунлары нәзәрә алмаја билмәз. Һекајә дә, повест дә, роман да епик нөвә дахилдир. Онлар һәчм е'тибары илә дә бир-бириндән чидди шәкилдә фәргләнирләр. Амма бунларын һеч биринин өлчүлмүш гәти һədди јохдур. Бә'зән һекајәнин һәчми бөјүк олур вә она бөјүк һекајә дә дејирләр. Бә'зи романлар вардыр ки, һәчм е'тибары илә повестдән сечилмирләр. Повест вә роман вардыр ки, онлар силсилә тәшкил едирләр. Бунунла белә, һекајә чәрчивәсинә повест мәзмунуну сығышдырмаг мүмкүн олмадығы кими, повестин ојнаг вә јығчам мәзмунуну роман чәрчивәсинә салсаг, әсәрин дахили гурулушу сарсылар.

Буну нәзәрә алан сәнәткарлар хәјал сүзкәчиндән кечирдији һадисәләри мүәјјән бир формаја салмаг истәркән, онун һансы жанрын чәрчивәсинә сыға биләчәјини дүшүнүр, һадисәнин вә характерин инкишафында тәфсилата енәркән буна да һәмин жанрын имканлары чәһәтиндән јанашырлар.

БӘДИИ ӘСӘРИН КОМПОЗИСИЈАСЫ

«Композисија» сөзү јалныз әдәбијјатда јох, бүтүн сәнәтләрдә ишләнир. Рәссамлыгда рәнкләрин, ме'марлыгда тикинти материалынын, кинода шәкилләрин, мусигидә сәсләрин композисијасы вардыр. Әдәбијјатда сөз вә ифадәләрин, һадисәләрин, фактларын вә епизодларын, сурәтләрин мүәјјән, аһәнкдар, мәнтиги, мә'налы, мәгсәдәујғун вә мүнасиб шәкилдә тәртибинә, гурулушуна к о м п о з и с и ј а дејилир. Бу сөз, луғәти мә'насында латынча тәртиб, тәшкил, әлагә демәкдир. Бәдии әсәрин бүтүн һиссә, үнсүрләринин ганунаујғун, мүнасиб, көзәл бир сурәтдә, мәнтиги бир шәкилдә јазылмасына композисија дејилир. Әдиб вә шаирин әсәриндә бәдии дил нә гәдәр зәрури вә мә'налыдырса, композисија да еләдир. Бу тәләби ифадә етмәјән әсәр бәдии сәнәт әсәри сајылмаз.

Сәнәткар мүәјјән һәјаты, ичтимаи һадисәни гәләмә алыб бәдии әсәр јарадырса, бурада мүтләг мүәјјән гурулуш, сурәтләр аләминин тәшкилини нәзәрдә тутмалыдыр. Охучуја ашыламаг истәдији фикир вә һиссләрин әјани, ајдын, анлашыглы, көзәл бир шәкилдә ифадәсини верән бир гурулуш, форма јаратмалыдыр.

Ч. Чаббарлынын «Алмас» драмында колхоз гурулушу илләриндә Азәрбајчан кәндиндә јохсул кәндлиләр илә голчомаглар арасында кедән мүбаризә, кәнд мүәллиминин бу мүбаризәдә фәалијјәти тәсвир олунур. О заман совет кәндиндә кедән бу әсас мүбаризәни—јохсул вә ортабаб кәндлиләрин бирләшиб коллектив тәсәррүфат јаратмаг арзусу илә мүлкәдар, голчомагларын көһнә мүнасибәтләри горујуб сахламаг арзусу уғрундакы мүбаризәсини әдиб марагды бир әһвалатда көстәрмишдир. Кәнд ики гүтбә ајрылмышдыр: јохсуллар вә голчомаглар. Јохсуллара башчылыг едән Алмаз мүәллимәдир, голчомаглара башчылыг едән Һачы Әһмәддир.

Муздурлар, јохсуллар, комсомолчулар Алмазын тәрәфиндә дурдуғу кими, голчомаглар, көһнәпәрәстләр Һачы Әһмәдин тәрәфиндә чыхыш едирләр. Мүбаризә гызышыр, күндән-күнә кәскинләшир. Һачы Әһмәд тәчрүбәли, һијләкәр, кәнддә сөзү кечән бир адам олдуғу үчүн Алмазы јолундан дөндәрмәјә, «јумшалтмаға» чалышыр, фитнәләр дүзәлдир.

Алмаз да фәал бир мүәллимәдир. Мүасир кәндин һәјатыны, синфи мүбаризәнин динамикасыны, мә'насыны јахшы билир, партијанын рәһбәрлијинә архаланараг голчомагларын, руһанләрин вә бүтүн түфејлиләрин ифша олунмасыны, зәһмәткеш кәндлиләрин бирлијини тәшкил едир. Алмаз мәсләк адамыдыр, о, һәјатын мә'насыны јени кәнд уғрунда мүбаризәдә көрүр.

Әсәр бу ики зидд гүввәләрин чарпышма лөвһәләри, тоггушмалары, дөјүшмәләри фонунда инкишаф едир вә бүтүн сурәтләрин һәрәкәти, фәалијјәти, симасы бу мүнагишәдә ашкара чыхыр.

Јазычынын өз идеја-мәгсәдини ифадә үчүн сечдији, тәшкил етдији бу ичтимаи мүнагишә һәм реал, һәм тәбии, һәм инандырычы һәм дә бәдии, мараглыдыр.

Гүввәләрин тәнасүбү елә дүзкүн тәшкил олунмушдур ки, колхоз гурулушуна мүнасибәт мәсәләси кәнддә һәр бир кәси дүшүндүрмүш, мүнасибәтини ајдын ифадә етмәјә васитә, имкан тапмышдыр.

Әсәрдә инкишаф етдирилән әсас әһвалат бәдии әсәрин сүжетини тәшкил едир. Сәнәткар чалышыр ки, өз идеја, мәгсәд вә көрүшләрини доғру вә камил ифадә едә билән бир сүжет гурсун.

Сүжетин гурулуш вә инкишафында үч әсас мәрһәлә вардыр: әһвалатын башланғычы, һадисә, факт, мүнасибәтләрин доғулмасы, јаранмасы, зиддијјәтләрин тоггушмасы, һадисәләрин илк ајдын мәнзәрәси—әдәбијјатшүнаслыгда буна з а в ј а з к а дејилир, әһвалат, мүнагишә инкишафынын ән јүксәк нөгтәси з и р в ә (кулминасија) адланыр. Кулминасија әһвалат инкишафынын, вурушма, тоггушмаларын ән уча нөгтәсидир. Зирвә—кулминасија елә бир мәрһәләдир ки, ондан сонра р а з в ј а з к а мәрһәләси кәлир, бурада һадисәләрин кәркинлији, зиддијјәтләрин кәскинлији азалыр. Дүјүнләр бир-бир ачылмаға доғру кедир.

«Алмаз» драмындакы мәһкәмә сәһнәси, Алмазын мүһакимә едилмәси, зиддијјәтләрин лабүд һәлли, ичтимаи дүјүнләрин ачылмасыдыр.

Алмазын голчомаглардан, онларын әлалтыларындан етдији гануни суал бүтүн бөһтанлары алт-үст едиб дағыдыр.

—«Мамача десин кәрәк, ушаг оғландыр, ја гыз».

Гәһрәманын мәһкәмә гаршысындакы бу ачыг суалы Һачы Әһмәди дә, ифтирачы Фатманисаны да, бөһтана үмид бәсләјән бүтүн кәнд иртичачыларыны да сарсыдыр. Билмирләр бу көзләнилмәз суала нә илә вә неچә чаваб версинләр.

Беләликлә, әһвалатын үчүнчү, сон мәрһәләси, нәтичәси башланыр. Алмазын гәләбәси илә нәтичәләнән мәһкәмәдән сонракы бүтүн һадисәләр, зиддијјәтләрин һәлли, әһвалатын нәтичәси кими көрүнүр. Кәнди јенидән гурмаг, совет мүнасибәтләрини, мәфкурәсини кәндлиләр арасында јајмаг истәјән гәһрәман Азәрбајҹан гадынынын, Алмаз мүәллимин башына кәлән бу характер һадисәләрин чәрәјаны вә инкишафында кәндин бүтүн гүввәләри—дост, дүшмән, бөјүк, кичик һамы иштирак едир вә һамы бу вә ја башга ҹәбһәдә көрүнүр.

Бу мараглы, һәм дә мүасир кәнд үчүн тәбии, реал һадисәләр мәнзәрәсиндә ән характер адамлар—јохсуллар, голчомаглар, тәрәддүд едиб о јан-бу јана вурнуханлар, чүрбәчүр һијлә илә маскаланыб мәс'улијјәтдән јаха гуртармаг истәјәнләрин һамысы көрүнүр, совет кәндиндә кедән ичтимаи тәлатүмүн мәнзәрәсини чәкирләр.

Бу мәнзәрәдә тәбии ки, бөјүк әдиб характер, ҹанлы сурәтләр силсиләси јаратмышдыр.

Јени кәнди, совет мәфкурәсини тәмсил едән гүввәләрә кәнд мүәллими Алмаз башчылыг едирсә, көһнә кәнди, иртиҹа гүввәләрини тәмсил едән маһир маскалы голчомаг—Һачы Әһмәддир.

Һачы Әһмәд јалныз өз гүввәси, имканлары илә кифајәтләнмир, кәндин шүурча зәиф зәһмәткешләрини, тәрәддүд едән үнсүрләри дә, мәктәб ишчиләрини дә Алмазын әлејһинә галдырыр. Колхоз гурулушу планларыны дағытмаг үчүн бүтүн васитәләрә әл атыр. Әһвалатын инкишафында јаранан кәркин моментләр, вурушан гүтбләрин зиддијјәти, тәнасүбү, маһијјәтиндә тамашачы вә охучу ашкар көрүр ки, колхоз гурулушу, кәнддә јени һәјат, азад әмәк, сәрбәст тәфәккүр нә чәтинлик, нә шиддәтли мүбаризә нәтичәсиндә, нә кими гурбанлар баһасына, әсил совет адамларынын давам вә мәтанәти сајәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Јалныз дост, дүшмән гүввәләрин чарпышмасы, мүбаризәси, характери јох, чәрәјан едән, мәрһәләдән мәрһәләјә кечән кәркин әһвалатын өзү дә, әдибин көрүш, мәгсәд, нијјәтләрини тамашачы гаршысында нүмајиш етдирир.

■

Һәр һансы бир тикилишин јаранмасында иншаат материалларынын—дашын, кәрпичин, сементин, тахтанын әһәмијјәти гәдәр әсәрин дә јаранмасында «тикинти материалларынын»—сөзләрин, ифадәләрин, мүнасибәтләрин, факт, һадисәләрин бәдии ләвһә вә вәзијјәтләрин әһәмијјәти, мә'насы мүһүмдүр. Әсәри тәмсил едән үнсүрләрин сечилмәси, мүәјјән мүнасибәт, рабитә вә әлагәләрдә мәгсәдәујғун шәкилдә јерләшдирилмәси сәнәткардан бөјүк сә'ј, диггәт, еһтијат, илһам тәләб едир. Нәср олсун, ше'р олсун, бөјүк, ја кичик олсун, мүасир вә ја тарихи мәнзәрә олсун, һәр бир бәдии әсәрин гурулушу, сүжет, һадисә вә мүнасибәтләрин тәшкили диггәтлә дүшүнүлүб мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бә'зи әдәбијјатчылар күман едирләр ки, һәчмчә бөјүк әсәрин гурулушу—романын, драмын композисијасы, доғрудан да, мүһүмдүр, сәнәткарын диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Лирик әсәрин, һәчмчә балача әсәрин гурулушу исә о гәдәр әһәмијјәтли дејил, бунун үзәриндә дүшүнмәјә дәјмәз. Әлбәттә ки, бу, сәһв фикирдир. Ән кичик һәчмли әсәрин дә гурулушу әһәмијјәтлидир вә бу гурулуш һәмин әсәрин кејфијјәтинә тә'сир көстәрә биләр. Әсәрдәки мүнасибәтләрин сәнәткарлыгла тәшкили бәдии кејфијјәти күчләндирдији кими, мијана бир вәзијјәтдә гурулмасы әсәрин мәзијјәтини зәифләдә биләр.

Һансы әсәр олур-олсун, охучунун илк тәсадүф етдији, илк дәфә үз-үзә кәлдији мәсәлә, мәтләб сәрлөвһә олур. Әсәрә дахил олмамышдан, онун мәзмуну илә таныш олмаздан габаг охучу сәрлөвһә илә, әсәрин ады илә таныш олур. Әсәрин ады инсанын ады гәдәр мә'налы, мүһүм вә ваҹибдир. Инсан һәр шејдән габаг ады илә танындығы кими, бәдии әсәр дә ады илә танынып, ады илә шөһрәт тапыр. Сәнәткар өз әсәринә тәсадүфи ад сечмир. Сәрлөвһә, адәтән, әсәрин мәзмуну, идејасы, дахили мүнасибәтләри илә бағлы олур. Бурада һамы үчүн, һәр јердә, һәр тема үчүн мүәјјән бир рәсмијјәт олмаса да, үмумән мәгбул сајылан мүәјјән зәрури тәләбләр олур.

Сәрлөвһә чох заман әсәрин мөвзусундан көтүрүлүр вә бә'зән дә бу мөвзунун өзү илә һәмаһәнк, һәтта ејни олур. Ҹ. Ҹаббарлынын мәшһур пјесләриндән биринин ады «1905-ҹи илдә»дир. Әслиндә бу ад әсәрин мөвзусу вә мүәјјән дәрәҹәдә мәзмунудур. Доғрудан да, бурада чәрәјан едән һадисәләр ејни илә Азәрбајҹанда—Бакыда баш верән һадисәләрдир. Әсәрә верилән бу ад о гәдәр үмуми, әһатәедиҹидир ки, истәр һадисәләр, истәр мүбаризәләр, истәр гәһрәманлар һамысы бу ад илә әһатә олунур. Һеч бир шеј бу сәрлөвһәдән кәнарда гала билмир. Бә'зән сәрлөвһә бир, ја ики гәһрәманын ады илә адланыр! «Лејли вә Мәҹнун», «Фәрһад вә Ширин», «Вагиф», «Биринҹи Пјотр» вә с.

Бурада да јенә адлар елә сечилир ки, әһвалатын инкишафыны, әсәрин мәзмунуну, мүбаризәләрин сигләтини әкс етдирә билсин. Әһвалатын чәрәјан етдији мәканы да әсәрин сәрлөвһәсинә чәкәнләр олур: «Горхулу Теһран», «Сакит Дон», «Думанлы Тәбриз», «Москвадан узагларда», «Дәли Күр» вә с. Доғрудур бу адларын һамысында мәкан мә'насы биринҹи сыраја чәкилмишдир. Анҹаг бурада јалныз мәкан нәзәрдә тутулмамышдыр. Мәканын өзүндә һадисәләрин, тарихин мәзмуну нәзәрдә тутулмушдур. «Сакит Дон» адынын өзүндә јалныз Дон чајы јох, ејни заманда, Дон әтрафында кедән мүрәккәб мүбаризәләр нәзәрдә тутулмушдур. «Сакит» сөзү заһирән Дон чајынын тәбиәтән лал ахыны илә, көркәми илә бағлыдырса, дахилән һәмин илләрин синфи мүбаризәсинин, Дон казакларынын һәјат мүбаризәсиндә маһијјәтҹә һәлледиҹи иш көрән вурушмаларын, мүһарибә вә ичтимаи зиддијјәтләрин мәзмунуну әкс етдирир. «Сакит» сөзү илә мә'нави зид-

дијјәт тәшкил едир. «Горхулу Теһран»да да белә бир контраст, кеф мәчлисинин гапалы мәнзәрәси илә «Теһран» кими бөјүк ичтимаи шәһәрин дәһшәтли һәјаты, кефә ујан адамларын талејиндәки ваһимә вә дәһшәти ифадә едән бир ад сечилмишдир. «Тәнһа јелкән ағарыр» мәшһур рус әдиби Валентин Катајев көзәл романларындан биринә белә ад вермишдир. Бурада вәзијјәт башга чүрдүр.

Бу ад әсәрин нә мәзмуну, нә тарихи, нә мә'насы, нә дә гәһрәманлары илә бағлыдыр.

Роман 1905-чи илдән, Одессада кедән ингилаби-синфи мүбаризәләрдән, кимсәсиз бир ушағын ачыначаглы, мараглы талејиндән бәһс едир. Бу мәсәләләрин һеч бирини сәрлөвһә илә бағламаг вә ја орада ахтармаг олмаз. Бәс әдиб бу сәрлөвһәни һарадан көтүрмүшдүр? В. Катајев өз әсәринә тамам шаиранә бир ад сечмишдир. Бөјүк рус шаири Лермонтовун ше'риндән бир мисраны көтүрмүшдүр. Бу мисрада дәниз мәнзәрәси, үзән бир јелкәнин мәнзәрәси әкс олунур. Демәк лазымдыр ки, бәдии әсәрин ады шәртидир вә мүәллифин зөвгү илә бағлыдыр. Бә'зи ад илә мәзмун, идеја, мәтләб бағлылығы әсас көтүрүлдүјү һалда, бә'зиләри садәчә бир ишарә илә сәрлөвһәнин мәзмуну илә әлагәләндирилир. Хүсусилә, Шәргдә, гисмән Азәрбајчанда әсәрә ад верәндә аталар сөзү вә мәсәлләрдән, фолклор ән'әнәләриндән чох истифадә етмишләр. «Јејәрсән газ этини, көрәрсән ләззәтини», «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз», «Касыблыг ејиб дејил». Сәрлөвһәдән сонра охучунун диггәтини чәлб едән илк мәсәлә мүгәддимә, ја кириш, әсәрдә әсас әһвалат, һадисәләр, кириш—мәдхәл мөвгеји тутан һиссә олур. Әсәрдә мүгәддимә әслиндә ики чүр олур: мәнтиги мүгәддимә, бәдии мүгәддимә.

Мәнтиги мүгәддимә әсәрин бәдии гурулушу, әһвалатларын нөвү илә әлагәдар олур. Адындан да көрүндүјү кими, әсәрин дахили мәзмуну илә јох, харичи, заһири һадисәләрлә бағлы олур. Бу һиссә ја әсәр һаггында мәшһур бир адамын мүлаһизәси, гијмәти, ја мүәллифин өзүнүн охучуја мүрачиәти, ја да онун әсәринин јаранмасы һаггындакы изаһы, гејдидир. Јахуд әсәрин кечмиши, ја кәләчәји һаггында сөһбәтдир. Бә'зән белә мүгәддимәләри охучудан, редакторлардан әлавә садәчә нәшријјат, тамаша мүәссисәси өзү верир. Әсәр һаггындакы гејд вә мүлаһизәләрини әввәлчәдән билдирмәк үчүн едир. Әсәрә, даһа доғрусу, әһвалата верилән мүгәддимәјә чох заман п р о л о г дејилир

Пролог (баш сөз) ади јох, бәдии мүгәддимәдир. Бу башланғыч әһвалата верилән, һадисәләрә, мүбризәләрә верилән, әсәрдә ачылмасы нәзәрдә тутулан лөвһәләрин илк шәфәгли үфүгүнү әкс етдирән бир киришдир.

Бөјүк рус әдиби Л. Толстој «Һачы Мурад» әсәринин әввәлиндә чох мә'налы бир пролог (башланғыч) верир. Бу мүстәгил бәдии парча һәм дә әсәрин бүтүн мәзмуну, гәһрәманын талеји илә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр:

«Мән көвшәнләрин арасы илә евә гајыдырдым. От чалыныб гуртармышды. Бу күнә-сабаһа човдар бичини башланачагды.

Илин бу фәслинин өзүнәмәхсус көзәл чичәкләри олур: гырмызы, ағ, чәһрајы, әтирли јонча күлләри; сыртыг гызчичәкләри, кәнарлары дүмағ, ортасы сапсары, түнд гохулу «мәһәббәт» күлләри, бал ијли гызылы вәзәрәкләр; занбаға охшар ағ, бәнөвшәји узунсаплаг зәнк чичәкләри; јерә јапрыхмыш нохуд күлләри; сары, гырмызы, чәһрајы, бәнөвшәји јарашыглы скабиозлар; үстү азачыг чәһрајыја чалан јумшаг түклү, хош рајиһәли бағајарпағылар; сәһәр-сәһәр—чаванлығында вә күнәш алтында тох көј, ахшам тәрәфи—гочалыг чағы исә мавиләшән вә кет-кедә гырмызыјачалан күләвәрләр, бадам ији верән, зәриф, тез солан сары сармашыг күлләри...

Мән әлван чичәкләрдән бөјүк бир дәстә дүзәлтдикдән сонра евә тәрәф үз гојмушдум ки, бирдән јолун гырағындакы чөкәкдә көзәл моруғу чичәји олан бир ајыпәнчәси колпаны көрдүм. Биздә ганғалын бу нөвүнә «татар» дејирләр. От чалыны заманы кәндлиләр она тохунмамаға чалышараг јалныз әтрафыны бичирләр. Әкәр билмәјиб кәссәләр, дәрјазын бурнунда көтүрүб отун ичиндән гыраға атырлар ки, әл-ајаға батмасын. Бирдән ағлыма кәлди ки, бу ајыпәнчәсини дәриб топладығым чичәкләрин ортасына гојум. Чөкәјә ендим, чичәкләрдән биринин ортасына санчылараг суст дүшүб ширин-ширин мүркүләјән түклү торпаг арысыны говуб, ајыпәнчәсини үзмәјә башладым. Лакин бу о гәдәр дә асан иш дејилди: саплағынын тиканларла өртүлү олмасы вә бу тиканларын әлимә сарыдығым дәсмалын үстүндән белә бармагларыма батмасы бир јана дурсун, саплағын өзү ағласығмаз дәрәчәдә мөһкәмди, ону лиф-лиф еләјиб гопардана кими беш дәгигә әлләшмәли олдум. Нәһајәт, мән чичәји үзүб гуртаранда, саплаг артыг дидик-дидикди, чичәк өзү исә әввәлки кими тәравәтли, әввәлки гәдәр көзәл көрүнмәјирди. Бундан башга о, өз габалығына, јөндәмсизлијинә көрә, дәрдијим зәриф күлләрә јарашмырды. Мән јалныз өз көкү үстүндә гәшәнк олан бу чичәји әбәс јерә мәһв етдијимә тәәссүфләнәрәк, ону јерә атдым. «Бундакы енеркијаја, бундакы һәјат күчүнә бир бах!—дејә, мән чичәји гопарыркән чәкдијим әзијјәти јенидән хатырлајараг дүшүндүм.—Нечә дә инадла гопмурду, һәјатыны нечә дә баһа гијмәтә тәслим етди!»

Мән, кечән илдән хама гојулмуш, инди исә тәзәчә шумланмыш тарланын ортасы илә узанан тозлу гаратопраг јолла кедирдим. Тарла мүлкәдарынкы иди, о гәдәр бөјүкдү ки, јолун һәр ики тәрәфиндән тутмуш та габагдакы јалы ашана кими һамар шумланмыш, лакин һәлә малаланмамыш гара торпагдан башга һеч нә көзә дәјмирди. Јер јахшы сүрүлмүшдү. Нә бир от варды, нә дә башга бир көјәрти, һәр тәрәф гапгарајды. **«Инсан нә гәдәр дағыдычы, нә гәдәр гәддар бир мәхлугдур, о өз һәјатыны тә'мин етмәк үчүн нә гәдәр чанлы варлыглары, биткиләри мәһв етмишдир»,—дејә мән дүшүндүм вә гејри-ихтијари олараг нәзәрләримлә бу өлү, гара саһәдә һәјатдан бир нишанә ахтардым. Габагда, сағдан**

јолун үст тәрәфиндә көзүмә бир ¦кол дәјди. Јахынлашаркән, бунун, бајаг чичәјини әбәс јерә дәриб, сонра да атдығым «татар»дан бири олдуғуну көрдүм.

«Татар» колпаны үч зоғдан ибарәтди. Онлардан бири ортадан гопарылдығындан, галан һиссәси кәсик биләји хатырладырды. О бири ики зоғун һәрәсинин үстүндә бирчә чичәк варды. Бу чичәкләр, көрүнүр, әввәл гырмызы имишләр, лакин инди гаралмышдылар. Зоғун бири сындығындан, јарысы учундакы чиркли чичәклә бирликдә саллана галмышды. Дикәри исә гараторпаға батыб булашмасына бахмајараг, һәлә дә өз гамәтини шах сахлаја билмишди. Көрүнүр, колун үстүндән тәкәр кечмишди. Тәкәр кечәндән сонра јенидән галхыб дирчәлдијиндән, инди бир гәдәр јана әјилмишди. Лакин һәр һалда јерә сәрили дејилди... Санки онун бәдәнинин бир һиссәсини гопартмыш, ичалатыны чөлә төкмүш, голларыны вуруб јерә салмыш, көзләрини чыхартмышдылар. Лакин о, һәлә сағды, о, әтрафындакы онун кими милјонларла биткиләри мәһв етмиш инсана чан вермәмишди.

«Күчә бах!—дејә дүшүндүм,—Инсан һәр шејә галиб кәлди, сајсыз-һесабсыз отлары тәләф етди, бу исә һәлә дә тәслим олмамышдыр».

Бирдән кечмиш заманларда Гафгазда баш вермиш гәрибә бир әһвалат јадыма дүшдү. Бунун бир һиссәсини мән өз көзүмлә көрмүшәм, бир һиссәсини башгаларындан ешитмишәм, бир һиссәси исә тәсәввүрүмүн мәһсулудур. Хатырымда вә тәсәввүрүмдә чанланан һәмин һадисә будур».

Азәрбајчан совет әдәбијјатында Р. Рзанын «Ленин», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемаларында јахшы пролог нүмунәләри вардыр.

БӘДИИ ӘСӘРИН ДИЛИ

Бәдии дил бәдии әсәрләрин дилидир. Һәјаты, варлығы шаиранә, бәдии бир шәкилдә, лөвһәләр васитәси илә әкс етдирән сәнәт әсәрләринин дили бәдии дилдир. Бу дил, әлбәттә ки, үмумхалг дилиндән кәнар, әлаһиддә бир дил дејилдир. Чанлы данышыг дили, әдәби дил, бәдии дил — һамысы үмумхалг дилинин ајрыајры шахәләри, мәчраларыдыр. Анчаг бу саһәләрин һеч бири ајры-ајрылыгда үмумхалг дилини әһатә вә ифадә едә билмәз. Чүнки үмумхалг дилиндән сајылан бу саһәләрин һәр биринин өзүнә хас әламәтләри, хүсусијјәтләри вардыр.

Бәдии дил үмумхалг дилинин бүтүн ганун-гајдаларына табедир. Онун бүтүн гурулушу, зәнкинлији, сөз еһтијаты вә әлванлығыны бурада ахтарыб тапмаг олар.

Бунлардан әлавә, јалныз бәдии дилә хас олан вә башга саһәләрдән тәләб олунмајан хүсуси чәһәтләр вар ки, ону биз бүтүн камиллији илә нә әдәби дилдә, нә дә чанлы данышыг дилиндә көрүрүк. Бу чәһәтләр бәдии дилин үмумилијини јох, хүсусилијини, спесифик тәрәфләрини көстәрир. Бәдии дил илә үмумхалг дили арасындакы фәрги дүрүст дәрк етмәк үчүн инсанын тәфәккүр тәрзиндәки хүсусијјәтләри мисал кәтирмәк олар. Елми тәфәккүр илә бәдии тәфәккүр арасында нә фәрг варса, бу тәфәккүрүн ифадә формасы олан әдәби дил илә бәдии дил арасында да она охшар бир фәрг вардыр. Белински сәнәти «сурәтләрлә дүшүнмәк», «образлы тәфәккүр» адландырмышдыр. Сурәтләр васитәси илә олан тәфәккүрүн ифадә формасы, јә'ни дили, ајдын шејдир ки, сурәтли, бәдии олачагдыр. Бу, үмуми дилдән, һәтта чанлы данышыг дилиндән дә фәрглидир. Чанлы дилдә дә, елми, әдәби дилдә дә бә'зи һалларда бәдии үнсүрләр, әламәтләр көрә биләрик. Тәчрүбәли, дүнја көрмүш бир гочанын нағылында, данышығында, шүбһәсиз ки, чох ширин, мараглы, дүрүст, ајдын ифадәләрә раст кәлирик. Анчаг бу данышығы бәдии дил саја билмәрик. Чүнки бурада сәнәтин, сәнәт дилинин бир чох тәләбләри нәзәрә алынмамышдыр вә алына билмәз. Чанлы данышыг дили һәлә ишләнмәмиш, әдәби тәһлил сүзкәчиндән кечирилмәмиш, чилаланмамыш, «чиј» һалында олдуғу һалда, әдәби дил мүәјјән елми, әдәби гајда-ганунлар әсасында мөһкәм ишләнмиш, тәмизләнмиш дүрүстләшдирилмиш бир дилдир.

Чанлы дил, еләчә дә әдәби дил (мәтбуат дили) бәдии дилдән фәрглидир.

Мә'лумдур ки, дилин лүғәт тәркибиндә вә ја лүғәт фондунда олан бүтүн сөзләр онун хәзинәси, еһтијаты һесаб едилир. Дил, лазым кәлдији, еһтијач һисс олундуғу заман бу еһтијатын бүтүн «силаһларыны» ишә верир. Бәдии дилдә ишләнән елә бир сөз јохдур ки, үмумхалг дилинә дахил олмасын, јахуд бу вә ја башга дәрәчәдә истифадә едилмәсин.

Бәдии дилдә сөзләрә, хүсусән, спесифик сөзләрә олан мүнасибәт бир гәдәр башга чүрдүр. Әввәла, демәк лазымдыр ки, үмумхалг дилиндә гејдсиз-шәртсиз ишләнән һәр сөзүн ејни сәрбәстлик илә бәдии дилә дүшмәјә һаггы вә имканы јохдур. Сөзләр бәдии дилә кәлмәк үчүн, беләбир «һүгуг» газанмаг үчүн сүзкәчдән кечирилир. Чохәсрлик вә зәнкин әдәбијјат тарихи тәчрүбәси ајдын көстәрмишдир ки, бәдии дилә, бәдии әсәрә дүшмәк «паспорту» һәр сөзә верилмир; һәр һалда асанлыгла верилмир. Бизә мә'лумдур ки, чанлы дилдә ишләдилән бир чох биәдәб сөзләр, елми-техники әсәрләрдә исә чохлу ријази-римузи истилаһлар вардыр. Бунлар чанлы дилдә вә елмә, техникаја аид әсәрләрдә сәрбәст ишләндикләри һалда, ше'рдә, бәдии дилдә ишләнә билмәзләр.

А. С. Пушкин ше'рләринин бириндә елмдә чох мәгбул сајылан *«организм»* сөзү ишләтдији үчүн дәрһал охучусундан үзр истәмишдир ки, «Бу, ше'р сөзү дејил, ибарә олду».

С. Вурғун әдәбијјата јарашмајан бир сөзү ишләдән адамлара һиддәтләнәрәк «*«әчлаф»* сөзүнү әдәбијјата кәтирән әчлафлар» — дејирди. Ч. Чаббарлы һәр чүмлә башы ибарәбазлыг едәрәк *«мәә-*

мафиһ[1], *бинаән-әлеjһ*[2]» сөзләрини ишләдән буржуа зиjалыларына күлүрдү. Һәр сөзү бәдии дилә кәтирмәк бу дилин вәзиjjәтинин хүсусиjjәтини билмәмәк, позмаг демәкдир. Бундан әлавә, бәдии дилдә сөзләр вә ифадәләрин вәзифәләри дә хүсусән ағырдыр. Бурада сөзләрин jери дар, фикирләрин jери кениш олмалыдыр. Аз сөз илә кениш, дәрин мә'на ифадә едилмәлидир. Бөjүк класcикләр әдәбиjjат сәнәтиндә әсас васитә олан сөзә мүһүм тәләбләр вермишләр:

Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар (*Низами*).

Фүзули сөзүн гәдрини, әһәмиjjәтини, ону ишләдән шәхсин, сәнәткарын гәдр вә гиjмәти илә мүгаjисә едәрәк деjир:

Артыран сөз гәдрини сидгилә гәдрин артырыр,
Ким, нә мигдар олса, әһлин еләр ол мигдар сөз!
Кәр чох истәрсә, Фүзули, иззәтин, аз ет сөзү
Ким, чох олмагдан гылыбдыр чох әзизи хар сөз.

Бу хүсусиjjәти көзләмәjән бир әсәрин дилинә бәдии дил демәк чәтиндир. Чүнки бәдиилиjин, көзәллиjин бир мүһүм хүсусиjjәти дә мәһз мүхтәсәрлик, jығчамлыг, лаконик ифадәдир. Бәдии әсәрләрдә, шифаһи вә чанлы дилдә ән чох мәшһур олан, әзбәрләнән, дилләрә дүшән, афоризм деjилән ифадәләр мәһз бу чүр, аз сөз илә дәрин мәзмун верән ифадәләрдир:

Jүз күн jараг, бир күн кәрәк!
Ишләмәjән дишләмәз, (*Аталар сөзү*).
Салам вердим рүшвәт деjилдир деjә алмадылар,
(*М. Фүзули*).

Сөjүг мәзара да зинәтдир инсан. (*С. Вургун*).

Фүзули каинатын кәрдишини — һәм дөврүн, һәм шаир вә сәнәткарын, һәм дә шәхсән өзүнүн чох ағыр вәзиjjәтини мәшһур бир беjт илә белә ифадә етмишдир:

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд jох, дүшмән гәви, тале зәбун.

Бу ики мисрада һөкм шәклиндә деjилән jедди чүмлә вардыр ки, һәр биринин узун шәрһи верилә биләр. Бу чүмләләр, мәзмун е'тибары илә һәгигәти әкс етдирмәкдән башга, шәкил е'тибары илә сон дәрәчә jығчам, һәрәси ики мүнасиб сөз илә ифадә олунур. Ифадәнин өзү дә ахычы, аһәнкдар бир ритм илә дахили гафиjәләрлә верилир. Демәк лазымдыр ки, шаир сөз тәркибләрини ән инчә бәдии «рәнкләринә» гәдәр диггәтлә нәзәрә, һесаба алмышдыр.

---

[1] Мәәмафиһ — бунунла бәрабәр
[2] Бинаән-әлеjһ — она көрә

Әзизинәм һәр аjлар,
Һәр улдузлар, һәр аjлар,
Башым чәллад әлиндә,
Дилим сәни һараjлар!

Баjатылардан бириндә мәһәббәтин, севкинин белә дәрин, шаиранә, һәм дә мүхтәсәр ифадә едилмәси дилимизин гүдрәтини, инсан мә'нәвиjjатыны, дахили һисс вә һәjәчанлары аjдын вә парлаг бир шәкилдә ифадә едән сөз еһтиjатыны нүмаjиш етдирир. Мәһәббәтин дәрәчәси, сәмимиjjәти һаггында ән көзәл лөвһә вә тәсәввүр верән бу ики сәтри халг идракынын, инсан гәлбинин ән jүксәк сәнәт дили илә ифадәси саjмаг лазымдыр.

Көрүндүjү кими, халг ән бөjүк сәнәткардыр. Онун дилиндә әсил шаиранә ифадә көзәлликләринин саjы-һесабы jохдур!

Бундан әлавә, бәдии дилдә ишләнән сөзүн, ифадәләрин даһа бир сыра хүсусиjjәтләри вә шәртләри вардыр. Бунлардан бә'зиләрини саjмаг олар. Данышыг дилиндә, jа елми әсәрләрин дилиндә мә'на вә мәзмун әсасдыр. Бәдии дилдә дә бу беләдир. Мә'на вә мәзмунча көзәл вә сечмә олмаjан ифадәjә, jазыjа, әлбәттә ки, һеч бир заман бәдии деjә билмәрик.

Мәсәлә бурасындадыр ки, үмуми дилдә нитг вә jа jазы үчүн бу хүсусиjjәт кифаjәт саjылса да, бәдии дилдә бу, кифаjәт саjылмаз. Бәдии дил мә'на вә мәзмунундан башга шәкилчә, аһәнк, мусиги вә деjилиш чәһәтдән дә көзәл олмалыдыр. Бәдии әсәрин дилиндән бу тәләб олунур: еjни сәсләр, сөзләр бир-биринә долашмасын, мане олмасын, ифадәни ағырлашдырмасын, дилдә сәс, аһәнк чәтинлиjи jаранмасын. Әксинә, ифадә вә тәркибләрин аһәнки, мусигиси дә мә'нанын, мәзмунун дәринләшмәсинә, тә'сирли верилмәсинә, асан анлашылмасына хидмәт етмәлидир.

Һеjрәт, еj бут, сурәтин көрдүкдә лал еjләр мәни,
Сурәти-һалим көрән сурәт хәjал еjләр мәни, (*Фүзули*).

Бу беjтдә *сурәт* сөзү үч дәфә тәкрар олунмушдур. Ифадәнин аһәнкинә бир ахычылыг вермәкдән башга, бу сөз һәр дәфә башга бир мә'нада ишләнмишдир. Биринчи дәфә сурәт—сифәт, чеһрә, көзәллик; икинчи дәфә вәзиjjәт, һаләт; үчүнчү дәфә исә шәкил мә'насыны верир;

Пионерин бармағыны ганатсалар,
Бир гыj вуррам, көjдә гушлар ганад салар!

Мүасир шаирләримиздән Рәсул Рзанын бу беjти дә jығчам, кәсәрли деjилмишдир. Биринчи мисрада «ганатмаг» сөзүндән, икинчидә исә тәркибин—ганады гырылмаг мәфһумундан ибарәт олан еjни шәкилли вәзиjjәти ше'рә һәм мә'на көзәллиjи, һәм дә сәлислик верир.

М. Мүшфигин «Тар» ше'риндә, С. Рустәмин «Чапајев» ше'-риндә «*ч*» вә «*п*» сәсләринин тәкрары, нөвбәләнмәси сајәсиндә јарадылан мараглы аһәнк вә курулту мәшһурдур. Мәсәлән:

Чагыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа,
Кечиб, бичир чөлләрдә чар чанаварларыны...
Чапај кечир һүчума,
Јел кими чума-чума.
Чап чајлардан, Чапајым,
Доғсун күнәшим, ајым...

Јахуд Мүшфигин «Тар» ше'риндәки мусигини вә ширин аһәнки алаг!

Оху тар, оху тар!
Сәни ким унутар?
Оху тар, сәсиндән ән ләтиф ше'рләр динләјим.
Оху тар, бир гәдәр, нәғмәни су кими алышан руһума чиләјим!
Еј кениш күтләнин ачысы, шәрбәти, аловлу сәнәти!..

Бурада мәзмун, мә'на, һәм дә бәдии форма аһәнк, ифадә көзәллији илә даһа да гүввәтләндирилир.

Бәдии дилдә сөзләр ики системдә, даһа доғрусу, ики мә'нада ишләнир: мүстәгим лүғәти (әсил) вә мәчази (көчүрмә). Сөзләрин мүстәгим мә'нада ишләнмәси чанлы дилә, үмумхалг дилинә, әдәби дилә вә һабелә бүтүн мәфкурәләрә аиддир. Јә'ни нитг лазым кәлән елә бир саһә, елә бир јер јохдур ки, орада сөзләр әсил мә'насында—лүғәти мә'насында ишләнмәсин. Еләчә дә бәдии дилдә сөзләрин мүстәгим мә'нада алыныб ишләнмәси нәинки лазым, һәтта вачибдир. Нечә бәдии, рәмзи, мәчази әсәр олур олсун, нә гәдәр гүввәтли лөвһәләр верилир верилсин, орада мүстәгим мә'налы сөзләр олачаг вә бунсуз һеч бир нитг кечинә билмәз.

Ким кәсәрсә, бу ахан ган изини
Гуртаран даһи, одур јер үзүнү!

Бурада, Һ. Чавидин бу шаиранә мисраларында бүтүн сөзләр мүстәгим мә'насында ишләнмишдир. Бу ше'р јалныз гүввәтли фикрә көрә јох, һәм дә мүхтәсәрлијә, гүввәтли дејилмиш сөзә көрә көзәлдир.

Нәдән ше'римизин баш гәһрәманы
Каһ Турандан кәлир, каһ да Ирандан.
Бәс мәним өлкәмин варлығы һаны?
Киминдир сабаһдан ахшама гәдәр
Јағышда, јағмурда чалышан әлләр,
Киминдир кечәләр јухусуз галан,
Сәһвләр бурахан, төһмәтләр алан,
Фәгәт һәр ағрыја көксүнү кәрән,
Ишыглы бир күнә јоллар көстәрән,

Күнәшин алтында, сујун ичиндә
Әкиндә, тарлада, суда, бичиндә
Дәриси бүсбүтүн јаныб гаралан,
Торпағын бағрыны тәпикдә јаран
Тәрлан сәһәрләрин лачын өвлады!
Ше'рә јарашмазмы онларын ады.

(*С. Вурғун*)

Бу көзәл гит'әнин сон үч сәтриндән башга һамысы мүстәгим сөзләрлә дејилмишдир. Бурада мәчазлар јох дәрәчәсиндәдир. Анчаг гит'ә көзәл ше'р нүмунәси сајыла биләр. Чүнки кәскин, орижинал бир фикир һәјәчанла, һисс илә вә бир гәдәр дә учадан дејилмиш, өзү дә шаиранә дејилмишдир. Бурада заһирән көрүнмәјән, илк бахышда нәзәрә чарпмајан елә гүввәтли чәһәтләр, сәнәтә лајиг хүсусијјәтләр вар ки, бунларсыз ше'р мә'насыны, сөз кәсәрини итирәрди.

Башга мәфкурәләрдә мүстәгим сөзләрин ишләдилмәсиндә о гәдәр дә мүһүм сајылмајан, бәлкә дә һеч нәзәрә алынмајан бир сыра хүсусијјәтләр вар ки, ше'рдә, әдәбијјатда мүтләг вачиб бир шәрт кими гәбул едилмәлидир. Бәдии дилдә мүстәгим сөзләрин ишләдимәсиндә, башга тә'бирлә десәк, мүстәгим сөзләр системиндә әсас шәртләр һансылардыр?

Һәмин шәртләрдән бири будур ки, сөзүн мә'на вә мәзмунундән әлавә онун мусигисинә, аһәнкдарлығына, тәләффүз көзәллијинә фикир верилир. Мәсәлән, М. Мүшфиг ше'рләринин бириндә јазмышды:

Еј дүнја, дөјүшән күнләримиздә,
Ичи шән, чөлү шән күнләримиздә,
Нева, Волга кими, Днепр кими,
Күр кими күкрәшән күнләримиздә...

Бурада «*Нева*» сөзүнүн икинчи һечасында, «*Волга*» сөзүнүн исә биринчи һечасындакы «*в*» сәсләри далбадал дүшүб аһәнки ағырлашдырырды. Она көрә дә мүәллиф һәмин сөзләрин јерини дәјишиб: «Волга», «Нева» кими јазмышдыр. Бу дәјишмә нәтичәсиндә ејни сәсләр бир-бириндән аралы дүшмүшдүр. Әввәлчә шаир чајларын адыны чәкәркән чоғрафи мөвгеји нәзәрә алмышдыса, сонра биринчи нөвбәдә мәһз аһәнк, ифадә көзәллијинә фикир вермишдир.

Башга бир мисал, Ә. Әбүлһәсәнин «Мүһарибә» романында белә бир чүмлә вардыр: «Һәдијјәләр кәлиб бөлүјә чатды». Бу чүмләни охујанда—тәләффүз едәндә «*кәлиб*» сөзүндәки сон «*б*» сәси «*бөлүк*» сөзүндәки илк «*б*» сәсинә мане олуб, ону батырыр: «*бөлүјә*» сөзү «өлүјә» кими ешидилир. Һәмин чүмлә тәләффүздә белә ешидилир: «Һәдијјә кәлиб... өлүјә чатды».

Даһа бир мисал, М. Раһимин ше'рләриндән бириндә белә бир мисраја тәсадүф едирик: «Шаир Раһим ше'р јаза-јаза кәлсин». Бурада да «*шаир*» сөзүнүн ахырындакы «*р*» сәси һәмин сөздән

сонра кәлән сөзүн илк һәрфинин *(«р»)* үстүнә дүшүб, ејни сәси гошалашдырыр. Тәләффүзүн аһәнкини позмамаг үчүн *«Раһим»* сөзүндәки *«р»* сәсини атмаг лазым кәлир.

Мүстәгим сөзләр системиндә әсас шәртләрдән бири дә јығчамлыг, аз сөзлә дәрин мә'на ифадә етмәкдир. Елә јазмаг кәрәкдир ки, сөзләрин јери дар, фикирләрин јери исә кениш олсун. Мәсәлән, С. Вурғунун:

Күнәши өртсә дә гара булудлар,
Јенә күнәш адлы бир гүдрәти вар.

вә ја М. Фүзулинин

Фүзули дәрд әлиндән дағa чыхды,
Дедиләр: бәхтәвәр јајлаға чыхды,—

мисраларында бир биткинлик, фикир долғунлуғу, јығчамлыг өзүнү көстәрир.

Јүз күн јараг, бир күн кәрәк!

аталар сөзүндә зәнкин һәјат тәчрүбәсинин, халг мәишәтинин зәрури бир һәгигәти көзәл ифадә олунмушдур.

Әчнәби сөзләр—варваризм. Мә'лум олдуғу үзрә, һәр һансы бир дил сөз фонду вә лүғәт тәркиби е'тибары илә нә гәдәр зәнкин олур олсун, башга дилләр илә тәмас етмәдән, гоншу, јахын дилләрдән кәлмә ифадә алмадан јашамыр.

Азәрбајчан дилиндә әрәб, фарс вә рус дилиндән чох сөзләр алыныб ишләндији, бу сөзләрин бә'зиләринин тамамилә мәнимсәнмиш олдуғу *(мәктәб, дәрс, мүәллим, бағ, гәлб, самовар, машын, вәрдәнә)* мә'лумдур.

Башга мәнбәләрдән алдығы сөзләри дил пассив бир сурәтдә, гејдсиз-шәртсиз гәбул етмир. Онлары өз гајда-ганунларына ујғун шәклә салыб ишләдир.

Алынма сөзләрин дилдә, хүсусән бәдии дилдә ишләдилмәси мүәјјән гајда-гануна бағлыдыр. Әввәла, һәр әчнәби сөзү алыб дилә салмаг олмаз. Мисал үчүн, ана дилиндә *«көј»* олдуғу һалда фарсча *«асиман»*, әрәбчә *«сәма»* ишләтмәјин мә'насы јохдур. Дилин зәрури еһтијачларыны өдәмәк, лазыми сөз, ибарәләри јаратмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, халг дилинин әсас еһтијат мәнбәләринә, фолклора, данышыг дилинә, классик сәнәткарларын әсәрләринә мүрачиәт етмәк зәруридир. О кәлмәләр ки, ана дилиндә јохдур, башга дилләрдән онлары алыб ишләтмәк мүмкүндүр вә лазымдыр.

Радио, телефон, колхоз, пионер, комсомол вә саир сөзләр дилимизә сонрадан кәлмәдир. Анчаг һеч кәс инди иддиа етмәз ки, бу сөзләр бизим өз сөзләримиз дејил. Бунлар бизим дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмушдур. Бә'зи дилчиләрин вахты илә «садәләшмәк» ады алтында иддиа етдикләри кими *«радио»* әвәзинә *«симсиз телеграф»* демәјин мә'насы јохдур. Чүнки бу гурашдырма вә сүн'и бир сөз оларды.

Әчнәби сөзләри јерсиз, еһтијач олмадан дилә кәтирмәк лазым олмадығы кими елм, мәдәнијјәт, техника аләминдә јени јаранмыш вә бәшәријјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш сөзләри дилә кәтирмәкдән горхуб чәкинмәк дә мүһафизәкарлыг олар.

«Спутник» сөзү Совет Иттифагында јаранмышдыр. Бу сөзүн ифадә етдији мәфһумун өзү дә бу өлкәдә јарандығына көрә Авропа өлкәләринин чохунда бу сөзү тәрчүмә етмир, садәчә «спутник» дејирләр. Фарслар буна *«пејк»*, *«гәмәри-мәсну»* дедиләр. Сонрадан бу сүн'и истилаһдан әл чәкмиш олдулар. Инди биздә техника, мәдәнијјәт, бејнәлхалг мүнасибәтләр, елми кәшфләр, ичадлар о гәдәр кенишләнмиш, инкишаф етмишдир ки, һәр ил јени-јени истилаһлар јараныр. Бунлары бир јох, бир нечә дил, ја бүтүн дүнја дилләри ишләтмәли олур.

Кәнардан алынан сөзләр тамамилә мәнимсәнилдикдә, кәлдији дилин гајда-ганунлары илә гајнајыб-гарышдыгда она әчнәби сөз кими бахмаг доғру олмаз. Сөзүн јалныз мәншә е'тибары илә кәлмә олдуғуну нәзәрә алыб, ону «әчнәби» адландырмаг сәһвдир. *«Китаб»* мәншә е'тибары илә әрәб сөзүдүр. Анчаг инди о халис Азәрбајчан сөзүдүр вә дилимизин гајда-ганунларында «бишмишдир».

Еләчә дә рус, Авропа дилләриндән кәлән *самовар, фамилија, телеграф, почт* вә саирә сөзләр бәдии дилдә о заман варваризм һалына дүшүр ки, әдиб онлары јерсиз ишләтсин, систем һалында јазынын мәтнинә салсын. Вахты илә Истамбулда тәһсил алан вә Азәрбајчана гајыдандан сонра ифадәләриндә османлы сөзү ишләтмәји һүнәр сајан буржуа зијалыларына бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә Чәфәр Чаббарлы сатира илә күлмүшләр.

Неолокизм— јени сөзләр. Бәдии дилдә јени сөзләр, ифадәләр ишләтмәк зәрури олур. Әдиб јени фикирләри, һиссләри бә'зән ади сөзләрлә вермәкдә чәтинлик чәкир, јени-јени ифадә васитәләри ахтарыр. Туркеневин *«нигилист»* сөзүнү илк дәфә әсәрә кәтирдији, М. Ф. Ахундовун *«критика»* сөзүнү бир елми истилаһ кими ишләтдији мә'лумдур. Бәдии дилә кәлән јени сөзләрин бир нечә мәнбәји вардыр. Һәр шејдән әввәл, бәдии дилин дә үмуми дил кими чанлы һәјатла, хүсусән јарадычылыг тәчрүбәси илә бағлы вә инкишафда олдуғуну демәлијик. Совет дөврүндә, ингилабымызын, јени социалист һәјатымызын тәрәгги вә инкишафы илә әлагәдар олараг дилимизә бир сыра јени сөзләр кәлмишдир. Бу сөзләр кәнардан, ја тарихдән јох, чанлы һәјатымыздан, онлары ифадә едән һәјати, фактик мәфһумларла бәрабәр доғмушдур. Шүбһәсиз ки, ингилабдан әввәл *«колхоз»*, ја *«комсомол»* сөзүнү бир адам тәләффүз етсә иди, һеч кәс баша дүшмәзди.

Колхоз, комсомол, совхоз, әмәккүнү, тарла дүшәркәси, мангабашчысы, мәдәни ингилаб, мәдәнијјәт әскәри, зәрбәчи, стахановчу вә с. сөзләр совет дөврү шәраитиндә вә һәјат просесиндә јарандығы үчүн бунлара «советизм» сөзләри дејилир. Бунларын бәдии әсәрдә ишләнмәсини гәтијјән мәһдудлашдырмаг олмаз. Бунлар үмуми дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирдији кими, бәдии дилин дә ифадә вә тәсвир имканларыны артырыр. Тәсадүфи дејил ки, мүасир әсәрләрдә, совет һәјатындан бәһс едән роман, һекајә, поема вә драмларда бунлара чох раст кәлирик.

Елм вә техниканын инкишафы, јени-јени ичад вә ихтиралар да јени сөзләрин јаранмасына сәбәб олур. Бу аләмдә јаранан јени сөзләр дәрһал үмумхалг дилинә, орадан да бәдии дилә дахил олур вә «вәтәндашлыг» һүгугу газаныр: *трактор, комбајн, радио, атом, аеропорт, пилот, космос, спутник.*

Бә'зән бу сөзләрин «тәрчүмәсини» вермәк, һәр дилин «өзүндә» буна мүнасиб истилаһ јаратмаг тәшәббүсләри олур.

Ингилабын илк илләриндә биздә, Азәрбајчанда белә сәһв бир мејлин нәтичәси олараг «*радио*» сөзүнү «*симсиз телеграф*» дејә ишләтмәк истәјәнләр, «*мәркәз*» әвәзинә «*көбәк*», «*чоғрафија*» әвәзинә «*јербил*», «*астрономија*» әвәзинә «*көјбил*» кими сүн'и сөзләри тәклиф едәнләр вар иди. Һәјат көстәрди ки, бу тәшәббүсләр јерсиздир, дили мәһдудлуға чәкир, мәдәни әлагәләрин кенишләнмәсинә мане олур.

Елмин, техниканын јениликләри илә әдәбијјата кәлән сөзләри дә чәсарәтлә бәдии әсәрдә ишләтмәк лазымдыр.

Үчүнчү мәнбә шаир вә әдибләрин ичадчылығы илә јаранан, көкүнү һәјатдан алан вә әдәбијјатда јени бир шәкилдә ишләнән сөзләрдир.

Суда балыг кими шүтүјүр гајыг. *(С. Вурғун).*

Сәмәд Вурғунун кәтирдији «*шүтүмәк*» сөзү ше'рдә јенидир, һәм дә әсасыны, көкүнү чанлы данышыг дилиндән алан бир сөздүр. Сәмәддән сонра бу сөзү јазычылар әсәрләриндә тез-тез ишләтдиләр вә јајдылар. «*Кејфијјәт*», сөзү әдәбијјатда вардыр вә чох ишләнир. Мүшфиг ше'рләринин бириндә бу мәфһуму ифадә едән даһа асан вә даһа күтләви бир сөз ишләтмишдир:

Гаршыма гәләмим, дәфтәрим кәлсин,
Дадыма самбаллы сөзләрим кәлсин...

«*Самбал*» сөзүнү кејфијјәт мә'насында ишләтмәк мүвәффәгијјәтли бир ичаддыр. Мүшфигдән сонра да бу сөз һәмин мә'нада чох ишләнир: «тәкчә саја јох, самбала да фикир вермәк!» Бу ифадә «кәмијјәт илә јох, кејфијјәт илә дә марагланмаг» ифадәсиндән һәм асан, һәм дә ајдындыр.

«Бакынын сајрышан улдузларындан...» дејәндә, Сәмәд Вурғун халис данышыг дилинә хас олан «*сајрышмаг*» сөзүнү ше'рә кәтирмишдир. Белә мисалларын сајыны артырмаг олар. Бурада биз јазычынын ичад етдији сөзләрлә, ифадәләрлә гарышылашмыш олуруг. Бунлар мүнасиб вә анлашыглы оланда дилә зәнкинлик, ифадәјә бир тәрәват кәтирир. Анчаг ичадчылыг илә сүн'илији ајырд еләмәк лазымдыр. Бә'зи шаир вә әдибләр «оржиинал» көрүнмәк үчүн лүзумсуз јерә сөз, ифадә гурашдырыр, өз әсәрләрини даһа да анлашылмаз һала салыр, охучудан узаглашырлар.

Рәсул Рза ше'рләринин бириндә «*үфүг*» әвәзинә «*көј әјриси*» тәркибини ишләтмишди.

Әввәла, «*үфүг*» «*көј әјриси*»ндән даһа мүхтәсәр, даһа ајдын сөздүр, икинчи, «*үфүг*» әвәзинә халг арасында, данышыг дилиндә даһа көзәл вә үмуми бир сөз вардыр: «*гаш*». Һәтта шаир Микајыл Мүшфиг ше'рләринин бириндә бу сөзү көзәл ишләтмишдир:

«Гашлардан гашлара сүз, романтикам!..»

Данышыг дилиндә дә бу сөзә чох раст кәлирик: «Гаш гараланда биз кәндә чатдыг».

Үчүнчүсү будур ки, «*көј әјриси*», дејәндә көјдә һансы әјринин нәзәрдә тутулдуғу мә'лум олмур, көјдә чох әјри ола биләр, гөвсигүзеһ, улдуз сыралары, булуд, шүа вә саирә. Бүтүн бунлара көрәдир ки, сүн'и сөз вә ифадәләр дилдә јад бир үнсүр кими рәдд олунур. Китаблара, ајры-ајры әдәби әсәрләрә салынса да, гәбул олунмур, вәтәндашлыг газанмыр, тезликлә унудулуб кедир.

Архаизм—дилдә **көһнә сөзләр** ишләтмәкдир. Бу чәһәтдән дә бәдии әсәрләрдә гәбул олунмуш, үмуми мә'лум бир гајда вардыр. Вахты илә чанлы дилдә ишләнмиш, јашамыш олан, сонралар нә сәбәбдәнсә сырадан чыхмыш, јахуд унудулмуш сөзләри јенидән дирилдиб бәдии дилә кәтирмәк олмаз. «*Дүн*» сөзү гәдимдә «*кечә*» мә'насында ишләнәрди. Фүзули «*дүнүм, күнүм гара олду*» демәклә *кечәм-күндүзүм гара олду* демәк истәјир.

Јахуд «*үн*», сөзү гәдимдә «*сәс*» мә'насында ишләнәрди ки, инди сырадан чыхмышдыр. «*Јазы*» Фүзули дөврүндә «*чөл*» демәк иди. Инди дә Күрчүстанда бир чөл вар ки, «Гара јазы» адланыр. «*Гобу*», «*арх*», «*чин*», исә «*доғру*», демәк иди («Јухум чин олду»).

Вахты илә дәбдә олан, чох ишләнән, һамы тәрәфиндән анлашылан бу сөзләр инди халг дилиндән чыхмыш, архаик бир мөвге тутмушдур.

Бу кими өлүб кетмиш сөзләр чохдур; бунлары чанлы, мүасир бәдии дилә кәтирмәк сәһв оларды. Анчаг мүәјјән типләрин, гәдимдән јазылан әсәрин мүәјјән гәһрәманларынын дилиндә реализмин тәләби үзрә, мәһдуд шәкилдә ишләтмәк олар. Шаир вә әдибин өз дилиндә исә бунларын ишләнмәси гүсур сајылыр, һәм дә әсәрин анлашылмасыны чәтинләшдирир. «Дәдә Горгуд» дастанынын халг арасында јахшы јајылмамасы вә охунмамасынын бир сәбәби дә һәмин дастанын дилинин чәтинлији, архаик сөз вә ифадәләрин чох олмасыдыр.

Вулгаризм — дилдә **биәдәб сөзләр** ишләтмәкдир. Бәдии әдәбијјат инчәлик, зәрифлик севән көзәл бир сәнәт олдуғу үчүн бурада **биәдәб сөз вә ифадәләрә јол** вермәк сәһв олар.

Сабит Рәһманын әсәрләринин бириндә охујуруг:«... бармағыны гојду бурнунун бир дешијинә, о бириси дешијинә күч кәлди. Орадан бир гәдәр маје чыхды...» Белә ифадәләрин ишләнмәси бәдии дили позан, тәсвирдә икраһ һисси ојадан гүсурдур. Бу чүр нүмунәләр әсәри һөрмәтдән салыр, бәдии дили позур. Бәдии әсәр, әслиндә инчәлик, көзәллик аләминин тәсвиридир. Бурада верилән лөвһә, мәнзәрәләр, охучунун зөвгүнү охшамалы, онун естетик тәрбијәсинә хидмәт етмәлидир.

Жаргонизм — тәсәррүфатын, техниканын вә ја елмин анчаг бир саһәсинә хас олан, охучулар үчүн чәтин анлашылан пешә сөзләрини бәдии әсәрә кәтирмәјә дејирләр.

Бәдии әсәр, һәтта мүәјјән бир ихтисасдан (тибб, агрономија) бәһс едән әсәр дә мүтәхәссисләр үчүн јох, охучу күтләләри үчүн јазылыр. Буна көрә дә белә әсәри ихтисас, пешә китабына чевирмәк олмаз. Јазычы ән мәһдуд ихтисасдан данышанда да үмуми, күтләви, садә, анлашыглы дил вә стил тапмалыдыр. Белә олмаса, јазычынын ән фајдалы фикир вә дујғулары күтләләрә чата билмәз.

Бә'зән ејни ихтисасын адамлары өз араларында хүсуси истилаһлар илә еләә данышырлар ки, кәнардан динләјәнләр баша дүшмүрләр. Халг буна истеһза илә «гарға дили» ады вермишдир.

Пешә сөзләрини, анчаг бу саһәнин мүтәхәссисләри үчүн ајдын олан сөзләри систем һалында бәдии әсәрә кәтирмәк сәһв олар. Јазычы һансы саһәдән, сәнәтдән, пешәдән јазыр јазсын, биринчи нөвбәдә өз охучуларыны, әсас күтләләри фикирләшмәлидир.

Провинсиализм — (мәһәлчилик) бәдии әсәрдә анчаг бир рајона, бир шәһәрә аид олан, башга јерләрдә анлашылмајан сөз, тәркиб вә ифадәләр ишләдилмәсинә дејилир. Белә сөзләр данышыг дилиндә, ајры-ајры рајонларын әһалисинин мүкалимәсиндә чох олур.

Гарабағда ејвана (балкона) артырма дејирләр. Көјчајда киласа бәһли, Салјанда бикар, адама ејчаһан, Газахда нечә әвәзинә һанчары, Кировабадда чиј кәрпичә ајыбаласы, говуна јемиш дејирләр вә с.

Белә сөзләр чох вә ја аз дәрәчәдә, демәк олар ки, бүтүн рајон вә шәһәр әһалисинин данышығында вардыр. Һәтта бу сөз вә ифадәләрә күлән бәдии әсәрләр дә јаранмышдыр. «Ајы баласы» (кәрпич) сөзүнү мүстәгим мә'нада дүшүнән һөкумәт мә'мурлары вахты илә «тәдгигат» үчүн Кәнчәјә комисјон да көндәрмишдиләр.

Бүтүн бу сөзләр систем һалында бәдии әсәрә салынанда дили чәтинләшдирир, китабын ахырында хүсуси лүғәт верилмәсини тәләб едир. Белә сөзләри ајры-ајры персонажларын дилиндә мүнасиб шәкилдә, реализм тәләбләринә ујғун шәкилдә ишләтмәк, һәмин адамларын характерини, хүсусијјәтини ачмаг үчүн истифадә етмәк мүмкүндүр. Лакин шаир вә әдибин өз дилиндә ишләтмәси мүһүм гүсурдур.

Еләчә дә **диалектизм (ләһчәчилик)** бәдии дилдә олмамалыдыр. Мүхтәлиф рајонларын чанлы дилиндә бә'зи кәлмә вә ифадәләр мүхтәлиф шәкилдә ишләнир (кедејрәм, кедәди...). Бунлары да

анчаг типләрин дилиндә вермәк олар. Әдибин өз дили, ше'р вә ја тәһкијә дилиндә бунлара јол вермәк олмаз. Бәдии әсәр өз охучуларыны јалныз мә'нәви, фикри чәһәтдән дејил, һәм дә данышыг, дил чәһәтдән тәрбијә едир. Сөзү ләһчә илә дејәнләр, бәдии әсәрдән доғру тәләффүз өјрәнир, ифадәләрини дүзәлдирләр.

Мәчазлар — јә'ни мүәјјән мәфһумларын бир-бири илә гаршылашдырылмасы, мүгајисәсиндән алынан сөзләрин башга-башга мә'нада ишләдилмәси јалныз бәдии әсәрдә јох, данышыг дилиндә дә чох олур. Мәчаз—сөзү лүғәви мә'насында јох, башга мә'нада, бә'зән дә экс мә'нада ишләтмәјә дејилир.

Елми вә чанлы дилдә бу хүсусијјәт бир момент, бир тәсадүф кими алына биләрсә, бәдии дилдә вачиб хүсусијјәтдир. Мәчазлар, истиарәләрдән фајдаланмајан дил бәдии дил сајылмаз. Хүсусән, Азәрбајчан дилиндә мәчази сөз вә ифадәләр әлван вә мә'налыдыр. Буна көрә дә мәчазларын әсас нөвләрини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Мәчаз јаратмаг үчүн ики мәфһумун гаршылашдырылмасы, мүгајисәси мүтләг лазымдыр. «Су буз кими сојугдур» дејәндә, бурада су илә бузун гаршы-гаршыја мүгајисәси верилир. Мәфһумун биринин хүсусијјәти икинчијә көчүрүлүр вә бу васитә илә икинчи һаггында тәсәввүр күчләндирилир.

Гаршылашдырылан мәфһумларын, һеч олмаса, бир мүштәрәк хүсусијјәти олмалыдыр. Јухарыдакы мисалда һәр ики мәфһумун шәрикли чәһәти сојуглугдур. Мәфһумлар анчаг бу мүштәрәк чәһәтә көрә мүгајисә едилмишләр. Һәмин мүгајисә нәтичәсиндә дә мәчаз јаранмышдыр.

Бәнзәтмә (тәшбеһ). Мәчазларын ән ибтидаиси бәнзәтмәдир. Бәнзәтмәдә дөрд үнсүр (сөз) олур.

Бәнзәјән — су
Бәнзәдилән — буз
Бәнзәмә гошмасы — кими
Бәнзәмә сифәти — сојугдур.

«*Кими*» гошмасы әвәзинә бә'зән *тәки*, *гәдәр* сөзләри дә ишләнир. Дөрд үнсүрүн һамысынын иштирак етдији бәнзәтмәләрә мүфәссәл бәнзәтмә дејилир. Анчаг бәдии дилдә чох заман бу үнсүрләрин бә'зиси ихтисар олунур, ифадә јығчамлашдырылыр. Бәнзәтмә даһа да шиддәт вә гүввәт кәсб едир. Јухарыдакы мисалын ики үнсүрүнү: бәнзәтмә гошмасы илә бәнзәтмә сифәтини атаг, бәнзәјән илә бәнзәдиләни сахлајаг, ифадә бу шәклә дүшмүш олур... Су буздур!

Белә оланда јалныз бәнзәјән вә бәнзәдилән галыр ки, мүкәммәл бәнзәтмә јарадылмыш олур.

Бөјүк реалист шаиримиз М. П. Вагифин ше'рләриндән бириндә охујуруг:

Чәмалын күнәшдир, гәмәрдир үзүн
Шәкәрдир дәһанын, шириндир сөзүн.

Шаирин бу бејтиндәки бәнзәтмәләрә диггәт едәк:

«*Чәмалын күнәшдир*» дедикдә, шаир мүкәммәл бәнзәтмә јаратмышдыр. Бурада нә гошма, нә дә бәнзәтмә сифәти вардыр. Бәнзәјән вә бәнзәдилән верилир. «*Узун гәмәрдир*» ифадәси дә мүкәммәл бәнзәтмәдир. Көзәлин үзү аја бәнзәдилмишдир.

Фүзули дејир:

Булбули-гәмзәдәјәм, баға-баһарым сәнсән,
Дәһәнү гәдду рухүн—гөнчәву сәрву сәманим.

Бәнзәтмәләрлә гурулмуш бу бејтдә көзәлин ағзы гөнчәјә, гədди (боју) сәрв ағачына, сифәти исә јасәмәнә бәнзәдилмишдир. Һәр үч бәнзәтмә тәфсилатсыз, мүкәммәл бәнзәтмәдир. Анчаг бунларын һамысы мөһкәм бир бәдии мәнтиг илә бағлыдыр. Һәр үчү бир адамын көзәллијини вәсф едир. Белә бәнзәтмәләрлә чанлы бир лөвһә, тәсәввүр јарадылыр. Буна мәчазлар, бәнзәтмәләр системи дејилир.

Бүтүн ифадәләр мә'нача бир-биринә бағлы бәнзәтмәләрдән ибарәтдир.

Бәнзәтмәдә гаршылашдырылан мәфһумларын зәрури охшарлығы, муштәрәк хүсусијјәти һаггында демишдик. Анчаг һәр охшар чәһәтли, һәр бәнзәјишли мәфһумлар бәдии бәнзәтмә үчүн јарамаз.

Унутмаг олмаз ки, мәфһумларын гаршылашдырылмасы онларын бәнзәрлијини ашкара чыхармагдан өтрү дејилдир. Гаршылашдырма мәһз мүәјјән тәсвири күчләндирмәк, мәфһумларын биринин гүввәтли чәһәтини икинчијә көчүрмәк үчүндүр. Бәнзәтмәдә кәтирилән гүввәтли мәфһум зәиф чәһәтли мәфһум үчүндүр. Сујун сојуглуғуну буз илә мүгајисә етмәк, су һаггында вердијимиз тәсәввүрү күчләндирмәк үчүндүр. Муштәрәк хүсусијјәт һәр ики мәфһумда тәхминән ејни дәрәчәдәдирсә, бурадан мәчаз чыхармаг чох чәтиндир. Һамы билир ки, гурғушун күмүшә бәнзәјир. Анчаг бунларын гаршылашдырылмасы мәчаз үчүн мүнасиб дејилдир.

Бәдии мәчаз үчүн мәфһумларын арасындакы охшар хүсусијјәтин нә гәдәр дәрин фәрги олса, мәчаз јаратмаг үчүн о гәдәр јахшыдыр. «*Чәмалын күнәшдир*» дедикдә сифәт, чөһрә кими чүз'и бир мәфһум күнәш кими гүдрәтли бир мәфһум илә мүгајисә едилир, зәиф мәфһум үчүн күнәш һаггындакы зәнкин тәсәввүрдән истифадә олунур.

Фүзули мәшһур гәзәлләриндән бириндә бәнзәтмәләрин көзәл бир силсиләсини вермишдир:

Еј көнүл, чох сејр гылма күнбәди-дәввар тәк,
Сакин олмаг сејрдән јеј, нөгтеји-пәркар тәк.

Од верәр чан риштәси хәм гамәтимдән чәксәм аһ,
Јел дәјиб чәнк үзрә бир авазә кәлмиш тар тәк.

Синәми неј охларын дәлди, дәм урдугча көнүл,
Сәс верәр һәр пәрдәсиндән налә мусигар тәк.

Аризин үстә хәми-зүлфүн аныб дүн та сәһәр,
Доланырам һәр тәрәф одлара душмүш мар тәк.

Чисми-зарим тиғи бидадинлә олду чак-чак,
Түнд судан рәхнәләр пејда гылан дивар тәк.

Билмәјиб беһбудими чевриндән етдим ичтинаб,
Тәлх шәрбәтләрдән икраһ ејләјән бимар тәк.

Хатирин шад ејләдин әһли-вәфа көнлүн позуб,
Бир имарәт јапмаға мин ев јыхан ме'мар тәк.

Бибәгадыр нәш'еји-меј зөвгин етдим имтаһан,
Һич нәш'ә баги олмаз нәш'еји-дидар тәк.

Еј Фүзули, хатири-әһли-сәфа ајинәдир,
Чәрх чевриндән әсәр ајинәдә жәнкар тәк.

Бурада аһ чәкән адам јел дәјәндә сәсләнән чәнк, мусиги аләти илә, үздә сачын бурулмасы одлара дүшүб гыврылан илан илә, охларла јараланан зәиф чисм (бәдән) сел-судан чатлајан дивар илә, севкидән чәкинән ашиг, ачы шәрбәтләрдән ијрәнән нахош илә мүгајисә едилир вә һәр ики мүгабил, охшар лөвһәләр верилир.

Бүтүн бу мүгајисә вә бәнзәтмәләр севки, вүсал уғрунда әзаб, изтираб чәкән ашигин вәзијјәтини, чанлы, әјани тәсвирә хидмәт едир, үмумиликдә там вә ваһид бәдии бир мәнзәрә јарадыр.

Л. Толстој мүгајисәләрин әһәмијјәт вә характерләриндән данышанда дејир: «Мүгајисә тәсвирин ән тәбии, ән һәгиги васитәләриндән биридир ки, анчаг чох дүрүст вә јериндә олмалыдыр. Јохса әксинә тә'сир бағышлајар».

Азәрбајчан ше'риндә гәдимдән бу күнә гәдәр бүтүн бөјүк сәнәткарларын әсәрләриндә күчлү, зәнкин мүгајисәләр, тәшбеһләр көрүрүк. Бунлар әсәрин бәдиилијини, ифадә вә тәсвирин көзәллијини артырмагдан башга һәјат, мәишәт һадисәләрини даһа әјани, доғру, дүрүст анламаға көмәк едир, әдәби-бәдии әсәрин идрак әһәмијјәтини гат-гат артырыр.

Метафора (истиарә) — чох мәшһур вә гүввәтли мәчазлардандыр. Бурада да мәфһумларын мүгајисәси вә бәнзәр чәһәтләри габарыг верилир. Анчаг мүгајисә едилән мәфһумларын бири атылыр, онун јеринә атылан мәфһумун хүсусијјәти сахланылыр. Һәмин хүсусијјәтдән биз билирик ки, һансы мәфһум һаггында сөһбәт кедир. Вагифин бир ше'риндә мисра ахырында «шириндир сөзүн» дејилир. Бурада сөз шәкәр илә мүгајисә едилмишдир. Анчаг шәкәрин ады јох, ширинлик хүсусијјәти сахланмышдыр. С. Вурғунун «Вагиф» драмында гәһрәман Елдара мисри гылынч тәгдим олунур. Елдар гылынчы өпүб һөрмәтлә гәбул едир вә дејир:

Гыратын јалында гыврылыб јатан,
Ханларын, бәјләрин көзүнә батан,
Јағыја көздағы, бизә шан гылынч,
Азадлыг уғрунда вурушан гылынч!

6*

Бу сәтирләрдә мисри гылынч әждаһа илә мүгајисә едилир. Анчаг әждаһанын ады чәкилмир. Онун гыврылыб јатмаг хүсусијјәтиндән биз бу мәфһуму тапырыг. Она көрә дә бурада көзәл, гүввәтли бир метафора вардыр.

Микајыл Мүшфиг «Севан» ше'риндә дејир:

Севаным, Севаным јола кәл, јола,
Узат голларыны бојнума дола!..

Шаир Севан көлүнү чанлы бир инсана, көзәлә бәнзәтмишдир. Анчаг инсанын адыны чәкмәмишдир. «Голларыны бојнума дола» дејәндә биз дәрк едирик ки, инсандан, көзәлдән сөһбәт кедир. Белә мүгајисә вә мәчазлар метафораја мисал ола биләр. Метафорик бир дил илә данышмаг вә тәсвир етмәк ше'рдә даһа чох вә вачиб олур. С. Вурғунун «Украјна партизанлары» ше'ри бу чәһәтдән сәчијјәвидир:

Де кимдир кечәнин бағрыны дәлән,
Душмәнин үстүнә леј кими кәлән?
Кимин гүдрәтинә күвәнир вәтән,
Кимдә сәдагәт дә, мәрдлик дә вардыр?
О, бизим гәһрәман партизанлардыр.

Де кимин сәсиндән титрәјир дағлар,
Links армагла кәстәрир ону ушаглар,
Кимин јувасыдыр мешәләр, бағлар!
Кимдир һәр зәфәри бир јадикардыр?
О, бизим гәһрәман партизанлардыр.

Кимдир гартал кими гајада јатан,
Пәнчәси душмәнин көзүнә батан,
Де кимдир дөјүшдә јүзә-јүз атан,
Де кимин галасы сых орманлардыр?
О, бизим гәһрәман партизанлардыр...

Бурада II, VI, VIII, XII мисралар метафоралы ифадәләрлә дејилмишдир. Буна көрә дә партизанларын тәрәннүмү јахшы гәһрәманлыг дастанларындан алынмыш парчалар гәдәр тә'сирлидир.

Шаир бурада јалныз ади мәфһумлары гаршылашдырмамышдыр. Партизанларын гәһрәманлығыны ифадә үчүн мүнасиб олан муәјјән мәфһумлары тәкликдә дејил, бөјүк бир лөвһә верән силсилә шәклиндә алыб мүгајисә етмиш, мәчаз јаратмышдыр: «Душмән үстүнә леј кими» «шығымаг», «дағлары титрәтмәк», «мешәләрдә јува салмаг», «орманлары галаја» чевирмәк — бүтүн бу мүгајисә вә мәчазлар партизан һәјаты вә мүбаризәсинин чәтин вә һәм дә әфсанәви мәнзәрәләрини вермәк үчүн чох көзәл сечилмишдир. Шаир адамлары «битәрәф», објектив бир чәбһәдән јох, мәһз коммунизм уғрунда мүбаризә чәбһәсиндән, халг чәбһәсиндән васф едәрәк, һәр бәндин ахырында бөјүк бир ифтихарла бу сөзү тәкрар едир: «О, бизим гәһрәман партизанлардыр!»

Кәтирдијимиз бу үч бәндлик шаиранә мотивдә партизанларын хүсуси дөјүш маһарәти, әфсанәви икидлији, һитлерчи фашист чәлладлара гаршы гәһрәман мүбаризәнин чанлы мәнзәрәси чәкилмишдир.

Символ (рәмз) да бәдии дилдә чох ишләнән бир мәчаздыр. Бәнзәтмәдә мүгајисә олунан һәр ики тәрәф вар, метафорада бу тәрәфләрин бири атылмыш, хүсусијјәти сахланмышдыр. Символда исә тәрәфләрин бири тамам атылмыш вә хүсусијјәти дә сахланмамышдыр. Бурада әсәрин мәзмунундан, руһундан охучу тапа билир ки, сәнәткар нәји нәзәрдә тутур, нәјә ишарә едир. Максим Горкинин мәшһур «Фыртына гушу» адлы романтик һекајәсиндә заһирән мәнзәрәдән, тәбиәт һадисәләриндән: илдырым, туфан, далға вә булудлардан бәһс олунур. Анчаг кимә мә'лум дејил ки, бу әсәр мәһз ингилаби мүбаризә далғаларыны, бөјүк күтләләр һәјәчаныны ифадә едән гүввәтли бир чағырыш иди. «Гој фыртына даһа гүдрәтлә курласын!»

Әлбәттә, бурада инсан дәнизиндән, һәјәчанлы мүбаризә сәһнә вә далғаларындан сөһбәт кедир. Һәмин символик ифадәләрлә әдиб ингилаби чағырышларыны мәнфур чар сензурасындан горумаға мүвәффәг олмушдур.

Символ чох гүввәтли вә мүрәккәб бир мәчаздыр. Бурада јалныз садәчә дил хүсусијјәтләри, мүгајисәләр јох, сәнәткарын мүхтәлиф васитәләрлә, долајы јолларла демәк истәдији фикир вә дујғуларын «өртүлү» шәкилдә ифадәси әсасдыр. Бу, хүсуси мараг ојатмаға, охучуну даһа чох дүшүнмәјә, ахтармаға мәчбур едән бир мәчаздыр.

Буна көрә дә бә'зи әдәбијјатшүнаслар јени, совет әдәбијјатында сәнәткарын һәр бир фикир вә дујғуну ачыг ифадә етмәк имканына малик олдуғуну нәзәрә алараг, символа еһтијач олмадығыны иддиа едирдиләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, символ јалныз фикир вә дујғуну «кизләтмәк», «өртүјә» бүрүмәк үчүн дејилдир. Буну биз ушаг әдәбијјатында, хүсусән ушаг зеһнинә тә'сир үчүн чох мүнасиб васитә кими дә көрүб тәгдир едирик. Мә'лум олдуғу үзрә, кичик ушаглара мүчәррәд мәфһумлары мәсәлән, чалышганлыг, тәнбәллик, ја сәдагәт, һијлә дујғуларыны баша салмаг чәтин олур. Анчаг гарышга илә чырчыраманын нағылыны охујанда, бурада гарышганын симасында чалышганлыг, чырчыраманын симасында да тәнбәллик әјанилэшмиш олур. Ушаг конкрет сурәтләр, сәһнәләр васитәси илә мүчәррәд мәфһумлар һаггында тәсәввүр алыр.

Бундан әлавә, символу биз башга мәфкурәләрдә: сијасәтдә, техника вә елмдә, һәтта мәишәтдә дә чох көрүрүк. Совет бајрағында ораг илә чәкичин биркә шәкли вардыр. Ким билмир ки, бу фәһлә-кәндли иттифагынын символудур. Мусиги хадимләринин дөшүндә лира шәклини, һәкимләрин дөш нишанларында зәһәр касасыны чох көрмүшүк. Бунлар муәјјән символлар дејилми? Көјәрчин бүтүн дүнјада сүлһ, совет кербинин әтрафындакы долу сүнбүлләр исә боллуг символудур.

Бүтүн мисаллар көстәрир ки, символ инсан тәфәккүр вә тәсәввүрүнүн зәрури, тәбии хүсусијјәтидир, әсасыны мәһз һәјатдан алан реал бир мәчаздыр. О, әдәбијјат вә сәнәтдә һәмишә ишләнмишдир вә ишләнмәлидир. Онун бу вә ја башга шәкилдә мә'наландырылмасы исә ајры-ајры сәнәткарларда, дөврләрдә мүхтәлиф олур. Бир бәдии форма кими бу, мүхтәлиф мәзмун кәсб едә биләр.

Аллегорија (**тәшхис**). Бә'зи китабларда буну тәшхис (шәхсләндирмә вә ја дилә кәтирмә) адландырырлар. Бурада инсанлара хас олан һадисә вә хүсусијјәтләр чансызларын (даш, ағач, булуд, торпаг), биткиләрин (алма, палыд, шам ағачы, көкләр, будаглар, јарпаглар), һејванларын (гарышга, түлкү, ajы, чанавар, гузу, гарға) симасында тәсвир олунур. Тәбиәт инсан кими чанландырылыр, данышдырылыр вә мә'наландырылыр: «дәниз күлүр», «һава гаш-габаглыдыр» вә с. кими аллегорик ифадәләр данышыг дилиндә дә вардыр.

М. Ф. Ахундовун Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә јаздығы «Шәрг поемасы»нда, Ч. Чаббарлынын «Еј шәрг» ше'риндә, «Гыз галасы»нда, С. Вурғунун «Комсомол поемасы» вә башга поема, ше'рләриндә аллегорик ифадә вә тәсвирләрә чох мисаллар тапмаг олар. Ашағыдакы бәнд бу чәһәтдән мараглыдыр:

«...Баһарын ешгилә чыхыр ејвана,
Баласы далында гарышгалар да.
Јашыл көјнәјини кејинир мешә,
Јахама гуш кими гонур бәнәфшә.
Гој мәндән дәрс алсын гоча тәбиәт.
О да көнлүм кими күлсүн һәмишә...

(С. Вурғун)

Аллегорија әсәрдә бир момент һалында, дил, ифадә, тәсвир васитәси кими ишләнә биләр. Бундан башга, аллегорија әсәрдә бир систем кими көтүрүлүр. Бунлар ајры-ајры нәтичәләр верир вә башга-башга стил хүсусијјәтләридир. Аллегоријанын бир мәчаз кими ишләндијини чох әсәрдә, хүсусән лирик ше'рләрдә көрүрүк. Шаирләр гәләмә алдыглары тәбиәт һадисәләрини бир ифадә вә хитаб илә чанландырырлар:

Чығырма јат, ај ач тојуг!
Јухунда чохча дары көр!
Сус, ај јазыг, фәзадакы
Үгаби-чаншикары көр!

Сабир бурада ач тојуғун «фәрјадлары», «ачлығы», һәсрәти илә о заман фәлакәтә дүшән, Гафгазын варлыларындан имдад, көмәк көзләјән Зәнкәзур кәндлиләринин һалыны мүгајисә едир. Бурада аллегорија бир ифадә јох, тәсвир үслубу, системдир.

Алма, палыд, шам ағачы һал илә
Ејләдиләр бәһс бу минвал илә...

Бу әсәр дә һәмин аллегорик системдә јазылмышдыр. Бу һалда аллегорија мәшһур бир әдәби жанрын, тәмсил жанрынын башлыча хүсусијјәтинә, тәсвир васитәсинә чеврилмиш олур.

Мәчаз һалында исә биз аллегоријаны анчаг бәдии дил, мүгајисә васитәси кими алмалыјыг.

Кинајә дә мәшһур мәчазлардандыр. Бурада, сөз лүғәти мә'насында јох, башга, әсил мә'наја тамам әкс олан башга бир мә'нада ишләнир.

Кинајәдә бир һадисәјә, факта вә ја шәхсә, истеһзалы, ришхәндли, тәнгиди бир мүнасибәт вардыр. Иран шаһы Мәммәдәли шаһ 1905-чи ил ингилабы дөврүндә мәшрутәчиләри тә'гиб едәндә, адамлары дар ағачындан асанда, милләт мәчлисини топа тутанда Мирзә Әләкбәр Сабир јазырды:

Доғрудан да Мәмдәли, гејрәт һалал олсун сәнә,
Вердијин мәшрутеји-милләт һалал олсун сәнә!..

Шаирин бу мүрачиәтини мүстәгим мә'нада анламаг сәһв олардыр. Бурада Мәммәдәли шаһын «гејрәтинә», «вердији мәшрутәјә» бөјүк бир кинајә вардыр. Шаир демәк истәјир ки, шаһ бигејрәт вә бинамусдур, вәтән хаинидир. «Вердији мәшрутә» исә азадлыг вә'ди дејил, һијлә, алдадычылыг васитәсидир, ојунчагдыр.

Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмында, мә'лум олдуғу үзрә, Хураман әринә хәјанәт едир, ханын вә'дләринә алданыр. Сонрадан пешиман олараг төвбә едир вә гајыдыб Вагифдән үзр истәјир. Бу јердә Хураманын «Вагиф, еј севкилим, еј тачидарым» хитабына гаршы Вагиф кинајә илә белә чаваб верир:

Нәдир, нә дејирсән, вәфалы јарым!

Өз гадынынын хәјанәтинә гаршы Вагифин, «вәфалы јарым!» — дејә чаваб вермәси һәр һансы бир ағыр иттиһамдан, сөјүшдән, тәһгирдән ағыр вә тә'сирлидир. Актјорун «вәфалы јарым!» сөзүнү кинајәли бир аһәнклә демәси Хураманын әсил характерини, хасијјәтнамәсини даһа дүрүст ифадә едир.

1905-чи ил ингилабы дөврүндә чар һөкумәтинин 17 октјабр манифестини халг јаланчы азадлыг фәрманы кими гәбул едир вә кинајә илә дејирди:

Чар манифест верди өз горхусундан,
Өлүләрә азадлыг, дириләрә зиндан.

Бурада да «азадлыг» сөзүнүн кинајә илә дејилдији ајдындыр.

Кинајә јалныз бәдии әдәбијјатда дејил, халг һәјатында, данышыг дилиндә, чанлы ифадәләрдә дә вардыр. Шифаһи әдәбијјатда, аталар сөзләри вә мәсәлләрдә, тапмачаларда, ләтифәләр вә тәмсилләрдә кинајәдән кениш истифадә олунур.

Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары»нда хортданын сәјаһәти верилир. Хортдан Гарабаға кедәндә Гәрвәнд кәндиндән кечмәли олур. Орадакы меһманханаја јолу дүшүр:

«Фајтончудан нөмрәләрин јерини хәбәр алдым, габаға дүшүб деди:

—Бујур!

Мәни икимәртәбә бир евин габағына кәтирди. О јан-бу јана бахыб чыхмаға јол тапмадым. Бир дә көрдүм, бир чындырлы киши бир узун нәрдиваны сүрүтдүјәрәк кәтирди, дајады дивара, деди:

—Нөмрә лазымса, бујурун, чыхын јухары.

Сорушдум ки:

—Мәкәр бу нөмрәләрин јолу јохдур!

Деди:

—Бурада оғру-әјри чох олдуғундан, мүштәриләри нәрдиванла чыхардыб сонра нәрдиваны көтүрүрүк.

Јадыма Тифлис дүшдү...

Әкәр Тифлис нөмрәләри дә Гәрвәнд гајдасы илә сахланса иди, јәгин ханын мәнзилини јармаздылар... Јухары мәртәбәдә мәнә бир отаг вердиләр. Амма отағын бир шеји мәнә чох гәрибә кәлди. Пәнчәрәләрин бириндә бир шүшә јох иди. Онун да сәбәбини хәбәр алдым, дедиләр:

— Гәрвәнд чох дитдили вә милчәк олан јердир. Пәнчәрәләр шүшәли оланда милчәк чыхмаға јол тапмајыб гонаглара әзијјәт еләјир. О сәбәбдән пәнчәрәләр шүшәсиздир.

Бу да мәним чох хошума кәлди...»

Һәмин истеһзалы тәсвирә мүәллифин «бу да мәним чох хошума кәлди» — дејә јекун вурмағы кәскин кинајәдир. Ингилабдан габаг Гәрвәнд кәндинин нә гәдәр күлүнч вәзијјәтдә олдуғуна ишарәдир.

Кинајәнин ән гүввәтли вә шиддәтлиси **сарказмдыр** (тә'риз). Бурада објектә вә ја һадисәјә гаршы бир нифрәт, гәзәб, һүчум һисси ифадә олунур.

Бурада дејилән сөзүн, ифадәнин, јеридилән мүһакимә вә мүлаһизәнин бир мүстәгим, заһири чәһәти вар, бир дә кинајә, әсил чәһәти, мәғзи, мә'насы вардыр. Әсәрин әсил мәзмун вә мә'насы заһири ифадәләрдә јох, кинајәдә кизләнмиш олан өртүлү мәзмун, идејададыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Сабирин, һабелә Крыловун, Шедринин, Гоголун әсәрләриндән чох тутарлы мисаллар кәтирмәк олар.

«Молла Нәсрәддин»ин 1909-чу ил 18-чи нөмрәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә «Дөрд јүз гыз» сәрлөвһәси илә чап етдирдији фелјетонда Түркијә султаны, «јер үзүнүн хәлифәси» Султан Әбдүлһәмидин «әхлагыны» куја харичи гәзетләрин һүчумундан «горујараг» дејир:

«...Парижда чыхан гәзетләр Әбдүлһәмидин һәрәмханасыны әлдә бәһанә еләјиб, башлајыблар налајиг сөзләр илә биз мүсәлманларын абырына тохунмаға. (Абыр вар, ја јохдур, бу бир өзкә мәсәлә). Амма сөз бурасындадыр ки, аја, нә сәбәбә онлар өз көзләриндә тири көрмәјиб, бизим көзүмүздә гылы көрүрләр.

Охучуларымызын изни илә... мән дә лазым билирәм авропалылара нечә ки, лазымдыр чаваб верәм ки, бир дә һарамзадалар чүр'әт еләјиб мүсәлман ады чәкмәсинләр!..

Демәк, Әбдүлһәмидин һәрәмханасында дөрд јүздәк өврәт вә гыз вар имиш. Һәлә мән истәјирәм биләм ки, бунун әчнәбиләрә нә дәхли вар?

Авропа милләтләринин Әбдүлһәмидин һәрәмханасына саташмаға һеч бир һаггы јохдур вә буна мән бир нечә сәбәб кәтирә биләрәм. Әввәлимчи сәбәб: аја, мәкәр бу бир пис ишдир? Нә сәбәбә авропалылар өз әмәлләрини кәнарда гојуб, бизим јахамыздан јапышыблар. Мәкәр Авропада белә һәрәмханалар јохдур? Лондон шәһәриндә елә мө'тәбәр фаһишәханалар вар ки, орада нәинки дөрд јүз, бәлкә дөрд миндән артыг гыз вар.

Авропада һансы бир шәһәр вар ки, орада Әбдүлһәмидин һәрәмханасына охшајан бир лотухана олмасын! Бунлар кечәндән сонра, бизим султанымызын һәрәмләринин гејрәтини чәкмәк мәкәр авропалылара галыб?

Икинчи сәбәб: бир саатлыға белә тутаг ки, Әбдүлһәмидин һәрәмхана ишләри түпүрмәјә лајиг бир шејдир. Чох әчәб, бунун авропалылара нә зәрәри? Мәкәр һәрәмханалара гатылан гызлар Авропа гызларыдыр? Дүнја-аләм буна шаһиддир ки, Султанын дөрд јүз одалыглары Дағыстан чәркәсләринин, Гафгаз мүсәлманларынын, Шамын ағ әрәб тајфаларынын көзәл вә балача гызларындадыр ки, Әбдүлһәмидин мә'мурлары фүрсәт дүшән кими хәлвәтчә ордан-бурдан шикар едиб, зор илә апарыб гатыблар һәрәмханаја. Бурада јенә бир елә пис иш јохдур. Тутаг ки, шәриәтдә һеч бир мүсәлман дөрд никаһлы арваддан артыг арвад ала билмәз, истәр хәлифә олсун, истәр чобан олсун. Амма јенә бу бир чиркин иш дејил. Әкәр олсајды, Шејхүлислам шәриәт намына Султанын бу һәрәкәтинә е'тираз едиб мане оларды. Санијән бурада бир кәсә бир зүлм дә јохдур. Доғрудур, гызлары тутуб апаранда бунлар әввәл бир чығыр-бағыр салырдылар. Амма ахырда хошбәхт олдулар. Чүнки бунларын һансы Султана јахын олмаг бәхтәвәрлијинә чатырдыса гардашлары, ја әми оғуллары да сараја чағырылыб бирдән пашалыг, ја баш хәфијјәлик мәнсәбинә саһиб олурду. Мәсәлән, Әбдүлһәмидин гајынлары чәркәс Мәһәммәд Паша, Чәлаләддин Паша белә али мәгама һәмин

бу васитә илә чатыблар. Һәрчәнд јерә-көјә сығышмајан зүлмләр чамаата елејибләр, амма елејибләрсә дә мүсәлман чамаатына елејибләр, нәинки авропалылара. Дәхи өзкәләрә нә дәхли вар?»

Көрүндүјү кими, бөјүк әдиб, Султан Әбдүлһәмидин әхлагсызлығыны, динә вә халга дүшмән мүнасибәтини нифрәт вә гәзәблә ифша едир. Заһирән, тәсвирин ади мәнтигиндән елә көрүнүр ки, тәнгид Авропа гәзетләринин үнванынадыр. Әслиндә исә гүввәтли бир кинајәдир.

Мүбалиғә, јахуд **шиширтмә** — елә бәдии василәдир ки, мүәјјән бир һадисә даһа тә'сирли көрүнмәк үчүн һәддиндән артыг бөјүдүлүр, күман олунмајан һадисә вә фактларла мүгајисә едилир. М. Ә. Сабир фанатикләр мүһитиндә өз дүшмәнләринин һүчум вә е'тиразларына гаршы дурараг, өз вәзијјәтини гочаман дағ илә мүгајисә едир:

Сеј ли-тә'н ојлә тәмәввүчлә алыб деври-бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дурар..

Бу мүгајисәдә мүбалиғә вардыр. Анчаг бу мүбалиғә дағ илә шаирин мүстәгим, мәнтиги мә'нада јох, мәчази мә'нада анлашылыб дәрк едилмәсинә көмәк едир. Фанатикләрин тәкфир сели «гочаман дағ» кими дәрјада дуран шаирә һеч бир тә'сир көстәрә билмир.

Фүзули «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә гәһрәманынын изтираб вә кәдәрләринин ағырлығыны ифадә етмәк үчүн Мәчнун һаггында белә бир мүбалиғә верир:

Сәһрајә дүшүб күнәш мисали,
Тәнһа јүрүр олду лаүбали.
Һәр даша ки јетди, төкдү јашын,
Лә'л ејләди куһү дәшт дашын,
Көз јашыны бәс ки, төкдү һәр су.,
Һәр мәрһәләдән ахытды мин чу.
Бир әбри-бәла иди, күваһи;
Баран-сиришки, бәрг-аһи.
Баранилә бәрги чисмү чандан,
Бир мәртәбәдә ки, мундан, ондан
Дәрјаләрә јетсә ләмәји-таб,
Сәһраләрә дүшсә гәтреји-аб,
Дәрјалар олурду чүмлә сәһра,
Сәһралар олурду чүмлә дәрја...

Ашигин кәдәри о гәдәр бөјүк вә јандырычыдыр ки, бир аһы дәрјалара јетишсәјди, дәрјалар гурујуб сәһра оларды. Көз јашындан бир дамла сәһралара дүшсә иди, сәһралар дәнизә, уммана дөнәрди.

Әлбәттә, бу мулаһизәләри мүстәгим мәнтиг илә алмаг олмаз. Бурада бөјүк бир мәһарәтлә јарадылмыш бәдии мүбалиғә вардыр.

Еләчә дә һәмин әсәрдә тә'сирли мәктуб јазмагда мәшһур олан бир катиби тәсвир едәркән Фүзули дејир:

Ким, лүтфилә сөз гыланда тәгрир,
Тәгрири верирди даша тәғјир...

Һәмин хирәдмәнд, ағыллы адам елә мәктуб јазырды ки, охунанда тә'сириндән даш јумшалырды. Бурада мүбалиғә вардыр. Мәктубун тә'сири һаггында биздә даһа чанлы тәсәввүр јаратмаг үчүн белә мүгајисәләр едилир.

Мүбалиғәјә бә'зән китабларда **к и п е р б о л а** дејирләр. Бир һадисәни шиширтмәк мүмкүн олдуғу кими, кичилтмәк дә мүмкүндүр. Бу характердә (мүгајисә) олан ифадәләрә **л и т о т а** дејирләр.

Шаир Осман Сарывәлли ше'рләринин бириндә вүчудунун зәифлијини тәсвир үчүн белә бир литота ишләдир:

Дөјдү јағыш мәни, дөјдү гар мәни,
Бир гарышга минсәм апарар мәни.

М е т о н и м и ј а дејилән башга бир мәчаз да вардыр ки, бурада һадисәнин үмуми (күлл) илә бир һиссәси (чүз'и) мүгајисә едилир. Бә'зән һиссәнин адыны чәкмәклә һадисәнин үмумиси, үмуминин адыны чәкмәклә бир һиссә нәзәрдә тутулур.

Биринчијә мисал олараг белә бир ифадә ишләдәк:

«Гәләм илә доланырам» дејәндә, јазычылыг мәфһумунун бир һиссәсинин ады чәкилмиш олур. Әксинә, ола биләр ки, мәфһумун, һадисәнин үмумисинин ады чәкилсин, һиссә нәзәрдә тутулсун; мәсәлән,

Университетин тәләбәләри нүмајишә кәлди. Бакы радиосу данышыр. Сабирин әсәрләрини охудум вә с. әвәзинә *Университет нүмајишә кәлди. Данышыр Бакы. Сабири охудум вә с.* дә ишләдилир.

Метонимија вә **с и н е г д о х а** характерли мәчазларда бир һадисәни башгасынын әвәз етмәси һаллары да олур: «бир бошгаб једим» дејәндә бошгаб сөзү јејилән хөрәји әвәз етмиш олур. «Бағда јахшы күн кечирирәм» дејәндә күзәраным, мәншәтим јахшыдыр мә'насы нәзәрдә тутулур, бурада «күн» мәфһуму «күзәраны» әвәз едир.

Бүтүн мәчаз вә мүгајисәләрин һеч бирини мүчәррәд, һәмишәлик еһкам, дәјишмәз гајда, бир гәлиб, өлчү кими гәбул етмәк доғру олмаз. Һәр һансы бир тәсвир вә бәдии василәнин күчү чанлы һәјатда, конкрет варлыгда, јериндә нечә усталыг, сәнәткарлыгла ишләдилмәсиндә, һәгигәти нә дәрәчә әкс етмәсиндәдир. Буна көрә дә һәр һансы бир мәфһуму мүгајисә, мәчаз кими иш-

ләдәндә әсәрин үмуми мәзмуну, мәфкурәси, дөврү, шәраити илә һесаблашмаг лазымдыр.

Күнәш кими һамыја мә'лум, милјон дәфәләрлә бәдии тәсвирләрдә, ифадәләрдә иштирак едән бир мәфһуму һәр әсәрдә, ајры-ајры јазычыларын тәсвириндә мүхтәлиф характерли мүгајисә вә мәчазларда көрүрүк.

Мүһарибә сәһнәләринин дәһшәтләрини тәсвир едән әдиб, үфүгдән бојланан күнәши ган чанағына, баһарын кәлишини, күлзарын көзәллијини вермәк истәјән јазычы күнәши күл, чичәк дәстәсинә, матәм-гүссә, кәдәрли мәнзәрәләр вермәк истәјән бир јазычы исә һәмин күнәши хәстә, гыздырмалы бир көзәлин зәиф, солғун чөһрәсинә бәнзәдә билир.

Бу тәсвирләрин һансы даһа гүввәтли вә мәгбулдур. Белә бир һөкм вермәк чәтиндир. Мәчаз вә мүгајисәләр о заман, о јердә күчлү вә тә'сирлидир ки, тәсвир олунан мәфһум вә ја һадисәнин даһа чанлы, даһа әјани, даһа дүрүст ифадәсинә көмәк едә билир. Бурада јарадычынын илһам гүдрәтинин, һәјат анлајышынын, билијинин, һадисәләр һаггында тәсәввүрләринин даһа зәнкин вә әтрафлы олмасы, инсан психолокијасына дәриндән вагиф олмасы, сәнәткарлыг, усталыг тәчрүбәсинин чох әһәмијјәти вардыр.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

ӘДӘБИ НӨВЛӘР ВӘ ЖАНРЛАР

ӘДӘБИ НӨВЛӘР

Мә'лум олдуғу үзрә бәдии әдәбијјат бир мәфкурә олараг һәмишә варлығы, ичтимаи һәјаты, чәмијјәти, тәбиәти, инсанларын јашајышыны вә бу јашајышын бүтүн әлванлығыны, мүрәккәблијини вә зиддијјәтләрини хүсуси шәкилдә екс етдирир. Һәр дөврүн, һәр синфин, һәр ичтимаи тәбәгәнин һәјаты мүәјјән шәраит, заман, мәканларда ејни олмур вә бир-бириндән хејли фәргли, өзүнә хас олан чәһәтләри илә сәнәт вә әдәбијјатда ин'икас етдирилир.

Бүтүн бу фәргли, әлван, мүрәккәб, бә'зән дә зиддијјәтли чәһәтләрин тәсвир вә ифадәсиндә фәргләрлә јанашы охшар вә бир-биринә бу вә ја башга чәһәтдән јахын сәһнәләр, мәнзәрәләр дә вардыр.

Хүсусилә, әдәби-бәдии әсәрләрин тәртиб, гурулуш, тәшкил вә ифадәсиндә ајры-ајры дөврләрдә, ајры-ајры өлкәләрдә, сәнәткарларын аләминдә хүсусијјәтләр, фәргләрлә јанашы бир шәкил, мәзмун охшарлығы, бирлији дә олур.

Классик сөз сәнәтинин чох интишар етдији, парлаг нүмунәләр вердији гәдим јунан чәмијјәтиндән индијә гәдәр тарих боју јаранан бәдии әсәрләри шәкил вә мәзмунуна көрә әсасән үч әдәби нөвә бөлүрләр: е п и к, л и р и к, д р а м а т и к.

Даһи рус мүнәггиди В. Г. Белински бәдии әсәрләрин бу мәшһур бөлкүсү һаггында кениш, мараглы изаһ верәрәк, һәтта бу бөлкүнүн үмуми, гүсурлу чәһәтләрини көстәрәрәк, нәтичә е'тибары илә үч әдәби нөвүн индијә гәдәр олан тә'лиматда даһа мүнасиб бөлкү олдуғуну гәбул едир. Белински көстәрир ки, варлығын бәдии ин'икасында әсас ики үсул вардыр: објектив, субјектив!

Сәнәткар харичи аләми, објектив һәјаты, мүшаһидә вә дәрк етдији һадисәләри сөјләмә, тәһкијә, нәгл етмә үсулу илә верир, санки варлығын садәчә мәнзәрәсини чәкир.

Драмда објектив һәјат верилир. Анчаг бурада мүәллиф јох, характерләр, мүбаризә, мүнагишәдә иштирак едән сурәтләр да-

нышыр, јазычы санки кәнара чәкилмиш, сөзү вурушан гүтбләрә вермишдир. Драмда варлығын јенидән чана кәтирилмәси, һадисәләрин әјаниләшдирилмәси, чанлы һәрәкәтләр, һадисәләри олдуғу кими көстәрмә әсасдыр.

Лирикада нә тәсвир, нә көстәрмә әсасдыр, тәрәннүм јолу биринчи планда верилир. Епос, драмда кечмиш аләм, лирикада индики, һазыркы һәјат үстүнлүк тәшкил едир. Бурада һадисә вә инсанлар јарадычынын әһвали-руһијјәси, дахили аләми илә верилир. Објектив аләм шаир мә'нәвијјаты күзкүсүндә әкс олунур. Дахили, мә'нәви аләм ајнасында објектив аләм әкс олунур. Бурада бүтүн тәсвир олунан һадисә, инсанлар, јарадычы мә'нәвијјатынын күзкүсүндә әкс олунур. Варлыг сәнәткарын әһвалируһијјәси либасында ифадә олунмагдадыр. Објектив һадисәләр шаир мә'нәвијјатынын ин'икасында көрүнүр. Бу мә'нәви аләм илә бир нөв шәртләнмишдир.

Бүтүн әдәби нөвләрин мәзмун, мүндәрәчәсинә ујғун олараг, һәрәсинин өз шәкли, тәләби вә хүсусијјәтләри вардыр. Лирикада тәрәннүм, епосда тәсвир, драмда көстәрмә, әјанилик әсас олса да, бунлары әсәрләрдә чин сәдди илә бир-бириндән ајырмаг, мүчәррәдликдә көтүрмәк дүз олмаз. М. Горки демишкән, әсил сәнәтдән сөһбәт кедирсә, бүтүн тәсвир, тәрәннүм формаларынын иштиракыны, вәһдәтини дүшүнмәк лазымдыр.

Әсасән дахили аләмин, инсан мә'нәвијјатынын ин'икасы кими дүшүндүјүмүз лирик әсәрдә епик тәсвир үнсүрләри көрә билдијимиз кими, епик әсәрләрин мәтниндә дә сырф лирик әһвали-руһијјәнин верилмәсини тәбии сајмаг олар. Еләчә дә сәһнәдә, драматик әсәрләрдә, диалог, монологларда һәм тәсвир, һәм тәрәннүм үнсүрләри јох дејилдир.

Мәсәлә күлл һалында, конкрет әсәрдә варлығын, һадисә вә инсанларын һансы шәкилдә тәсвир едилмәсиндәдир. Бә'зән сәнәткар ејни әсәрдә билдијимиз тәсвир үсулларынын, ифадә шәкилләринин һамысына мүрачиәт едир вә бурада һеч бир әдәби ганун, һеч бир тәләб јарадычынын әл-голуну бағлаја билмәз, илһамын истигамәтинә мане ола билмәз.

Лирика гәдим јунанларда симли мусиги аләти олан лира сөзүндән алынмадыр. О заман һисс-һәјәчан ифадә едән әсәрләр, маһнылар мусиги илә охунурду. Белә әсәрләр мусигидән кәнар тәсәввүр олунмурду. Әдәбијјатын дикәр нөвләри, мәсәлән, архитектура башга пластик сәнәтләрлә бағлыдырса, лирика һәр јердә мусиги илә, инсанын гәлб аләми илә бағлыдыр. Лирика инсан гәлбинин һәјаты, һәјәчанлары демәкдир. В. Г. Белински көстәрир ки, һәр адамда лирик һисс вардыр. Анчаг лириканын ифадә гүдрәти јалныз сәнәткарларда, илһам саһибләриндә вардыр. Нормал адам лирик һиссдән мәһрум ола билмәз.

Белинскинин шаиранә ифадә етдији кими, лирика лал дујғулара һәјат верир, онлары көксүн дар гәфәсиндән бәдии әдәбијјатын сағлам һавасына чыхарыр. Бир гәлбин тарихи, шаир демишкән, диггәтлә изләнәндә бир халгын тарихи гәдәр зәнкиндир. Бөјүк, һәссас бир сәнәткар өзүнүн гәлб һәјатыны, үрәк чырпынты вә һәјәчанларыны ифадә етмәклә, үмумән инсанын дахили аләмини әкс етдирир. Шәрг вә гәрбин бөјүк сәнәткарлары тарих боју лирик поезијанын јүксәк нүмунәләрини јаратмышлар. Азәрбајчан ше'ринин даһи шаири Мәһәммәд Фүзули бүтүн дүнјада гәлб шаири кими мәшһурдур. О, гәзәли, мәһәббәт ше'рини һәр јердә үстүн тутмушдур:

Гәзәлдир сәфабәхши-әһли-нәзәр,
Гәзәлдир күли-буситани-һүнәр.
Гәзәл билдирир шаирин гүдрәтин,
Гәзәл артырыр назимин шөһрәтин.
Гәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола
Охумаг да, јазмаг да асан ола!..

Лирик әсәрләр әсасән нәзм илә, ше'р кими јазылыр, һәчмчә балача олур. Бурада әсас мәзмун инсанын гәлб аләми, һисс-һәјәчанлары—севинч, кәдәр, изтираб, сарсынты, бәшарәт, мәһрумијјәт вә саирләридир. Мә'лумдур ки, инсан кәркин һәјәчан-кәдәр, севинч вәзијјәтиндә узун заман дајана билмәз. Мә'нәви һәјәчан вә сарсынты ани вә тез кечичи олур. Мә'нәви аләмин кәркин вәзијјәти узун мүддәт сүрмүр. Она көрә дә әсил лирик әсәрләр һәчмчә балача олур, тәфсилата имкан вермир.

Гәзәлләр, рүбаи, мүрәббе, мүхәммәсләр, һимн, маһны, нәғмә вә с. һәчмчә кичик лирик әсәрләрдир. Муғаматда сеқаһ, чаркаһ, гатар кими нүмунәләр нечә гәлби тез тәрпәдирсә, лирик бәдии әсәрләр дә еләчә гәлбә тә'сир едир, онун телләрини тар телләри кими еһтизаза кәтирир, бу титрәјишләр дә үрәјин зәнкин дахили аләмини әјанилә шдирир, диндирирләр. Лирика гәлб аләминин, инсан мә'нәвијјатынын тәрәннүмү олмагла мәзмунча мәһдуд јох, кениш вә зәнкин бир аләмдир. Гәлбин һәјаты инсанын, һәтта чәмијјәтин һәјаты гәдәр зәнкин, әлвандыр. Лириканы «шаирин әһвали-руһијјәси, мәһәббәт аләми» кими дүшүнән бә'зи әдәбијјатчылар сәһв едирләр. Лириканын өзү инсан мә'нәвијјаты, гәлб аләми гәдәр зәнкин вә әлвандыр. Мүхтәлиф сәнәткарларда бу аләмин мүәјјән мәнзәрәси даһа күчлү ифадә олунмушдур. Фүзулидә, Һафиздә, Вагифдә мәһәббәт лирикасы, Хәјјамда фәлсәфи лирика, С. Вурғун, С. Рүстәмдә сијаси лирика, Ә. Чәмилдә мәишәт лирикасы, М. Мүшфиг, М. Һадидә интим ичтимаи лирика даһа күчлүдүр.

Доғрудур ки, лирикада објектив варлыг сәнәткарын гәлб күзкүсүндә әкс олунур, онун фәрди, шәхси дујғулары илә «сӯварылыр». Анчаг објектив аләм һәгиги мәчрасындан чыхмыр, һәгигилијини итирмир. Әксинә, сәнәткар гәләминин гүдрәти илә даһа да һәрарәт кәсб едир, әјанилә шир, көзәлләшир. Фүзули һәјатын мә'на вә маһијјәтиндән данышан мәшһур фәлсәфи гәзәлиндә инсан өмрүнү белә хүласә едир:

Көнүл, јетди әчәл, зөвги-рүхи-дилдар јетмәзми,
Ағарды мӯји-сәр, севдаји-зүлфи-јар јетмәзми...
Јетәр олду гулаға банки-рәһмәт бәһри-бағында
Нә дурмушсан, тамашаји-күли-күлзар јетмәзми...

Мәһәббәт лирикасындан чох көзәл нүмунәләр јарадан Вагиф, әсәрләринин бириндә мәһбубәсинә көндәрдији мәктуб илә һәсби-һал едәрәк дејир:

Намә, кедәр олсан јарын кујинә,
Дәрди-дилим о чанана декилән.
Бүлбүлүјәм гөнчә күлүндән ајры
Бағрым дөнүб гызыл гана, декилән.

Гурбан олум кирпијинә, гашына,
Сел олубан гарыш ахан јашына,
Пәрванәләр кими долан башына,
Атәш тутуб јана-јана, декилән.

Дин-иманым дүз илгара бағлыдыр,
Һәсрәт чаным бир чүт нара бағлыдыр.
Мүрғи-руһум зүлфи-јара бағлыдыр,
Чох чәкмәсин зүлфә шанә, декилән.

Гылмыш һүснүн шөвги дәрдими әфзун,
Ајрылыг гәминдә көз јашым Чејһун.
Ағлым башдан кетмиш, олмушам мәчнун
Бу Вагифә сән диванә декилән.

С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри вәтәндашлыг, вәтәнпәрвәрлик лирикасынын көзәл нүмунәсидир. Бурада охучу һәм Вәтәнин көзәлликләрини, һәм мүбаризә тарихини, шөһрәтини, һәм дә әзәмәтини көрүр. Мүәллиф, гәлбинин һәрарәти илә, дәрин, сәмими бир һәссаслыгла Вәтән мүлкүнү шаиранә вәсф едир:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәсканимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана.
Һансы сәмтә, һансы јана,
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән!

Шаир Ә. Чәмилин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә совет әскәрләринин чәбһәләрдә вурушдуғу ағыр күнләрдә јаздығы, аиләләримизин, ана вә көрпә ушагларымызын мәишәтини көзәл бир лөвһәдә, һәм дә лирик, шаиранә дујғуларла тәчәссүм етдирән «Чан нәнә, бир нағыл де!» ше'ри сијаси лирикаја көзәл бир нүмунәдир.

Мәишәтимизин һәгиги мәнзәрәсини верән бу шаиранә тәсвирдә биз һәм нәнәни, һәм көрпәни, онларын садә һәјатыны, һәм ағыр

дөјүшләрдә, фашизмә гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апаран совет әскәрини, онун мүтләг гәләбәсини көрүр вә инанырыг. Бу әсәрдә шаир, гәлби Вәтәнин ағыр мүбаризә күнләрини јашајан бүтүн халгымызын интизарлы, һәјәчанлы үрәк чырпынтыларыны әкс етдирир.

ЛИРИК НӨВ

Нәзм вә нәср. Әдәби-бәдии әсәрләр ја нәср вә ја нәзм илә јазылыр. Тарих боју әдәби јарадычылыгда бу үсулларын һәр икисиндән истифадә олунмушдур. Нәсрдә сәтирләрин һәчми вә ја хүсусијјәти һаггында мүәјјән шәрт гојулмур. Јазы данышыг дилиндә олдуғу кими сәрбәст верилир.

Нәср дили сәрбәст нағыл, тәһкијә дилидир. Нәзмдә исә вәзијјәт башгадыр, мүрәккәбдир. Бурада ади грамматика, стилистика гајда-ганунларындан башга да хүсуси шәртләр тәләб олунур. Бурада, адындан да көрүндүјү кими, бәдии нитг мәзмун, мә'на кејфијјәтиндән башга, техники чәһәтдән дә мүәјјән шәрт илә гурулмалыдыр. Јә'ни биринчи сәтрин гурулушу, техникасы, сөз вә ифадәләрин тәркиби һәчм е'тибары илә нә шәкилдәдирсә, сонракы сәтирләрин гурулушунда да бу, нәзәрә алынмалыдыр. Нәзмдә сәтирләр мүәјјән ритм илә гурулур, бәрабәр сөз вә ифадә ваһидләринин мүтәнасиб нөвбәләнмәсиндән ибарәт олур.

Ритм (аһәнк) бир һадисәнин (һәрәкәт, сәс, сөз) ејни ваһидләринин ејни мүддәтдә тәкрарланмасына, ја нөвбәләнмәсинә дејилир. Ритм јалныз әдәбијјат вә сәнәтдә јох, бүтүн ичтимаи аләмдә, тәбиәт һадисәләриндә дә мүшаһидә олунур. Тәбиәтдә бир сыра һадисәләр вардыр ки, онларда ритми ачыг-ашкар көрмәк олур. Дәниз саһилләриндә сујун чәкилиб-гајытмасы (мәдд-чәзр), үрәјин һәмишә мүтәнасиб дөјүнмәси, күләјин әсмәси, јол кедән адамын һәрәкәти вә саирә...

Инсанлар һәр һансы бир ишин, чидд-чәһдин мүәјјән аһәнклә, ритмлә сәрф олунмасынын чох фајдалы нәтичәләрини мүшаһидә етмишләр.

Һәлә лап гәдимдә, инсан техникадан мәһрум олдуғу бир заманда зәһмәт просесиндә мүәјјән коллектив ағыр бир иш көрмәли оланда (ағач галдыранда, гаја учуранда, ов едәндә вә с.) фәрди гүввәләри бирләшдирмәк, коллективи ваһид, әсас мәгсәдә јөнәлдилмиш бир гүдрәт кими тәшкил етмәк үчүн ритмдән истифадә етмишләр: сәс чыхармаг вә нида илә һәрәкәти, сә'ји бирләшдирмиш вә гүввәтләндирмишләр. Бунун нәтичәсиндә дә илк зәһмәт нәғмәләри — ов вә дөјүш маһнылары јаранмышдыр.

Ритм илә көрүлән һәрәкәтин, чыхарылан сәсин тә'сири чох гүввәтли олур. Ибтидаи чәмијјәтдә бу сәвијјәдә олан ритмик һәрәкәтләр, сәсләр, сөзләр сонрадан мүхтәлиф ајры-ајры мүстәгил сәнәтләрин јаранмасына вә инкишафына көмәк етмишдир.

Инсанлар арасында мүәјјән һәјәчаны ифадә етмәк, јахуд јүксәк, тәнтәнәли, «гејри-ади» бир һадисәни гејд етмәк үчүн ритмик

нитг, данышыг мүнасиб васитә олмушдур. Һеч тәсадүфи дејил ки, гәдим дөврләрдә әдәби әсәрләр мәһз нәзм илә јарадылмыш, мүәјјән ритмә, аһәнкә табе олмушдур. Ритм (аһәнк) илә верилән нитг, ади нәср илә олан нитгдән фәргләнир. Н ә с р — нисар етмәк (әрәбҹә јајмаг, сәпмәк) демәкдир; «Гәһрәманын башына гызыл-күмүш нисар етдиләр». Аһәнк илә дејилән вә мүәјјән сөз ваһидләринин низамла, мүтәнасиб тәкрар олундуғу нитг исә нәзм (ше'р) сајылыр. Нитгин бу ҹүр тәшкилини биз јазылы әдәбијјатдан чох-чох габаг шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә, еләҹә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын өзүндә көрүрүк:

Топуғунда сармашанда гара сачлым,
Ҝурулу јаја бәнзәр чатма гашлым.
Гоша бадам сығмајан дар ағызлым,
Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым.
Гадыным, дирәјим, дөләјим...

Бурада мүасир мә'нада биткин бир нәзм олмаса да, нәзмә охшајан бир аһәнк, мүәјјән өлчү, вәзн, вурғу дәрһал сезилир. Ашыглар инди дә дастан сөјләјәндә, әһвалатын ҹари, һәјати һиссәсини, тәфсилаты нәср илә вердикләри һалда, һәјәҹанлы јериндә, ја мәһәббәт, ја гәһрәманлыг, ја да шәнлик вәсфиндә, јахуд мүсибәтин даһа тә'сирли анында нәзмә (ше'рә) кечирләр. «Короғлу» дастанында белә гошмалар чохдур. Короғлу Никара хитабла дејир:

Күллү бағларда кәзәрсән
Ҹаһыллар бағрын әзәрсән.
Јуха кағыза бәнзәрсән,
Јаза билмәз гәләм сәни.

Һансы дағларын гарысан,
Һансы бағларын барысан,
Никар, Короғлу јарысан
Билир күллү аләм сәни...

Гәһрәман өз мәһәббәтини һәјәҹанлы нитг илә, ше'р илә ифадә етмишдир. Бу кими шифаһи ше'рләр чох вахт техники ҹәһәтдән гүсурлу олур, амма мәсәлә маһијјәтдәдир. Белә бир мүлаһизә гәдимдә һөкм сүрмүшдүр ки, «мүгәддәс», «јүксәк» һадисәләр вә шәхсијјәтләр һаггында «ади» данышыг илә бәһс етмәк јарамаз. «Јүксәк» һадисәләр һаггында «јүксәк» нитг шәклиндә, јә'ни ритм илә, нәзм илә данышмаг, јазмаг лазымдыр. Шифаһи нүмунәләрин чоху дилдән-дилә дүшдүкҹә, јашајыб шөһрәтләндикҹә һәм мәзмун, һәм шәкил ҹәһәтдән тәмизләнир, бүллурлашыр, даһа камил ше'р шәкли алыр.

Классик Шәрг әдәбијјатында, хүсусилә әрәб, фарс, Азәрбајҹан әдәбијјатында гәдим нүмунәләрин, демәк олар ки, бүтүнлүклә нәзм илә јазылдығыны көрүрүк. Нәзм илә нитг вә јазы һүнәр сајылыр, садә, асан данышыг дили исә авамлыг, чобанлыг кими гәләмә верилирди. Азәрбајҹан ше'ринин мин илә јахын бир тарихи олдуғу һалда, бәдии нәср лап сон әсрләрдә јаранмышдыр.

Јалныз бәдии әсәрләр дејил, һәтта үмумән јазылан китаблар (тарих, һесаб, луғәт) да нәзм илә гурулурду. Ингилаба гәдәрки руһани мәктәбләриндә луғәт китаблары да нәзм илә тәртиб олунурду. «Тәрәссүл вә нисаб» адлы луғәт китабында сөзләрин тәртиби, тәрҹүмәси белә верилирди:

Гәни—малдарәст, мискин—кәдај,
Мәһәммәд-ситудә, әмин—истивај...

Ики сәтирдән ибарәт олан бу нәзмдә дөрд әрәб сөзүнүн фарсча мә'насы верилмишдир. Куја белә бир јазы дил өјрәнәнләрин јадында чох галыр.

Нәзм илә јазылан јазыда грамматик гајдалардан, јазынын бүтүн мә'лум тәләбләриндән башга бир дә ритм техникасы, ифадәнин гурулуш хүсусијјәтләри көзләнир.

Бунунла белә, нәзм илә ше'рин фәргини мүәјјән етмәк үчүн јазынын јалныз заһири техникасына јох, бәдии кејфијјәтинә, мә'на вә маһијјәтинә, образлы тәфәккүр хүсусијјәтинә диггәт јетирмәк лазымдыр. Мүәјјән техники тәләбләрә ҹаваб верән, сәтирләри өлчү вә гафијә илә тәшкил олунан бүтүн јазылар нәзмдир.

Бу хүсусијјәтдән башга бәдии әһәмијјәти олан, варлыға шаирәнә мүнасибәт бәсләјән, образлы тәфәккүр илә јарадылан мәнзум јазылара исә ше'р дејилир:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана ҹејран!

Сөзләрин сәтирдә өлчү, гафијә илә, мүәјјән сәлис техника илә дејилмәсиндән башга бурада бәдии лөвһә јарадылмышдыр. Сәһрада ҹејраны көзәл бир мәхлуг кими, «гачар»ларын ән мәзијјәтлиси кими көрән шаирин көзәл бәдии тәсвирләри верилмишдир. Ше'р дили ән зәнкин бәдии дил сајылыр. Бурада сөзләр хүсуси диггәтлә сечилир. Ән јығҹам, ән мә'налы, ән тә'сирли ифадәләр јарадылыр. Сөз вә ифадәләрин јалныз мә'на вә мәзмунуна јох, аһәнкинә, мусигисинә дә фикир верилир. Ше'р варлығы идрак вә гаврамагда, һәјата јүксәк бәдии мүнасибәт бәсләмәкдә ади, мәнтиги тәфәккүрдән нә гәдәр фәргләнирсә, ше'р дили, шаирәнә нитг дә ади, мәнтиги нитгдән о дәрәҹәдә фәргләнир. Ше'рин охунушундан һәм дә бир мусиги һәззи алыныр:

Аналар јанар ағлар,
Дәрдини санар ағлар,
Дөнәр көј көјәрчинә,
Јоллара гонар ағлар.

Бу бајатыда инсанын дәрин бир кәдәри верилмишдир. Севимли өвладыны итирмиш ананын дағдан ағыр гүссәсини верән бу

дөрд сәтир ән гәмли маһны кими зеһнимиздән силинмир. *А*, *р*, *с* сәсләри ше'рдә еlә кәтирилмишдир ки, көзәл бир аһәнк, мусиги тә'сири бағышлајыр. Һәм дә бурада ајдын, биткин бир бәдии лөвһә вардыр. Халгымызын кечмишдәки ағыр, кәдәрли мәишәти, гүссәли һәјаты парлаг бир аләм кими нәзәримиздә чанланыр. Биз интизар, көз јашлары илә көјрәлән, көјәрчин кими јоллара гонан аналары көрүр, дујуруг. Балача бир парча бөјүк бир һәјат сәһнәсини чанлы лөвһә кими көстәрә билир.

Әзизинәм һәр ајлар,
Һәр улдузлар, һәр ајлар,
Башым чәллад әлиндә,
Дилим сәни һарајлар!

Бу бајаты мәһәббәт мөвзусунда јазылмышдыр. Севкилисинә мүрачиәт едән ашиг, өз һәсрәтли, аловлу һиссләрини ики сәтирлик сөздә ән кәсәрли, әјани, тә'сирли, ејни заманда, садә бир дил илә ифадә етмишдир:

Башым чәллад әлиндә,
Дилим сәни һарајлар!

Бурада чәкилән лөвһә әјанилији, сәмимијјәти, сәдагәти ифадә гүдрәти илә чилд-чилд китабларда чәтин дејилән мәзмун вә мә'наны верә билир. Мәһәббәти, сәдагәти, илгар вә е'тибары бундан даһа бариз, даһа кәскин нечә демәк олар?

Үмумән бајатылар халг ше'ринин парлаг инчиләри, нүмунәләри кими һәмишә үрәкләри фәтһ етмиш, халгын сәмими дәруни һәјәчан вә сарсынтыларынын ән гыса, ән биткин, ән сәмими, ән һәрарәтли ифадәси кими шөһрәт газанмышдыр. Халг лирикасынын бу жанры јалныз шифаһи әдәбијјатда дејил, үмумән әдәбијјатда, сәнәтдә әвәзсиздир.

Тәсадүфи дејилдир ки, лирик ше'р жанрларынын һамысы техника, технолокија чәһәтдән мүхтәлиф дөврләр, стилләрдә тәбәддүлата уградығы һалда, бајаты формасы өз шәкил вә мә'на хүсусијјәтини сахламышдыр вә сахламагдадыр.

Мәнсур ше'рләр. Лирик әсәрин јалныз нәзм илә јазылдығыны дүшүнмәк сәһв оларды. Лирика инсан гәлбинин һәјәчанларыны ифадә едән мүнасиб үсул олараг һәм нәзм (ше'р) илә, һәм нәср илә јазыла биләр вә јазылыр. Шәрт бурада јазынын техники гурулушунда јох, маһијјәтиндә, варлығы дәруни һисс, һәјәчанлы шәкилдә ифадә вә тәрәннүмүндәдир. Тәсадүфи дејил ки, әдәбијјатда мәнсур ше'р адланан хүсуси бир жанр да мөвчуддур.

Лирик вә епик хүсусијјәтләрин мүштәрәк, бирқә һалында иштирак етдији, һәм дә инсанын дахили, һисси аләмини гәләмә алан, вәзн, гафијә, бөлкү кими нәзм шәртләриндән узаг, тәбии ритмик нәср дили илә јығчам јазылан әсәрләрә мәнсур ше'р ады верирләр

Бурада ше'рә хас олан әламәт објектә (инсан, һадисә, тәбиәт) мүнасибәтдә мәһз һәјәчанын, дахили фәрди тә'сирин өн плана чәкилмәсидир. Мүәллиф санки харичи објектив аләмдән ајрылыб, тәчрид олунараг бир ан өзүнү чәлб едән, мәшғул едән, өзүнә һәр шеји унутдуран бир мөвзунун әсири олур. Һисс-һәјәчанларыны, јазы мәһарәтини ифадә етмәк үчүн тәсвирин көзәллији, зәрифлији сөз, тәркиб, ифадәләрин диггәтлә сечилмәси кәрәкдир. Инчәсәнәтдә рәссам әсәриндә рәнкләр, нахышлар лөвһәјә нечә бәзәк, әлванлыг, әјанилик, бәдии сима верирсә, мәнсур ше'рләрдә һәјат лөвһәсинин һәм дүрүстлүјү, һәгигилији, һәм дә һәрарәти, үрәји тәрпәдән чазибәси, көзәллији лазымдыр. Бурада аз демәк, тә'сирли, һәјәчанлы ифадәләрлә данышмаг лазым кәлир. Мәнсур ше'рләр нәсрлә јазылыр, мәзмунча ән күчлү ше'р тә'сири бағышлајыр.

Рус әдәбијјатында Н. Туркеневин, һинд әдәбијјатында Р. Тагорун, түрк әдәбијјатында Халид Зијанын, ермәни әдәбијјатында Аразинин мәнсур ше'рләри вардыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында әдибләримиз, хүсусән һекајә усталарымыз арасында мәнсур ше'рә һәвәс көстәрәнләр олмушдур вә вардыр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында бу жанр ән чох јазычы Күлһүсејн Һүсејноғлунун ады илә бағлыдыр. Инди насирләр ичәрисиндә бу жанра ән чох мејл көстәрән, һәјаты, мүасир мәишәт лөвһәләрини, һәтта бә'зән лап ичтимаи-сијаси мәтләбләри мәнсур ше'р шәклиндә јазмаг да Күлһүсејнә чәтин көрүнмүр. О, бу жанрын јығчамлыг, тә'сир гүввәтинә инаныр, мөвзуларынын чохуну бу шәкил илә ифадә етмәји үстүн тутур. Бу жанрын техникасы садә олдуғу кими мараглыдыр, охучусу да чохдур.

К. Һүсејноғлу мәнсур ше'рләрдән ибарәт бир сыра мараглы китабларын мүәллифидир. Нүмунә үчүн әдибин «Мүчрү» мәнсур ше'рини нәзәрдән кечирәк:

«О, кәлин көчәндә анасы мүчрү дә гојду чеһизинин үстүнә. «Кәлин мүчрүсүз олмаз!» деди.

Нәнә јадикары иди бу балача, нахышлары солғун мүчрү. Инди дә онун гисмәти олду.

О, үзүк, гызыл саат вә сырғаларыны гојарды мүчрүјә. Мүчрү палтар долабында ән јухары көзә галхмышды. Әзизләнирди мүчрү, севилирди мүчрү...

Бир күн кәлин ана олду. Әри һәдијјә илә евә кәлди. Ачылды мүчрү, чаван ана гызыл бојунбағыны гојду, өртүлдү мүчрү.

Икинчи ушаг дүнјаја кәлди. Ачылды мүчрү, өртүлдү мүчрү.

Үчүнчү... дөрдүнчү... бешинчи...

Ачылды мүчрү, өртүлдү мүчрү...

Долду мүчрү.

■

Атаны мүһарибә апарды. Еһтијачла әлбәјаха олду ана. Кечәси күндүзә, күндүзү кечәјә гарышды ананын. Анчаг итирмәди өзүнү, итирә билмәди ана!

Бир дәгигә дә ишсиз дурмазды, бир дәгигә дә. Лакин чатышмырды газанчы. Беш ушаға чатышмырды газанчы ананын!

Ачылды мүчрү, өртүлдү мүчрү. Нишан шејләри, әр һәдијјәләри базара ајаг ачды...

Кәдәрлә ачылды мүчрү, кәдәрлә өртүлдү мүчрү...

Бошалды мүчрү...

■

Бир күн ананын илкиси севинчәк евә кәлди. Дипломла кәлди. Илк диплом иди ки, онларын евинә гәдәм гојурду. Али мәктәб диплому.

Ана долухсуна-долухсуна диплому додагларына апарды, бағрына басды, көзләриндә јаш көрүнәндә јадына чохдан унудулмуш мүчрү дүшдү...

Ананын әлләри, меһрибан әлләри мүчрүјә тохунанда мүчрү санки чана кәлди, севинчәк ачылды мүчрү, диплому ағушуна алды, күлүмсәди, севинчәк өртүлдү мүчрү.

Евә икинчи диплом кәлди. Ачылды мүчрү, өртүлдү мүчрү.

Үчүнчү... дөрдүнчү... бешинчи...

Ачылды мүчрү, өртүлдү мүчрү...

Тамам долду мүчрү.

Ана охшады мүчрүнү. Охшады... Гызлыг чағлары... кәлин көчдүјү анлар, анасынын дедији «Кәлин мүчрүсүз олмаз!» сөзләри... әр һәдијјәләри... амансыз еһтијачла дәһшәтли вурушмалар... ушаглары јатырандан сонра төкдүјү көз јашлары, боғуглар... ушагларын јатырандан сонра... һычгырыглар... көз габағына кәлди. Чох шејләр кәлди, чох шејләр!..

Мүчрүнү өз јеринә гојанда анаја о инди ағыр, әввәлкиндән гат-гат ағыр кәлди...

Ана јанылмамышды. О сәрвәт һара, бу сәрвәт һара?!»

Әдибин мәнсур ше'рләрини охујан Константин Федин онларын ше'ријјәтинә јүксәк гијмәт вермиш, «Мүчрү» һаггында јазмышдыр: «Чох да бөјүк олмајан бу силсиләдәки «Мүчрү» ше'ри үзәриндә хүсусилә дајанмаг истәјирәм. Бу әсәр она көрә диггәтәлајигдир ки, охучунун һиссини һөкмлә, лакин чох инчә бир тәрздә кечмиш күнләрдән бу күнә кәтириб чыхарыр вә јени дүнјамызы онун әсил идеал мә'насында ачыб көстәрир.

Әсәрдәки *мәчаз варлығын чанлы образына* чеврилир. Бу метаморфоза мәни овсунламышдыр»[1].

АЗӘРБАЈЧАН ШЕ'РИНИН ВӘЗНЛӘРИ

Азәрбајчан ше'риндән ән азы үч шәрт тәләб олунур:

Өлчү — сәтирләрин һәчми.

Бөлкү — сәтирләрин дахили фасиләләри.

Гафијә — сәтирләрин ахырынчы сөзүндәки һечаларын шәкил ујғунлуғу.

[1] *Бах.* «Дружба народов» журналы, 1970, № 6, сәһ. 125.

Өлчү. Ше'рдә сәтирләрин өлчүсүндән бәһс едән бөлмәјә **в ә з н б ә һ с и** дејилир.

Азәрбајчан ше'ринин шәкилләри һәм чох, һәм дә мүхтәлиф вә мүрәккәбдир. Бу шәкилләрдә ишләнән өлчү дә мүхтәлиф вә мүрәккәб олур. Индијә гәдәр јаранмыш олан әдәбијјатымызда үч әсас ше'р вәзни вардыр: **һ е ч а в ә з н и, ә р у з в ә з н и, с ә р б ә с т в ә з н.**

ҺЕЧА ВӘЗНИ

Һеча вәзни, јахуд ашыглар арасында мәшһур вә мәгбул олан истилаһ илә десәк, «бармаг һесабы» вәзни Азәрбајчан ше'ринин ана вәзни, дилин хүсусијјәт вә тәбиәтинә ујғун олан вәзндир. Адындан да көрүндүјү кими, бурада әсас шәрт мисрадакы (нәзмин бир сәтриндәки) һечаларын сајыдыр. Һечаларын сајы ше'рин өлчүсү демәкдир.

Шифаһи әдәбијјатда, ашыг јарадычылығында бу вәзн мәшһур олмуш вә көзәл ше'р нүмунәләриндә ишләнмишдир. Бу вәзнин мүхтәлиф шәкилләрдә ишләндијини көрүрүк. Дөрдлүк, бешлик, једдилик, сәккизлик вә саир өлчүләрдән нүмунәләр көстәрмәк олар.

А т а л а р с ө з л ә р и н д ә н:

јүз өлч,	— 2
бир бич	— 2
Јүз күн јараг	— 2+2=4
Бир күн кәрәк	— 2+2=4
Сахла саманы	— 2 3 5
Кәләр заманы	— 2+3=5

Б а ј а т ы в ә а ғ ы л а р д а н:

Бурдан бир атды кетди	— 5+2 7
Атын ојнатды, кетди	— 5+2 - 7
Күн кими шәфәг верди,	— 5+2=7
Ај кими батды кетди	— 5+2 7

Г о ш м а л а р д а н:

Көнүл сән ки, дүшдүн ешгин бәһринә	— 4+4+3=11
Нарын силкин, нарын чалхан, нарын үз	— 4 4 +3=11

М ү х т ә л и ф ш е 'р л ә р д ә н:

Оху тар, оху тар,	— 3+3=6
Сәни ким унутар	— 3 3 6

Бүтүн бајатылар, лајлалар једдилик илә, кәрајлылар сәккизлик илә, бүтүн гошмалар исә онбирлик илә јарадылыр. Мүасир шаирләримиз ше'р шәкилләриндән истифадә мәсәләсинә сәрбәст, јенипәрәст вә јарадычы бир мүнасибәт бәсләјирләр. Јухарыда адларыны чәкдијимиз өлчүләри вә бир чох јени өлчүләри чәсарәт

вә мүвәффәгијјәтлә ше'рдә ишләдирләр. Ашағыдакы ше'рләрдән алынан мисалларын өлчүсүнү нәзәрдән кечирәк:

Ај ағалар, ај пашалар — 4+4=8
Дәрд башымдан ашды јенә. — 4+4=8

Сиррини вермәјир сирдаша дүнја — 6+5=11
Әзәлдән јаранмыш тамаша дүнја — 6+5=11

Kaһ олур ки, овчу көнлүм дағлар ашараг — 4+4+5=13
Аста кедиб, ағыр кәзиб илләр доланыр. — 4+4+5=13
Сәссиз кечән күнләримлә видалашараг, — 4+4+5=13
Һарај чәкиб, гыј гопарыб чөлләр доланыр — 4+4+5=13

Тез әл вериб көрүшүрүк өз инсанларымызла, — 8+7=15
Икидләрин дурушуна бахдыгча фәхр едирик. — 8+7=15
Одлар кечиб зүлмәт јаран гәһрәманларымызла — 8+7=15
Дејә-күлә наһар вахты биз Берлинә кедирик. — 8+7=15

Әрәбистан торпағында шаһ Ростеван һөкмдармыш, — 4+4+4+4=16
Әдаләтли, мәрһәмәтли, мөһтәшәммиш, бәхтијармыш. — 4+4+4+4=16

Бүтүн бу өлчүләр шаирләримиз тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә истифадә олунур. Ејни өлчүнү бөлкүләрин мүхтәлифлији нәтичәсиндә ајры-ајры шәкилләрдә дә ишләдирләр. Мисал үчүн, гошма өлчүсүнү мисралардакы фасиләләри дәјишмә нәтичәсиндә мүхтәлиф шәкилләрә салырлар:

6+5=11
5+6=11
3+4+4=11
4+4+3=11
3+3+3+2=11

Гатар-гатар олуб, галхыб һаваја, — 4+4+3=11
Нә чыхыбсыз асимана дурналар! — 4+4+3=11

Вурғун дејәр бир дәрд билән јар олсун, — 4+4+3=11
Зүлфү булуд, ағ синәси гар олсун. — 4+4+3=11
Јахшы күндә, јаман күндә вар олсун — 4+4+3=11
Гәдир билән әһли-һалдан данышаг. — 4+4+3=11

Бөлкү (тәгти). Ше'р гурулушунда, даһа доғрусу, нәзм техникасында өлчүдән сонра мүһүм бир шәрт бөлкүдүр. Нәсрдә сәтирләрин гурулушу еләдир ки, чүмлә гуртаранда фасилә јараныр. Ше'рдә исә фасилә башга чүр олур. Чүмләнин битиб-битмәмәсинә бахмајараг, һәр сәтирдә мәһз мүәјјән јердә фасилә олур: биринчи мисрада нечә һечадан сонра фасилә варса, бүтүн башга мисраларда да һәмин јердә фасилә олмалыдыр. Даһа доғрусу, ше'рин илк сәтри нечә бөлүнүбсә, нә техникада гурулубса, һансы аһәнки әсас алыбса, бүтүн башга сәтирләр дә елә көтүрүлмәли, бөлүнмәлидир:

Лаләли чөлләрдә доғрудан да сән,
Тәрлан сәһәрләрин илк мүждәсисән...

Бу мисралар гошма шәклиндә, онбирлик өлчүсүндә јазылмышдыр. Биринчи мисрада фасилә «лаләли чөлләрдә» сөзүндән—алты һечадан сонрадыр:

Лаләли чөлләрдә доғрудан да сән...

Бурада мисра бөлкү васитәси илә ики јерә бөлүнмүшдүр. Илк һиссәси алты, сон һиссәси исә беш һечалыдыр.

Буна көрә дә ше'рин сонуна гәдәр бүтүн башга мисраларда 6+5=11 тәнасүбү сахланмышдыр.

6 5
Тәрлан сәһәрләрин илк мүждәсисән— 11

Гошмада фасиләләр башга чүр дә верилә биләр:

Мән кәләндә киләнарлар күл иди,
Күлләр ачды бағчалары бүрүдү.
4 4 3

Бу мисраларда фасилә ики јердәдир. Мисра үч парчаја бөлүнмүшдүр. Бөлкү 4+4+3=11 шәклиндә верилмишдир. Еләчә дә бајаты вә ағыларда бөлкү мөһкәм бир ганундур. Мисралар 4+3=7, јахуд 3+4=7 гајдасы илә бөлүнүр:

3 4
Бу дағда + марал азды,
Овчу чох, + марал азды,
Ағлама, + хумар көзлүм,
Өлмәрәм + јарам азды.

Мисраларын бу чүр фасиләләрә бөлүнмәси, һәр јердә зәрури олса да, һәр заман мүхтәлиф олур; ше'р техникасына, ше'рин мусигисинә көрә тәшкил олунур.

14-лүк өлчүсү илә јазылан ше'рләр 7+7=14 шәклиндә бөлүндүјү кими, 5+5+4=14 шәклиндә дә бөлүнүр. 15-лик илә јазыланлар: 7+8=15; 8+7=15, јахуд: 5+5+5=15 шәклиндә бөлүнә билир.

Өлчү вә бөлкү көзләнилмәјиб, пәракәндә бир һала дүшсә, ше'р һасил ола билмәдији кими, ше'ри гафијәсиз дә тәсәввүр етмәк олмаз.

Буна көрә ше'р техникасында үчүнчү мүһүм шәрт гафијә (ајаг)-дир. Мисраларын ахырларында бир нечә һечанын ифадә, тәләффүз, гурулуш вә аһәнкчә бир-биринә ујғун олмасына гафијә дејилир. Гафијә нәзмдә, ја ше'рдә садәчә шәкли, формал чәһәт дејилдир. Бу, мүәјјән мәтләбин, сөзүн вурғу илә, тә'кид вә мөһкәмлији илә дејилмәсинә көмәк едир:

А бимүрвәт, ахы сәндән өтәри,
Аһ чәкмәкдән бағрым гана дөнүбдүр.
Гәдд әјилиб, күл ирәнким саралыб,
Хәзан дәјмиш күлүстана дөнүбдүр.

Диндирирәм данышмырсан, күлмүрсән,
Хәбәр алыб әһвалымы билмирсән,
Ендирибән мәчлисимә кәлмирсән,
Јохса тахтын Сүлејмана дөнүбдүр?..

Бу парчада ашығын килеј-күзары, *«күлмүрсән»*, *«әһвалымы билмирсән»*, *«мәчлисимә кәлмирсән»* ким сөз вә ифадәләр јалныз шәкил чәһәтдән јох, мәнтиг, вурғу, сәтирләр арасында ујғунлуг, вәһдәт чәһәтдән дә нәзмә көзәллик вә гүввәт верир.

Сөзүн аһәнк илә дејилишиндә јаранан гафијәләрә шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндә, хүсусән аталар сөзләриндә дә раст кәлмәк олар:

Һәр ишини баб елә,
Көрән десин һа белә!

Гафијә бүтүн мәнзум әсәрләрдә, демәк олар, бүтүн нитг һиссәләриндән: фе'лдән, исимдән, сифәтдән, әвәзликдән, һабелә мәсдәрдән вә саирәдән јарана биләр:

Нә сохулмусан арађа, а башы бәлалы фә'лә,
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фә'лә...

Бу мисраларын ахырларына фикир верәк: *«фә'лә»* сөзү һәр ики мисрада тәкрар олунур. Беләчә мисраларын сонунда ејни илә тәкрар олунан сөзләрә гафијә јох, р ә д и ф дејилир. Гафијә рәдифдән әввәл кәлән, бир нечә һечасы исә тәләффүзчә, мусиги, аһәнкчә ујғун олан сөзләрдир. Јухарыдакы мисраларда *бәлалы иддиалы* сөзләри гафијә сајылмалыдыр. Чүнки һәр ики сөзүн сон һечасы гурулушча бир-биринә тамам ујғундур. Бурада гафијә сифәтдән јаранмышдыр.

Јар һали-дилими зар билибдир, билирәм,
Дили-зарымда нә ким вар, билибдир, билирәм.

Бу мисраларын ахырында ики сөз *(билибдир, билирәм)* тәкрар олунур ки, бунлар рәдиф адланмалыдыр. Рәдифдән әввәл кәлән сөзләр исә гафијәдир: *зар, вар* сөзләри фе'лдән дүзәлмә гафијәләрдир.

Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!...

Бу мисраларын сонунда бир јох, бир нечә сөз тәкрар олунур *(охутмурам, әл чәкин)*.

Бунларын һамысы рәдиф, бунлардан әввәл кәлән *(әкәр, дәнкәсәр)* гафијә сајылыр.

М. П. Вагифин бир ше'риндә охујуруг:

Севкилим, ләбләрин јагута бәнзәр,
Сәрасәр дишләрин дүрданәдәндир.
Шәкәр дәһаныңдан чыхан сөзләрин
Һәр бири бир гејри хәзанәдәндир.

Бурада икинчи мисра илә дөрдүнчү мисра һәмгафијәдир.

...дүрданәдәндир
...хәзанәдәндир

сөзләри исимдән дүзәлмә гафијәләрдир.

Јалныз Азәрбајчан ше'риндә јох, үмумән Шәрг ше'риндә гафијә системи чох зәнкин вә мүхтәлифдир. Узун әсрләр боју чох ишләнмиш вә гәлиб һалына дүшмүш јекнәсәг гафијәләр вардыр ки, мүасир ше'рдә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмир. *Елләр, селләр, телләр, јелләр* вә *аман, заман, камән* кими гафијәләрин анчаг баш сәси (һәрфи) башгадыр. Сөз исә тамамилә бир-биринин ејнидир. Белә кәлмәләрдән гафијәләр дүзәлтмәк нә гәдәр асан олса да, тә'сир е'тибары илә о гәдәр зәиф олур. Мүхтәлиф сөзләрин мүхтәлиф бирләшмә вә тәнасүбүндән јаранан, охучу үчүн көзләнилмәз олан гафијәләр сөз сәнәтиндә һүнәр вә шаиранә, гүввәтли һесаб олунур.

Һәр китабә ким, ләби-лә'лин һәдисин јазәләр,
Риштеји-чанбирлә зөвг әһли ону ширазәләр.
Шејхләр мејханәдән үз дөндәрәләр мәсчидә,
Битәригәтләр кәрәк ким, доғру јолдан азәләр.
Чакләр көјсүмдә санмын ким ачыбдыр тиғи-ешг,
Көнлүмүн шәһринә меһрин кирмәјә дәрвазәләр.

Биринчи, икинчи, дөрдүнчү вә алтынчы мисралар һәмгафијәдир, анчаг бу гафијәләр мүхтәлиф фе'лләрин мүхтәлиф шәклиндән вә исимдән јаранмышдыр:

јазәләр (јазмаг)
ширазәләр (ширазәләм)
азәләр (азмаг)
дәрвазәләр (дарваза)

Азәрбајчан ше'риндә мисраларын јалныз ахырында јох, ортасында да бә'зән гафијә јарадылыр ки, буна дахили гафијә дејилир:

Аһ, бу мәшрутәни шаһ нечин вермәјир,
Каһ верир, филмәсәл, каһ нечин вермәјир.

Бурада сәтир дахилиндә дә гафијә вардыр. Бу шәкилдә јазылан ше'рләрә ашыглар «гоша јарпаг» дејирләр. Ашағыдакы гошма тамамилә бу системдә гурулмушдур:

Саллан гәләм гашды, јаны јолдашды,
Галмышам аташды, мән башы дашды,
Һуш башымдан чашды, дилим долашды
Көзләрим саташды, бухаға дүшдү.
Атлаздан габалы, белиндә шалы,
Көвһәрдән баһалы, үзүндә халы,
Бахсын ашыг Алы, көрсүн бу һалы,
Әјри телләр ајна габаға дүшдү.

Бүтүн мисраларын һәм ахырында, һәм дә ортасында гафијә вардыр. Бу үсул илә гошма јазылдығы кими ше'рин башга шәкилләри дә јазыла биләр. Ашыг Мәммәдин мәшһур **«Ағрын алым»** адлы мүхәммәси дахили гафијәләрлә јазылмышдыр.

Ај чаван, сәрви-рәван, гөнчә дәһан, ағрын алым,
Ај габах, бир бәри бах, гашы каман, ағрын алым.
Алма јанаг, бүллур бухаг, тути зәбан, ағрын алым.
Ај бивәфа, етмә чәфа, кәтир дәрман, ағрын алым.
Кәл инсафа, сүрәк сәфа һәр бир заман, ағрын алым.

Бурада һәр сәтрин өзүндә ики, ја үч һәмгафијә сөз вар. Мүхәммәсин һәр мисрасындакы гафијәләрдән башга бәнддә олан илк дөрд мисра өз араларында һәмгафијәдир. Ахырынчы (бешинчи) мисра исә башга бәндләрин ахырынчы мисралары илә һәмгафијәдир. Бу шәкилдә ше'р јаратмаг чәтин олса да мусиги, аһәнк, сәлислик чәһәтдән марағлы вә охунағлы олур.

Азәрбајчан ше'риндә гафијә гурулушу мүхтәлиф олдуғу гәдәр дә зәнкиндир. Бүтүн нитг һиссәләриндән гафијә јарандығы кими, ејни шәкилли, мүхтәлиф мә'налы сөзләрдән, даһа доғрусу, чинаслардан да гафијә јараныр. Бу саһәдә ашыг Әләскәрин јаратдығы нүмунәләр мәшһурдур:

Нә әскик дин, нә артыг күл, нә даннан!
Мүханнәтә зәһәр олмур нәдән нан?
Дәрд билмәздән, дил ганмаздан, наданнан,
Нә гандым әзәлдән, нә ганам инди.

Үч әввәлки мисрада ејни шәкилдә тәләффүз олунан гафијә ајры-ајры мә'налардадыр: *«нә даннан»* (данланма), *«нәдән нан»* (нәдән чөрәк), *«наданнан»* (надан адамдан).

Шаир ајры-ајры сөзләри елә кәтирмишдир ки, ифадә ејни шәкилдә ешидилсә дә, мә'на башга-башгадыр.

Шәрәфли күн кәләчәк!
Бизимкидир кәләчәк!

Бурада да гафијә ејни сөздүр *(кәләчәк)*. Анчаг бу, ајры-ајры сөзләрин јанашдырылмасындан јаранан мүрәккәб кәлмә дејил, ејни сөздүр. Бу сөз исә һәм фе'лин кәләчәк заманыны, һәм дә истигбал мәфһумуну билдирир.

Сәһәр-сәһәр сәрчешмәләр башында
Күн кими дағлара јајылан пәри,
Ким ки, мәндән сәнә јаман сөјләсә,
Ја әгрәб дишләсин, ја илан, пәри!

Бу ше'рдә *«јајылан»*, *«ја илан»* чинаслы гафијәләрдир. Биринчиси фе'ли сифәт олдуғу һалда, икинчиси *«ја»* әдаты әлавә олунмуш исимдир:

Пионерин бармағыны ганатсалар,
Бир гыј вуррам, көјдә гушлар ганад салар!

Бурада *«ганатмаг»* сөзүндән, *«ганад салмаг»* мәфһумундан ибарәт чинаслы гафијә јаранмышдыр.

Гафијә гурулушунда бә'зән сөзүн тәләффүз вә јазы шәкли јох, сәдасы, ешидилмәси нәзәрдә тутулур. Мајаковски «ночи» сөзү илә «очен» сөзүнү һәмгафијә етдији кими, Азәрбајчан шаирләри дә јазылыш шәкли башга-башга олан, ешидилмәси исә охшајан ифадәләри дә һәмгафијә едирләр:

Ленин зүлмәт дашыны
Гопардыб гәлпә-гәлпә
Изтираб дәнизиндән
Јол ачды милјон гәлбә.

Ше'рин көзәллијини тә'мин етмәк үчүн онун һиссәләринин камиллијинә дә фикир верилмәлидир.

Ше'рдә гафијә, бә'зиләринин дүшүндүјү кими, анчаг формал, техники хүсусијјәт дејилдир. Бу, бәдии нитгин тә'сири, ритми, аһәнки, һәтта ифадәјә верилән мә'на чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Јалныз ше'рдә, јазылы әдәбијјатда дејил, данышыг дилиндә, шифаһи нүмунәләрдә дә бунун тә'сири бөјүкдүр. Аталар сөзү вә мәсәлләрин ән чох јадда галаны мүгәффа ифадәләрдир:

Јүз күн јараг, бир күн кәрәк,

Шам гызаранда дан јағар,
Дан гызаранда шам јағар.

Ағасы күлүм оланын
Башына күлүм олар!

Классик ше'р нүмунәләринин чохунда гафијә системи мөһкәм вә күчлүдүр. Гафијәјә мисранын мөһкәм бүнөврәси кими бахылмышдыр. Чох ше'рләшмә мәчлисләриндә орижинал гафијә илә ше'р демәк хүсуси һүнәр сајылмышдыр.

Үмумән Шәргдә вә хүсусән классик Азәрбајчан ше'риндә мисраларын чох заман рәдиф илә битмәси дә бунунла бағлыдыр. Гафијәдән сонра кәлән вә тәкрар олунан кәлмә вә ибарә ше'рә хүсуси аһәнк, истигамәт верир:

Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи...
Биздә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи...
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи...

Һәр бәндин сон мисрасында тәкрар олунан бу тәһлили суал охучу зеһнини ајыг-сајыг салмаг үчүн бир чағырышдыр.

Сәнә гурбан олум еј дәфтәри-чүмһуријјәт,
Бу көзәл тохм бизим јердә чочуглар, ја јох?
Истәрәм күркү сатам, горхурам әмма, еј бәхт,
Бах көрах көјдәки анбарда гар вар, ја јох?

Бу рәдиф-суалларын һәрәсиндә бир тә'кид, охучуја хүсуси мүрачиәт вардыр. Бу хитабын мәһз мисра сонуна салынмасы да мә'налы вә мәнтиглидир.

Еләчә дә бир көзәлин вәсфиндә белә тә'кидләри хошлајан М. П. Вагиф һәр бәндин ахырында фикрини белә тәкрарлајыр:

Сәрасәр бир јерә јығылса хублар,
Сәнин бир мујинә тај ола билмәз.
Күнәш тәки шө'лә верәр чамалын,
Белә көзәлликдә ај ола билмәз...

Гашларын тәрзиндә јај ола билмәз...
Һеч кимсәјә белә пај ола билмәз.

Мүасир ше'римиздә дә совет шаирләри классик поезијамызын формасында һәмишә јашајыб кәлән, охучунун рәғбәтини газанан техника, аһәнк хүсусијјәтләринә јарадычы, фәал мүнасибәт бәсләјир, бунлары әсәрин идеја-мәзмуну илә бағлајырлар.

С. Вурғунун маһны кими јајылан «Азәрбајчан» ше'риндә һәр бәндин сон мисрасы «Азәрбајчан, Азәрбајчан!» хитабы илә битир:

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан...

Бөјүк бир кечмишин вардыр
Оғлун, гызын бәхтијардыр...
Азәрбајчан, Азәрбајчан!..

Ше'рин һәр сәтринә мисра, чүт сәтринә исә **б е ј т** дејилир. Гафијәчә бир-биринә бағлы бир нечә мисраја **г и т 'ә** дејилир. Ше'рдә ән көзәл, камил мисраја «шаһ мисра», ән камил бејтә «шаһ бејт» дејилир: бу, маһијјәт е'тибары илә афоризм, јахуд сечмә кәлмәләрдир. Мәсәлән:

Сојуг мәзара да зинәтдир инсан!

Јахуд:

Јохдурса дүнјанын учу-бучағы,
Һәр јердә истидир ана гучағы!

Ше'рин бир нечә мисрадан ибарәт һиссәсинә **б ә н д** дејилир. Бәндин мисралары гафијә гурулушу вә мә'на вәһдәти е'тибары илә бағлы олур. Бә'зән ше'р шәкилләри бәндләрин сајы илә адланыр: мүхәммәс шәклиндә һәр бәнд беш, мүсәддәсдә исә һәр бәнд алты мисрадан ибарәт олур. Бир бәнддә гафијә гурулушу нечәдирсә, башга бәндләрдә дә бу чүр сахланмалыдыр.

Мүасир ше'р шәкилләриндә бәндләр бә'зән һәчмчә вә һәтта гафијә гурулушу е'тибары илә дә ејни олмаја билир. Шаир истәдији јердә, истәдији бәнди гурулушча дәјишдирир. С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нда вә ја Р. Рзанын «Ленин» поемасында елә һиссәләр, епизодлар вар ки, нәинки мә'нача, гурулуш, техника вә гафијә системинә көрә дә бир-бириндән чох фәргләнирләр.

ӘРУЗ ВӘЗНИ

Әруз — әрәбчә عروض-әрәз, әрз сөзүнүн бир нечә мә'насы вар (**кениш јол, булуд, дирәк, мәсафәни көстәрмәк, ен; ше'рдә исә өлчү, мисра вә с.**).

Әруз вәзни классик шаирләримизин чохунда әсас ше'р (нәзм) шәкли кими гәбул едилиб ишләнмишдир. Буна көрә дә бу вәзнә бә'зән «классик вәзн» дејирләр. Сон әсрләрә гәдәр Азәрбајчан, түрк вә фарслар арасында елә мәшһур классик шаир јохдур ки, әруза мүрачиәт етмәсин, һәтта ону үстүн тутмасын. Бу нәзм шәкли әрәбләр арасында јараныб шөһрәт тапмыш, бүтүн мүсәлман шәргинә јајылмышдыр.

Әрузун бир әдәби фәнн һалына кәлмәси һичри тарихин 70-чи илиндә вәфат едән Хәлил ибн-Әһмәдин сајәсиндә олмушдур. Хәлил ибн-Әһмәд әрәб дилинин аһәнкини, мусигисини вә үмумән хүсусијјәтләрини тәдгиг едәрәк өјрәнмиш, бунлара мүвафиг шәкилдә нәзм үсулуну тәнзимә, кенишләндирмәјә чалышмыш, јалныз фе'л кәлмәсиндән кәтүрүлән, мүхтәлиф шәкилләр һалында ишләнән сөзләрдән мүәјјән, сабит гәлибләр јаратмышдыр:

фәүлүн	фаилатүн
фаилүн	мүстәф'илүн
мәфаилүн	мүтәфаилүн...

Мисранын һәчми бу гәлибләрин, јахуд бунлардан бир нечәсинин тәкрары нәтичәсиндә јарадылыр (фәүлүн, фәүлүн, фәүлүн, фәүл...). Азәрбајчан дилиндә бу гәлибләрин һәчминә ујғун олан сөз, ифадәләр тапмаг истәсәк, дејә биләрик:

фәүлүн — а руһум
фаилүн — севкилим
мәфаилүн — а чананым
фаилатүн — назәниним
мүстәфи'лүн — еј дилбәрим...

Бу гәлибләрин һәр биринин мисрадакы тәкрары, сајы һәмин ше'рин вәзнини тә'јин етмиш олур. Мәсәлән, тәбиәти, илин фәсилләрини тәрәннүм едән мәшһур ше'рин (О күн ки, фәсли јаз олур, Кечә-күндүз тараз олур...) бир бејтини әрузун бәһри илә тутушдураг:

О күн ки фәс — ли ја — з олур
|__________| |__________|
мәфаилүн мәфаилүн

Кечә — күндүз — тара — з олур

мәфаилүн мәфаилүн,

Наләдәндир — неј кими а — вазеји еш гим бүлән д

фаилатүн фаилатүн фаилаүтүн фаилүн

Налә тәркин гылмазам неј тәк кәсилсәм бәнд-бәнд.

Бөјүк шаиримиз М. Фүзулинин бу мәшһур гәзәлиндә мисрада 4 кәрә «мәфаилүн» сөзүнүн тәкрары өлчү кими гәбул едилмишдир. Бу өлчү гәзәлин ахырына гәдәр бүтүн мисраларында мүһафизә олунур.

мәфаилүн — мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн

Вәфа һәр ким сәдән ким ис тәдим ондан чәфа көрдүм

Кими ким бивәфа дүнјада көрдүм би- вәфа көрдүм

мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн

Ојлә ширин ләбләрин ашифтә һал ејләр мәни

фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн

Хәлг фәрһади бәла дидә хәјал ејләр мәни.

фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн

Исламијјәтин шәрг өлкәләриндә јајылмасы, әрәб мәдәнијјәти, дили, әдәбијјаты, сөз вә тәркибләринин шөһрәт тапмасы нәтичәсиндә фарслар да әрәб ше'р өлчүсүнү гәбул етдиләр. Анчаг әрузун әрәбләрдәки 19 бәһрини јох, фарс дилинә, аһәнк, мусигисинә даһа ујғун олан бәһрләри—14 бәһри гәбул едиб ишләтдиләр.

Азәрбајчан дилиндә ишләнән әруз да дилимизин тәбиәтинә, аһәнкинә, мусигисинә мүмкүн гәдәр ујғунлашдырылмыш, мүәјјән дәрәчәдә садәләшдирилмишдир.

Сабирин ишләтдији әруз бәһрләри илә даһа гәдимдә ишләнән бәһрләр арасындакы бөјүк фәрги асанлыгла көрмәк олар:

Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фәһлә,
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фәһлә?

Әрузун бәһрләри, нәзмдәки өлчү ваһидләри әрәб дилинә, сөз, ифадә вә тәркибләринә, онларын аһәнк, мусигисинә әсасландығы үчүн Азәрбајчан сөзләринин бә'зән дејилиши вәзнин тәләбинә ујғун олараг тәһриф олунур (ја сүн'и сурәтдә узадылыр, ја гысалдылыр):

Сәмадан бир мәләк һејрәтлә дер инсанлар, инсанлар,
Нәдир бу руји-әрзи гаплајан ал ганлар, инсанлар...

Бу бејтин биринчи мисрасында «дејәр» сөзү вәзнин тәләб вә аһәнкинә көрә «дер» шәклиндә ишләнмишдир.

Јахуд, башга бир мисрада сөзүн вәзн тәләбинә табе едиләрәк узадылдығыны көрүрүк:

Дүнјаjә гәдәм гојдуғумуз олду чинајәт?
Бундан өтүрү тифлә верирләрмиш әзијјәт?

«Әтрү» сөзү «өтүрү» шәклиндә ишләнмишдир.

Үмумијјәтлә, әруз илә јазан, онун бәһрләринә дүрүст риајәт етмәли олан шаирләримиз бә'зән мәчбуријјәт гаршысында доғма сөз, тәркиб, ифадәләримизи тәһриф етмәјә мәчбур олмушлар.

Бүтүн бу вә бу кими көлкәли чәһәтләринә бахмајараг, әруз өлчүсүнүн ше'рдә чох јајылдығыны, шөһрәт тапдығыны, классик шаирләримизин бу үсулдан чох истифадә етдијини демәк лазымдыр.

Бу вәзндә мисралардакы гәлибләрин сајы, тәнасүбүндән башга ше'рин аһәнки, сәсләрин, вурғуларын мусигиси, јаратдығы чазибә гулаға хош кәлир.

Әрузун гүсур, көлкәли чәһәтләрини, кәнардан кәлмә олдуғуну нәзәрә алыб, она мәнфи мүнасибәт бәсләјәнләрә, һәтта ону анчаг кечмиш мирас кими гәбул етмәк истәјәнләрә һагг вермәк лазым дејилдир. Әрузун бир классик вәзн олараг үстүн, фајдалы чәһәтләрини унутмаг, көздән салмаг олмаз. Классик ше'р хәзинәмизин түкәнмәз мирасы әруз илә чох бағлыдыр.

Әруз илә һеча вәзни арасындакы тәнасүбү муғамат илә һазырда јени мусиги арасындакы мүнасибәтә охшатмаг олар. Һәр икисинин тәрәфдар, пәрәстишкарлары вар вә һәр икиси мәдәнијјәтимиздә мәшһур, мәгбулдур. Бунларын бирини «артыг» сајыб арадан чыхармаг чәһди зәрәрли вә әбәсдир.

Һеча илә ән мәһарәтли јазан мәшһур совет шаирләринин чоху јери кәлдикчә әруза мүрачиәт едирләр. С. Вурғун, С. Рүстәм, Ә. Чәмил, Ә. Ваһид вә башгалары әруздан истифадә етмишләр. Һәтта бә'зән мүәјјән мөвзунун, мәтләбин өзү әруз вәзниндән истифадәни шаирдән тәләб едир. Бу чох тәбиидир. Јени мусиги, мүасир нәғмә пәрәстишкары, јери кәләндә муғамата, классик мелодијалара мүрачиәт етдији кими, һеча илә ән садә, сәлис ше'р јазан шаир дә јери кәлдикчә әрузун мә'лум, мәгбул шәкилләринә мүрачиәт едир. Әруз вәзни, мусигиси, аһәнки, әдасы ше'р тәчрүбәмиздә әсрләрдән бәридир ки, јашамыш, јашајыр вә шүбһәсиз, мәһдуд бир даирәдә олса да јашајачагдыр.

Бу, нәзм техникасындакы әлванлығы, мүхтәлифлији, зәнкинлији көстәрир. Кимсәни бу вә ја башга вәзн илә јазмаға мәчбур етмәк мүмкүн олмадығы кими һеч бир јарадычыны әруздан имтина етмәјә чағырмаг да доғру олмаз. Үмумән сәнәтдә вә хүсусән нәзм техникасында фәрди үслуб, шәхси мәһарәт шәртдир, һәр бир гәләм саһиби һансы формада јазмағы зәрури, мүнасиб, асан көрүрсә, о јол илә кедәчәкдир.

Әрузун әрәбләрдә олан бүтүн бәһр вә формалары башга халгларын ше'ринә кечмәмишдир вә кечә дә билмәзди. Ше'р техникасы доғма дилин, ана дилинин зәнкин, әлван, инчә хүсусијјәтләри илә сых бағлыдыр. Шаирин усталыг, һәссаслыг вә мәһарәти бу хүсусијјәтләри диггәтлә һесаба алмағы бачармасындадыр. Шаирләримиз әруз бәһрләрини механики, гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәмишләр, диггәтлә өлчүб-бичмишләр. Әслиндә алты даирәдән вә он доггуз бәһрдән ибарәт олан әрәб әрузунун дөрд даирәси вә он бир бәһри ше'римиздә мүвафиг шәкилләрдә ишләнмишдир:

Даиреји-мө'тәлифә	I	һәзәч	— мәфаилүн (мисрада дөрд дәфә тәкрары)
		рәчәз	— мүстәф'илүн »
		рәмәл	— фаилатүн »
Даиреји-мухтәлифә	II	мүнсәриһ бәһри	— мәфтәилүн фаилат (мисрада ики дәфә тәкрары)
		музаре'	— мәфаилү фаилат »
		мүгтәзиб	— фаилатүн мүфтәилүн »
		Мүчтәсс	— мәфаилүн фәулатүн »
Даиреји-мутәнәввир	III	сәри	— мүфтәилүн-мүфтәилүн фаилат
		гәриб	— мәфаил, мәфаил »
		чәдид	— фәулатүн, фәулатүн, мәфаилүн »
		хәфиф	— фәулатүн, мәфаилүн, фәулатүн »
		мушакил	— фаилат, мәфаил, мәфаил »
Даиреји-мүттәфигә	IV	мүтәгариб	— фәулүн (4 дәфә)
		мүтәдавил	— фаилүн (4 дәфә)

Бәһрин ады	Азәрбајчан ше'риндә ишләнән нөвләринин сајы	Әсас нөвүн тәф'иләләри
Һәзәч бәһри	10 нөвү илә	мәфАИлүн мәфАИлүн мәфАИлүн мәфАИлүн
Рәмәл бәһри	10 нөвү илә	ФАилАтүн ФАилАтүн ФАилАтүн ФАилАт
Рәчәз бәһри	4 нөвү илә	мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн
Мүтәгариб бәһри	4 нөвү илә	Фә'Улүн фә'Улүн Фә'Улүн Фә'Улүн
Музаре бәһри	3 нөвү илә	Мәф'Улү ФАИлАтү мә'фАИлү ФАилүн
Мүнсәриһ бәһри	2 нөвү илә	мүфтә'илүн фАилүн мүфтәилүн фАилүн
Мүчтәсс бәһри	2 нөвү илә	мәфАилүн фәилАтүн мәфАилүн фәилАтүн
Хәфиф бәһри	2 нөвү илә	фАилАтүн мәфАилүн фәилАтүн
Мүтәдарик бәһри	2 нөвү илә	фАилүн фәил фАилүн фәил
Камил бәһри	2 нөвү илә	мүтәфАилүн мүтәфАилүн мүтәфАилүн мүтәфАилүн
Сәри бәһри	1 нөвү илә	мүфтәилүн мүфтәилүн фАилАт

Азәрбајчан ше'ри тарихиндә чох ишләнән һәзәч бәһринин мә'насы хош аваз, үрәјәјатан сәс демәкдир. «Рәмәл» сөзү әрәбчә дәвәнин ләнкәрли јеришиндән, ритм вә аһәнкиндән көтүрүлмүшдүр. Әзәмәт, вүгар ифадә едән рәмәл бәһри бурадан јаранмышдыр. Һабелә ше'римиздә ишләнән әруз бәһрләриндән һәр биринин ајрыча лүғәви мә'насы вардыр.

Рәчәз бәһри изтираб, сүр'әт мә'наларыны ифадә едән «рәчәз» кәлмәси әсасында мејдана кәлмишдир. *Мүтәгариб* (тәгарүб) әрәбчә јахынлыг, *музаре*—охшарлыг, *мүчтәсс*—көкүндән гопармаг, *мүнсәриһ*—ахычы, *хәфиф*—јүнкүл, ојнаг, *сәри*—сүр'әтли, *мүтәдарик*—кәлиб чатан, өзүнү јетирән вә с. демәкдир.

Бу бәһрләрдән һәр бири ше'рдә өз лүғәви, етимоложи мә'насына ујғун олан мә'наларын, һисс-һәјәчанын ифадәсинә хидмәт едир. Јухарыдакы схемдән көрүндүјү кими Азәрбајчан ше'риндә ишләнән бәһрләрдән һәр биринин чох вә ја аз мигдарда нөвләри дә вардыр. Биз исә һәр бәһрин јалныз бир нөвүнә аид мисал вермәклә кифајәтләнирик:

1. Һәзәч бәһри:

мәфАИлүн	мәфАИлүн	мәфАИлүн	мәфАИлүн
Мүжәм сәрчеш Анын чүн бәс	мәләр мәнзил теји-зәнчи	гылан ашүф ри-сејли-си	тә мәчнундур ришк күл-кундур

(М. Фүзули.)

2. Рәмәл бәһри:

фАилАтүн	фАилАтүн	фАилАтүн	фАилүн
Мүбтәлаји- Ејлә бир тәд	дәрди-ешгәм бир ким, бу	әл көтүр мән дәрдә дәрма	дән, тәбиб н олмасын

(*М. Ә. Сабир*)

3. Рәчәз бәһри:

мүстәф'илүн	мүстәф'илүн	мүстәф'илүн	мүстәф'илүн
Тутдум кенә Саги, аман	хош һәнклә дыр дурма вер	мејханәни пејманәни	мејханәни пејманәни

(*Ә. Нәбати*)

4. Мүтәгариб бәһри:

фәУ'лүн	фәУ'лүн	фәУ'лүн	фәУ'лүн
Гочалдым Алынмаз	кедибдир сәвалым	зәмани верилмәз	шәбабым чәвабым

(*Әли Нәзми*)

5. Мүзаре бәһри:

мәф'Улү	фаилАтү	мәфАИлү	фАилүн
Олсајды Бир аһи	мәндәки гәм лә верәрди	Фәрһади-мүб мин Бисүту	тәл адә ну бадә

(*М. Фүзули*)

6. Мүчтәсс бәһри:

мәфАилүн	фәилАтүн	мәфАилүн	фәилүн
Мәнимлә ол Кәтирдиләр	саиди мән мәни анчаг	чәһанә кәл мен анә кәл	мәзидим мәзидим

(*С. Ә. Ширвани*)

7. Мүнсәриһ бәһри:

мүфтәилүн	фАилАт	мүфтәилүн	фАилүн
Әглин азыб Ҹүмлә дәјиш	ај јазыг дирмисән	бошламысан күркүнү пал	карыны тарыны

(*М. Ә. Сабир*)

8. Хәфиф бәһри:

фАилАтүн	мәфАилүн	фәилүн
Јох, јох әсла Ән бөјүк гәһ	сән өлмәдин рәманларын	дирисән бирисән

(*А. Сәһһәт*)

9. Сәри бәһри:

мүфтәилүн	мүфтәилүн	фАилүн
Молла, сәнә Сөјлә, көрүм	ејләјирәм евләним, ев	мәсләһәт ләнмәјим

(*Әли Нәзми*)

10. Мүтәдарик бәһри:

фАилүн	фә'Ул	фАилүн	фә'Ул
Салкилән Та кешиш	мәни ләриз	өз тәри кәлмәсин	гүзә сөзә

(*Лә'ли*)

11. Камил бәһри:

мүтәфАилүн	мүтәфАилүн	мүтәфАилүн	мүтәфАилүн
Ситәмин дашиј Бу әламәти	лә башы сыныг, ләулур мәни	бәдәни шикәс соран олса на	тә Фүзулијәм, мү нишаними

(*М. Фүзули*)

Азәрбајчан поезијасында гәдим заманлардан индијәдәк шаирләримизин јарадычылығында бу бәһрләрин мүхтәлиф шәкилләринә раст кәлмәк олур.

СӘРБӘСТ ВӘЗН

Адындан да көрүндүјү кими, бу вәзн мисраларын һәм һәчми, мисра арасы бөлкү, һәм дә гафијә системи е'тибары илә сәрбәстлијә даһа чох имкан верир. Һеча вә әруз вәзниндә мисралар бә'зән далбадал, бә'зән чарпаз шәкилдә гафијәләндијн һалда сәрбәст ше'рдә гафијәнин јери мисраларда мүәјјән, сабит дејилдир; о бир нечә мисрада далбадал да кәлә биләр, бир нечә мисрадан сонра да. Ше'рин бир мисрасы тәк бир сөздән ибарәт олдуғу һалда сонракы сәтир бир нечә сөздән ибарәт ола биләр. Јә'ни мисраларын һәчми һәр јердә сабит дејил, ше'рин үмуми аһәнкинә табедир. Бурада гафијә дә, мисранын һәчми дә мәзмундан, ритмдән асылыдыр. Мәсәлән, В. Мајаковски «Сол марш» ше'риндә бир һәрби јериши тәсвир едир:

—Кимдир сағ ајағыны атыр?
Сол!
Сол!
Сол!
Сол!

Бу парчанын биринчи мисрасы дөрд, галан мисраларын һәрәси исә бирчә сөздән ибарәтдир. Һеча нөгтеји-нәзәрдән дә мисраларын һеча сајы ејни олмаја биләр.

Сәрбәст вәзндә трибунлуг үчүн имкан олдуғу кими, ше'ри бә'зи рәсми шәртләрдән азад едиб, ону даһа садә, тәбии нитг ифадәси шәклинә салмаг имканы да чохдур.

Ушаглыгда мән, тез-тез,
Јухуда көрәрдим Һиндистаны.
Бир гара фил,
Бир дә чалмасы ағ,
Гара балдырлары чылпаг,
Көзләриндә әсрләрин интизары
Гоча суратиндә.
Илләр кечди, јаша долдум,
Видалашдым чочуглуг аләмијлә
Дүнја да јениләшди, дәјишди.
19 өлкә кәздим;
Һеч биринә јухуда белә
Ајағым дәјмәмишди.
Инди сәфәрим
Һинд өлкәсинәдир.

Р. Рзанын «Сизә кимдән дејим...» ше'риндән кәтирилмиш бу парча, һадисә вә ја тәәссүраты ифадә пријому чәһәтдән чанлы данышыға даһа јахын олдуғу кими, классик ше'рин лабүд шәртиликләриндән дә хејли узагдыр. Бурада шаир тәәссүратыны елә

садә вә сәрбәст јолла верир ки, санки ше'р јазмаг, гафијә јаратмаг истәмир. Һалбуки бу јахшы ше'р нүмунәсидир вә гафијә системи дә вардыр.

С. Вурғун мәшһур «Рапорт» ше'риндә Бакы фәһләсинә хитаб едәрәк, һәјәчанла дејир:

Вур, дедим.
Вур!
Мәним арзум будур,
голларына
јени гүввәләр кәлсин!
Сәнин әлинлә јүксәлсин
Үклү-алыглы кәндимиз,
Кирли, јамаглы кәндимиз!..

Бурада әмәјинин сәчијјәси, кәләчәјә, инкишафа хидмәти тәрәннүм олунур. Шаирин диггәти мисраларын вәзн, гафијә гурулушундан даһа чох јарадычы, јенипәрәст, коллектив әмәјин, сосиалист әмәјинин аһәнкинә, мә'на вә мәзмунуна верилир.

Бунунла бәрабәр ше'рдә гафијәләр (вур, будур, кәлсин, јүксәлсин), һәјәчанлы ифадәләр дә өз тә'сирини бурахыр, ишини көрмүш олур.

Мисраны гырмаг, ону бир вә јахуд бир нечә сөзлә мәһдудлашдырмаг, мүәјјән мисраларын ахырында гафијә јаратмаг шаирин «истәјиндән» асылы дејилдир; бу, фикрин инкишафы илә, аһәнклә, һисс вә һәјәчанла, әһвалатын мәзмуну илә бағлыдыр. Буна көрә дә сәрбәст вәзни асан вәзн һесаб едәнләр һәмишә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыб, формализмә гапылмышлар. Сәрбәст ше'рин Русијада классик нүмунәләрини В. Мајаковски јаратмышдыр. Түрк шаири Назим Һикмәтин ше'рләри дә мәшһурдур. Сонра бу вәзн бүтүн совет халглары поезијасында кениш јајылмышдыр. Азәрбајчан шаирләриндән Сәмәд Вурғун, Рәсул Рза вә О. Сарывәлли, ермәни шаири Чаренс, күрчү шаири К. Леонидзе, өзбәк әдәбијјатында Һәмид Алимчан, Гафур Гулам вә башгалары һәмин вәзндә гијмәтли әсәрләр јазмышлар. Кәнч шаирләрин чохунда сәрбәст ше'рә, бу ше'рин јени техникасына мејл күчлүдүр.

АЗӘРБАЈЧАН ШЕ'РИНИН ЖАНРЛАРЫ

Шифаһи әдәбијјатда лирик әсәрләрин шәкилләри чох вә мүхтәлифдир. Бунлардан ән кениш јајыланы бајатылардар.

Бајаты—дөрд мисрадан ибарәт олан бу лирик нүмунәләр ән чох јајылмыш, шөһрәт тапмыш, түрк дилли халгларын һамысында мә'лум олан, севилән әсәрләрдир. Бајатылар мөвзу е'тибары илә кениш, зәнкин олсалар да инсанын дахили аләмини, гәлб һәјатыны, мүтәәссир бир гәлбин севинч, кәдәр, изтираб, сарсынты, һәјәчанларыны ифадә үчүн ән мүнасиб, мүвафиг ше'р формасы

кими мәшһурдур. Һәчмчә мәһдуд, дөрд мисрадан ибарәт олан бу әсәрин вәзни (7 һечалы) гафијә гурулушу (ааба) үмуми вә сабитдир:

Әзизим улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар,
Бурда бир гәриб өлмүш,
Көј кишнәр, булуд ағлар.

Биринчи, икинчи, дөрдүнчү мисралар һәмгафијә, үчүнчү исә сәрбәстдир.

Мисра дахилиндә бөлкү $3+4=7$, $3+2+2=7$ шәклиндә олур.

Бајатылар чох заман «әзизим», «әзизинәм», «мән ашыг», «еләми» хитаблары илә башланыр. Рәдиф илә гуртарыр (дағлар), чинаслы гафијәләнир (улу дағлар, булуд ағлар)

Әзизинәм күлә наз,
Бүлбүл ејләр күлә наз,
Бу нечә зәманәдир,
Ағлајан чох, күлән аз.

Бајатыларда бир гајда олараг илк бејт—биринчи, икинчи мисралар үмуми, мүчәррәд, әсәрә формал һазырлыг кими көтүрүлүр. Әсас мәзмун, фикир, идеја ахырынчы сәтирләрдә верилир, јекунлашдырылыр:

Әзизинәм вај дәрдим,
Вај дәрманым, вај дәрдим,
Ел күл әкди, күл дәрди,
Мән күл әкдим, вај дәрдим.

Әзизим әсди фәләк,
Сәбрими кәсди фәләк.
Һәр јердә чадыр гурдум,
Тәнабын кәсди фәләк.

Јухарыдакы нүмунәләрдә әсәри јараданын дилиндән ачы-ачы шикајәтләр едилир, рүзкарындан, һәјатындан наразы, бүтүн мәһрумијјәтләрини фәләјә иснад едән бир фәрдин изтираблары дујулур.

«Бајатынын мүәллифи һәгиги мә'нада лирик шаирдир. О әксәријјәтлә өзүнүн дахили варлығыны, өзүнүн шәхси мүнасибәтини кизләтмир, әксинә, даһа да јаныглы вә үрәјинин дәринлијиндән кәлән бир мәфтунлуг һисси илә динләјичини сарсытмаға чалышыр. Севкијә һәср олунмуш бајатыларын чохунда вәфа, һәсрәт вә интизар мотивләри бөјүк бир сәнәткарлыгла тәрәннүм едилир. Үмумән, бајатыларын ән гүввәтли нүмунәләрини севки лирикасы адландырмаг даһа доғру олар. Бурада һәмишә инчә инсан һиссләри дәрин вә сәмими бәдии образлар васитәси илә верилир».[1]

[1] М. Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Азәрнәшр, Бакы. 1958, сәһ. 17 .

Характер лирик нүмунәләр олан бајатыларда севки, вәфа, е'тибар, һичран, шикајәт мотивләри даһа чох вә гүввәтли ифадә олунур. Бир ифадә, чүмләдә бүтүн бир китаб гәдәр мә'налы, тә'сирли һиссләр верилир.

Әзизинәм һәр ајлар,
Һәр улдузлар, һәр ајлар,
Башым чәллад әлиндә,
Дилим сәни һарајлар.

Әзизим нејлим сәнә,
Гонубдур мејлим сәнә.
Мән дөнсәм үзүм дөнсүн
Сән дөнсән нејлим сәнә!

Мәһәббәти, сәдагәт вә е'тибары бундан да гүввәтли нечә ифадә етмәк олар:

Башым чәллад әлиндә,
Дилим сәни һарајлар!

Бу нүмунәләрин чохунда халг идракы, дујан гәлбин һәјәчанлары, мә'нәви һәјатын дәринликләри е'чазкар бир гүдрәт вә формада ифадә олунур. Елә мәчаз, тәсвир, тәрәннүм шәкилләри јарадылыр ки, јазылы әдәбијјатын јүксәк мисалларында да тәсадүф етмәк олмур.

Әзизим өлкә сәндән,
Горхурам јол кәсәндән.
Дағлар гүзејли көнлүм
Әскилмир көлкә сәндән!

Бурада кәдәр, изтираб, һәјәчандан башга, әсил сәнәткар илһамына мәхсус чанлы бир бәдии лөвһә верилмишдир.

Бајатыларда мәзмун, һиссијјат, тәфәккүр зәнкинлији олдуғу кими дил, ифадә, бәдии васитә, фигурлар чәһәтдән дә биткинлик, әлванлыг вардыр. Бәдии лөвһәни, һәјаты сәһнәни, мә'нәвијјаты һәјәчанлы, тәлатүмлү вермәк чәһәтдән дә камиллик, мүхтәсәрлик, кәсәр, гүдрәт ајдын көрүнүр.

Чох тәәссүф ки, индијә гәдәр бу көзәл нүмунәләрин елми тәһлили, тәдгигинә аид там камил бир тәдгигат әсәри јарада билмәмишик. Әдәбијјатшүнасларымызын, хүсусилә шифаһи әдәбијјатла мәшғул олан алимләримизин гаршысында бу вачиб вәзифә бүтүн зәрурәти илә дурур. Чүнки белә бир елми әсәр мүасир, чанлы әдәби тәчрүбәмизә, сәнәткарлыға јијәләнмәк үчүн чалышан јарадычыларымыза—чаван шаирләримизә дә чох фајдалы олар.

Ағы—шифаһи лирик жанрлардан олан ағы (ағлашма) өлчү, гурулуш, форма е'тибары илә бајатылардан аз фәргләнир. Бу да дөрд мисралыг лирик нүмунәдир, бу да садә, чанлы дилдә, мә'нәви аләм илә сых бағлы, јарадычынын гәлб һәјатынын ин'ика-

сы, бу да һисс-һәјәчан үстүнлүјү илә јаранан әсәрдир. Ағыларын мәзмуну, гүссә, матәм, мүсибәт, кәдәр тәрәннүм етмәји онлары бајатыдан ајырыр. Онлара бир нөв елекија маһијјәти верир. Бунунла бәрабәр, ағыларда да сырф фәрди, дәруни тәрәннүмлә јанашы үмуми, ичтимаи, објектив аләмә хас мотивләр дә верилир:

Јасдығым дашым олду,
Ағрыјан башым олду.
Мәнә тәсәлли верән
Ганлы көз јашым олду.

Бурдан бир атды кетди,
Атын ојнатды кетди.
Күн кими шәфәг верди,
Ај кими батды кетди.

Бу парчада вахтсыз өлмүш мәшһур бир икидин һәјаты, фачиәси һаггында тәәссүф, мүтәәссирлик изһар олунур:

Аналар јанар ағлар,
Дәрдини санар ағлар.
Дөнәр көј көјәрчинә,
Јоллара гонар ағлар.

Бурада мүсибәтә дүшмүш бир ананын гәлбиндән гопан аһлар, ағры вә сызылтылар ифадә олунур.

Лајла—бешикбашы—өвлад мәһәббәтини, ушаг һаггында ана нәвазишләрини, гајғыкешлији тәрәннүм едән, баласынын јухусу, истираһәти, бәсләнмәси гајғысына галан ананын гәлб аләмини, сәмими һиссләрини чағыран парчалардыр.

Лај-лај, бешијим лај-лај,
Евим—ешијим лај-лај,
Сән кет ширин јухуја,
Чәким кешијин, лај-лај.

Өлчү, бөлкү, гафијә гурулушу е'тибары илә бајатыја јахын олан бу нүмунәләр мәзмун, материал е'тибары илә һәм дә сәмими, интим һиссијјат чәһәтдән сечилир, бә'зән нәғмә кими сәсләнир, мусиги аһәнки илә дејилир:

Лај-лај дедим јатасан,
Гызыл күлә батасан,
Гызыл күлүн ичиндә,
Ширин јуху тапасан.

Бу парчалар ананын өвлада хидмәт, мәһәббәтини, онун аналыг ифтихары, кәләчәк арзу, хәјалларыны ифадә етдији үчүн охунан нүмунәләрә артырылыр, әлавә едилир. Ајры-ајры сөз, ифадәләр нәгәрат шәклиндә тәкрар олунур.

Гошма—халг арасында ән чох јајылмыш, шөһрәт тапмыш ән гәдим шифаһи ше'р нүмунәләриндән биридир. Гошма, адындан да көрүндүјү кими, ағыздан—синәдән дејилән, гошулан, инсанын үрәк һәјәчанларыны, севкини, мәһәббәти, кәдәр, һичран, изтирабы, һәм ајры-ајры адамлар, һадисәләр, һәм үмуми, ичтимаи, фәлсәфи һиссләр тәрәннүм едән шаиранә лирик нүмунәләрдир. Мөвзусу зәнкин, мүхтәлиф олур, һәчмчә гыса (әсасән үч-беш бәнддән, һәр бәнди дөрд мисрадан ибарәт) олур.

Гошма ичтимаи јерләрдә—мәчлис, шәнлик, јарыш, тој, бајрам јығынчагларында ашыглар тәрәфиндән саз илә, мусиги илә охунан, тәрәннүм олунан, мүәјјән ичтимаи һадисәни әсас мөвзу, објект көтүрән, тәрәннүм едән ше'р формасыдыр. Дастанлар, халг нағылларында әһвалатын, нәср илә сөјләнән һадисәнин ичиндә мүәјјән һәјәчан јериндә (гәсидәләрдә рәчәз олан кими) аһәнк илә верилән лирик парчадыр. Гошма, адындан да көрүндүјү кими, мүәјјән бир објекти тәрәннүм, тә'риф, төвсиф үчүн олан лирик әсәрдир. Бә'зән әһвалат илә бағлы, чох заман мүстәгил әсәр кими дејилир вә јашајыр.

Гошманын тарихи гәдим олдуғу кими, шәкли дә чох мүхтәлифдир, әлвандыр.

Гошма ән чох ашыгларын, хүсусән Ашыг Әләскәрин мүрачиәт етдији форма олса да, классик ше'рдә Вагиф, Закир, Нәбати кими шаирләрдә, совет дөврүндә С. Вурғун, Ә. Чәмил, Ә. Чавад, О. Сарывәлли кими шаирләрдә чох ишләнмиш бә'зи һалларда да бир сыра форма, мәзмун јениликләри илә зәнкинләшмишдир. Ашыг Әләскәрин ашағыдакы севки гошмасына диггәт едәк:

Хәстә көнүл дәрдү гәмдән ајрыды,
Бу күн мәчлисимә бир чан кәлибдир.
Шө'ләси аләми едиб мүнәввәр,
Заһир дејил, өзү пүнһан кәлибдир.

Онун бу кәлмәји көр нәјә бәнзәр,
Нә хана, султана, нә бәјә бәнзәр.
Бир Мисирдән кәлмиш көјнәјә бәнзәр,
Кән'анда Јәгуба дәрман кәлибдир.

Әләскәр дә көрүб чандан усаныб,
Чәмалындан шәмсү гәмәр утаныб,
Нә беһиштдә һури, гылман јараныб,
Нә дүнјаја белә инсан кәлибдир.

Биринчи бәндин 2,4-чү мисралары гафијәләнир. Сонракы бәндләрин илк үч мисрасы өз араларында, ахырынчы (4-чү) мисрасы исә башдакы бәндин 2,4-чү мисралары илә гафијәләнир. Гошмаларда өлчү сабит олараг 11-лик гәбул олунуб, бөлкү ән чох 6 · 5, 5+6, јахуд 4 · 4 3 = 11 шәклиндә көтүрүлүр, мүәјјән рәдиф (кәлибдир) ахырачан сахланыр. Јухарыдакы мисалдан көрүндүјү кими, классик әдәби ән'әнәләрдән, рәвајәтләрдән, әфсанәләрдән (Мисир, Кән'ан, Јәгуб...) истифадә олунур. Гош-

маларда мәһәббәтдән, мәишәтдән башга сырф ичтимаи, сијаси һәјат, дидактики, әхлаги темалар да верилир. Ашыг Әләскәрин «Чыхыбдыр» рәдифи илә битән беш бәндлик мәшһур гошмасында буржуа—мүлкәдар мүһитинин, һаким, имтијазлы даирәләрин сатирик тәнгиди инандырычы верилир:

Aj һәзәрат, кәлин сизә сөјләјим,
Бу дүнјанын хәјанәти чыхыбдыр.
Инсанлар азалыб, мүрвәт көдәлиб,
Газыларын мазарраты чыхыбдыр.

Әлимизи апарыбдыр сәрт ајаз,
Рузумуз олубдур күндән-күнә аз.
Молла шејтан олуб, ахунд шејидбаз,
Мәшәди, кәлбајы лоту чыхыбдыр.

Гочулар, гулдурлар гатар тахырлар,
Фағыр-фүгәраја јан-јан бахырлар.
Кими истәсәләр вуруб јыхырлар
Бешатанын чата-чаты чыхыбдыр.

Пристав, начальник кәләндә кәндә,
Обаны, ојмағы вурурлар бәндә.
Харач үстә чоху дүшдү кәмәндә,
Гамчыда белинин гаты чыхыбдыр!

Ејни илә ичтимаи, әхлаги мәзмунда јазылмыш башга бир гошмада охујуруг:

Бивәфанын, мухәннәсин, накәсин
Доғру сөзүн, дүз илгарын көрмәдим.
Намәрдин дүнјада чох чәкдим бәһсин,
Намусун, гејрәтин, арын көрмәдим.

Гошмаларын «додагдәјмәз», «тәчнис», «чығалы», «гыфылбәнд», «бағлашма» вә саир формалары вардыр. Бу нүмунәләрдә темаја әсәрин мәзмун, мәтләбинә мүнасиб материал верилсә дә, гошма жанрынын заһири формал тәләбләри сахланыр.

«Додагдәјмәз» формасы, адындан да көрүндүјү кими, елә гурулур ки, орада м, в, б, п... кими һәрфләр ишләнмир.

Ел јериди, јалгыз галдын сәһрада,
Чәк әстәрин[1], чал чығыны[2] чата-чат
Һәрчајылар сәни салды ирağа
Һәсрәт әлин јар әлинә чата-чат.

Гурбанинин ашағыдакы гошмасы көзәлә мүрачиәт кими јазылмыш, һәм Салатынын вәсфи, һәм дә она олан гајғы ифадә олунмушдур:

---

[1] *Әстәр*—гатыр
[2] *Чатығ*—јүк.

Саллана-саллана кедән Салатын,
Кәл белә салланма, сөз дәјәр сәнә.
Ал-јашыл кејиниб дурма гаршыда,
Јајын бәднәзәрдән, көз дәјәр сәнә!

Кетмә, кетмә, көрүм кимин јарысан,
Һансы бәхтәвәрин вәфадарысан.
Көлкәдә бәсләнмиш гүзеј гарысан,
Сәһәрин јелләри тез дәјәр сәнә...

Кәрајлы да әсасән мәһәббәт, ја тә'риф мәзмунунда јазылыр, бу да гошма кими ашыгларын чох мүрачиәт етдији формадыр. Гошманын өлчүсү 11-ликдирсә, бурада даһа ојнаг, шәнлик, шадлыг сүжетләринә даһа мүнасиб өлчү—8-лик кәтүрүлүр.

Көзәл, сәнә мә'лум олсун,
Алышмышам, јанырам мән.
Ала көзләрин көрәндә,
Чанымдан усанырам мән.

Һансы дағын маралысан,
Һајыф биздән аралысан.
Сән дә јардан јаралысан,
Дурушундан ганырам мән.

Кәрајлылар да гошма кими дастанларда, севки нағыллары кими ири һәчмли, сүжетли әсәрләрдә чох истифадә олунур. Бунларын да гафијә гурулушу гошма кимидир. Бүтүн сонракы бәндләр башда кәтүрүлән гафијә илә бағланыр:

——— а
——— а
——— а
——— б

Тәчнисләр—чинаслар әсасында гурулан гошмалардыр. Тәбиидир ки, бунларда мәзмундан чох формаја, мүәјјән, мүнасиб сөзләрин тапылыб ишләдилмәсинә чох фикир верилир.

Кәлди јаз ајлары, һәсрәт чәкир хак,
Дејир нејсан кәлә а јаға-јаға.
Лә'нәт шејтана де, шәр ишдән әл чәк,
Шејтан сәни салар ајағ-ајаға.

Сәјјад дәрјаларда алар чәнк әлә.
Һәсрәт чәкәр чискин кәлә, чән кәлә.
Әзрајыл синәни чәкәр чәнкәлә,
Тәссал сарар сәни аj аға, аға...

Ашыг Әләскәрин гошмалары, хүсусән чинаслары, тәчнисләри шифаһи әдәбијјатда, үмумән ашыглар арасында мәшһурдур. Онун јаратдыгларына чох ашыглар классик нүмунә кими бахыр, өз устадларына миннәтдарлыгла һөрмәт едирләр.

■

Азәрбајчан јазылы әдәбијјатында ән гәдим вә ән күчлү нүмунә ше'р олмушдур. Мин илә јахын бир тарихә малик олан ше'рин чох мухтәлиф, чох әлван жанрлары вардыр. Бу жанрларын һәм классик, һәм дә мүасир әдәбијјатда олан нүмунәләрини мухтәсәр дә олса, нәзәрдән кечирәк.

Гәзәл. Классик ше'рин ән мәшһур, ән биткин шәкли гәзәлдир. Гәзәл беш, једди, доггуз бејтдән ибарәт олуб, әсасән ашиганә мәзмуна маликдир. Ашигин мәһәббәти, бу јолда фәдакарлығы, чәкдији чәфалар, бундан алдығы јүксәк зөвг вә ләззәт, һичран дәрди, вүсал сәадәти, мә'шугәдән шикајәтләр, јалварышлар, изтираблар гәзәлин мәзмунуну тәшкил едир. Анчаг бу, һеч дә о демәк дејил ки, ичтимаи характер дашыјан гәзәлләр јазылмамышдыр. Классик шаирләрдә, хүсусән сон дөврләрдә фәлсәфи мәзмунлу гәзәлләр чох олмушдур. Бу ше'рин фарсларда бөјүк устады Хачә Һафиз сајылырса, Азәрбајчан әдәбијјатында ән көркәмли јери Фүзули тутур. Фүзули өзүнү, һәр шејдән әввәл, мәһәббәт шаири адландырараг, гәзәли башга жанрлардан үстүн тутмушдур. Шаирин ән бөјүк, ән әзиз гәһрәманлары — Гејс дә, Лејли дә өз үрәк чырпынтыларыны гәзәл васитәси илә әкс етдирмишләр.

Фүзули диванынын мүгәддимәсиндә гәзәл ән бөјүк һүнәр вә ән јүксәк ше'р сајылыр:

Гәзәлдир сәфабәхши-әһли нәзәр,
Гәзәлдир күли-бустани-һүнәр...
Гәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола,
Охумаг да, јазмаг да асан ола.

Бөјүк шаирин бу мүлаһизәләриндә ше'рин јалныз техника вә гурулуш мәсәләләри јох, даһа мүһүм бир мәсәлә, гәзәлин вахты илә халг арасында чох јајылмасы мәсәләси нәзәрдә тутулур.

Мә'лум олдуғу үзрә «дүнјәви» ше'р, мусиги, рәсм вә башга јарадычылыг саһәләри ислам дининдә гадаған иди. Буна бахмајараг, Фүзули дедији кими, мәчлисләрдә гәзәл динләмәк мәгбул бир иш иди. Чүнки бурада башга рәсми ше'р шәкилләриндә (гәсидә, мәдһијјә, мәрсијә) олдуғу кими тәнтәнә, мәрасим әламәти јох иди.

Гәзәл, лирик жанр нүмунәси олараг, ағыздан-ағыза јајылыб шөһрәт тапырды. Чох заман мусиги илә охунурду. Шүбһә јохдур ки, кечмишдә бир чох гәзәлләрин өзүнәмәхсус мусигиси, һавасы олмушдур. Биздә нот олмадығындан, һәмин мусиги һавалары мүһафизә едилмәмишдир. Инди дә ашыглар, бә'зи Шәрг өлкәләриндә (Һиндистан, Әфганыстан) шаирләр ше'ри аваз илә, маһны кими охујурлар.

Гәзәлин биринчи бејти һәмгафијә, бүтүн сонракы бејтләрин илк мисрасы сәрбәст, икинчи мисрасы башдакы мәтл'ә бејтлә һәмгафијә олур. Бир гајда олараг гәзәлләрин ахырынчы бејтиндә шаир өз тәхәллүсүнү јад едир:

Һүснүн олдугча фүзун, ешг әһли артыг зар олур,
Һүсн нә мигдар олурса, ешг ол мигдар олур.
Чәннәт үчүн мән' едән ашигләри дидардән,
Билмәмиш ким, чәннәти ашигләрин дидар олур...
Ешг севдасына сәрф ејләр Фүзули өмрүнү,
Билмәзәм бу хаби-гәфләтдән һачан бидар олур.

Гәзәл жанры Фүзулидән сонра узун мүддәт әдәбијјатда мүһүм јер тутса да, Фүзулидә олдуғу сәвијјәјә чатмамышдыр. Инди совет әдәбијјатында бу жанр тамамилә мөвгејини јени, лирик ше'рләрлә әвәз етмишдир. Ара-сыра гәзәл јазан олса да, шаирләримиз буну ше'римизин инкишаф сәвијјәсиндән чох ашағыда дуран кечмиш бир жанр сајырлар.

Гәсидә дә классик ше'рдә мүһүм јер тутан бир шәкилдир. Өлчү вә гафијәсини дәјишмәјән, 30 мисрадан бөјүк олан мәнзумәләрә гәсидә дејилир. Әсасән тәнтәнәли, дәбдәбәли жанр олуб, илаһи мәтләбләрин, «мүгәддәс»ләрин, јүксәк шәхсијјәтләрин, һөкмдарларын тә'рифини верән, бир нөв вәсф стилиндә јазылан әсәрдир.

Кечмиш поетика китабларында гәсидәнин һәчмини минимум отуз бир, максимум дохсан бир бејт көстәрирләр. Беш јүз бејтә гәдәр гәсидә јазанлар да олмушдур. Мөвзусуна көрә гәсидәләри м и н а ч а т, н ә ' т, м ә д һ и ј ј ә, м ә р с и ј ә вә саирә-дејә ајырырлар.

Гәсидәдә мәтләб бирдән-бирә башланмыр. Әввәлчә «кириш» һалында, тәбиәт, мәһәббәт, әхлаг, фәлсәфи нәсиһәт руһунда бир һиссә верилир ки, буна к и р и з к а һ дејилир. Гәсидәнин мәтлә гафијәси ахыра гәдәр бүтүн бејтләрдә мүһафизә олунур:

Фәләк һәр дөврдә бир фејзи-һикмәт ашкар ејләр,
Тәгалиби-зәман, изһари-сүн'и кирдикар ејләр.

Гәрадан ағы фәрг етмәз бу рәмзин билмәјән дәһрин,
Ки, ничүн кәһ наһари лејлү кәһ лејли наһар ејләр.

Бу гәсидә отуз бејтдән ибарәтдир. Фүзули өз тәхәллүсүнү адәтин хилафына олараг ахырынчы бејтдә јох, әсәрин орталарындакы (22-чи) бејтдә јазмышдыр.

Әрузун һәзәч бәһриндә (мәфаилүн-мәфаилүн-мәфаилүн-мәфаилүн) јазылмыш бу гәсидәнин аһәнкиндәки тәнтәнә, әзәмәт, хитаб стили ајдындыр ки, әсәрин мәзмуну илә бағлыдыр. Чүнки гәсидә бир рүтбә саһибинин мәдһи, тә'рифнамәси кими јазылмышдыр.

М и н а ч а т өзү дә гәсидәдир. Сырф дини характер дашыјыр, аллаһдан, јарадылышдан вә илаһи еһкамлардан бәһс едир.

Н ә ' т пејғәмбәрин тә'рифинә, м ә д һ и ј ј ә падшаһларын, ја башга рүтбәли шәхсләрин тә'рифинә һәср олунан гәсидәдир.

Ф ә х р и ј ј ә исә шаирин өзү һаггында јаздығы, бир нөв шәхси мәзмун дашыјан әсәрдир. Шаирләрин чоху бурада өзләри һаггында тә'рифли сөзләр дејирсә, бә'зиләри өз јарадычылыг принсипләрини, сәнәтә, ше'рә мүнасибәтләрини ифадә едирләр.

М ә р с и ј ә д ә гәсидә шәклиндә јазылан, лакин мәзмун е'тибары илә кәдәрли, һөрмәтли, ја мүгәддәс бир шәхс һаггында мүсибәтнамәдән ибарәт ше'рдир. Сон әсрә гәдәр әдәбијјатымызда дәбдә иди. Рачи, Сәрраф, Дилсуз, Пүргәм кими шаирләрин әсас јарадычылығы мәрсијәдән ибарәт олмушдур. Һәтта Гумры (Дәр-

бәнди) кими исте'дадлы шаир гәләм гүдрәтини әсасән мәрсијәји-имам Һүсејнин шәһадәтинә—Кәрбәла мүсибәтинин тәсвир, тәрәннүмүнә һәср етмишдир.

Тәркиб-бәнд — мөвзу вә вәзн е'тибары илә бир олуб, мүхтәлиф гафијә системли бир нечә бәнддән ибарәт ше'рдир. Һәр бәнд 10—12 мисрадан ибарәтдир. Бәндин сонунда бир финал бејти верилир ки, һәмин бејтин гафијәләри сонракы бәндләрин финал бејтиндә дә тәкрар едилир.

Тәрчи-бәнддә дә мөвзуча бир-биринә бағлы мүхтәлиф бәндләри көрүрүк. Анчаг бурада биринчи бәндин (гит'әнин) финал бејти сонракы гит'әләрин һамысында тәкрар олунур. Фүзулинин ашағыдакы тәрчи-бәнди мәшһурдур:

Мән кимәм?—Бир бикәсү бичарәву биханиман,
Талејим ашүфтә, игбалым никүн, бәхтим јаман,
Һәмли әшкимдән зәмин мәмлү, үнүмдән асиман,
Аһү наләм навәки пејвәстә, хәм гәддим кәман.
Тири-аһим бихәта, тә'сири-наләм бикуман.
Мүттәсил гәмханеји-синәмдә јүз гәм миһман.
Ганда бир гәм итсә, мәндән истәсинләр, мән зәман,
Јох мәнә гејди-бәлаву дами-мөһнәтдән аман.
Чыхмады көнлүмдән әндуһү гәмү мөһнәт һәман,
Еј мәним чаным сәнү көнлүм сәнинлә шадиман
Сәнсиз олман ајры мөһнәтдән, бәладән бир заман,
Әл'аман һичран бәлаву мөһнәтиндән, әл'аман!

Көрүндүјү кими, бу бәнд 6 бејтдән ибарәтдир вә сонунчу бејт финал бејти адландырылыр. Сонра кәлән һәр һиссәнин ахырында ејни бејт: «Сәнсиз олман ајры мөһнәтдән...» ејни илә тәкрар олунур.

Фүзулинин бу тәрчи-бәнди бүтүнлүкдә алты һиссәдән, һәр һиссә алты мүгәффа бејтдән ибарәтдир. Бурада гафијәләнмә мисра ашыры дејил, башдан-башадыр. Һиссәләрин һәр бири ајры-ајры гафијә системиндә олса да, сонунчу бејт һәр јердә тәкрар олараг, әсәрин һиссәләрини бир-биринә бағлајыр. Бу, јалныз шәкил, заһири чәһәтдән дејил, мәзмунча да беләдир. Әсәрин һиссәләри мәзмунча бир-биринә елә мөһкәм бағлыдыр ки, финал бејтинин тәкрары һисс олунмур, үмумән ше'рин, ајрылыгда исә һәр бәндин ичтимаи, бәдии мәнтигиндән доған сонлуг кими сәсләнир.

Мәснәви шәкли дә классик шәрг ше'риндә мәшһурдур. Һәр бејти өз арасында һәмгафијә вә һәчмчә гәзәлдән бөјүк олан, бә'зән лап бөјүк әһвалат, һадисәләри тәсвир едән ше'р шәклинә дејилир. Бу шәкил даһа чох Моллаји Руминин (XIII әср) ады илә бағлыдыр. Мәснәвинин үстүнлүјү орасындадыр ки, техника вә хүсусән гафијә чәһәтдән шаири мәһдуд етмир. Һәр бир фикри ифадә үчүн ше'рин әввәлиндәки гафијә шәртиндән асылы олмајараг, истәнилән гафијә сечилә билир. Буна көрә дә истәр фарс, истәр Азәрбајчан классик әдәбијјатында чох поемалар, тәмсилләр, мәнзум һекајәләр, рәвајәт вә тарихчәләр бу шәкилдә јазылмышдыр.

Мүрәббе' (дөрдлүк), адындан да көрүндүјү кими, һәр бәнди дөрд мисрадан ибарәт олан ше'рдир. Адәтән, биринчи бәндин дөрд мисрасы һәмгафијә олур, галан бәндләрин илк үч мисрасы өз араларында, ахырынчы мисрасы исә башдакы бәнд илә һәмгафијә олур. Азәрбајчан классик ше'риндә, еләчә дә мүасир ше'рдә бу шәкил чох ишләнмиш вә ишләнмәкдәдир. Елә шаир тапылмаз ки, бу шәкилдән истифадә етмәсин. Һәм мәтләби, һәм дә мусигинин сәлислијини горумаг, һиссәләр арасында асан рабитә јаратмаг үчүн бу шәкил мәгбулдур. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә Мәчнунун дилиндән дејилән ашағыдакы мүрәббе' мәшһурдур:

Гејр илә һәр дәм нәдир сејри-күлүстан етдијин?
Бәзм уруб, хәлвәт гылыб, јүз лүтфү еһсан етдијин?
Әһд бүнјадын мүрүввәтдирми виран етдијин!?
Ганы, еј залим, бизимлә әһдү пејман етдијин!?

Ләһзә-ләһзә мүддәиләр пәндини куш ејләдин,
Ганә-ганә гејр чами-шөвгүнү нуш ејләдин,
Варә-варә әһдү пејмани фәрамуш ејләдин,
Ганы, еј залим, бизимлә әһдү пејман етдијин!?

Һәр бәндин сон мисрасынын мәһз тәкрар олунмасы шәрт дејилдир. Мүмкүндүр ки, мүрәббе'нин ајры бәндләринин сон мисралары башдакы бәнд илә јалныз һәмгафијә олсун. Һәмчинин мүмкүндүр ки, һәр бәнддә гафијәләнмә чүт-чүт апарылсын.

Ингилаби-сатирик ше'римизин бөјүк устады М. Ә. Сабир классик шәкилләрин чохундан јарадычы үсул илә истифадә етмишдир. Мә'лумдур ки, классик ше'р нүмунәләриндә мүрәббе' шәкли әсасән лирик, мәһәббәт темасында, ја башга мәзмунда, тәрәннүм маһијјәтиндә олур. Сабирин јаратдығы ше'рләрдә сатирик мәзмун әсас көтүрүлүр, әсәрин гурулуш, шәкил хүсусијјәтләри дә тәнгиди күлүшү күчләндирир.

«Ағлашма» адланан ашағыдакы мүрәббе'дә хәсис, вичдансыз бир варлынын заманәдән шикајәти, хејријјә ишләриндән икраһы сатирик үслуб илә көзәл верилмишдир:

Нә рәвадыр әғнијалар баха ач галанә, јарәб!?
Бу нә сөз ки, ач галанә олуна ианә, јарәб!?
Чыха чаны ач галанын көзүнүн бәбәкләриндән,
Кедиб ишләсин, газансын әлинин әмәкләриндән.
Нәдир әғнијајә хејри оларын јемәкләриндән
Јемәјиб ачындан өлсә, даһа хош бәһанә, јарәб!..
Бу гәзетчиләр дејилми ки салыб бизи бәлајә,
Елә бир иш олмамыш һеј верилир сәда-сәдајә,
Ки, кәрәк көмәк олунсун, фүгәраји-биновајә,
Елә пулду көндәрилсин ојана-бујанә, јарәб!?

Мүхәммәс (бешлик) һәр бәнди беш мисрадан ибарәт олан вә һәр бәндин сон мисрасы вә ја бејти башдакы бәндин сон мисра-

лары илә һәмгафијә олан ше'рә дејилир. Бу шәкил классик әдәбијјатда чох јајылмышдыр. Фүзулинин ашағыдакы мүхәммәси алты бәнддән ибарәтдир вә бүтүн бәндләрин сон мисрасы тәкрар олунур. Белә мүхәммәсләрә тәкрари — мүтәкәррир ады верилир.

Ваj, јүз мин ваj ким, дилдардән ајрылмышам,
Фитнә чешмү саһиру хунхардән ајрылмышам,
Бүлбүли-шуридәјәм, күлзардән ајрылмышам,
Кимсә билмәз ким, нә нисбәт јардән ајрылмышам.
Бир гәдишүмшаду күлрүхсардән ајрылмышам.

Бу ахырынчы мисра бүтүн бәндләрдә тәкрар олунур.

Классик ше'р шәкли олан мүхәммәс бизим ше'римиздә чох дәјишмәләрә мә'руз галмышдыр. Шаирләр беш мисранын бә'зән үчүнү бир, икисини бир, дөрдүнү бир, ахырынчыны бир, бә'зән дә бешини һәмгафијә етмишләр. Вагифдә, Сабирдә, Һадидә вә башга шаирләрдә бу шәклин чүрбәчүр нүмунәләринә раст кәлмәк олар. Сабир бу шәкилдә јаздығы сатирик ше'рләрин чохуна әввәл башдан бир мәтлә' бејти верир. Галан бәндләрин һамысыны беш мисра едир вә һәр бәндин ахырында башдакы бејтин гафијәсини вә сон мисрасыны тәкрар едир. Ахырынчы бәнди даһа сәрбәст шәкилдә, һәм дә беш јох, даһа чох мисрадан (6, 8) ибарәт гурур. «Гафгазлылар», «Марш» ше'рләри белә бир гурулушда јазылмышдыр.

Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш,
Башлајырыг гызмаға јај кәлмәмиш,
Сөз веририк инди, бир ај кәлмәмиш
Аста гачыб дүртүлүрүк халвәтә!
Ким нә дејир биздә олан гејрәтә?!

Көрүндүјү кими, бурада бәндин дөрд јох, үч әввәлки мисрасы һәмгафијәдир. Ахырынчы бејт исә башдакы илә һәмгафијәдир вә сонунчу мисра садәчә тәкрардыр.

Классик мүхәммәсләрин чоху ашиганә мөвзуда јазылырдыса, Сабир вә мүасир шаирләр бу шәкилдә сырф ичтимаи-сијаси ше'рләр, сатиралар да јаратмышлар. М. Ә. Сабирин мәшһур «Охутмурам, әл чәкин!» мүхәммәсиндән мисал кәтирәк:

Ушаг мәнимдир баба, дәхли нәдир сизләрә,
Ким сизи гәјјум едиб, һөкм едәсиз бизләрә?
Јатмарам әсла белә динә дәјән сөзләрә!
Бир кәрә ган, мүхтәсәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!

Мүсәддәс (алтылыг) — дә гәдим ше'р шәклидир. Адындан да көрүндүјү кими, һәр бәнди алты мисрадан ибарәт олан ше'рдир. Классик шәкилләрдә бу ше'рин илк дөрд мисрасы бир, сон ики мисрасы да бир гафијәләнир. Бә'зән дә илк беш мисра бир, сон мисра бүтүн башга бәндләрин сон мисрасы илә гафијәләнир. Сабир бу ше'р шәклинә дә сәрбәст јанашараг, мүхтәлиф нүмунә-

ләр јаратмышдыр. Руһаниләрә гаршы јаздығы мәшһур «Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди» адлы ше'ри алтылыгдыр. Шаир бурада шәклин чәрчивәсини позараг башдан бир «кириш» — мәтлә' бејти верир, сонракы бәндләри алты-алты гурур:

Бизләр идик халгын инандыглары,
Пири-һидајәт — дејә гандыглары,
Нур көрүрләрди гаранлыглары,
Биздә иди чүмлә газандыглары.
Ким бизә пул вермәсә бәднам иди.
Ах! Нечә кеф чәкмәли әјјам иди!

Сон мисра бүтүн бәндләрдә тәкрар вә һәм дә әсәрин башындакы бәндин бешинчи мисрасы илә һәмгафијә олур. Классик ше'рдә анчаг мисраларын сајы илә мүхәммәс вә ја мүсәддәсдән фәргләнән, һәр бәнди једдилик (мүсәббе), сәккизлик (мүсәммән), һәтта онлуг (мүәшшәр) шәкилләр дә вардыр. Классик ше'рдә тәхмис (бешләмә), тәсдис (алтылама) кими ше'р шәкилләри дә мөвчуддур. Бурада вахты илә адлы-санлы шаирләр тәрәфиндән сөјләнмиш бир шаһ бејт алыныр, она әлавәләр едиләрәк, бешлик вә ја алтылыг шәкли јарадылыр. Әлавә олунан бејтин гафијәси биринчи бәндин бүтүн мисраларында, башга бәндләрин исә ахырынчы бејтләриндә сахланыр:

Та чүнун рәхтин кејиб, дутдум фәна, мүлкин вәтән,
Әһли-тәчридәм, гәбул етмәм гәбаву пирәһән.
Һәр гәбаву пирәһән кејсәм мисали-гөнчә мән,
Кәр сәнинчүн гылмасам чак, еј бути-назикбәдән,
Корум олсун ол гәба, әјнимдә пирәһән кәфән...

Фүзули Һәбибинин бу ше'рини тәхмис етмишдир. Ахырынчы бејтә габагдан үч мисра әлавә етмишдир. Бүтүн башга бәндләр дә беләчә әлавәләрлә јарадылыр. Бурада јалныз шәкил, гафијә јох, һәм дә мәзмун вә бәдии мәнтиг мәсәләсинин нәзәрдә тутулмасы мүһүм шәртдир. Әсәр елә јарадылмалыдыр ки, әлавәләр «әсил»дән, орижиналдан сечилмәсин. Әлавәләр орижиналын мә'на вә мәзмуну илә елә гајнајыб гарышсын, бәдии имтизач әмәлә кәтирсин ки, охучу ики шаирин ајры-ајры ше'рләриндән «гурашдырылмыш» бир әсәр јох, ваһид вә камил бир әсәр охудуғуну дүшүнсүн. Буна көрә дә тәхмис вә ја тәгдис јаратмаг һәр һансы бир шаир үчүн орижинал ше'р јазмагдан чәтин олур. Чүнки бурада шаирин илһам, јарадычылыг аһәнки истигамәтиндән башга, әввәлки шаирдән алынан мисал, нүмунәнин шәкил вә мәзмун хүсусијјәтләри, бунларын јаранан јени әсәр илә һамаһәнк, бәдии вәһдәтдә верилмәси мүһүм шәртдир.

Мүасир ше'римиз һәм идеја-мәзмун, һәм дә техника, шәкил, гурулуш чәһәтчә чох инкишаф етмишдир. Классик ше'рдә раст кәлдијимиз тәрәгги, инкишаф үчүн бир манеәјә чеврилмиш олан

шәкли нормалар чохдан гырылыб атылмышдыр (әлифба системи илә гафијә јаратмаг, мүәммалы ифадәләр, гыфылбәндләр јаратмаг, дини мөвзулар, һәрфләрин сајындан мә'на, тарих чыхармаг вә саирә).

Инди ше'римиздә әсас өлчү һеча өлчүсү олмагла бәрабәр, әруздан вә сәрбәст вәзндән дә истифадә олунур.

Сәрбәст ше'рин ән јахшы нүмунәләрини верән, һәмишә, һәр јердә форманы мәзмуна, әсәрин идеја-мүндәрәчәсинә табе тутан бөјүк сәнәткар Владимир Мајаковскинин ше'рләриндә һисс-һәјәчан, кәсәрли сөз, кәлам гүввәти, мусиги тәмтәрағы, бир һөкм, бир әзәмәт дујулмагдадыр. Сөзүн вә сәтрин бир һәјәчан ифадә етмәси, фикрин, һиссин афоризмлә дејилмәси бурада илк плана чәкилир. Бу хүсусијјәтләри Р. Рза лирикасында да көрүрүк:

Том гарадыр
Анасынын көзү кими,
Гапгарадыр
атасы да өзү кими.
Бир балача бачысы вар,
о да гара!
Томун рәнки хош кәлмәјир
Америкада ағалара.
Том охумаг истәјирди.
Ағлар ону гојмадылар.
Америкада бу гајда вар.
Анасыны вәрәм тутду
бир ил габаг,
Өлдү гамыш дахмачыгда
һәзин-һәзин ағлајараг...

Бурада һәм мисраларын гурулушу, һәм гафијә системи сәрбәст верилмишдир. Анчаг чошгун фикир, һадисә, инсан һаггында кәсәрли сөз вә ифадәләр биринчи плана чәкилмишдир.

Мүасир ше'рин шәкилләри дә чох дәјишмиш вә инкишаф етмишдир. Лирик ше'р шәкилләри камилләшмәклә бәрабәр, кејфијјәтчә чох дәјишмишдир. Сәзәг лирикасында шәхси, фәрди, интим дујғулар јох, ичтимаи-сијаси фикирләр, һиссләр, вәтәндашлыг мотивләри илк плана кечмишдир. Осман Сарывәлли «Кәтир оғлум, кәтир!» ше'риндә кәнддәки оғлуна мүрачиәтлә белә нәсиһәт едир:

Көмүрдән алмаз чәк, јарпагдан ипәк
Дашдан көһәр чыхар, булуддан шимшәк;
Кәтир илдырымын мәғрур сәсини,
Гумру булагларын зүмзүмәсини.
Зәмиләрдән сүнбүл, бағчалардан бар,
Дәрәләрдән вүс'әт, дағлардан вүгар.
Өзүнлә чичәкли, күллү јаз кәтир,
Бир ашыг маһнысы, бир дә саз кәтир!
Кәтир, јолларына мүнтәзирәм мән,
Кәтир, бу фүрсәти вермә әлиндән.
Ана јурдумузун нәји вар, кәтир,
Мәһәббәт, сәдагәт, е'тибар кәтир!..

Мәснәви тәрзиндә јазылмыш бу лирик ше'рдә јенилик һисси, ичтимаи мәзмун, вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик дујғулары башлыча кејфијјәтдир. Буна ујғун олараг ше'рин техникасы, ифадә системи дә сәмими, үрәк чырпынтысы илә һәмаһәнк, камил вә биткиндир.

Һимн (марш) мүасир әдәбијјатда ичтимаи-сијаси лириканын, вәтәндашлыг ше'ринин ән характер нүмунәсидир. Бу жанр гәдим јунанларда тә'риф, төвсиф, бир нөв гәсидә характериндә олан дини, рәсми маһны иди. Инди исә дөвләтин гүдрәтини, јахуд синфи бирлији тәрәннүм едән күчлү ичтимаи-фәлсәфи маһны кими мәшһурдур. Франсызларда Марселјоза, Совет Иттифагында Дөвләт һимни, Бејнәлмиләл маршы бу характердә, јүксәк сијаси мәфкурәви ше'рләрдир.

Галх, еј лә'нәтлә дамғаланмыш
Ач вә чылпаг мәзлум дүнја.
Зүлмә гаршы вичданлар јанмыш,
Аловланмыш ганлы дә'ва...

Бејнәлмиләл маршы һаглы олараг, бүтүн дүнјада фәһлә синфинин мүбаризә вә азадлыг маһнысы кими танынмышдыр. Һәчмчә балача олан бу ше'рдә фәһлә синфинин мөһкәм бирлији, кәләчәк арзулары, мүбаризә руһу, дөнмәз, мәтин ирадәси, бүтүн зәһмәткешләрә олан аловлу чағырышы көзәл ифадә олунмушдур.

Маршын мәтни илә мусигиси үзви бир вәһдәт тәшкил едир. Тәнтәнәли, издиһамлы јығынчагларда, чыхышларда вә мүбаризә сәһнәләриндә бу маршы коммунистләрин ән мәшһур шүары кими охујур, һәтта бир-биринин дилләрини билмәјән фәһләләр бу васитә илә данышыр, мә'нәви бирлик, һәмрә'јликләрини ифадә едирләр.

Совет Иттифагынын дөвләт һимни, ајры-ајры совет республикаларынын өз милли һимнләри дә белә әсәрләрдәндир.

Лирик ше'рин һәм мөвзу даирәси, һәм шәкил вә техника хүсусијјәтләри чох дәјишмиш, инкишаф етмишдир. Инди јүксәк мәдәни, зәнкин һәјатымызда елә бир мәсәлә, мәтләб, ичтимаи һадисә јохдур ки, бу вә ја башга дәрәчәдә ше'рдә, лирик ше'рдә экс едилмәмиш олсун. Совет адамынын мә'нәви аләми јүксәк вә јени олдуғу гәдәр индики лирика шәкилләри вә нөвләри дә әлван, зәнкиндир.

Әмәк, рәшадәт, һүнәр, фәдакарлыг, вәтән, халг севкиси, јени һәјат, аилә, достлуг, сәдагәт вә саирә мүасир ше'рдә мүхтәлиф лирик шәкилләрдә дәрин вә зәнкин һиссләрлә тәрәннүм олунур.

Совет лирикасынын мәзмун вә мүндәричәсиндә көрдүјүмүз мүһүм кејфијјәт вә јениликләрин шәкли хүсусијјәтләрә дә тә'сир бағышладығыны, көһнә нормалары ашыб, сәрбәстлик, вүс'әт кәсб етдијини көрүрүк. С. Вурғунун «Тарла нәғмәси» дөрд бәнддән ибарәтдир. Биринчи вә ахырынчы бәнд алты мисрадан, орта ики бәндин һәрәси исә беш мисрадан ибарәтдир. Биринчи бәндин дөрд

әввәлки сәтри мисраашыры, ахырынчы бејт мәснәви үсулу илә, орта бәндләр исә мүхәммәс үсулу илә (үч бир, ики бир) гафијәләнир:

Үфүгләр гызарыб, күләндә сәһәр,
Бүлбүл өпә-өпә ојатсын күлү.
Чирмәјиб голуну гызлар, кәлинләр,
Јығсын гучағына сары сүнбүлү.
Торпаға дүшмәсин һавајы бир дән,
Чөрәк бол оларса, басылмаз вәтән!

Муған сәһралары бир тамашадыр,
Буғда зәмиләри гоша-гошадыр,
Һәр инсан оғлуну чөрәк јашадыр,
Бол тахыл бечәрсә, ана јурдумуз,
Түфәнки бәрк тутар Гызыл Ордумуз.

Классик ше'рин мүхәммәс (бешлик) шәклиндән истифадә едән шаирләримиз бу шәклин өзүнү еһкам кими котүрмәмиш—техника чәһәтдән һәмин шәкли камилләшдирмиш, јениләшдирмишләр.

Сәмәд Вурғунун лирик ше'рләриндә, һәтта гошма шәклиндә мисраашыры гафијәләмә хүсусијјәти чох олдуғу кими, бешликләрдә мисра тәкрары (тәкрири) да марағлы вә јени бир хүсусијјәтдир. Шаир һәр бәнддә бир мисраны тәкрар едир. Амма бу тәкрар, тәкрар кими јох, бәндин мәнтиги давамы вә инкишафы кими сәсләнир, фикрин, һиссин, даһа гүввәтлә ифадәсинә сәбәб олур. Бунун үчүн бәндин мәзмуну елә гурулур ки, тәкрар олунан мисра мәтләбә бир нөв јекун вуран тәбии финал кими сәсләнир. «Ушаг бағчасы» ше'риндән бир нечә бәнди мисал алаг:

Јенә дә ал кејиб гызарыр көјләр,
Әсир сәрин-сәрин дәниз күләји.
Ачыр көзләрини јухудан сәһәр
Хошдур тәбиәтин фикри, диләји,
Әсир сәрин-сәрин дәниз күләји.

Сујун саһилиндә бир бағчачыг вар,
Чичәкли, јарпаглы, сармашыглыдыр.
Гуш кими дил ачмыш бурда ушаглар.
Бу бағча нә гәдәр јарашыглыдыр.
Чичәкли, јарпаглы, сармашыглыдыр.

Бурадакы тәкрарлар һәр бәндә әлавә јамаг кими јох, бәдии мәнтигин тәбии давамы, чанланан мәнзәрәнин даһа мөһкәм, даһа тә'кидли тәсвири кими нәзәрә чарпыр.

Совет әдәбијјатында һәм мөвзу, һәм мәзмун, һәм дә бәдии дәјәр, кәсәр е'тибары илә фикирләрә, зеһинләрә тә'сир едән лирика һәјатымызын һәр саһәсинә фәаллыгла мүдахилә етмәкдәдир, елә бир мәтбуат органы, ичтимаи јығынчаг мәчлиси јохдур ки, сағлам сијаси, ичтимаи, дәруни лирика орада сәсләнмәсин.

Лирик ше'рләрин мөвзусу мүхтәлиф олдуғу, һәјатымызын, инкишафымызын, демәк олар, бүтүн мүһүм саһәләринә тохунулдуғу кими, шәкилләри, гурулушу, өлчү, гафијә системи дә мүхтәлифдир.

Инди лирика јалныз фәрдин дахили аләминә, мәһәббәт вә кәдәринә дејил, ичтимаи һәјатын, аилә-мәишәтин бүтүн саһәләринә аид олан бир ше'р шәкли, жанры олмушдур. Шаир Бәхтијар Ваһабзадә диалог шәклиндә јаздығы «Ата вә оғул» ше'риндә өвлад мәһәббәтини вә бу мәһәббәтин күчүнү чох орижинал вә ајдын бир сүжетдә ифадә етмишдир. Ше'рин техникасы, гурулушу да мәзмуну, мәфкурәси гәдәр садә вә ајдындыр:

—Оғул, даһа бәсдир, аз јор өзүнү,
Јардығын одунлар көрәр он күнү.
—Ај ата, кәлирәм, сән кеч ичәри.
—Он дәфә демишәм бајагдан бәри.
Ата чох јалварды, оғул «јох» деди.
Дедији сөзүндән кери дөнмәди.
Бирдән евә кечди ата бу ара,
Гучағында ушаг; чыхды бајыра.
Буну көрән кими оғул бозарды,
Гәзәб гығылчымы үзүнү сарды..,
Ата күлүмсүнүб сөјләди:—Нәдән
Бәлә горујурсан ушағыны сән?
Мәним ушағымсан, бәс ахы сән дә!..

Он бирлик өлчүсүндә, мәснәви тәрзиндә јазылмыш бу ше'р һәм өвлад мәһәббәтини тәрәннүм едән сағлам лирика, һәм дә садә вә тәбии гурулмуш мәнзум һекајә тә'сири бағышлајыр.

Поема. Мүасир ше'рдә чох раст кәлдијимиз бир жанр да поемадыр. Поема әслиндә гәһрәманнамәдир. Надир шәхсијјәтин вә ја надир бир һадисәнин јүксәк пафос илә тәрәннүмүнә һәср олунан поеманын әдәбијјат тарихи бојунча мүхтәлиф нүмунәләри олмушдур. Инди поема даһа чох јазылыр. Демәк олар ки, мәнзум әсәрләрин һәчмчә ән бөјүјү вә ән чох дәбдә оланы поемадыр. Бу жанрын бир сыра сәчијјәви хүсусијјәтләри вә нүмунәләри һаггында чох јазылмыш вә јенә дә јазылмагдадыр. Поемалары лирик, епик, драматик—дејә бир нечә јерә бөлүрләр. Мәзмун е'тибары илә надир шәхсин, гәһрәманын, мүстәсна вә мүсбәт бир һадисәнин тәрәннүмү шәртдирсә, шәкил е'тибары илә мәнзум јазылмасы вачибдир. Пушкинин, Мајаковскинин, Вурғунун бир сыра поемалары вардыр ки, жанрын әсас хүсусијјәтләрини бу нүмунәләрдә көрмәк олар.

Лирик поемаларда, адындан да мә'лум олдуғу үзрә, тәрәннүм, лирик сәһнәләр, гәһрәманын дахили аләми, сарсынтылары, изтираблары, дујғу, дүшүнчәләри, дәрин һәјати һиссләри үстүндүр. Бурада инкишаф етдирилән әһвалат јох, сәчијјәви вә биткин епизодлар олур (С. Вурғунун «Бәсти», Рәсул Рзанын «Ленин» поемалары кими).

Епик поемаларда исə əhвалат, инкишаф етдирилəн бир сүжет вардыр. Бүтүн сүжет бојунча, гəhрəманын вə ја гəhрəманларын талеји излəнир, башга епик əсəрлəрдə олдуғу кими, тəсвир олунур, көстəрилир.

Анчаг поема нəзм илə, ше'р илə јазылдығы кими, епизодлар, тəсвир вə хасијјəтнамəлəрдə дə белə бир мүхтəсəрлијə, јығчамлыға риајəт олунур.

Поема нə гəдəр кениш əhатəли, нə гəдəр «епик» олур-олсун, həр hалда ше'р шəклидир, мəнзум əсəрдир, афоризмлəрдəн мəhрум ола билмəз. Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы», Сəмəд Вурғунун «Муған», «Комсомол поемасы» белə əсəрлəрдəндир.

Реалист поема мүасир əдəбијјатымызда анчаг ингилабдан сонра инкишаф етмишдир. Ч. Чаббарлынын əфсанəви мөвзуда јаздығы «Гыз галасы»ндан сонра, санки «буз сынандан сонра» бирдəн-бирə, ахын hалында халис мүасир, əсил реалист поемалар јаранмаға башламышдыр.

Маhијјəт е'тибары илə мəнзум роман шəклинə даhа јахын олан, həтта бу жанрын јалныз Шəргдə дејил, бүтүн дүнјада əн парлаг нүмунəлəриндəн сајылан Низами дастанларындан («Хосров вə Ширин», «Једди көзəл», «Искəндəрнамə»), епик əсəрлəрдəн (Фүзулинин «Лејли вə Мəчнун», «Һəфт чам») сонра нечə əср епик əдəби формаларын јаранмадығыны, јарана билмəдијини көрүрүк. XVII—XIX əсрлəрдə, həтта XX əсрин ингилаба гəдəрки он иллəриндə дə ше'р тарихимиздə лириканын бүтүн шəкиллəринин мүхтəлиф сəвијјəли дə олса, нүмунəлəри, həтта көркəмли нүмунəлəри јарандығы hалда, əhатəли, күчлү, бəлли-башлы бир поема јаранмамышдыр. Поема мүасир, камил бир жанр олараг, əслиндə совет дөврүнүн мəhсулу кими алына билəр.

Совет шаирлəри сонракы иллəрдə бу көзəл вə бөјүк əдəби шəкиллəрдəн даhа чанлы, даhа мүасир, даhа вачиб мөвзуларда истифадə етдилəр.

20—30-чу иллəрдə бүтүн совет республикаларынын əдəбијјатларында олдуғу кими, Азəрбајчан əдəбијјатында да поема жанры сүр'əтлə инкишафа башлады.

Бунун бир сыра ичтимаи-тарихи сəбəблəри вардыр. Һəр шејдəн əввəл мүасир, азад, ингилаби həјат чошгун бир илhамла јазан кəнч совет шаирлəринə поема үчүн зəнкин материал верирди. Азадлыг əлдə етмиш, өз талејинин ағасы олмуш халгларын поезијасында гəhрəманлыг поемалары јаранмаға башламаја билмəзди. Икинчи тəрəфдəн, охучунун тəлəби, үмуми мəдəни јүксəлиш, мəтбуат, нəшријјат шəбəкəсинин артмасы həјəчанлы hадисəлəри мүəјјəн həјати сүжетлəрдə ифадə зəрурəтини јаратды. Бүтүн бунларла бəрабəр совет шаирлəринин өз тəрчүмеји-hалы, шəхси мүшаhидəлəри, бə'зилəринин шəхсəн иштирак етдији ингилаби hадисəлəри ифадə арзусу вə мејлини дə нəзəрə алмамаг олмаз. Илк совет поемаларынын чохунда биографик сəhнəлəрин күчлү олдуғу бир həгигəтдир.

Ше'римизин инкишафында мүhүм хидмəтлəри олан халг шаири Сəмəд Вурғун јарадычылығынын илк дөврлəриндəн лирика илə јанашы епик əсəрлəрин мүəллифи кими дə таныңды. Онун биринчи бөјүк поемасы «Комсомол» јаранмаға башладығы күнлəрдəн е'тибарəн охучулар арасында рəғбəт вə hөрмəтлə гаршыланды. 25 илдəн артыг бир дөврдə шаири мəшғул едəн бу мараглы əсəр, натамам бир шəкилдə дə олса, анчаг Сəмəдин вəфатындан сонра нəшр едилмишдир. Јалныз Сəмəд Вурғунун бөјүк ше'р əсəри, јалныз комсомолун гəhрəман мүбаризəсини əкс етдирəн əсəр олмагдан башга бу, илк совет поемаларындан бири вə бəлкə дə əн əhəмијјəтлисиолмаг е'тибары илə дə диггəтə, хүсуси тəдгиг-тəhлилə лајигдир.

■

С. Вурғун «Комсомол поемасы»ны 30-чу иллəрин башланғычындан та өмрүнүн ахырына гəдəр узун бир мүддəт əрзиндə јазмышдыр. Анчаг гуртара билмəмишдир. Өмрүнүн ахырларында бу əсəрдəн хүсуси həвəс вə həсрəтлə данышыр, бүтүн гүввəсини топлајыб гəhрəманларынын талејини баша вурмаг арзусуну ифадə едəрди.

Əслиндə шаир бу əсəри өз кəнчлик дөврүнүн, Азəрбајчанда комсомол тəшкилатынын јаранмасы иллəринин парлаг бир хатирəси кими башламышды. Тез бир заманда да ону битирмəк нијјəтиндə иди. Чох тəəссүф ки, шаирин бу нијјəти ичра олуна билмəди. Отузунчу иллəрин орталарында, Вурғун јарадычылығы парламаға башладығы бир заманда бир-биринин далынча күнүн елə јени, зəрури, тə'хирəсалынмаз мүhүм мəсəлə, мөвзу вə мəтлəблəри шаири мəшғул етди ки, бу бөјүк əсəр үзəриндə ардычыл, мүнтəзəм сурəтдə ишлəмəјə имкан галмады. Араја чох əсəрлəр, јени-јени јарадычылыг планлары дахил олду. Буна бахмајараг «Комсомол поемасы»нын гəhрəманлары, онларын мараглы талеји heч бир заман С. Вурғуну тəрк етмəмишди вə шаир həр мүнасиб вахтда онлары хатырлар, өзүнүн əн ширин ушаглыг, кəнчлик күнлəриндəн сөhбəт кедирмиш кими, бу хатирəдəн хүсуси həзз аларды. Һəмин чəhəт хүсусилə шаирин јахын мүасирлəри, комсомолун од-алов ичиндə јаранма, мүəјјəнлəшмə, бој атма вə мүбаризə күнлəринин шаhиди олан јолдашлары үчүн тамамилə ајдын иди. Вурғун, əсəриндə комсомола мəхсус јалныз тəшкилати фəалијјəти јох, үмумəн Вəтəнимизин кəнчлијини, həјатымызын јенилијини, нəслимизин сəадəт јолларыны көстəрмəк истəјирди. Вурғун өзү дə фикрəн, мə'нəн, бүтүн варлығы илə бу мүбариз вə бөјүк тəшкилатын габагчыл үзвлəриндəн иди. О, кəнчлијинин илк күнлəриндəн коммунист чаванлар сырасында тəрбијə алмышды. Буна көрə дə шаирин комсомол мөвзусунда јаздығы бөјүк мəнзум епопејаја чох тəлəбкар јанашмасы тəбии иди.

Синиф мүбаризәси һәмин илләрдә өлкәнин һәр јериндә, бүтүн халгларын варлы вә јохсул тәбәгәләри арасында, «вәтәндаш мүһарибәси» шәклиндә кедирди. Бу мүбаризәнин истигамәти, маһијјәти ејни, анчаг шәкли, хүсусијјәти, јерли колорити башга-башга иди ки, Сәмәдин поемасында да бу, тамамилә сечилирди. «Мәсчидә ит бағланмасы» сәһнәси јадымыздадыр. Бу «ингилабчылығы», «динә гаршы мүбаризәси илә» Мир Паша куја комсомола сәдагәтини, фәдакарлығыны көстәрмәк истәјирди. Бу һадисә јалныз бир шүурсуз кәнчи јох, о заманкы кәнчләрин чохунун фикир дајазлығыны ифадә едирди, мүбаризәдә бә'зән нечә сәһв вә күлүнч васитәләрә әл атылдығыны көстәрирди. Әсәрдә Мир Пашанын, ја Ахундун адыны, Бәхтијарын адыны дәјишсән дә бәдии лөвһә әсла өз рәнкини дәјишмир. Охучу дәрһал һарадан вә һансы дөврүн һансы мүбаризәсиндән сөһбәт кетдијини анлајыр. Поеманын «Саһилдә» парчасындан ашағыдакы сәтирләри охујаг:

Күрүн гумсал саһилиндә
гашларыны чатараг,
Гамчысыны дөјүр суја
һиддәтиндән Кәрај бәј.
Үч ајдыр ки, мешәләрин
арасында јатараг,
Әл үзмүшдүр «вәтәниндән»,
«милләтиндән» Кәрај бәј.
—Нәдән мәним габағымдан
артыглары јејәнләр,
Көһнә-кәшкүл палтарымы
өз әјнинә кејәнләр,
Инди мәнә ағ олсунлар...
ханиманым дағылыр.
Гызылјелин инәкләрим
јад әлләрдә сағылыр...
Күрүн саһилиндә вар әски бир көј,
Үстүндә һәр заман чылпаг олур көј.
Салаһлы кәндидир бу кәндин ады,
Һәр јердә саһилә сөјкәнир арды.
Далғалар гудуруб дашдығы заман,
Саһилә ән јахын евләри һаман,
Көкүндән гопарыб алыр гојнуна.
Одур ки, ән көһнә замандан она,
Дејирләр «гапалы, ганлы Күр чајы».
Кечидләр гарышыр һәр апрел ајы,
Бир ахшам күнәшин батдығы заман,
Сизин билдијиниз Кәрај бәј һаман,
Галын бир мешәнин арасында тәк,
Ағачдан-ағача көз кәздирәрәк,
Күрүн саһилиндә кәлиб дајанды,
Көзләри һирсиндән алышыб јанды.
Онун хатириндән кечди дојунча,
Һәмин бу мешәдә саһил бојунча,
Бир заман күкрәјиб ат ојнатдығы,
Турача, кәклијә түфәнк атдығы...

Бу лөвһә һаранын мәнзәрәсидир? Азәрбајчан кәндинин, мәһз бизим кәндин! «Гамчысыны далғалара дөјән» кимдир? Азәр-

бајчан мүлкәдары, мәһз бизим мүлкәдардыр. Бу сәһнәдә синфи мүбаризәнин мәзмун, мә'насындан башга, јерли һәјат вә колорит дә өз парлаг ифадәсини тапмышдыр.

«Мәним габағымдан артыг јејәнләр, көһнә палтарымы кејәнләр...» Зәһмәткешләрә, јохсул кәндли вә муздурлара белә бахыш вә мүнасибәт мәһз Кәрај бәј кими бир мүлкәдара хасдыр. Бу сөзләр доғрудан да анчаг онун ағзындан чыха биләрди... «Гызылјелин инәкләр» һәсрәти илә онун көзү доғрудан да белә гыза биләрди. «Јад әлләрдә сағылан» һејванларынын дәрди бәји мәһз белә гудузлашдыра биләрди. Һәгиги, чанлы, дәрин реалист тәсвир, адамларын дахили аләмини ачмаг е'тибары илә бу сәһнә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә»ки тәсвириндән һеч дә кери галмаз. Орада Саламов, Ағамов кими Бакы милјончуларынын характери нечә парлаг чыхыбса, бурада да мүлкәдар Кәрај бәј бүтүн маһијјәти вә хүсусијјәти илә чанландырылыбдыр. Бизим јолумуз Газах, Товуз рајонларына дүшәндә аз галырыг кәндлиләрдән сорушаг: «Топал Кәрај бәј бурада өлдүрүлмәјиб?», «Гачаглар даһа һансыдыр?». Чүнки поемада биз һадисә вә мүбаризәләрин јалныз рәсми, тарихи-ичтимаи чәһәтләрини дејил, һәм дә јерли, мәһәлли, «милли», «ән'әнәви» рәнк, әламәт вә хүсусијјәтләрини көрүрүк. Јалныз дәрин вә зәнкин үмумиләшдирмәләрин јох, һәм дә инандырычы, тәбии, бәдии фәрдиләшдирмәнин шаһиди олуруг. Бунсуз исә, јә'ни үмумиләшдирмә вә фәрдиләшдирмә вәһдәти, аһәнкдарлығы, һәгигәти олмадан һеч бир бәдии әсәр јашаја билмәз!

Поеманын бир хүсусијјәти дә будур ки, чәбһәләрин мүбаризәси схематикчәсинә һәрби, сијаси вә ја тәшкилати мә'нада әввәлчәдән өлчүлүб-бичилмиш, һәмин дөврә аид јазылан бир сыра әсәрләрдә «ән'әнәјә» чеврилмиш бир шәкилдә дејил, спесифик чәһәтләри илә верилмишдир. Охучу досту да, дүшмәни дә мүәјјән «тәсадүфи» бир һадисә илә бирдән-бирә танıјыр; гыш ахшамы јола чыхан, Дикдаша кедән кәнчләр көзләнилмәдән бандит дәстәси илә гаршылашырлар. Атышма башланыр. Нијаз бәј өлүр. Кәрај бәј јараланыр, үрәјиндә бөјүк вә романтик арзулар олан Шаһсувар севкилиси Күлчамалын һәсрәти илә «өмүрлә видалашыр».

Бәхтијарын апарычы ролу, Чәлалын јолдашлыг вәзифәси, Кәрај бәјин нечә горхулу бир дүшмән олмасы, үрәји бөјүк идеалларла чырпынан, бөјүк кәләчәјә дәрин бир инам бәсләјән Шаһсувар кими кәнчләрин мүбаризәсиндәки һәрарәт вә сәмимијјәт елә илк сәһифәләрдән охучуну тутур вә бир ан да олса тәрк етмир.

Поема үмуми мөвзусу е'тибары илә вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә кәнчләрин, хүсусән комсомолчу кәнчләрин мүбаризәсинә һәср олунмушдур.

Анчаг әсәрдә верилән мүбаризәнин мәзмун вә мә'насы даһа кенишдир. Мүәллиф јалныз чәбһә мүбаризәләрини јох, јалныз

кәнчләрин һәјатыны јох, јалныз Совет һөкумәти уғрундакы вурушмалары јох, даһа кениш, даһа мүрәккәб, даһа зәнкин бир мә'нәви аләми, мүрәккәб характерләр аләмини әһатә едир. Даһа доғрусу, бу поема «үч варлыг» һаггында јазылмыш бир әсәрдир. Бурада биз ајры-ајры лөвһәләр вә тәсәввүрлә дә олса, һәм ачы кечмиши, һәм кешмәкешли индини, һәм дә парлаг вә бөјүк кәләчәји көрүрүк; һәм кениш ичтимаи аләми, һәм дә гәһрәманларын мә'нәви һәјатыны, гәлб чырпынтыларыны, мәһәббәт дујғуларыны көрүрүк. Тәбии ки, шаир бизи бир сыра мараглы, чанлы сурәтләрлә таныш етсә дә, илһам фәнәринин ишығыны һәр јерә ејни гүввәтлә салмыр. Поеманын мәркәзи сималарындан, һәм дә илк ингилаб илләринин мә'сум гурбанларындан олан романтик гыз Һумај вә онун мараглы, накам, нискилли талеји шаири даһа чох мәшғул етмишдир. Һумај елә бир гыздыр ки, «дан јеринин ағардығыны»—кәләчәји көрүр, тарихин һәрәкәт вә истигамәтини мүәјјән гәдәр сәтһи дә олса дәрк едир, ишыглы гүввәләрин архасынча кетмәк истәјир. Анчаг онун вәзијјәти чәтин вә зиддијјәтлидир. О, һәрәкәтләриндә там сәрбәст ола билмир. Һумај дүшүнчәли, гајғылы олдуғу гәдәр дә сәмими, садә вә садәлөвһдүр; тәчрүбәсиздир, аиләјә, ханимана даһа чох бағлыдыр. Шаир бу мә'сум гызын симасында бизим «әсрин кениш аддымладығы» күнләрдә јетишән, һәлә лазымынча силаһланмамыш, ичтимаи-ингилаби тәрбијә көрмәмиш, мәншәји илә көһнә дүнјаја бағлы олан кәнчләрин характер һәјат јолуну чанландырыр.

Вурғунун ше'ри јалныз һиссин, һәјәчанын дејил, һәм дә фикрин, дүшүнчәнин зәнкинлији илә күчлүдүр. Гәһрәманларын кечирдији сәркүзәштләри шаир бир тәсадүф кими јох, һәјатын ганунилији, мүнасибәтләрин лабүд нәтичәси кими верир. О, Чәлал илә Һумајын саф мәһәббәтини, «илк көрүшүн» шаиранә тә'сирини тәрәннүм едәркән гызғын, ејни заманда, сағлам мүһакимәләр јүрүдүр, охучусу илә көнүл сөһбәтиндән өзүнү сахлаја билмир:

Еј көнүл бешији бөјүк мәһәббәт,
Сәнин дә гәдрини билмәјәнләр вар.
Варлығы даш кими, кәсәк кими сәрт,
Бир инсан ешгилә күлмәјәнләр вар.
Нә чохдур көрдүјүн гоча дүнјада,
Сөз вериб, сөз алыб, сөз унуданлар.
Көрәсән вичданы салырмы јада,
Ешгин мә'насыны учуз тутанлар?
Вармы севмәјәнин бир истигбалы,
Һәјат да сәрсәмин үстүнә күләр.
Күн кечәр, ағарар сачы-саггалы.
Чөлдә гурд-гуш кими јувасыз өләр.
Бөјүк јаранмышдыр әзәлдән инсан,
Мәһәббәт адланыр ширин не'мәти.
Ешгин мејвәсидир һәр јени дастан,
Дујанлар јарадыр ше'ри, сәнәти!..

Ким дејә биләр ки, бу дүшүнчә вә мүһакимәләр артыгдыр. Ким дејә биләр ки, бунлар мәтләбдән кәнардыр. Әксинә, бу фикирләр кәнчләрин севки дастанына зәнкин, бөјүк мә'на верир, шәхси мәһәббәти бөјүк бәшәри бир һисс кими ганадландырыр, јүксәлдир. Шаир көтүрдүјү һадисәләр даирәси вә чәрчивәсиндә гысылыб галмыр. Ганадланан илһам, јүксәк һиссләрин түғјаны ону даһа јүксәк аләмә галдырыр, бөјүк фикирлә мәшғул едир. Бунларсыз әсил инсан ады вә лајагәти јохдур.

«Комсомол поемасы»на «тарихи» әсәр кими баханлар чох сәһв едирләр. Чүнки бу әсәр тамамилә мүасир бир әсәрдир. Бурадакы һәјат вә гәһрәманлар өз шәрәфли дөврүнү һәлә дә јашајыр. Партијанын рәһбәрлији илә комсомолчу нәслин Совет һөкумәти, совет варлығы вә мүнасибәтләри уғрунда апардығы мүбаризәләрин һәрарәти һәлә дә сојумамышдыр вә узун илләр сојумајачагдыр. Вурғунун әсәриндә гојдуғу әсас мөвзу вә мәтләб хошбәхт сабаһ уғрунда кедән бу күнкү мүбаризәләрдир! Мәһз буна көрә дә бу әсәр јалныз Вурғун үчүн јох, мүәјјән дәрәчәдә бүтүн совет ше'римиз үчүн програм әсәри сајыла биләр вә сајылмалыдыр.

Анчаг азадлыг сәһнәләринин, јени һәјат, јени дүнја лөвһәләринин тәсвириндә гадынын илк планда вә габарыг көстәрилмәси хүсусилә бизим һәјатда, бир өлкәдә ки, әсрләр боју инсанлыг һүгугундан мәһрум олан, адам јеринә гојулмајан гадын бирдәнбирә зүлмдән хилас олур, чадрасыны атыб ишыглы дүнјаја чыхыр — белә бир һадисә тәбии ки, ингилаби бир әдәбијјатда өз ин'икасыны тапмаја билмәзди вә доғрудан да тапды. Нәинки ин'икасыны тапды, һәлә бир нөв нүмунә кими дә көрүрүк. Әдәбијјатымызда илк дөврләрдә јарадылмыш олан јени инсанларын, азадлыға чыхан гәһрәманларын силсиләси көстәриләрсә, гадынларын биринчи јерләрдә дурачағы шүбһәсиздир.

Вурғунун поемасы чохпланлы, чохчәһәтли вә чохсүжетли, башга сөзлә десәк, чохшахәли бир әсәрдир. Бурада ичтимаи-сијаси һадисәләр, һәрби-ингилаби һадисәләр, мәишәт лөвһәләри вә нәһајәт, парлаг, лирик, ашиганә сәһнәләр вардыр.

ЕПИК НӨВ

Әдәби нөвләрин икинчи мүһүм саһәси епик әсәрләрдән ибарәтдир. Епик әсәрләрин—шифаһи әдәбијјатда раст кәлдијимиз шәкилләри епос, әсатир, әфсанә, нағыл, ләтифә, тәмсил, мәсәл, аталар сөзү, тапмача, јанылтмач вә саирәдир.

Е п о с—лүғәти мә'насында *«сөз»* демәкдир. Бу сөз харичи аләмә илк көз ачан һәјат, тәбиәт, каинат һаггында инсанын илк бакир тәсәввүрүдүр.

Бир сыра әдәбијјатчылар лириканынмы, јахуд епосунму гәдим, илкин олдуғу һаггында мүбаһисә апарырлар.

Лирикада дахили аләмин габарыг, ашкар көрүнмәси, субјектин әјанилији үстүндүрсә, епосда инсаны әһатә едән мүһит, вар-

лыг, тәбиәт, каинат бариз көрүнүр. Диггәт мә'нәви аләмә, фәрдин әһвали-руһиjjәсинә jох, харичи аләмә чеврилир.

Аjдын олур ки, инсан һәjата көз ачанда, варлыг илә гаршылашанда епик тәсәввүр саһиби олур. Өз дахили һисс-һәjәчанлары jох, көрдүjү, дәрк етмәк истәдиjи објектив аләм илә үзләшир. Бу аләмә мәфтун олур.

Ибтидаи инсан, тәбиәт, каинат, варлыг һаггында авам, мәһдуд тәсәввүр саһиби олан инсан, өзүнү әһатә едән һадисәләри билмир, онларын гаршысында валеһ олур, һеjранлыг нәтичәсиндә онлары фөвгәл'адә бир шеj, өзүнә һаким гүввә кими тәсәввүр едир, онлары илаһиләшдирир, өзүнү онларын әсири, ачизи кими дүшүнүр. Дин, дини тәсәввүр, мөвһумат да әслиндә бу заман, бурадан доғур.

Тәбиәт гүввәләринин әслини, маһиjјәтини билмәjән, коркорана онлара сәчдә етмәjә мәчбур олан инсан бүтүн харичи аләми өзү үчүн илаһи, һаким гүввә кими гәбул едир.

Әсатир дә бурадан jараныр. Аллаһын инсанлары jох, «инсанларын аллаһы jаратдығы» һаггындакы мүдрик кәлам да бурадан реал бир һәгигәт кими меjдана чыхыр.

Әсатир вә әфсанәләрин һамысынын көкү бурадан, инсанын тәбиәт, варлыг гаршысындакы ачизлик, авамлыг, мәфтунлуғундан әмәлә кәлир. К. Марксын дедиjи кими, бәшәриjјәт һәлә «ушаг» олдуғу заман jунан чәмиjјәтиндә белә әсатир кениш jаjылмыш, дүнjакөрүшү кими гәбул олунмушдур.

Халг арасында jаjылан, бир е'тигад кими гәбул олунан, дини көрүшләрә рәвач верән амилләрдән бири дә һәмин бу әфсанәләрдир. Ағ дивин, «биздән jеjләр»ин сағ вә сол чиjнимиздә һәмишә отурмасы фикри, күнаһ-сәвабларымызы jазан мәләкләрин һамысы инсанын ибтидаи, авам, ачиз тәсәввүрләринин нәтичәсидир.

Бир сыра шифаһи әдәбиjјат нүмунәләриндә белә әсатир, әфсанә гәһрәманларыны көрүрүк (Прометеj, Зевс, Авеста, Ағ див, Мәликмәммәд вә с.).

Әсатирдә тәбиәт гүввәләри илаһиләшдирилирсә, әфсанәләрдә тарихи һадисәләр, гәһрәманлар, онларын һәjаты, мүбаризәси мүбалиғәләрлә тәсәввүрдә бөjүдүлүр, һәтта аллаһ кими гәләмә верилир.

Шифаһи әдәбиjјатда епик нүмунәләрин ән сәчиjјәви шәкли нағылдыр.

Нағыл сөjләмә, тәһкиjә үсулу илә, шифаһи, синәдән деjилир. Дилдән-дилә кечәрәк кет-кедә зәнкинләшир, jени рәнк, тәфсилат гәбул едир.

Ән мүһүм чәһәт будур ки, нағылда һәjат, мәишәт һадисәләри, инсанлар, jерләр, һадисәләр һаггында мүбалиғәли олса да, тәсәввүрләр верилир.

Jазылы әдәбиjјатда һекаjәнин мөвгеjи, вәзифәси, шифаһи әдәбиjјатда нағылларын вәзиjјәти илә jахындыр. Бурада мүбалиғә, уjдурма да мәнтиги бир тәһкиjәjә, сөjләмәjә табедир. Бунлар

да темасына, рәнкинә, гаjәсинә көрә мүхтәлиф олур. Сеһрли нағыллар, мәишәт нағыллары, икидликдән бәһс едән нағыллар вә с.

Л ә т и ф ә л ә р (анегдот) дә епик нүмунәләрә аид әсәрләрдир, нағыл характериндә, халг мәишәтини әкс едән әсәрләрдир. Күлүшүн үстүнлүjү, әхлаги нәтичә, тиз-фәһм, афористик ифадәләр, контрастлы, мәшһур кәламларла зәнкин, надир, чевик гәһрәманлар тәсвир едән әсәрләрдир.

Молла Нәсрәддинләтифәләри бүтүн Шәргдә мәшһурдур вә чох заман да мүасир мәзмун, әһвалат илә сәсләширләр.

Бу нүмунәләрин чоху гыса, садә, бир нечә чүмләдән ибарәт олан әсәрин мәғзини ахырда верән, бүтүн әһвалаты мүасир һәjат, чанлы мәтләб илә әлагәләндирән әсәрләрдир.

А т а л а р с ө з ү в ә м ә с ә л л ә р ән кичик һәчмли, лакин мә'налы, ибрәтли епик нүмунәләрдир. Нәср илә jаранса да, бә'зән нәзм илә, мүгәффа олур:

Jүз күн jараг—бир күн кәрәк
Сахла саманы—кәләр заманы
Ишләмәjән дишләмәз
Һәр ишини баб елә, көрән десин һабелә!..

Т а п м а ч а, адындан да көрүндүjү кими, гаршыдакыны ахтармаға вадар едән, һәjат һадисәләри һаггында мә'лумат верән вә чаваб истәjән әсәрдир. Инсаны мәһз тапмаға, ахтармаға чағырыр.

Бир балача боjу вар,
Дам долусу тоjу вар

(чыраг)

Үстү зәми бичәрләр
Алты булаг ичәрләр

(гоjун)

Һачылар һача кедәр,
Билмирәм нечә кедәр.
Бир jумурта ичиндә
Гырхдан чох чүчә кедәр

(нар)

Бу нүмунәләрдә гафиjә, нәзм jох, мәзмун, мә'на, һәjат һадисәләри һаггында марағлы мә'лумат әсасдыр. Бу кими мисаллары мәишәтимизин зәһмәт, мүбаризә, севки, аилә мәсәләләриндән вә башга саһәләрдән дә тапмаг олар.

ЕПИК ӘСӘРЛӘРИН ЖАНРЛАРЫ

Jазылы әдәбиjјатда епик нөвүн әсас жанрларындан бири **һекаjәдир.** Шифаһи әдәбиjјатда нағыл нәдирсә, jазылы әдәбиjјатда һекаjә одур. Рус әдәбиjјатында «рассказ», италjанларда

«новелла» дејилән бу жанр әсасән реалист бир әсәрдир. Һекајә хырда шәкилли епик әсәрләрин әсас жанрыдыр. Һекајәдә сәчијјәви, ибрәтли, ичтимаи мә'насы олан һәјати бир әһвалат, бир, ја ики гәһрәман көтүрүлүр, мәһдуд бир заман, мәкан дахилиндә јығчам, биткин, реалист бәдии тәсвир верилир. Варлыг, һәјат вә ичтимаи мүнасибәт һаггында марағлы бир әһвалат даирәсиндә мә'лумат, тәсәввүр һекајәдә әсасдыр.

Јунанларда лирика драмдан, епопеја лирикадан габаг јаранмышдыр. Бу тәбиидир, әгли мүһакимә вә инкишаф үчүн бу тамамилә ганунидир. Инсан илк әввәл өзүнү әһатә едән һәјаты, мүһити өјрәнир, бу һагда мүәјјән билик, тәсәввүр һасил едәндән сонра һәмин һадисәләрә мүнасибәтини, хүсусән, дахили, интим мүнасибәтини тә'јин етмәјә чалышыр. Кечмиш һаггында мә'лумат, рәвајәт, нағыл дахили һисс вә мүһакимәләрдән әввәл олур. Амма ајры-ајры жанрларын јаранма вә инкишаф тарихи үмуми схем илә кетмир, һәр өлкәнин, халгын өз конкрет тарихи-ичтимаи шәраити илә әлагәдар олараг доғур, јараныр вә мүәјјән хүсусијјәтләр кәсб едир. Мәсәлән, инкилисләрдә Шекспирин симасында драм нечә әср әввәл инкишаф едиб, ики әср сонра исә лирика (Ч. Бајрон) јүксәлиб. Лирика илә јанашы Валтер Скотун симасында епик әдәбијјат инкишаф едиб.

Әдәби жанрларын инкишафы һәмишә ичтимаи шәраит илә бағлыдыр. Кечән әсрин 30-чу илләриндән Русијада епик әдәбијјатын сүр'әтлә инкишафы чәмијјәтдә күчлү демократик һәрәкат вә тәләбин ајдын бир ифадәси иди. Чаризмин гәддар сијасәти вә иртича дөврүндә декабристләрә диван тутулмасы чәмијјәт ичәрисиндә һаким даирәләрә кәскин е'тираз вә нифрәт ојатмыш, әдәбијјат гаршысында ичтимаи мәрәз вә гүсурлары, һаким синфин гәддарлығыны тамам ачыб ифша етмәк вәзифәсини гојмушду. Мүасир ичтимаи аләми ајдын дәрк етмәк, јени нәсли тәрбијәләндирмәк, ону ингилаби-синфи мүбаризәләрә һазырламаг үчүн бу, зәрури иди. Гогол, Шедрин, Гончаров вә даһа сонра Толстој, Чехов, Горки кими бөјүк сәнәткарларын јетишмәси ичтимаи мүбаризә вә инкишафын, демократик идејаларын тәләби иди.

Мүасир, јени, фәал реалист бир жанр олан һекајә, гурулушча о гәдәр дә мүрәккәб бир шәкил дејилдир. Характер бир һадисә, јығчам бир сүжет, үмумиләшдиричи бир мәтләб, мүхтәсәр, ширин, садә, сөјләмә, нәглетмә үсулу һекајә сәнәтиндә әсасдыр. Даһи рус әдибләри Лев Толстој, М. Горки сәнәтинин мүәјјән дөврүндә, Чеховун, Мопассанын, Чек Лондонун, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердијевин исә бүтүн јарадычылығында һекајә әсас жанр олмушдур. «Иван Иличин өлүмү» (Толстој), «Овчунун гејдләри» (Туркенев), «Гылафлы адам», «Дәһшәтли кечә» (Чехов), «Италија нағыллары» (М. Горки), «Һәјат ешги» (Чек Лондон), «Мадмазел Фифи» (Мопассан), «Почт гутусу», «Уста Зејнал» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Шејх Шә'бан», «Гираәт» (Ә. Һагвердијев) үмуми шөһрәт газанмыш, мүәјјән дөврүн вә ичтимаи даирәләрин сәчијјәсини дүрүст көстәрән классик һекајәләрдир.

Һекајәдә мүәјјән бир әһвалатын тәфсилаты јох, јығчам, әсас характер сәһнәси верилир вә бу сәһнә васитәси илә әһвалат тамамилә ифадә олунур. Бурада гәһрәманларын сајы аз олур (бир, ики вә ја бир нечә нәфәр). «Челкаш» (М. Горки) һекајәсиндә ики нәфәр, «Сагғаллы ушаг»да (Ч. Мәммәдгулузадә) бир нәфәр, «Бомба»да (Һагвердијев) ики нәфәр, «Јухусу кәлир»дә (Чехов) әсас бир нәфәр камил сурәт верилир. Гәһрәманын һәјатындан алынан бир епизод ону бүтүнлүклә сәчијјәләндирир, тәфсилата еһтијач галмыр. Классик шәрг әдәбијјатында, мәсәлән, Сә'ди јарадычылығында һекајә, кичик әхлаги—дидактик ләтифә характериндәдир вә һәмишә ики, ја дөрд сәтирлик ше'р илә јекунлашдырылыр.

Һекајәдә диггәт әсас мәтләбә чәлб олунур, мүәллиф сөјләмә, изаһ, тәфәррүат, мисал, мүһакимә вә дәлилләрә чох да ујмур. Сөјләмәнин өзүндә бәдии сәнәткарлығын бир чох тәләбләри, драматизм, лирика, романтика, јахуд сатира, јумор вә с. иштирак едир. Биринчи шәрт охучуну марагландырмаг, чәлб етмәк, онда мүәллифи динләмәк һәвәси ојатмагдыр. Белә бир мараг ојанандан сонра охучуја ән мүһүм мәтләбләри, фикир вә мәгсәдләри сөјләмәк, тенденсија тәлгин етмәк мүмкүндүр.

В. Г. Белински көстәрир ки, мүасир һәјат олдугча мүрәккәб, мүхтәлиф вә пәракәндәдир. Елә һадисә, тәсадүф, әһвалат вар ки, драм үчүн азлыг едир, романа чеврилә билмир, анчаг мә'на чәһәтдән дәрин, ибрәтли, әһатәлидир. Бир анда әсрләри сәчијјәләндирә биләр. Һекајәдә һәмин һадисә алыныр, јығчамлыгла сәнәт даирәсинә, марағлы шәклә салыныр. Белә бир мүхтәсәрлик башга жанрларда мүмкүн дејилдир. Бу шәкил тематик чәһәтдән олдугча кениш вә зәнкиндир. Елә ичтимаи һадисә дүшүнмәк чәтиндир ки, һекајә мөвзусу ола билмәсин. Тәрбијәви-әхлаги мә'на дашыјан ибрәтли һадисәләр, гәлбин дәрин сирләрини, амансыз еһтирасларын тоггушмасыны, бир адам, бир чәмијјәт, ја гурулуш үзәринә олан ачы күлүш вә истеһзаны һекајәдә вермәк мүмкүндүр.

«Иван Иличин өлүмү», «Шинел» кими һекајәләрин дүнја шөһрәти орада мүстәсна үмумиләшдирмә гүввәсинә малик олан кичик бир һәјати һадисәдә бүтөв бир дөврү сәчијјәләндирән бәдии сәнәткарлыг, гәләм гүдрәтидир. Достојевски «Биз «Шинел»дән чыхмышыг» — дејә ифтихар етдији кими, Азәрбајчан һекајәчиләри дә «Биз «Почт гутусу»ндан чыхмышыг» — дејә биләрләр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин бу һекајәси јалныз әдибин өз сәнәти үчүн јох, әсримизин әввәлләриндә јаранан епик әдәбијјатымызы характеризә үчүн марағлыдыр.

Һекајә реал һәјат материалына әсасланан бир жанрдыр. Ајры-ајры адамларын һәјат вә мүбаризәсиндә олдуғу кими мәтбуат сәһифәләриндә, һадисәләрдә, мәһкәмә просесләриндә, аилә, мәишәт сәһнәләриндә, рәсми мүәссисә, идарә ишләриндә, протоколларда, һәрби рапорт вә мә'луматларда бу жанр үчүн мүнасиб материал вә мөвзулар чох олур.

Һекајәләр хатирә, мүкалимә, мүбаһисә, нитг, төвбә, тәрҹүмеји-һал, әризә вә с. характерләрдә јазыла биләр. Ә. Һагвердијевин «Пристав вә оғру» һекајәси анчаг диалоглардан, Чеховун «Алим гоншума мәктуб» һекајәси исә садәҹә мәктубдан ибарәтдир.

Чох заман әдәбијјатчылар һекајә илә новелланы ајырырлар. Анчаг әслиндә бунлар бир жанрдыр. Бизим һекајә дедијимизә Авропада новелла дејирләр. Бә'зән новелланы бир ҹәһәтдән драматик кәркинлик, интизар вә көзләнмәз һадисә тәсвири илә сәҹијјәләндирирләр. Анчаг бу һеч дә о демәк дејил ки, һәмин хүсусијјәтләр һекајәдә олмур. Истәр А. Чеховун, истәрсә дә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, Ә. Һагвердијевин һекајәләринин чохунда һәмин хүсусијјәтләри көрмәк мүмкүндүр. «Бомба» (Ә. Һагвердијев), «Буз һејкәл» (Ә. Мәммәдханлы) һекајәләриндә һәм интизар, һәм дә көзләнмәз нәтиҹәләр верилир. Һекајә әсасән реалист жанрдыр. Бурада гәһрәманын һәјатындан, һәм дә мүасир дөврүн иҹтимаи мүнасибәтләриндән сәҹијјәви бир ловһә доғру, инандырыҹы, мараглы тәсвир олунур.

Һекајәләр мөвзу ҹәһәтдән мүхтәлиф олур. **И н г и л а б и һ е к а ј ә л ә р** (М. Горки), **а ш и г а н ә һ е к а ј ә л ә р** (Мопассан), **ф ә л с ә ф и һ е к а ј ә л ә р** (Сервантес), **һ ә р б и һ е к а ј ә л ә р** (Л. Толстој), **м ә и ш ә т һ е к а ј ә л ә р и** (Ҹ. Мәммәдгулузадә) вә с. Ајры-ајры јазычыларын дүнјакөрүшүндән вә бәдии үслубундан асылы олараг һекајәләр мүхтәлиф характердә олур. Бә'зи әдибләрдә ингилаби-сијаси пафос (М. Горки), бә'зисиндә тәнгиди күлүш (Ҹ. Мәммәдгулузадә), бә'зисиндә исә тарихи-мәишәт сәһнәләри (Ҹ. Лондон) үстүндүр. Сүжет мәркәзиндә мүәјјән конфликт вә ја әһвалат дуран һекајәләрә **ә һ в а л а т һ е к а ј ә л ә р и** дејилир (Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Иранда һүрријјәт» вә с. һекајәләри). Драматик һекајәләр исә кәркин ситуасијалар, мүстәсна һадисәләр әсасында јарадылыр (Чеховун «Дәһшәтли кеҹә», Ә. Һагвердијевин «Бомба» әсәрләри вә с.). Бә'зи һекајәләрдә әдибин бәдии мәтләби мүәјјән иҹтимаи зүмрәләри тәмсил едән характер портретләр васитәси илә верилир. Белә әсәрләр портрет һекајәләри адланыр (А. Толстојун «Рус характери», Ә. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр», Чеховун «Гылафлы адам», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зејнал» һекајәләри). Бир сыра һекајәләрдә исә идејанын әсас ифадә васитәси бәдии күлүшдүр. Күлүшүн характериндән асылы олараг һәмин әсәрләр сатирик вә ја јумористик һекајә адланыр (Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәј», «Гузу», «Ше'р бүлбүлләри», Әзиз Несинин «Сијаси арвадбаз» әсәрләри вә с.)

Мүасир һекајәнәвисликдә елә әсәрләрә дә тәсадүф олунур ки, бурада лирика үстүнлүк тәшкил едир. М. Һүсејнин «Чичәкләр», «Марал әфсанәси», Мир Ҹәлалын «Одлу маһнылар», «Имтаһан», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», «Карван дајанды», К. Һүсејноғлунун «Кеолог гыз», И. Әфәндијевин «Апарды селләр Сараны» әсәрләри лирик һекајәнин јахшы нүмунәләридир.

Совет дөврүндә һекајә жанры чох инкишаф етмишдир. Мәтбуатда, радио, телевизија, естрада програмларында һекајә фәхри бир јер тутур. Мәркәзләрдән тутмуш рајона гәдәр елә бир гәзет, журнал тапмаг олмаз ки, орада һекајәјә еһтијаҹ, мараг һисс едилмәсин.

М. Горкинин тәшәббүсү илә 30-ҹу илләрдә «Тридсат днеј» адлы әсас һекајә журналы нәшр олунурду. «Известија», «Бакы» гәзетләриндә, «Огонјок», «Крокодил» журналларында тез-тез һекајә мүсабигәләри кечирилир. Ајры-ајры совет әдибләринин һекајәләр мәҹмуәси бөјүк тиражла нәшр олунур. Вәтән мүһарибәси дөврүндә Павленконун, Симоновун, Меһди Һүсејнин, Ә. Мәммәдханлынын һекајәләри орду мәтбуаты сәһифәләриндә нәшр олунурду. Мүһарибә илләриндә ҹәбһәчиләр үчүн «Гызыл әскәр китабханасы» ады алтында хүсуси китабчалар бурахылырды ки, бурада да һекајәләр мүһүм јер тутурду.

Инди охуҹулар вә совет мәтбуаты бу жанра чох әһәмијјәт верир. Сосиализм гурулушу ҹәбһәсиндә коммунист әмәји гәһрәманларынын һәјат вә мүбаризәсини әкс етдирән мараглы һекајәләр јазмајан көркәмли совет әдиби јох кимидир. Совет һекајәчиләринин әсәрләри јүз мин нүсхәләрлә нәшр олунур, өлкәдә, харичдә марагла охунур. «Огонјок», «Крокодил» журналларына әлавә олараг һәр ил һекајә китабчалары бурахылыр.

Тәмсил. Тәмсил һәм лирик вә һәм епик нөвдә — һәр ики нөвүн хүсусијјәтини дашыјан мүштәрәк жанрдыр. Гәдим дөврләрдә бөјүк јунан тәмсилчиси Езопун әсәрләри кениш јајылмышды.

Тәмсил әслиндә кичик аллегорик һекајәдир. Бурада инсанлара хас олан сифәтләр, хүсусијјәтләр һејван, битки, вә ҹансызлар үзәриндә, онлар васитәси илә тәгдим олунур. Тәмсил әсасән тәнгиди күлүшлә сатирик формада јазылыр вә кичик әхлаги, дидактик нәтиҹә илә битир. Мүәллифин әсәрдә вермәк истәдији әсас фикир бу нәтиҹәдә ифадә олунур.

Рус јазычыларындан А. И. Крылов, Демјан Бедны, Азәрбајҹан шаир вә әдибләриндән Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани, Аббас Сәһһәт, М. Ә. Сабир, Абдулла Шаиг вә башгалары бир сыра көзәл тәмсилләр јаратмышлар.

А. И. Крылов тәмсилин бөјүк устасы сајылыр. Совет әдәбијјатында С. Маршак вә С. Михалковун тәмсилләри мәшһурдур.

Тәмсил нәзм илә јазылдығы кими нәср илә дә јазыла биләр. Бурада реал һадисәләрин тәсвири илә јанашы, фантастика да вардыр. Сүжет (әһвалат) чох садә, бәсит, бирхәтли, әјани, конкрет вә ајдын олур. Типләрин сајы бурада аз олур. Әсәр әсасән мүкалимә характериндә, гаршы-гаршыја дуран ики типин данышмасы илә верилир.

Әсәрин дили данышыг дилинә јахын олур. Тәмсилдә сатира, јумор вә кинајәдән, афоризм вә һикмәтли сөзләрдән кениш истифадә едилир. Мүҹәррәд вә үмуми мәфһумлар конкрет, әјани сурәтләрлә ифадә олунур. Әһвалатын инкишафында чох заман ушаг психолокијасынын тәләб вә сәвијјәси нәзәрә алыныр.

Бә'зи әдәбиjjатчылар иддиа едирләр ки, тәмсил jалныз ушаглар үчүн jазылыр. Шүбһәсиз ки, бу жанр ушаг психолокиjасы үчүн даһа мувафигдир. Лакин буну һеч дә ушаг әдәбиjjатынын спесификасы илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Бир сыра тәмсилләрдә дөврүн, заманын мүһүм фәлсәфи, сиjаси-ичтимаи проблемләриндән бәһс олунур вә чох чидди нәтичәләр чыхарылыр (С. Шедринин, А. Крыловун тәмсилләри).

Г. Б. Закирин «Гурд, чаггал вә шир» адлы тәмсилиндә истисмар чәмиjjәтиндәки зоракылыг, әдаләтсизлик вә риjакарлыг ифша едилмишдир.

Г. Б. Закирин «Илан, дәвә, тысбаға», «Дәвә вә ешшәк», «Түлкү вә гурд», С. Ә. Ширванинин «Аслан вә ики өкүз», «Дәвә вә баласы» тәмсилләри дә ичтимаи-сиjаси мөвзудадыр.

Бөjүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет jазычылары фашизмин гәддар тәбиәтини ифша едән чох гүввәтли тәмсилләр jазмышлар.

Роман. Епик әсәрләрин ән бөjүк, мәшһур вә мүһүм жанрларындан бири романдыр. Һәлә кечән әсрдә Н. Добролjубов мәгаләләринин бириндә көстәрирди ки, ән чох охунан әсәр романдыр. Роман бу күнкү шәклә дүшәнә гәдәр узун тарихи бир инкишаф jолу кечмишдир.

Орта әсрләрдә, үмумиjjәтлә, роман дилләриндә jазылан әсәрләрә белә ад верирдиләр. Сонралар бу ад анчаг бәдии әсәрләрин бөjүк формасына верилди. Орта әсрләрдә шөһрәт тапан романлар әсасән чәнкавәрләрә һәср олунурду (Рытсар романлары). Бу романларда икид, мүстәсна чәнкавәрин сәркүзәшти вә шөһрәти тәсвир олунурду. Маһиjjәт е'тибары илә феодал мәфкурәсинә вә мүтләгиjjәт көрүшләринә мүвафиг чәнкавәрлик романларында бүтүн әһвалат мүстәсна бир шәхсин әтрафында чәрәjан едирди. Бурада һәjат һәгигәтиндән чох чәнкавәрин өзүнү вә jүрүшләрини сәчиjjәләндирән тәфсилат әсас көтүрүлүрдү. Чәмиjjәтин, коллективин jох, анчаг бир шәхсин талеjи тәсвирин әсасында дурурду.

Мәшһур испан әдиби Сервантес «Дон Кихот» әсәри илә чәнкавәрлик романларына, онлардакы һәгигәтдән узаг, уjдурма, бәзәмә сүжетләрә, сурәтләрә күлдү, онлары һөрмәтдән салды.

XVIII әсрдән сонра, хүсусән, буржуа өлкәләриндә мачәра романлары шөһрәт тапды. Чәнкавәрлик романларында чәнкавәрин шөһрәтләнмәк, ад газанмаг чидд-чәһди әсас идисә, бу романларда мараглы, чазибәли әһвалат, һадисә әсасдыр. Орада мүстәсна шәхсиjjәт, бурада исә мүстәсна әһвалат, орада гәһрәманын jүрүшләри, бурада әһвалатын драматизми, көзләнилмәз вә күман едилмәз агибәти мүһүмдүр.

Мачәра романларынын гәһрәманы фәлакәтә дүшүр, оддан, судан кечир вә хош бир агибәтлә мәгсәдинә наил олурлар. Бу чәһәтдән Д. Дефонун «Робинзон Крузо»су мәшһурдур. Чәмиjjәтдән кәнар бир адада jени бир аләм jаратмаг арзусунда олан Робинзон чох гәрибә мачәралара дүшүб чыхыр, охучу ахыра гәдәр бу гәһрәманын агибәтини марагла изләjир.

Һәjат һәгигәти jох, мачәра меjли инди дә бир чох буржуа роман вә филмләриндә мүһүм jер тутур. Диггәти мачәраjа верән роман мүәллифләри һәjат һәгигәтинә, тәбиилиjә е'тинасыз олур, әслиндә уjдурма ситуасиjа вә вәзиjjәтләр jарадырлар. Бу романларда да әjләнчә, мараг, охучуну чәзб вә мәшғул етмәк арзусу үстүндүр.

Кечән әсрдә ичтимаи инкишафын тәләби, елм вә техникада бөjүк ичад вә сүр'әтли тәрәггинин нәтичәсиндә сәнәт вә әдәбиjjат аләминдә һәjат һәгигәтинин үстүнлүjү илк плана кечди. Епик әсәр jазан мүәллифләрин мачәралардан әл чәкиб ичтимаи һәгигәтләри әкс етдирмәк арзусу сон дәрәчә күчләнди. Инди нәинки бир адамын, jахуд аиләнин һәjаты, бир өлкәнин, бир халгын, һәтта халгларын һәjаты бәдии әсәрләрдә әкс олунмаға башлады. Романларда ичтимаи варлыг, мүасир мүрәккәб зиддиjjәтли һәjат вә чәмиjjәт әсас мәзмуну тәшкил етди. Хүсусилә, Франсада, Русиjада реалист романлар шөһрәт тапды. Балзакын, Емил Золjанын, Стендалын, Һүгонун романлары әдәбиjjат сәнәтиндә чох бөjүк вә мараглы иди. Ф. Енкелс көстәрмишди ки, Франса һәjатыны игтисадчыларын, тарихчиләрин, статистләрин, етнографларын әсәрләриндән чох Балзакын әсәрләриндән өjрәндим. Балзак көстәрирди ки, «әсил романчы һәjатдыр, мән онун катибиjәм». Мүасир чәмиjjәтин һәм ичтимаи, һәм сиjаси, һәм мәишәт, һәм дә фәрди инсан характеринин ин'икасы реалист романларда е'чазкар бир гүдрәт вә инандырычылыгла верилир. Кечән әсрин реалист роман сәнәтиндә рус әдәбиjjатынын jаратдығы парлаг нүмунәләр инди дә әһәмиjjәтини итирмәмишдир вә итирмәjәчәкдир.

М. Горки хатирәләриндә jазыр ки, Ленин «Һәрб вә сүлһ»ү көстәрәрәк сорушду ки, Авропада кими бунун мүәллифи илә мүгаjисә етмәк олар? Өзү дә чаваб верди ки, һеч кими!

В. И. Ленин Л. Толстоjун «Һәрб вә сүлһ» әсәрини jалныз рус әдәбиjjатында деjил, бәшәриjjәтин бәдии инкишафында ирәлиjә доғру аддым саjырды.

1861-чи ил илә 1904-чү илләр арасындакы дөврдә рус чәмиjjәтинин е'чазкар лөвһәләрини jарадан Л. Толстоj, демәк олар ки, роман сәнәтиндә ән бөjүк нүмунәләр көстәрмишдир.

Пушкин, Гогол, Достоjевски, Толстоj, Туркенев, Гончаров роман жанрынын парлаг нүмунәләрини jаратмышлар. Реалист романларда һәм сиjаси-ичтимаи вә һәм дә мәишәт лөвһәләри кениш тәфсилатла верилир. Бурада гәһрәманын бүтүн һәjаты әкс олунур. Нәинки бир гәһрәманын, бир нәслин, бир халгын кечдиjи jол, һәтта елә романлар вар ки, орада бүтүн бәшәриjjәти характеризә едән һадисәләр вә мүбаризәләр көстәрилир. Бурада гәһрәманларын үмуми инсани чәһәтләри илә jанашы, фәрди хүсусиjjәтләри вә талеләри дә һәмаһәнк, вәһдәтдә көтүрүлүб тәсвир олунур (Толстоjун «Һәрб вә сүлһ», «Анна Каренина» романлары вә с.).

Романда ән кичик бөлкү л ө в һ ә вә јахуд е п и з о д д у р. Сонра фәсил, һиссә, китаб вә чилд кәлир. Һәтта чох бөјүк мәсәләјә вә мөвзуја һәср олунан романлар бир нечә чилддә јазылыр вә онлара силсилә романлар дејилир—«Һәрб вә сулһ», «Сакит Дон». Роман гурулуш е'тибары илә ән бөјүк, ән мүрәккәб вә зәнкин бир әдәби шәкилдир, һәјаты, ичтимаи һадисәләри, инсаны, онун талејини ән кениш әһатә вә тәсвир едән ири һәчмли, чох шахәли, гол-будаглы епик әсәрдир. Бурада сәнәтин бүтүн васитә вә формаларындан истифадә олунур (јумор, сатира, лирика, пејзаж, иронија вә с.).

Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински романын бәдии гурулушуну изаһ едәркән јазырды:

«Доғрудан да онун һәчми, онун һүдуду сон дәрәчә кенишдир; драма нисбәтән о даһа аз әркөјүн, даһа аз шылтагдыр. Чүнки онун бүтөвлүјү парчаларындан вә һиссәләриндән даһа чох мәфтун едир. Һәм дә онда елә тәфсилат, елә тәфәррүат олур ки, бунлар ајрылыгда көтүрүлүрсә, һеч бир шеј кими көрүнсәләр дә, бүтөвлә бирликдә дәрин мә'налы вә сонсуз поезијаја маликдирләр. Һалбуки драманын чәрчивәси һадисәнин кедишиндә даһа чох сүр'әтлилик вә чевиклик тәләб едир вә өз дахилиндә кениш тәфсилата јол вермир. Чүнки драм поезијанын бүтүн башга нөвләриндән үстүн дәрәчәдә инсан һәјатыны үзви вә тәнтәнәли тәзаһүрләри илә көстәрир.

Демәли, ичтимаи һәјатла әлагәдә көтүрүлән инсанын поетик тәсвири үчүн романын формасы вә имканы даһа кенишдир; онун гејри-ади мүвәффәгијјәтинин, гејри-мәһдуд һакимијјәтинин сирри дә, мәнә көрә, елә будур».

Һәјат материалы чох вә зәнкин олур: тәрчүмеји-һаллар, сәјаһәтнамәләр, мәктублар, һәрби рапортлар, мәһкәмә истинтагы, гәзетләр, статистик мә'луматлар, хатирәләр, архив материаллары, тарихләр романчынын көзүндән јајынмыр. Мөвзуларына көрә романлар мүхтәлиф олур. Ашиганә романлар, ингилаби романлар, тарихи романлар, мачәра романлары, фантастик романлар вә с.

Романда бир әһвалат јох, бир нечә әһвалат верилә биләр. Мәркәзи сүжетдән ајрылан будаглар паралел сурәтдә инкишаф едәрәк шахәләнир вә нәтичәдә үмуми мәркәзә вә мәнбәјә гајыдыр. Бурада биз бир чох гәһрәмана, аиләјә, инсан талеләринә раст кәлирик, анчаг бунларын һамысы әдибин ачдығы әсас макистрал сүжет илә бағлы верилир. Сөз сәнәтинин елә бир саһәси јохдур ки, романда истифадәси мүмкүн олмасын.

Бөјүк рус тәнгидчиси Н. А. Добролјубов романын әсас хүсусијјәтләрини белә характеризә едир: «...Кәнчлик илләринин чошгунлуғу кечиб кедир, јеткинлик дөврү, инадкарлыг дөврү, мүһакимә, камил фикир, тәчрүбә, һабелә тәхәјјүлүн вә һиссин өлчүлүб-бичилән вахты башлајыр. Инди артыг инсан хәјалпәрвәр планлар гурмур, гејри-мүмкүн гәһрәманлыглара чан атмыр,

дүнјаны зәбт етмәк иддиасына дүшмүр, әксинә, өз әтрафына олдугча диггәтлә вә сәрраст көз кәздирир, гәрара кәлмәздән әввәл чох көтүр-гој едир. О, ирәлиләмәјә чан атыр, лакин сычрајышларла јох, тәмкинли, арам-арам атылан аддымла, тәдричән билик саһиби олмаг истәјир, амма өзүнә елә амил сечир ки, онун һәјаты илә билаваситә әлагәдар олсун.

Бах, роман инсан инкишафынын бу мәрһәләсиндә, халг һәјатынын тәсвири олараг мејдана чыхыр. Бу, көрпәләри әјләндирәчәк нағыл дејил, бу, ушаг дүнјакөрүшүнү вә халгын садәлөвһ тәсәввүрләрини ифадә едән поема дејил, нә дә ки, чәнкавәрләрин ибрәтамиз һүнәрләрини, онун мә'шугәси илә говушмасыны тәрәннүм едән әфсанә, романс дејил, һәрчәнд бүтүн белә әсәрләрин үнсүрләри романда ола биләр вә гисмән олмалыдыр. Хејр, бу һәјатдыр, бу сәрраст бахышла кәшф едилмиш вә маһир бир әллә лөвһәјә көчүрүлмүш, аз-чох чәрчивәјә салынмыш керчәкликдир. Бу, өз кәнчлик илләрини керидә гојмуш, һәјат пешманчылыглары дадмыш, динч аилә дујғуларына из гојуб кечмиш хәјалларын хатирәси илә кифајәтләнән, халгын, ја чәмијјәтин мәишәт вә шәхси мүнасибәтләринин тарихидир... Буна көрә дә роман демәк олар ки, аилә мүнасибәтләрини даима диггәт мәркәзиндә тутуб, лакин ушаглыг рө'јаларынын кәнчлик еһтирасларыны тәсвир етсә дә, бунун мәгсәди јалныз онлары арзуланан мәнзилә—аилә хошбәхтлијинә чатдырмагдыр. Бу сәбәбдән роман әксәрән бизә гадын вә киши арасындакы мүнасибәтләрә бу гәдәр нурлу вә үлви тәсәввүр ашылајан христианлығын тә'сири илә инкишаф етмишдир.

Романын мәншәји вә әһәмијјәти бундадыр. О, идеал аләмдән һәгиги аләмә, ше'рдән тарихә кечмәни кәсб едир. Бу, фәал инкишаф едән һәјатын долғун лөвһәсидир. Һәгигәтин әшјави шәраитләринә чидди табе едилмиш вә бунунла белә ән мараглы нөгтеји-нәзәр сечилмәсиндә сәрбәст олан лөвһәсидир. Романда биз инсаны олдуғу кими, һәгиги аләмин, бүтүн шәраит вачибликләри илә, һәм дә тәхәјјүл аләминин бүтүн чазибәдарлығы илә көрүрүк. Вә романчынын мәһарәти мәһз бизим хәјалымыза һаким олмагдадыр, ону тә'сир едән һадисә вә шәхсијјәтләрә бағламагда бизә тәгдим олунан характерләрин һалына вадар етмәкдәдир. Бизи хәјалән онларын јеринә гојмаға, онларын истәкләри, фикирләри, дујғулары илә јашатдырмагдан ибарәтдир. Бу һејрәт нә гәдәр долғундурса, бизим марағымыз нә гәдәр әһатәлидирсә, мүәллиф дә һәмин дәрәчәдә өз мәгсәдинә наил олмуш, о гәдәр дә диггәт вә тәгдирә лајигдир.

Ајдындыр ки, буна наил олмаг үчүн мүәјјән шәртләрә риајәт етмәк лазымдыр. Кәрәк роман өзүндә мүәјјән бир идејаны әсас көтүрсүн ки, онунла бүтүн һадисәләр мајалансын вә һадисәләр бүтүнлүклә онун һәјата кечирилмәсинә јөнәлдилсин. Кәрәк бу һадисәләр инкишафы романын марағыны мәтләбдән узаг шахәләрлә јајындырмамаг шәрти илә бирбаша идејадан тамамилә сәрбәст вә тәбии јола чыхыб чәрәјан етсин. Кәрәк мүәллиф кер-

чәклијин бүтүн саһә вә һадисәләрини гәләмә аларкән, бәдии тәрздә, ону кор-корана тәглид етмәдән вә чанлы һәгигәтдән узаглашмаға јол вермәдән тәсвир етсин. Нәһајәт, кәрәк роман характерләри нәинки һәгигәтә, һәм дә мәнликләринә садиг галсын; кәрәк онлар даима өз сәчијјәви, онлары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләри илә тәзаһүр олунсунлар; бир сөзлә, кәрәк онларын тәбиәти ахыра гәдәр горунсун.

Һәр бир романын там мүвәффәгијјәтини тә'мин едән бунлардыр. Мүәллиф бәдии тәхәјјүллә бәрабәр, фәлсәфи тәфәккүрә вә психоложи мүшаһидә габилијјәтинә малик олмалыдыр. Биз һәлә һекајәтин дәјәриндән демирик—бу нәинки сәрраст, ахычы олмалыдыр, һәм дә көзәл олмалыдыр. Јахшы тарихи роман үчүн исә мүһүм вә чәтин шәртләр вачибдир. Өз маһијјәти е'тибары илә романын бу нөвү ән јүксәк мәрһәләни кәсб едир. Тарихи роман халг шүурунун өз өтән һәјатыны анмаға мејл едән дөврүндә мејдана чыхыр, һәмин бу мејл һәм дә сырф тарихи тәдгигин инкишафыны тәсвир едир. Бу нөв романын мәгсәди—салнамә һекајәтинин гуру кәламыны чанландырмаг, фактлар јығымынын чансыз скелетинә чанлы нәфәс кәтирмәк, бәдии зәканын шүасы илә гаранлыг дөврү ишыгландырмаг, һаггында тарихин бизә јалныз заһири һадисә вә мүнасибәтләри сөјләдији чәмијјәтин дахили фәрди һәјатыны ачыб көстәрмәкдир. Бундан ајдын олур ки, тарихи роман мүәллифдән һансы јени мүһүм шәртләри көзләмәји тәләб едир. Бурада материал бүтүнлүклә онун ихтијарында дејил. О, кефи истәдији һәр бир шеји ујдуруб, бураја әсас көтүрдүјү идејаны даһа јахшы ифадәси наминә дахил етмәк игтидарында дејил. Бурада һәгигилик ме'јары садәчә еһтимал ганунлары илә мәһдудлашмыр, мүәллиф нәинки ола биләчәк, јахуд еһтимал олан һадисәләрә садиг галмалы, һәм дә һәгигәтән баш вермиш вә дикәр тәрздә јох, мәһз бу тәрздә баш вермиш һадисәләрә садиг галмалыдыр. Башга тәрәфдән, о бизә тарихи рәвајәтләрдә тапдыгларыны нағыл етмәли дејил, экс-тәгдирдә бу роман бәдии әсәр јох, садәчә ганадсыз һекајәт олмалыдыр.

Тарихи романын вәзифәси, бу ики шәртин вәһдәтдә һәлли, тарихи өз тәхәјјүлү илә ишыгландырмагла бәрабәр, бу тәхәјјүлү тарихин өзүнә әсасландырмаг, бу хәјалаты һадисәләрин тәбии чәрәјанындан чыхарыб апармаг, ону тарихи һекајәтин ахыны илә гырылмаз телләрлә бағламаг вә бүтүн бунлары елә тәгдим етмәкдир ки, охучу тарихдән она мә'лум олан вә бурада бәдии чазибәдарлыгла тәсвир олунмуш сималары көз габағында чанлы шәхсијјәтләр кими, онларын шәхси мәншәји вә дахили үрәк вә дујғу истәкләрини көрсүн; бундан әлавә кәрәк романын һәср едилдији дөвр тамамилә доғру тәгдим олунсун. Кәрәк һадисәләрин үмуми руһу дујулсун, кәрәк мүәллиф өз гәһрәманларыны өз әсринин тәсәввүрүнә көрә јох, онларын дөврүнә көрә мүлаһизә етсин. Кәрәк мүәллиф онларын көзләри илә бахсын. Онларын һәјатыны јашасын, онларын шүуру инкишафы нисбәтиндә

дүшүнсүн вә охучуларыны һәмин нөгтеји-нәзәрә чыхара билсин»[1].

Совет дөврүндә бүтүн жанрларла јанашы, роман жанры да инкишаф етмишдир. Горкинин «Ана» романы бүтүн дүнјада фәһлә һәјатына һәср едилмиш јени роман кими мәшһурдур. Бурада өз талеји уғрунда мүбаризә апаран фәһлә јени чәмијјәтдә, јени бир характер кими күчлү верилмишдир.

Совет дөврүндә јаранан романларда диггәт јени чәмијјәтин гуручуларына, јени инсан характеринә верилмишдир. Бу романларда конфликт ичтимаи характер дашыјыр. Бурада адамлар шәхси мәнафе, фәрди истәк, тале уғрунда јох, бөјүк ичтимаи идеаллар уғрунда вурушурлар. Коммунизм идеалы бу адамларын һәјатынын мәзмунудур. М. Шолоховун, А. Толстојун, Н. Островскинин романларындакы гәһрәманлар чох чәһәтдән кәнч нәслә нүмунә олан адамлардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гәһрәманлыгла һәлак олан дөјүшчүләрин чибләриндән тапылан дәфтәрчәләрдә Павел Корчакинин ады вә һәјаты һаггында ләвһәләр вар иди. Бу романларда шәхси һәјат вә тале тамамилә ичтимаи гурулуша, јә'ни социализм гурулушуна табе бир шәкилдә тәзаһүр олунур. Бурада әкс олунан мәишәт дә, әһвали-руһијјә дә, идејалар да јени вә јүксәкдир. Бу әсәрләрдә совет адамынын јүксәк мә'нәви аләми ән типик јени инсан сәчијјәси кими көстәрилир. Чүнки бу романлар классик реализм методу илә дејил, јени вә даһа јүксәк метод—социалист реализми методу илә јазылан әсәрләрдир.

Бу мәзмун вә идеја хүсусијјәтләри һәмин романларын шәкил вә гурулуш хүсусијјәтләринә дә тә'сир етмәјә билмәзди. Мәсәлән, бу романларда кечмиш әсәрләрдә көрдүјүмүз натуралист сәһнәләрә, сырф әјләнчәли мүһакимәләрә раст кәлмәк чәтиндир. Бу романларда истигамәтләндиричи мејл һәјатын вә чәмијјәтин парлаг, ишыглы чәһәтләри, кәләчәк мәнзәрәләридир.

Әсас гәһрәман һәјаты вә кәләчәји јарадан јени адамлардыр. Бу романларда гадына мүнасибәт дә тамамилә јенидир. Гадын бәшәријјәтин бәрабәр һүгуглу үзвү, јени чәмијјәтин јарадычысы кими тәсвир олунур. Совет романларында чоғрафи, милли, ирги мәһдудијјәт кими керидә галмыш, көһнәлмиш һиссләрә вә мејлләрә јер јохдур. Бу романларда әмәк адамлары бөјүк һөрмәтә, диггәтә лајиг, һәјатын әсил јарадычылары кими тәсвир олунур. Бу романлар јалныз мәзмунча дејил, роман сәнәтинин инкишафы нөгтеји-нәзәриндән дә әдәбијјата хејли вә мүһүм јениликләр кәтирмишдир.

Повест. Повест рус сөзүдүр. Повествование—нәгл етмә, сөјләмә, тәһкијә мә'насындадыр. Маһијјәт е'тибары илә роман илә

---

[1] Н. А. Добролјубов. «Әсәрләринин там күллијјаты». (рус дилиндә). I чилд, Дөвләт Бәдии Әдәбијјат Нәшријјаты, Москва, 1934, сәһ. 529—530.

повест арасында чидди фәрг јохдур. Бу термин хүсусилә рус әдәбијјатында, совет дөврүндә шөһрәт тапмышдыр.

Бу жанр романа јахындыр, лакин бир чох хүсусијјәтләри илә ондан фәргләнир. В. Г. Белинскинин көстәрдији кими, роман ән әһатәли епик жанр олдуғу үчүн бүтүн зәрури тәфсилаты епик дәри ликлә экс етдирмәји севир. Әһатәлилијинә вә епик дәринлијинә көрә романда әһвалат бир гәдәр ләнк инкишаф едәрсә, сүжет чох шахәләнәрсә, буну һәмин жанр үчүн гүсур сајмазлар. Повестин чәрчивәси исә романа нисбәтән хејли јығчам олдуғундан, бу жанрын епик әһатә имканы мәһдуддур. Бурада бир чевиклик, динамиклик өзүнү көстәрмәлидир. Јазычы һадисәдән һадисәјә, епизоддан епизода, бир әһвали-руһијјәдән башгасына кечидләри ләнкитмәмәлидир, бу кечидләр сүр'әтли олмалыдыр. В. Г. Белински Н. В. Гоголун повестләрини бу жанрын ән јахшы нүмунәләри кими гијмәтләндирмишдир. Чевиклик вә ојнаглыг Гогол повестләриндә диггәти чәлб едән мәзијјәтләрдәндир. Чевиклик вә ојнаглыг повестә мөвзу сечилмиш һадисәнин характериндән доғур. Әдиб елә һәјати һадисә сечмәлидир ки, о, һәчминә вә мәзмунуна көрә повест чәрчивәсинә јерләшә билсин. Бә'зән һадисәни сүн'и шәкилдә шиширдиб, романын кениш епик чәрчивәсини долдурмаг чәһди сөзчүлүјә вә мәзмун дајазлығына сәбәб олдуғу кими, әһатәли епик бир һадисәни дә повестин дар чәрчивәсинә сығышдырмаг үчүн ону ихтисар етмәк, гол-будағыны сындырмаг, зәрури тәфсилатлардан «тәмизләмәк» схематизмлә нәтичәләнәр.

Классик рус әдәбијјатында Пушкинин «Дубровски», Гоголун «Тарас Булба», «Көһнә дүнја мүлкәдарлары», Л. Толстојун «Крејсер сонатасы» әсәрләри повестин мүкәммәл нүмунәләри сајылыр. Азәрбајчан әдәбијјатында М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб», И. Гутгашынлынын «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» әсәри илк повестләрдир. Чәлил Мәммәдгулузадә исә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» илә повест жанрынын даһа мүкәммәл нүмунәсини вермишдир. Бу повестдә адичә бир әһвалат нәгл олунур — ешшәјин итмәклији.

Пијада зијарәтә кетмәјә гадир олмајан Мәммәдһәсән әми ешшәјини сәфәрә һазырлајыр. Худајар бәј ешшәји бир күнлүјә ондан алыб шәһәрә кедир вә ону карвансарада сатыр. Пулуна гәнд алыб газынын јанына кедир вә дул галмыш Зејнәби алмаг үчүн кәбин кәсдирир. Ешшәк итдијинә көрә Мәммәдһәсән әминин зијарәт сәфәри баш тутмур. Бир мүддәтдән сонра кәнддән кечән бир ермәни сөвдәкәринин ешшәкләри ичәрисиндә Мәммәдһәсән әми өз ешшәјини таныјыр. Худајар бәј дә кәлиб бураја чыхыр вә сөвдәкәри дөјүр, ешшәји алыб Мәммәдһәсән әмијә гајтарыр.

Бу адичә әһвалатын фонунда әдиб үч аиләнин талејини, феодал-патриархал Азәрбајчанын типик ичтимаи-сијаси јараларыны ачыб көстәрмишдир. Әсәрдә кечидләр олдугча динамикдир, инчәдир, сүр'әтлидир. Ешшәјин итмәси илә тапылмасы арасында

чәрәјан едән һадисәләр дә, әһвали-руһијјә тәсвири дә о гәдәр јығчамдыр ки, бу мигјас јалныз повест чәрчивәсинә ујғун кәлә биләрди.

Һекајә вә роман классик јазычыларын јаратдыглары парлаг нүмунәләр әсасында кифајәт гәдәр мүәјјәнләшдији һалда, повест жанры, бир сыра көзәл нүмунәләринә бахмајараг, һәлә јаранма вә камилләшмә процеси кечирир.

Классик јазычыларда олдуғу кими, совет әдибләриндә дә онун бә'зи биткин нүмунәләринә раст кәлирик. Павленконун «Тарла күнәши», В. Катајевин «Алај оғлу», Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест» әсәрләри диггәтәлајигдир. Азәрбајчан совет әдәбијјатында М. Һүсејнин «Комиссар», С. Рәһимовун «Медалјон», «Меһман», Ә. Әбулһәсәнин «Тамаша гарынын нәвәләри», И. Һүсејновун «Јанар үрәк» әсәрләри повестин јахшы нүмунәләридир.

Очерк. Очерк епик әсәрләрин хырда жанрына дахилдир. Очеркдә фактик материал бәдииликлә верилир. Бурада, демәк олар ки, һәр шеј реал фактлара әсасланыр вә статистик характер дашымајыб, бәдии шәкилдә ифадә олунур. Очерки мәгаләдән ајыран хүсусијјәт онун бәдиилији, тәсвир васитәләридирсә, һекајәдән ајыран хүсусијјәт дә фактик материала әсасланмасы, ујдурма характер вә әһвалатдан узаглашмасыдыр. Очерк мүәјјән бир һадисәни хүласә һалында бәдии бәзәк вә бојаларла мүәјјәнләшдирән кичик һәчмли епик әсәрдир.

Јазычы гәләмә алдығы һадисәләри вә ја ајры-ајры адамларын характерини тәһриф етмәдән мүхтәлиф бәдии васитәләрдән вә бир сыра кичик шәрти әлавәләрдән дә истифадә едә биләр. Јазычы һәр һансы бир әмәк гәһрәманыны вә ја дөврүмүз үчүн типик олан ичтимаи һадисәни охучуларына чатдырмаг вә тәблиғ етмәк мәгсәдини гаршысына гојаркән, објектив варлығын әсас характер әламәтләрини вә фактларыны сахламагла бир нөв онун бәдии ләвһәсини чәкир. Шүбһәсиз ки, јазычы тәсвир објектиндәки һәр кичик, кечичи һалы дејил, ән типик вә зәрури чәһәтләри сечмәли, лазым кәлдикдә исә бәдии үмумиләшдирмәдән истифадә јолу илә ону даһа чанлы вә ифадәли шәкилдә нәзәрә чатдырмалыдыр.

Бә'зән ејни објектдән бәһс едән бир нечә очерк јазылыр ки, буна силсилә очеркләр дејилир.

Очерк Азәрбајчан әдәбијјатында ингилабдан сонра јарадылмышдыр. Мүасир әмәк чәбһәсиндә, коммунизм гуручулуғунда бөјүк наилијјәтләр әлдә едән нефтчиләр, памбыгчылар, зијалылар, фәһлә вә кәндлиләр очеркләримизин гәһрәманларыдыр.

Бәдии очеркә јахшы мисал олараг М. Горкинин «Совет торпағында», В. Овечкинин «Рајон һәјаты», С. Вурғунун «Фатма хала» әсәрләрини көстәрмәк олар. Совет әдәбијјатында елә бир фәал әдиб дүшүнмәк олмаз ки, бу жанра мүрачиәт етмәсин. Бу жанрдан башга саһәләрдә дә истифадә едирләр: киноочеркләр, елми очеркләр вә с.

Хатирә әдәбијјаты. Хатирә (мемуар) әдәбијјаты мүәллифин шәхсән көрдүјү, јашадығы, шаһиди олдуғу, фактик һадисәләрин тәрчүмеји-һалла сых бағлы әсәрләрдир. Тарихә аландығы, тәрчүмеји-һалла сых бағлы әсәрләрдир. Тари-

Хатирәни јалныз әдәбијјатчылар, јазычылар јох, бүтүн гәләм саһибләри јаза биләрләр. Гәдим јунанларда Сократ һаггында, Авропада Наполеон, Сәлиб мүһарибәләри илә бағлы һадисәләрә аид чохлу хатирәләр вардыр. Бу әсәрләрдә әсас диггәт фактлара, кечмишдә баш вермиш, авторун шаһиди олдуғу мүһүм һадисәләрә верилир.

Мәшһур рус әдиби В. Г. Короленко бу характердә олан әсәринин мүгәддимәсиндә јазыр: «Өз әсәримдә мән мүмкүн гәдәр бәдии һәгигәтин көзәл, парлаг чәһәтләрини тарихи һәгигәтин камиллијинә гурбан вермәјә мејл етмишәм. Бу әсәрдә мәним һәјатда раст кәлмәдијим, јашамадығым, дујмадығым, көрмәдијим бир шеј олмајачагдыр»[1]. Сон илләрдә Совет Ордусу сәркәрдәләринин (Жуков, Штеменко...) бөјүк тиражла бурахылан хатирә китаблары охучулар арасында рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин мүһүм мәрһәләләри, һадисәләри, Совет Ордусунун мисилсиз рәшадәт, гәләбә сәһнәләри чанлы шаһидләрин гәләми илә јахшы ишыгландырылмышдыр.

Хүсусилә, јазычылар өз хатирәсини јалныз олуб кечмиш бир тарих, гуру фактик материал кими јох, чанлы бәдии лөвһәләрдә, автобиографик повест, романларда әкс етдирирләр.

Бу әдәбијјатын илк, ибтидаи нүмунәси күндәликләр, јол гејдләридир. Күндәликләр, әлбәттә ки, бәдии әсәр дејил, үмумијјәтлә әсәр дејил, кәләчәк әсәр үчүн бир материал, факт, тарихи гејдләрдир. Адындан да көрүндүјү кими, бурада бир күндә мүәллифин көрдүјү, јашадығы, шаһиди олдуғу фактлар гејд олунур. Чох заман бу гејдләрә аид һеч бир шәрһ, фикир, мүһакимә гејд олунмур. Јол гејдләриндә, сәјаһәтнамәләрдә исә авторун көрдүјү јерләр, мәскәнләр, инсанлар, һадисәләр, онлар һаггында јери кәлдикчә мүлаһизәләр верилир. Сәјаһәтнамәләр бүткин әсәр олса да, бәдии кејфијјәт чәһәтдән, чох заман там характердә олмур, сүжет е'тибары илә мүәллифин кечдији јерләр, шаһид олдуғу һадисәләр чәрәјанына табе тутулур. Бәдии әсәр сајылан автобиографик повестләр, романларда исә тарихи, һәјати һадисәләр гуру, чылпаг, чансыз верилмир. Онлар илһамлы гәләм васитәси илә әтә-гана кәтирилир, чанландырылыр. Биринчи чаһан мүһарибәсиндә сырави әскәр олан кәнч Е. М. Ремарк мүһарибәнин бүтүн дәһшәтләрини јашамыш, көрмүш, бу гырғына гәлбән нифрәт етмишдир. Һәрбдән сонракы илләрдә шаһиди олдуғу һадисәләри, адамлары, мәскәнләри, рапортлары, фәрман вә һөкмләри

[1] В. Г. Короленко. «Мәним мүасиримин тарихи», Әсәрләри, V ч. Москва, 1954, сәһ. 8.

гүдрәтли сәнәткар гәләми илә автобиографик романда («Гәрб чәбһәсиндә тәбәддүлат јохдур») гәләмә алмышдыр. Ремаркын әсәриндә көстәрилән дәһшәтләр јалныз бир әскәрин јох, империалист мүһарибәсинин гурбаны олан бүтүн чаванларын гисмәти иди. Романда һәјат һәгигәти бир сәнәткар гәләмин күчү илә «нифрәт фәнни» кими сәсләнмишдир. Бөјүк рус әдибләри Л. Н. Толстој, М. Горки вә башгаларынын автобиографик романлары вардыр. Л. Толстојун «Ушаглыг», «Кәнчлик», Горкинин «Мәним университетләрим», совет әдиби Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» әсәрләри мәшһурдур.

Биздә, Азәрбајҹан әдәбијјатында бу жанрын тарихи вә ән'әнәси зәиф олмушдур. Кечән әсрин ахырында Марағалы Зејналабдин «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» ады илә Јахын Шәрги кәзән, мүсәлман аләминдәки фанатизми, чәһаләти, деспотизми кәскин сатираја тутан бир роман (фарс дилиндә) јазмышдыр ки, бунун да анчаг I чилди 1913-чү илдә азәрбајчанчаја тәрчүмә едилмиш, нәшр олунмушдур.

Мүһарибә илләриндә әлдә силаһ чәбһәләрдә вурушан әскәрләр, забитләр ичәрисиндә күндәликләр, гејдләр јазан, дөјүш сәһнәләринин тәсвиринә һәср едилмиш автобиографик повестләр јарадан мүәллифләр олмушдур.

Мүһарибәдән сонра дүнјанын мүхтәлиф өлкәләрини сәјаһәтә кедән әдибләр мараглы сәјаһәтнамәләр нәшр етдирмишләр. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы көркәмли әдиб вә шаирләр илә мүгавилә әсасында сон әсрләрин мәдәнијјәт, әдәбијјат һәјатыны әкс етдирән бир нечә мүһүм хатирәләр јаздырмышдыр (М. С. Ордубади, С. Һүсејн, Т. Ш. Симурғ). Ч. Мәммәдгулузадәнин бу силсиләдән олан «Хатиратым» (1926—1930) әсәри мәзмуну, материалы, әһатә етмәк истәдији мәсәләләрин тарихи-мәдәни әһәмијјәти е'тибары илә чох гијмәтли хатирә әсәридир:

«... Чүн бу сәтирләри охујан мөһтәрәм охучуларым, шәк јох ки, бурада рәвајәт олунан кејфијјәтләрә инаначаглар, чүнки аллаһ шаһиддир ки, бурада бир зәррә гәдәр хилаф јохдур. Еlә дә онлар көрәчәк ки, мәним һаман гаранлыг әсримин мө'мин мүсәлманлары кечә вә күндүз вахтларынын чох һиссәсини намаза һәср етмишләр...

Вә елә ки, фүрсәт әлә дүшдү, о заман ки, азадиталәб фиргәләр мүһарибәдән зәиф дүшмүш Николај һөкумәтинин үстүнә һүчум башладылар, о вахт биз дә вахтдан истифадә едиб өзүмүз үчүн бир зәминә ахтардыг ки, орада биз дә өз дәрди-дилимизи дејә биләк...

Вә биринчи нөвбәдә әзиз вә надирилвүчуд олан Шмерлинг нәггашымыздан илтимас етдик ки, бизим бәхти гара Шәргин јатмыш милләтләринин гәфләт јухусуну өз устаданә фырчасы илә тәсвир етсин. Вә исәви тарихинин 1906-чы илиндә апрел ајынын једдисиндә сәһнеји-интишарә гәјулан биринчи «Молла Нәсрәддин»ин баш сәһифәсиндә ширин јухуда јатан милләтләрин тәсвири һаман тәсвирдир ки, Шмерлинг нәггашымыз өз маһарәтли

гәләмилә ону һаман тарихдә јаратды. Бурада јатанлар һаман бизим бәдбахт милләтимиздир. Һәрчәнд дүнјада бәдбәхт, лакин ахирәтдә чәннәт саһиби мүсәлманлардыр»...

Мирзә Чәлилин хатирәләриндә 1905-чи ил ингилабындан сонракы илк илләрдә мәтбуатын, дирчәлмәкдә олан маарифин вәзијјәти, журналын гаршысында дајанан чәтинликләр, реалист јазычыларын мүбаризәси нисбәтән мүфәссәл верилир. Тәәссүф ки, әсәр натамам галмышдыр.

Хатирә әдәбијјатынын јахшы нүмунәләриндән бири кими А. Шаигин «Хатирәләрим» (1961) әсәрини көстәрмәк олар.

Бу әсәр дә публисист характердә, әдибин јашадығы, ишләдији дөврү, мүһити, ичтимаи шәраити әһатә едән әсәрдир. Кечмишин ағыр, изтираблы күнләрини көрмәјән азад вә хошбәхт кәнчлијимизә итһаф олунан әсәриндә әдиб илк дәфә ушаглыг илләрини гејд едир:

«Доғулдуғум, ушаглыг илләринин чохуну кечирдијим Тифлис шәһәри, әтәкләри јашыл отлар вә әлван чичәкләрлә бәзәнмиш уча дағларла гучагланмышдыр».

Б. Горбатовун «Јапонијада 101 күн», Меһди Һүсејнин «Бир ај бир күн» (Түркијә хатирәләри) әсәрләри сәјаһәтнамә характерли публисист әсәрләр сајыла биләр. Хатирә әдәбијјатынын мүхтәлиф формалары вар. Ән чох јајыланы вә бәдии чәһәтдән әһәмијјәтлиси автобиографик повест, романлардыр. Бу әсәрләрдә факт, һадисә, тарих, шәхсијјәтләр заман, мәкан, шәраит илә нә гәдәр бағлы верилсә дә сәнәткарын јарадычы илһам сүзкәчиндән кечирилир, там бәдии рәнк алыр, мә'наландырылыр, тарихи бәдии әсәр кими сәсләнир. Белә әсәрләрин фактик, реалист мәзијјәтләри, гурашдырмадан узаглығы, әјанилик, инандырычылыг кими мәзијјәтләри илә јанашы көлкәли чәһәтләри дә вардыр.

Бунлар сүжет чәһәтдән, һадисәләрин инкишафы илә истәр-истәмәз мәһдуд бир даирә чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәзләр. Әһвалат јалныз тарих чәһәтдән дејил, һәм дә чоғрафи мәкан, әјани имканлар е'тибары илә дә кенишләндирилә, јарадычы илһамын истигамәтинә табе тутула билмәзләр. Биринчи шәхсин шәхсән көрмәк имканы илә верилә билмәјән һадисәләр белә әсәрләрдә өзүнә јер тапа билмәз.

Башга бәдии әсәрләрдә автор гәһрәманыны истәдији заман, истәдији јерә, шараитә сала билдији, онун әһвали-руһијјәсинә вагиф олдуғу һалда, автобиографик повест вә романларда буну етмәк имкансыздыр. Романда чәрәјан едән һадисәләр истәр-истәмәз мүәллифин тәрчүмеји-һалы даирәсиндән кәнара чыхарыла билмир. Икинчи тәрәфдән, гәһрәманларын характеристикасы мәһдуд тәсвир олунур. Мүәллиф бир шаһид чилдинә кирмәли, кениш, гејри-әјани даирәдән тәчрид едилмәли олур.

Објектив чәрәјан едән һадисәләр јарадычы нәзарәтдән кәнара дүшмүш олурлар. Гаршыдакы сурәтләрин психоложи аләмини тәсвир имканы да јох олур, белә тәсвирә охучу инана билмир.

Хатирә әсәрләрини бу үслубда јазылан башга, сырф бәдии әсәрләрлә гарышдырмаг лазым дејилдир. Бә'зән јазычылар әсәрләриндәки әһвалаты тәһкијә, нағыл үсулу илә, үчүнчү шәхсин дили илә дејил, мәһз биринчи шәхсин дили илә, әһвалатын чанлы шаһиди кими данышмағы үстүн тутурлар. Бу һалда хатирә үслубу чох мүнасиб вә тә'сирлидир. Анчаг белә бәдии әсәрләри хатирә илә гарышдырмаг сәһв оларды. Бурада фактлар, тарихи һадисәләр, олуб-кечмиш сәркүзәштләр дејил, әдибин бәдии нијјәти, јарадычы хәјалын мәһсулу үстүнлүк тәшкил едир. Белә әсәрләрдәки әһвалаты факт илә, тарих илә тутушдуруб тәдгиг етмәк сәһвдир.

М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романы биринчи шәхсин дилиндән, хатирә үслубунда јазылмышдыр. Анчаг әсәр хатирә дејил, мүәјјән тарихи дөврү, һадисәни, әһвалаты ишыгландыран романдыр, јарадычы тәхәјјүлүн мәһсулудур. Јазычынын јаратдығы гәһрәманларын бир гисми тарихи шәхсијјәтләр (Сәттар хан, Бағыр хан), бир гисми исә јазычы тәхәјјүлүнүн мәһсулу, дөврә ујғун, инанмалы, күман етмәли сималардыр (Нина, Мәммәд аға). Белә әсәрләри хатирә әдәбијјаты јох, олса-олса хатирә үслубундан истифадә илә јазылмыш әсәрләр кими гијмәтләндирмәк олар.

Хатирә әдәбијјаты сон заманларда әдибләри даһа чох мәшғул едән үслуб олмушдур. Чәбһәчи јазычылар, тарихи мөвзуда јазанлар, вәтәнимизин, халгымызын кечмиши үчүн характер һадисә, гәһрәманлар илә марагланaнлар бу үсулдан истифадә едирләр. Бу сәпкидә олан бәдии әсәрләр ән чох реалист үслубда јазылырлар.

ДРАМАТИК НӨВ*

Драматик әдәбијјат лирик вә епик әдәбијјатдан чидди шәкилдә фәргләнир. Бу, бәдии әдәбијјатын дикәр инчәсәнәт саһәләри илә ән јахын вә әлагәли фәрмасыдыр. Драматик әсәрләр јазылдыгдан сонра јалныз бәдии әдәбијјат нүмунәсидирсә, сәһнәдә ојнанылдығы заман о, драматург, режиссор, актјор, рәссам, чох заман исә һәм дә бәстәкар јарадычылығынын мүштәрәк мәһсулу кими мејдана чыхыр. Драматик әсәрләрин әсил һәјаты исә мәһз сәһнә илә бағлыдыр. Лакин бә'зи һалларда охунмаг үчүн дә драматик әсәрләр јазылыр ки, буна алманча lese drama (лезе драма) дејилир.

Драматик әсәрләр һәм нәср, һәм дә нәзм илә јазыла биләр. Епик вә лирик әсәрләрдә һәјат һадисәләри тәсвир вә тәрәннүм едилирсә, драматуркијада нүмајиш олунур. Бурада һадисә вә образларын инкишафында ачыг мүәллиф мүдахиләси јохдур. Драматик әсәрләр монолог, диалог вә ремаркалардан ибарәтдир. Драматург јалныз кичик ремаркаларда һадисәләрин чәрәјан етдији мәкан вә заман һаггында, һабелә образларын бә'зи әсас

* Бу бөлмәнин мүәллифи дос. Тәһсин Мүтәллимовдур.

хүсусијјәтләри барәдә мә'лумат верә биләр. Драматик образ әсәр боју өз фәалијјәти вә нитги илә фәрди характерини ачмалы, бир нөв өз-өзүнү тамашачыја тәгдим етмәлидир. Јери кәлдикчә образлар бир-биринин изаһына вә характерчә тамамланмасына да көмәк едә биләрләр.

Драматик әсәрләрин аудиторијасы чох кенишдир, күтләвидир. Савадлы да, савадсыз да, һәр кәс, һәр күн театрын мүгәддәс сәһнә трибунасындан һәјат вә инсанлыг һаггында мүдрик, фәлсәфи фикирләр ешидә биләр. Бөјүк рус драматургу А. Островски јазырды: «Драматик поезија әдәбијјатын башга саһәләринә нисбәтән халга даһа јахындыр. Бүтүн башга әсәрләр охумуш адамлар үчүн јазылдығы һалда, драм вә комедијалар халг үчүн јараныр. Халга јахынлыг драматик поезијаны һеч дә көздән салмыр, әксинә, онун гүввәсини икигат артырыр вә ону бајағылашмаға вә хырдалашмаға гојмур».

Драматик әсәрләрин әсас мәзијјәти исә онларын әјани характердә олмасындадыр. Тамашачы образларын кечирдији һәјәчан вә изтираблары, севинч вә нәш'әни билаваситә көрүр, онларын бир нөв шаһидинә чеврилир. Сәһнә шәраити вә актјор һеј'әти илә әлагәдар олараг драматург насир вә шаир гәдәр кениш образлар силсиләси вә чохпланлы сүжетләр јарада билмәз. Драматик образлар мүәјјән бир груп инсанын, ичтимаи тәбәгәнин сәчијјәви әламәтләрини әкс етмәли, бөјүк үмумиләшмә күчүнә малик олмалыдыр. Драматик сүжет исә һадисәләрин инкишаф просесинин ән һәлледичи вә кәркин мәрһәләси әсасында јаранмалыдыр. Һәм дә бүтүн һадисәләр хүсуси кәркинлијә, динамикаја, драматизмә малик олмалыдыр. Јунанча drama (драма) һәрәкәт, фәалијјәт мә'насыны ифадә едир. Драматик әсәрләрин үч жанры вардыр: т р а к е д и ј а, к о м е д и ј а вә д р а м.

Тракедија. Тракедија һәјатын мөһтәшәм вә мүчәссәм һадисәләриндән, гәһрәманларындан бәһс едир. Мүсбәт гәһрәманлы классик тракедијаларын мөвзусу, адәтән, зидд әгидәли гүввәтли характерләрин мүәјјән ичтимаи идеаллар, мәнафеләр уғрундакы тоггушмасындан, өлүм-дирим мүбаризәсиндән көтүрүлүрдү.

Тракедијанын конфликти чох кәркин вә мүрәккәб олмалыдыр. Бурада мүбаризә апаран тәрәфләрин һәр бири мүәјјән ичтимаи гүввәләри тәмсил етдији үчүн онларын арасындакы конфликт дә чох күчлү вә барышмаз олур. Бу ичтимаи гүввәләр, адәтән, бир-биринин там зиддинә олан мүтәрәгги вә мүртәче идејаларын ифадәчисидир. Конфликт боју кетдикчә кәркинләшән мүбаризәләрдә чох заман өлүмә мәһкум олан, лакин һәләлик чәмијјәт дахилиндә өз мөвгејини мүһафизә едән көһнә, мүртәче гүввәләр, инкишаф едән, артан, лакин һәлә зәиф олан мүтәрәгги гүввәләрә галиб кәлир. Әсил тракик вәзијјәт дә көзәл, ишыглы, мүтәрәгги идејалары тәмсил едән ичтимаи гүввәләрин мүвәггәти мәғлубијјәти илә әлагәдар јараныр.

Әсәрдәки мүтәрәгги гүввәләрә башчылыг едән әсас образ, адәтән, тракедијанын мүсбәт гәһрәманы олур. Мүсбәт характерли тракик гәһрәман бөјүк арзулар, идеаллар уғрунда өзүндән гат-гат күчлү олан гүввәләрлә өлүм-дирим мүбаризәси апарыр. Лакин тракик гәһрәманын әсил бөјүклүјү өз идеаллары үчүн һәјатыны шүурлу сурәтдә тәһлүкәјә атмасында, өз гүввәсиндән кәнар, һәлли чох чәтин олан мәсәләләрә киришмәсиндә мејдана чыхыр. Гәһрәман гаршысындакы тәһлүкәни бүтүн дәһшәти илә дәрк едир. Лакин варлығы илә бағландығы јүксәк, мүгәддәс амаллар уғрунда бу тәһлүкәләрә атылмагдан, һәтта лазым оларса, өз һәјатыны белә гурбан вермәкдән чәкинмир.

Тракик вәзијјәт исә гәһрәманын ирадәсиндән асылы олмајан сәбәбләрлә шәртләнир. Ч. Чаббарлынын «Од кәлини»ндә Елхан феодал дүнјасынын амансыз истисмарына, һүгугсузлуғуна е'тираз едәрәк «торпагларындан ган даман әски дүнјаны учурмаг, чичәкләриндән сәадәт күлүмсәјән јени бир севкиләр дүнјасы гурмаг» кими бөјүк вә мүгәддәс идеалла јашајыр. Лакин бу бөјүк арзу саһибинин өзү һәррач базарындан әлли дирһәмә сатын алынмыш көләдир. Елхан вәтәни чалыб-чапан әрәб хилафәтинә дүшмән кәсилмишдир. Лакин онун ағасы Алтунбај өзү белә әрәбләрин мүт'и нөкәридир. Нәһајәт, Елхан одлар јурдунун ән мәшһур көзәлини севир. Лакин Солмаз адәтә көрә јалныз јәнкин адама кедә биләр. О, Алтунбајын нишанлысыдыр. Беләликлә, Елханын ичтимаи вә шәхси арзулары онун имканларына көрә әлчатмаз бир мәгамдадыр. Бу арзу јолунда Елханы бөјүк фәлакәтләр көзләјир. Елхан буну билә-билә гәтијјәтлә мејдана атылыр. Чүнки мөвчуд шәраитлә барыша билмир. Тракик гәһрәманын фәдакарлығы вә әмәлпәрвәрлији, рәзаләтлә барыша билмәмәси тамашачыда бөјүк рәғбәт вә мәһәббәт һисси ојадыр.

Тракик гәһрәман тәбиәт е'тибары илә әтрафдакылардан гүдрәтли олмалы, заманын мүәјјән мүтәрәгги идејаларынын мүчаһиди кими чыхыш етмәлидир. Бу гәһрәман бүтүн варлығы илә өз идеалына бағланараг ону тәмсил едән, онунла јашајыб, онунла өлән бир характер олмалыдыр. Тракик гәһрәман чох заман јашадығы мүһитин фөвгүндә дурур вә онун мүбаризәси үмумбәшәри сәчијјә дашыјыр. Бу мүбаризәдә гәһрәманын чисмани һәлакы мүтләгдир. Лакин онун өлүмү тәмсил етдији ичтимаи гүввәләрин мә'нәви гәләбәсинә вә әмәлләринин тәнтәнәсинә чеврилир. Пјесин финалында Агшинин дәрин дүшүнчәләр ичәрисиндә «Доғрудан да аллаһ вардырмы?» демәси Елханын гурбан кетдији идејаларын тәнтәнәсидир.

Әдәбијјат тарихиндә мәнфи гәһрәманлы тракедијалар да олмушдур («Магбет», «III Ричард», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» вә с.). Белә әсәрләрдә тракик гәһрәманын симасында һәјатын горхунч вә гүввәтли шәр әламәтләри өз ин'икасыны тапыр вә ифша олунур. Әсәрин мүтәрәгги идејасы да мәһз бу мәнфи гәһрәманларын иттиһамында мејдана чыхыр, ајдынлашыр.

Тракедија жанрынын ј а р а н ы ш ы гәдим јунанларын үзүмчүлүк вә мүнбитлик аллаһы Дионис һаггында дүзәлдилмиш м ә р а с и м л ә р л ә әлагәдардыр. Бу мәрасимләрдә Дионисин

шәрәфинә кечи гурбанлары кәтирәрмишләр. Јунанча tragos (трагос)—кечи, ode (оде)—нәғмә демәкдир. Дионис һаггындакы маһнылара да кечи нәғмәси, јахуд тракедија дејилмишдир. Тракедија жанрынын ады бурадан көтүрүлмүшдүр. Ш ә р г д ә тракедија истилаһынын әвәзинә ф а ч и ә дә ишләнир. Фачиә فاجعه (фәч فجع фәчәә) — кәдәр вә изтираб вермәк мәсдәриндән алынмыш исим олуб, кәдәрли вагиә, ачыначаглы һадисә мәфһумуну билдирир. Тракедијаја шәрг әдәбијјатында هائله (hаилә) дә дејилир. Бу сөзүн мәсдәри هول -дүр (hөвл—горхутмаг, дәһшәтә салмаг мә'насыны билдирир). Һаилә сөзүнүн һәрфи мә'насы дәһшәтли (кәдәрләндиричи) һадисә, вагиә демәкдир. Гәдим јунан тракедијасынын әсил инкишафы ерамыздан әввәл V әсрә тәсадүф едир. Есхил, Софокл вә Еврипид онун классик нүмунәләрини јаратмышлар. Гәдим јунан тракедијасынын сүжети, һәр шејдән әввәл, инсанда горху вә изтираб һисси ојадан гејри-ади һадисәләр әсасында гурулмалы иди. Бурада тракик гәһрәман да јалныз әзәмәтли характерә малик гејри-ади шәхсләр олурду. Бу тракедијаларын әсас мәгсәди горху вә изтираб васитәси илә инсанлары мә'нән зәнкинләшдирмәк, камилләшдирмәк иди (Есхилин «Зәнчирләнмиш Прометеј», Софоклун «Тиран Едип» әсәрләри вә с.).

Тракедија жанрынын инкишафында сонракы бөјүк мәрһәлә и н т и б а һ •д ө в р ү д ү р. Бу дөврдә бөјүк инкилис драматургу В. Шекспирин јарадычылығы әсас јер тутур. Шекспирин тракедијалары илк нөвбәдә кәркин драматизми илә диггәти чәлб едир. О, һәр чүр шәртиликләри, тәсадүфләри вә гәзавү гәдәрләри арадан галдырыр. Олдугча мүрәккәб һәјат јолу кечән вә дахили тәкамүл просеси јашајан долғун вә чанлы инсан характерләри јарадыр. Онун тракедијаларында јунанларын мифоложи бахышлары, орта әсрләрин илаһи варлыглары јохдур. Бурада бүтүн һадисә вә образлар реал һәјат һәгигәтләринә әсасланыр, азад, хошбәхт, икид инсан тәрбијә олунур. Шекспир персонажларын сајыны да хејли артырыр, заман вә мәкан шәртләри илә чох сәрбәст һәрәкәт едир. Тракик үнсүрлә комик үнсүр әлагәләндирилир. Бөјүк драматургун «Һамлет», «Магбет», «Отелло» вә с. әсәрләри тракедија жанрынын классик нүмунәләриндәндир.

К л а с с и с и з м дөврү тракедијасынын исә әсас конфликти шәхсијјәтин фәрди һиссләри илә чәмијјәт гаршысындакы борчу, вәзифә мәс'улијјәти арасындадыр. Бу әсәрләрдә вәтәндашлыг пафосу, дөвләт вә чәмијјәт гаршысында вәзифәни вичданла ичра етмәк, дидактика, нәсиһәт мотивләри гүввәтлидир. Лакин бурада истәр заман вә мәкан е'тибары илә, истәрсә дә инсан мүнасибәтләриндә мүәјјән мүчәррәдлик вардыр.

Классисизм тракедијаларында дил-үслуб јүксәк пафослу вә тәнтәнәлидир. Гәһрәманлар әсасән јухары даирәләри тәмсил едир. Бурада кениш халг күтләсинә, зәһмәткеш инсана әһәмијјәт верилмир (Корнелин «Сид», Расинин «Федра» әсәрләри вә с.).

Тәсадүфи дејилдир ки, классисизм тракедијасы халг һәјатынын кениш лөвһәләрини әһатә едә билмир, даһа чох тарихи һадисәләри гәләмә алыр. Классисизмин әсас ганунларындан олан заман, мәкан вә һәрәкәт бирлији тәләби дә, һеч шүбһәсиз, о дөврүн драматуркијасына өз мәнфи тә'сирини көстәрир.

Р о м а н т и з м чәрәјанынын нүмајәндәләри таркедијада инсан мә'нәвијјатына хүсуси диггәт јетирмишләр. Бурадакы гәһрәман һәјатын чатышмазлыгларындан доған кәдәрлә өз дахили мәнлијинә гапылыр. Романтик тракедијада лирика гүввәтлидир. Инсанын хәјалларына, изтирабларына кениш јер верилир, субјектив аләми изаһ олунур. Бајрон вә Шиллер романтик тракедијанын классик нүмунәләрини јаратмышлар.

А. С. Пушкинин драматуржи јарадычылығы тракедија жанрынын инкишафында јени бир сәһифә ачыр. Пушкинә гәдәрки рус тракедијасы Сумароков, Херасков вә Кнјажнин јарадычылығында зәиф инкишаф етмишдир. Пушкин драматуркијасы һадисәләрин кенишлији, әһатәлилији вә образларынын долғунлуғу илә нәзәри чәлб едир. Шаир тракедијаја бөјүк ичтимаи мә'на кәтирир, бүтүн драматик һадисәләр арасында мөһкәм вәһдәт јарадыр. А. С. Пушкинин «Борис Годунов», «Мотсарт вә Салјери» кими классик тракедијалары бу чәһәтдән характерикдир.

Азәрбајчан әдәбијјатында тракедијанын илк нүмунәси Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1896) әсәридир. Ондан бир нечә ај сонра исә Ә. Һагвердијев «Дағылан тифаг» тракедијасыны битирир. Н. Нәримановун «Надир шаһ» (1898), Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» (1900) вә «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» (1907) әсәрләри дә Азәрбајчан тракедијасынын илк нүмунәләридир.

Һ. Чавид әдәбијјатымыза камил романтик тракедијалар кәтирмишдир («Шејх Сән'ан», «Иблис», «Сәјавуш» вә с.). Бу әсәрләрдә Һ. Чавид чидди бәшәри-фәлсәфи проблемләрә тохунмушдур.

Ингилабдан сонра јазылмыш реалист тракедијаларымыздан исә Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» вә С. С. Ахундовун «Ешг вә интигам» әсәрләрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Комедија. Тәнгиди күлүшүн үстүнлүјү илә јазылан драм әсәрләринә к о м е д и ј а дејилир. Һәјатдакы чатышмазлыглары, јарамаз чәһәтләри ислаһ вә инкар комедијанын әсасыны тәшкил едир.

Тәнгиди күлүшүн бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Лаға гојмаг, истеһза етмәк гүввәтли тә'сирә маликдир. М. Ф. Ахундов «Түркчә тәмсилаты тәрчүмә едән Теһран сакини Мирзә Мәһәммәд Чәфәрә» адлы әсәриндә күлүшүн тәрбијәви гүдрәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Авропа философларынын тәчрүбәләри вә бир чох инкаредилмәз һәјати дәлилләр сүбут етмишдир ки, тәнгид, истеһза вә мәсхәрәдән башга, пис вә јарамаз әмәлләри инсан тәбиәтиндән һеч бир васитә илә мәһв етмәк олмаз».

Бу чәһәтдән комедија жанры хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Комедијанын әсас күлүш һәдәфи дә чәмијјәтин үмуми инкишаф сәвијјәсиндән кери галан, көһнә, чүрүк идејаларла јашајан адамлардыр. Күлән адам һәмишә күлүш һәдәфиндән јүксәкдә дурмалыдыр. Нормал адам һеч бир заман өзүндән үстүн олан башгасына күлә билмәз. Комедијада тәнгид һәдәфинә гаршы нә уғрунда вә һансы идеаллар чәбһәсиндән, ичтимаи гүввәләр тәрәфиндән мүбаризә апарылдығы мә'лум олмалыдыр. Бунун үчүн комедија мүәллифи габагчыл вә мүтәрәгги идејалара саһиб олмалы, дөврүн ичтимаи тәләбини, еһтијачыны јахындан дујмалыдыр. Комедијада күлүшүн истигамәти вә һәдәфи дәгиг олмалыдыр.

Комедијада һадисә вә образларын тәнгид едилән әсас мәнфи чәһәтләри шүурлу сурәтдә бөјүдүлүр вә кәскинләшдирилир. Бу заман ифша објектинин дахили ејбәчәрликләри даһа ајдын чанланыр вә даһа бөјүк нифрәтә, е'тираза сәбәб олур. Сағлам күлүш гүввәтли бир прожектор кими тәсвир објектини ишыгландырараг, онун аз дујулан ән кичик чәһәтләрини белә үзә чыхарыр, бүтүн варлығы илә нүмајиш етдирир. Буна көрә дә јахшы комедија һәјатын мәнфи мејлләрини, ејбәчәрликләрини бүтүн зәрәрли нәтичәләри илә шәрһ едир. Онлара гаршы тамашачыда сајыглыг јарадыр.

Комедија һәјатдакы нөгсанлары, күлүнч һаллары тәнгид вә ислаһ етмәклә бәрабәр, ејни заманда, башгаларыны да бу һаллардан мүһафизә етмәк ишиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бөјүк алман мүтәфәккири Лессингин јаздығы кими, комедија инсанлары ришхәнд вә әлә салмаг јолу илә дејил, һәгиги күлүш јолу илә ислаһ едир. Һәм дә комедија тәкчә мүәјјән габаһәтләрә малик олан адамлара күлмәклә мәһдудлашмыр. Комедијадакы күлүшүн фајдасы ондан ибарәтдир ки, еһтирас вә мода һалыны алан күлүнч ишләри, хасијјәтләри бүтүн мүрәккәблији илә асан вә тез көрә билмәк үчүн һамынын, бүтүн инсанларын идрак габилијјәтини тәрбијәләндирир.

Шүбһәсиз ки, күлүшә јалныз инкаредичи бир кејфијјәт кими бахмаг олмаз. Һәгиги күлүш һәр бир мәнфилији тәнгид етмәклә, ејни заманда, онун мүгабили олан мүәјјән мүсбәт кејфијјәти тәсдиг етмиш олур. Комедија ејбәчәрликләрин ифшасы илә бәрабәр тәглидә лајиг, көзәл, мүтәрәгги кејфијјәтләри јени бир гүввә илә тәсдиг вә тәрәннүм едир.

Мәһз күлүш васитәси илә тәнгид һәдәфләри гәти ифша вә инкар едилир, јазычынын әсас етик вә естетик арзуларыны ифадә едән идејалар исә онлара гаршы гојулараг тәсдиг олунур. Мәнфи гүввәләрин тәнгидиндән чыхан дидактик нәтичәләр исә мүәллифин комедијада тәблиғ етдији идејаларын тәсдиги кими сәсләнир, онларын һәјати гүввәсини артырмыш олур. «Комедијада һәјат бизә она көрә олдуғу кими көстәрилир ки, һәјатын нечә олмасы лазым кәлдији фикрини ачыг вә ајдын верә билсин» (В. Г. Белински).

Мешшанлығы, түфејлилији тәнгид едән бир әсәр һәмин мәнфи кејфијјәтләрә гаршы мүбаризә апармагла бәрабәр, инсанда мә'налы һәјата, шүурлу, ичтимаи әмәјә дә бөјүк рәғбәт ојадыр. Даһа доғрусу, күлүш инсанлара мәнфиликләрә гаршы дәрин нифрәт етмәји өјрәтдији кими, һәјатын көзәлликләрини севмәји дә тәлгин едир.

Адәтән, комик гәһрәман өз гүсурларыны, күлүнчлүјүнү гәтијјән һисс етмир. О, ән ахмаг иш көрәркән белә, тәмкинини позмур, гүсурларыны көрмүр, һәтта бә'зән өзүнү бөјүк әмәлләр ичрачысы, хејирхаһ вә мүгәддәс идејалар саһиби кими апарыр. Јалныз тамашачы бу адамын вәзијјәтиндәки ујғунсузлуғу вә ејбәчәрлији көрүр, она күлүр. Комик образы күлүнч вәзијјәтә салан әсас сәбәбләрдән бири дә онун мәгсәди вә иддиалары илә имканлары арасындакы тәзаддыр. Јә'ни образын бөјүк иддиалары илә кичик имканлары ујғунлашмыр. Мәһз бу тәзад образын дахили пучлуғуну, габилијјәтсизлијини мејдана чыхармыш олур. Даһа доғрусу, комик образ бөјүк иддиаларыны һәјата кечирмәк истәјәркән әсил имкан мәһдудлуғуну бүрузә верир вә ифша олунур. «Һачы Гара» комедијасынын илк шәклиндә Һејдәр бәј икидликдән дәм вурур, ат ојнадыб карван чапмагдан данышыр. Лакин онун әјүнмәси һеч кәсдә күлүш доғурмур. Чүнки тамашачы Һејдәр бәјин икидлијинә, дедикләрини јеринә јетирмәјә габил олмасына инаныр. Даһа доғрусу, Һејдәр бәјин иддиалары имканларына ујғундур. Лакин әсәрин икинчи пәрдәсиндә Һачы Гаранын мүхтәлиф силаһлары гаршысына төкүб јарагланмасы, үчүнчү пәрдәдә ловғаланараг «Бир-ики јасовул мәнә раст дүшсүн, онларын башына бир иш кәтирим ки, гијамәтәдәк дады дамагларындан кетмәсин»,—демәси гүввәтли күлүш доғурур. Һачы Гара өз нијјәтиндә тамамилә чидди олса да, тамашачы билир ки, о чох горхаг вә мискин бир адамдыр. Јә'ни Һачы Гара икидлик көстәрмәк, вуруб-јыхмаг иддиасында олса да бу имкана гәтијјән малик дејилдир.

Бундан башга образын нијјәти илә әлдә едилән нәтичәнин ујғунсузлуғу, јени илә көһнә, форма илә мәзмун арасындакы зиддијјәт комизмин јаранмасына сәбәб ола биләр. Комик характерләрин ачылмасында онларын данышыг тәрзинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Комик диалог вә репликалар образын дахили варлығыны ачмаг үчүн гүввәтли васитәләрдәндир. Комик образларын ифшасында адларын сечилмәси дә мүәјјән рол ојнајыр. Мәсәлән, Миндилли, Мирзә Гәрәнфил, Бәрбәрзадә вә с.

Комедијанын мүсбәт гәһрәманларына кәлинчә, онлар әсасән әсәрдәки тәнгиди идејанын әкси олан мүтәрәгги мејлләри тәмсил едирләр. Бу образлар, ејни заманда, мәнфи гәһрәманларын дахили ејбәчәрлијини ачмагда, ифша етмәкдә, конфликтин инкишафында бөјүк мөвгеје малик олурлар.

Комедијанын сүжети, адәтән, күлмәли бир әһвалат әсасында гурулур. Бу әһвалатда драматургун тәнгид етмәк истәдији мәнфи кејфијјәтләрин әсил маһијјәти ачылыр вә ифша едилир. Даһа

доғрусу, сүжет мәркәзиндәки заһирән күлмәли олан һадисәләрин архасында чох чидди ичтимаи идејалар дурур. Комедијанын конфликти чох заман анлашылмазлыглар вә алданышлар үзәриндә гурулур ки, бу да адәтән, комик гәһрәманын күлүнч, һәм дә ахмаг вәзијјәтдә галмасы илә нәтичәләнир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин мәктәби» комедијасынын конфликти бир нөв анлашылмазлыг үзәриндә гурулмушдур. Сон дәрәчә кери галмыш учгар Данабаш кәндинин әһалиси мәктәб ачмаг үчүн кәлмиш адамларын нијјәтини баша дүшә билмир, буну ушаглары салдатлыға јазмаг тәдбири кими гаршылајыр. Лакин бу анлашылмазлыг јазычы үчүн јалныз бәдии васитәдир, пријомдур. Әслиндә исә јазычы бу јолла көһнә, феодал Азәрбајчанын бир сыра дәрин ичтимаи зиддијјәтләрини ача билмишдир.

Данабаш кәндинин әһалисинә јени тәдбирин маһијјәтини изаһ етмәк үчүн газы чыхыш едир. Лакин онун Романовлар ханәданыны вә Николајы бөјүк јалтаглыгла мәдһ едән, әрәб вә фарс тәркибләри илә долу олан нитгини һеч кәс баша дүшмүр. Јазычы бу кичик епизодда руһаниләрин рәзил симасыны ачмаға имкан тапыр. Мәтләб кәндлиләр үчүн јенә дә гаранлыг галыр. Началник вә инспектор елмин, маарифин әһәмијјәтиндән данышыр. Онларын рус дилиндә данышығы вә дилманчын чох думанлы, гарышыг изаһы чар мә'мурлары илә зәһмәткеш кәндлиләр арасындакы дәрин учуруму, анлашылмазлығы габарыг сурәтдә ифадә едир. Сонра молла Мөвламверди чамаата нәсиһәт верир. Онун гәлиз ибарәли чыхышынын әсас мәгсәди јени ачылачаг мәктәбдә өзү үчүн бир шәриәт дәрси дүзәлтмәкдир. Бу јолла мүәллиф, моллаларын да ријакарлығыны ифша едир. Кәндлиләр исә јенә бир шеј баша дүшмүрләр. Бу дәфә мүәллим Һәсәнов сөз алыр. Рус ифадәләри илә чох мүчәррәд данышан мүәллим јенә әсас мәтләби кәндлиләрә изаһ едә билмир. Нөвбә јерли јүзбашыја вә онун чавушу Нәзәрәлијә јетишир. Онларын әсас «изаһ» үсулу исә тәһгир вә шаллагдыр. Нәһајәт, кәндлиләр мәтләби ајдын дәрк етмәк үчүн јени ачылмыш мәктәбин дәрсләриндә иштирак едирләр. Бурада исә мүәллим Һәсәновун һәјатла, тәчрүбә илә һеч бир әлагәси олмајан тәдрис үсулу кәскин тәнгид едилир.

Бүтүн бу анлашылмазлыг просесиндә, ејни заманда, ağa гамчысы, руһани моизәси илә варлығы, зеһнијјәти ифлич едилмиш, әзилмиш заваллы әмәкчи кәндлинин авамлығы вә чәһаләти дә мејдана чыхыр. Јазычы мәктәб ачылмасы һадисәсинин анлашылмазлығы әсасында ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндинин, демәк олар ки, бүтүн ичтимаи зүмрәләрини мәһарәтлә характеризә етмиш, онлары гүввәтли күлүш һәдәфинә чевирмишдир. Бә'зи комедијаларда исә һәм алданыш, һәм дә анлашылмазлыг олур.

Комедијада күлүш чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк ола биләр. Бурада јүнкүл зарафатјана күлүшдән башлајараг, чохмә'налы

кинајәјә, тәәссүф долу, кәдәрли гәһгәһәләрә, гәзәбли сарказма гәдәр тәнгиди күлүшүн мүхтәлиф формаларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Бә'зән исә интонасијалардакы гәзәб вә нифрәт һиссләри о гәдәр гүввәтли олур ки, орадакы күлүш үнсүрләрини дујмаг белә чәтинләшир. Бу рәнкарәнк күлүш нөвләри исә мүшаһидә етдикләри һадисә вә образларын ифшасына вә изаһына хидмәт едир. Рәзил вә хаин адамлар, ән ејбәчәр адәтләр, әмәлләр, иртича гүввәләри, өлдүрүчү, сатирик күлүшлә ифша едилир. Әслиндә мүсбәт хасијјәтли адамлар олуб, бә'зи чәһәтдән комик көрүнәнләрә, комик вәзијјәтдә галанлара гаршы исләһедичи күлүшдән, јумордан истифадә едилир. Сатирик комедијаларда чох заман комик үнсүрлә тракик үнсүр әлагәдә верилир. Бу о вахт олур ки, тәнгид објектинин мәнфиликләри чох чидди вә тәһлүкәли характер дашыјыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасы тамашачынын күлүшү илә мүшајиәт олунур. Лакин бу күлүшүн архасында чүрүјүб торпаға дөнмүш өлүләрин «дирилмәсиндән» вәчдә кәләрәк һөнкүр-һөнкүр ағлајан вә һәр кечә 13—14 јашлы гызлары Исфаһан лотусу Шејх Нәсруллаһын јатағына көндәрән һачы һәсәнләрин, һачы бахшалыларын чәһаләти, гырмызысаггал кәрбәлајы вә мәшәдиләрә әрә верилән 10—12 јашлы назлыларын фачиәси, мә'насыны гана билмәдији «Күлүстан»ы чубуг вә фалагга зоруна әзбәрләјән чәлалларын фәлакәти вә бу өлүләр дүнјасынын бүтүн рәзаләтләрини баша дүшән, фәгәт күчү араг шүшәсиндән башга һеч нәјә чатмајан кефли искәндәрләрин көз јашы вардыр. Бу күлүш архасында дәрин чәһаләт мүркүсүндә олан феодал мүсәлман аләминин ичтимаи јараларыны бөјүк гәлб ағрысы илә ачан, изаһ едән јазычы-вәтәндашын кәскин гәзәби, нифрәти вә е'тираз фәрјады вардыр.

Комедијада күлүшүн характериндәки милли колорит мәсәләси дә унудулмамалыдыр. Молјерин Гарпагону, Шекспирин Шејлоку вә М. Ф. Ахундовун Һачы Гарасы ејни ичтимаи гүсуру, хәсислији тәмсил едән комик образлардыр. Лакин бу образларын һәр биринин характеринин ифадәсиндә мәнсуб олдуглары халгын мүдриклији, психолокијасы, адәт вә ән'әнәси бөјүк рол ојнајыр. Даһа доғрусу, тәнгид һәдәфи ејни олса да, бәдии ифадә васитәләри мүхтәлиф вә орижиналдыр.

Комедија жанрынын тарихинә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә тракедија жанрынын инкишафында өзүнү көстәрән бир чох үмуми чәһәтләр бүтүнлүкдә драматуркијаја аид олдуғу үчүн онларын бә'зи әсас хүсусијјәтләри комедијада да экс олунмушдур. Буна көрә дә комедија жанрынын инкишафындакы ән әсас мәрһәләләри нәзәрдән кечирмәк даһа мәгсәдәујғундур. Комедијанын да јаранышы Дионис мәрасимләри илә әлагәдардыр. Бу мәрасимләрин бир һиссәси шән нәғмәләр, зарафатлар вә рәгсләрлә мүшајиәт олунмушдур. Комедија жанрынын ады да бурадан көтүрүлмүшдүр. Јунанча comos (комос)— шән күтлә, јахуд авара кәнчләр шәнлији мә'наларыны ифадә

етмишдир. ode (оде) исә нәғмә демәкдир. Комедија сөзүнүн үмуми мә'насы шән күтлә тәрәфиндән, јахуд авара кәнчләр шәнлијиндә ифа олунан нәғмә демәкдир. Комедијаја Шәрг әдәбијјатында м ә з һ ә к ә дә дејилир. Мәзһәкә әрәбчә مضحكه (зәһикә) ضحك (зөһк)—күлмәк, әлә салыб күлмәк, јахуд (зәһһәкә)—күлдүрмәк, лаға гојуб күлүш һәдәфинә чевирмәк демәкдир.

Гәдим јунан комедијасынын ән көркәмли јарадычыларындан бири Аристофан (ерамыздан әввәл V әср) олмушдур. Аристофан дөврүндәки комедијалар бир чох роллары ифа едән үч актјор вә мүәллиф фикирләринин ифадәчиси хордан ибарәт иди. Аристофан өз комедијаларында халг мәнафејини мүдафиә едән мүһүм сијаси-ичтимаи мәсәләләрдән бәһс едир. Хүсусилә сүлһ мөвзусу Аристофан јарадычылығында бөјүк јер тутур. Онун «Сүлһ», «Лизистрата» вә с. комедијалары бу мөвзуда јазылмышдыр.

Комедија жанрынын сонракы инкишафында франсыз драматургу Молјерин (XVII әср) бөјүк ролу олмушдур. Молјерин јаратдығы типләр силсиләси мүхтәлиф ичтимаи зүмрәләрин долғун тәсвирини вермәкдәдир (Тартүф, Гарпагон, Мизантроп вә с.). Молјер комедијадакы бәдии күлүшә гүввәтли ислаһедичи кејфијјәт кими бахыр. Бу комедијаларда һадисәләр бир-бири илә мөһкәм әлагәләндириләрәк, әсас идејанын изаһына табе етдирилир. Лакин бу бөјүк сәнәткарын характерләриндә бә'зән классисизмә хас олан схематизмә дә тәсадүф олунур.

Бөјүк рус јазычылары Д. И. Фонвизин, А. С. Грибоједов, Н. В. Гогол, А. Островски вә А. П. Чеховун комедија јарадычылығы бу жанрын инкишаф тарихиндә мүһүм мөвгејә маликдир. Һәјат һәгигәтинә чидди риајәт етмәк, гүввәтли реализм бу јазычыларын әсәрләринин әсас хүсусијјәтләриндәндир. Бурада милли колорит вә хәлгилик кејфијјәтләри гүввәтлидир. Үмумән, бу сәнәткарларын һамысыны бир мәгсәд бирләшдирир. Чәмијјәтин инкишафы наминә, халгын кәләчәк сәадәти үчүн јазыб јаратмаг, бу јолдакы бүтүн мәнфиликләри, ејбәчәрликләри амансызчасына гамчыламаг, мәһв етмәк.

Азәрбајчан әдәбијјатында илк комедија бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун 1850-чи илдә јаздығы «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» әсәридир. М. Ф. Ахундов өз комедијаларында Азәрбајчанда феодал-патриархал һәјатын рәзаләтләрини сон дәрәчә реал, чанлы ләвһәләрлә ифша етмишдир. XX әсрдә комедија Ч. Мәммәдгулузадә кими гүдрәтли күлүш устасынын јарадычылығында инкишаф едир. Ч. Мәммәдгулузадә өз өлмәз комедијаларында Азәрбајчанын ингилабдан әввәлки мүсәлман мүһитинин дәрин ичтимаи јараларыны, мүртәче, мүһафизәкар адәт вә ән'әнәләрини шиддәтли сатира атәшинә тутур, әсринин һәгигәт күзкүсү кими өз мүасирләринә јашадыглары һәјатын бүтүн чиркинликләрини, чатышмазлыгларыны көстәрир, онлары гәфләт јухусундан ојанмаға чағырыр. Ч. Мәммәдгулузадәнин комедијаларында ичтимаи е'тираз, нифрәт вә гәзәб һиссләри чох кәскиндир. «Өлүләр», «Дәли јығынчағы», «Данабаш кәндинин мәктәби» кими сатирик комедијалар Азәрбајчан әдәбијјатында бу жанрын јени мәрһәләсини тәшкил едир.

Мүасир комедијаларымыз һәјатдакы мәнфиликләрә, көһнәлик галыгларына гаршы чох кәсәрли силаһдыр. Бу әсәрләрдә инкишафымыза мане олан һәр чүр көһнә, јарамаз кејфијјәтләр бүтүн дахили зиддијјәтләри вә мәнфиликләри илә нүмајиш едилир вә онлара өлүм һөкмү верилир. Лакин классик комедијаларда әксәрән күлүш һәдәфи күлл һалында үмумиләшмиш көтүрүлүрдүсә («Өлүләр»дә вә «Дәли јығынчағы»нда олдуғу кими) совет комедијаларында әксинә, комик гәһрәман азлыгда олан фәрдләрдир. Сабит Рәһманын «Тој», «Хошбәхтләр», «Әлигулу евләнир», Ә. Мәммәдханлынын «Ширван көзәли» вә с. комедијалар, бә'зи кичик гусурларына бахмајараг, мәһз белә ислаһедичи гүввәјә маликдирләр.

Драм. В. Г. Белински драмын жанр хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән јазыр: «Тракедија илә комедија арасында орта мөвге тутан бир чох драматик әсәрләр епик драмдырлар».

Драмын сүжет хәттинин әсасыны баш гәһрәманын өз идејалары уғрунда апардығы мүбаризәләрдә јашадығы драматик вәзијјәтләр тәшкил едир. Һадисә вә образларын дахили маһијјәти вә характери дә мәһз драматик ситуасијаларда ачылыр, изаһ олунур. Драмын гәһрәманы чох заман әсәрин сонуна доғру галиб кәлир. Лакин о өз арзуларына чатмаг үчүн күчлү зидд гүввәләрлә мүбаризә апарыр, кәркин драматик вәзијјәтләр кечирмәли олур. Гәһрәман јаранмыш драматик вәзијјәтдән чыхмаг үчүн дәрин сарсынтылар кечирир, сәһвләр едир, мүхтәлиф сынаглардан, имтаһанлардан чыхыр. Бу вәзијјәтләрдә исә онун бүтүн дахили аләми ачылыр, ајдынлашыр.

Драмын сүжет хәттинин үмуми инкишафы тракедија вә комедијаја нисбәтән сакит вә тәмкинли олур. Лакин бурада мүәјјән дәрәчәдә тракик вәзијјәтләрин вә комик сәһнәләрин тәсвири дә ола биләр. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Алмаз» драмында Алмазын синфи дүшмән үнсүрләри илә апардығы мүбаризәләрлә әлагәдар сарсынтылы, һәјәчанлы сәһнәләр верилирсә, Мирзә Сәмәндәр, Очаггулу вә Шәрифин ејбәчәр характеринин ифшасы үчүн комик епизодлардан истифадә олунур. Тамашачы бә'зән тракедијада олдуғу кими кәркин, әсәби һәјәчанлар кечирир, бә'зән дә комедијаја бахырмыш кими үрәкдән күлүр. Лакин үмумән драмын сүжет хәтти чидди вә сакит һалда тәдричән артан вә нәһајәт, мәнтиги һәллини тапан бир хәтлә инкишаф едир. Күндәлик һәјатын ади һадисәләри, аилә-мәишәт проблемләри драмын материалы ола биләр. Конфликтин характериндән вә мүәллиф мәгсәдиндән асылы олараг драм әсәрләри мүхтәлиф формада олур: психоложи драмлар, тарихи драмлар, аилә-мәишәт драмлары, лирик драмлар вә с.

Драм жанры XVII әсрдә формалашмыш вә «мешшанлыг драмы» адланан мәишәт мөвзулу пјесләр әсасында инкишаф

етмишдир. «Аиләви» вә ја «мешшанлыг драмы» адланан бу форма Франсада, Инкилтәрәдә, даһа сонралар исә Алманија вә Италијада инкишаф етмишдир.

Классисизм ганунларына зидд олараг «мешшанлыг драмы»нда чәмијјәтин орта вә ашағы зүмрәләринин һәјатына аид аилә-мәишәт конфликтләринә кениш јер верилир, һабелә бир сүжет дахилиндә тракик вә комик үнсүрләрин вәһдәти, әлагәси јарадылыр. Бөјүк франсыз нәзәријјәчиси вә драматургу Д. Дидронун «Аилә башчысы», «Гејри-гануни оғул», алман мүтәфәккири Г. Лессингин «Мисс Сара Сампсон» драмларыны буна мисал кәстәрмәк олар.

XIX әсрдә рус әдәбијјатында драм жанры сүр'әтлә инкишаф едир. А. Островскинин «Чеһизсиз гыз», Л. Н. Толстојун «Чанлы мејит», «Зүлмәт сәлтәнәти», А. П. Чеховун «Албалы бағы» драмлары бу жанрын ән көзәл нүмунәләриндән иди. Бу әсәрләрдә чәмијјәтин ән зәрури ичтимаи проблемләри, халг һәјатынын ән актуал мәсәләләри әкс етдирилир. Бурада кәркин драматизм, бөјүк үмумиләшдирмә вә типикләшдирмә гүдрәти, хүсусилә мүрәккәб инсан характерләринин һәртәрәфли, чанлы тәсвири диггәти чәлб едир.

М. Горки јарадычылығында драм жанры јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олур. Онун «Һәјатын дибиндә», «Мешшанлар», «Јегор Булычов вә башгалары» кими драмлары бу жанрын классик нүмунәләри сајылыр.

Совет һәјаты драм жанры гаршысында јени тәләбләр гојду. Өзүндән әввәлки ән көзәл ән'әнәләрә әсасланан совет драмы чәмијјәтдәки ингилаби дәјишикликләрлә әлагәдар олараг, һәм форма, һәм дә мәзмун е'тибары илә хејли дәјишди, инкишаф етди. Коммунист идејалылығы, партијалылыг, вәтәндашлыг пафосу, коммунизм гуран халгымызын мүбаризәси илә сых бағлылыг јени совет драмынын әсас кејфијјәтләриндәндир. Вс. Иванов, К. Тренјов, А. Корнејчук, А. Арбузов, Вс. Вишневски, Н. Погодин кими көркәмли сәнәткарларын совет драмынын инкишафында бөјүк хидмәтләри вардыр.

Классик Азәрбајчан драматуркијасында бу жанр тракедија вә комедија нисбәтән зәиф инкишаф етмишдир. Азәрбајчан драмынын илк көркәмли нүмунәси Н. Вәзировун «Пәһләванани-зәманә» (1900) әсәридир. Н. Вәзировун «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч», «Кечмишдә гачаглар» (1912), «Нә әкәрсән, ону бичәрсән» (1914), Н. Нәримановун «Шамдан бәј» (1899), Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» (1920) кими көзәл әсәрләри ингилабдан әввәлки Азәрбајчан драмына мисал кәстәрмәк олар.

Бу жанрын драматуркијамыздакы әсил инкишафы ингилабдан сонракы илләрә аиддир. С. С. Ахундовун «Лачын јувасы», Ә. Һагвердијевин «Ағач көлкәсиндә», «Көһнә дудман», Ч. Чаббарлынын «Севил», «Алмаз», «1905-чи илдә», «Јашар», С. Вурғунун «Вагиф», М. Ибраһимовун «Һәјат», С. Рүстәмин «Гачаг Нәби» әсәрләри Азәрбајчан совет әдәбијјатында драм жанрынын ән көркәмли нүмунәләриндәндир.

Тракедија, комедија вә драмдан әлавә бир сыра кичик формалы драматик жанрлар да вардыр.

Водевил истилаһынын ады Нормандијадакы Вир чајы вадисинин ады илә бағлыдыр. Франсыз дилиндәки Van de vire (Ван де Вире) — Вандан ахан Вир чајы мә'насыны ифадә едир. Водевил кичик һәчмли шән вә мәзәли комик әсәрләрә дејилир. Бәдии сүжет чох чевик, әјләндиричи вә ләтифә характерли олур. Бурада һадисәләрин көзләнилмәз нәтичә илә битмәси, тәсадүфилик, зарафатчыллыг, шухлуг чохдур. Һадисәләр маһны вә рәгсләрлә мүшајиәт олунур. Водевилдә һәм комедијалара мәхсус олан тәнгиди күлүш, һәм дә оперетталардакы мусигилик, әјләндиричилик вәһдәт тәшкил едир. Водевил чох заман мәишәт мөвзусунда јазылыб, ичтимаи-әхлаги проблемләри әһатә едир. Лакин дәрин вә инчә психолокизмә, гүввәтли ичтимаи кәсәрә малик сатирик водевилләр дә аз олмамышдыр. Мүасирлик бу јығчам вә миниатүр жанр үчүн чох сәчијјәвидир. Күнүн ән мүхтәлиф мәсәләләри чох тез бир заманда водевилдә өз әксини тапа билир.

Водевил XVIII әсрин биринчи јарысында Франсада јаранмышдыр. Онун бир жанр кими әсил формалашмасы исә һәмин әсрин сонларына аиддир. Водевил Русијада XIX әсрин әввәлләриндә инкишаф едир. Грибоједовун, А. И. Писарјевин, Н. А. Некрасовун водевилләри мәшһурдур. Сонралар исә бу жанр А. П. Чеховун јарадычылығында даһа да камилләшир («Јубилеј», «Тој», «Ајы», «Тәнбәкинин зәрәри һаггында мүһазирә» вә с.).

Водевил жанры совет драматуркијасында јени мәзмун кәсб едир, хүсусилә, инсанларын шүурундакы көһнәлик галыгларына гаршы мүбаризәдә фәал рол ојнајыр. И. Илф вә Је.Петровун «Гүввәтли һисс», В. Катајевин «Даирә квадратурасы» әсәрләри бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Азәрбајчан драматуркијасында бу жанрын илк нүмунәләрини XIX әсрин сонларында Васаг Мәдәтов Нәзми јаратмышдыр. Онун «Гырт-гырт», «Тамаһкарлыг дүшмән газаныр», «Көзә көрүнмәјән шал», «Бачы вә гардаш» адлы водевилләри вардыр. Сонралар бир сыра көркәмли актјорлар да водевил јазмышлар. Маһмуд Казымовскинин «Нә ганыр, нә гандырыр», «Дашым-дашым», Әһмәд Гәмәрлинскинин «Бәһлули-Данәндә» әсәрини мисал кәстәрмәк олар. Әслиндә нә Васаг Мәдәтов Нәзминин, нә дә ондан сонракы мүәллифләрин әсәрләри водевилин бүтүн тәләбләринә там чаваб вермәсә дә, Азәрбајчан драматуркијасында һәмин жанры бир нөв әвәз едирдиләр.

Фарс жанры да комедијаја јахындыр. Әслиндә бу гротеск үсулунда јарадылмыш кичик мәишәт комедијасыдыр. Жанрын ады исә латын дилиндәки farcio (фаркио)—башлајырам сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Фарслар халг мәрасимләри вә ојунларын әсасында јаранмышдыр. Фарсда даһа чох инсанларын зоолокифизики чәһәтләри күлүш һәдәфинә чеврилир. Бурада гапаз-гапаз

ојуну, гучаглашма, көтәкләшмә һалларына чох тәсадүф олунур. Лакин бурада ичтимаи сатира да күчлү олур.

Бу жанр XIV—XVI әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләриндә кениш јајылмышды. XVII әсрдә исә Молјер јарадычылығында фарсын бир сыра көзәл нүмунәләринә тәсадүф олунур («Чәнаб де Пурсонјак» вә с.).

Мелодрама жанры мүәјјән дәрәчәдә тракедијаја јахындыр. Бурада конфликт кәскин зиддијјәтләр әсасында гурулуб. Гәти, көзләнилмәз дөнүшләр, нәтичәләр сүжет үчүн сәчијјәвидир. Лакин мелодрамада мәишәт вә психоложи тәфәррүат олмур. Тәсадүфилик, мачәрачылыг, һәтта әјләндиричилик үнсүрләринә дә бурада тәсадүф едилир. Образлар тәзадлы верилир, һадисәләр бөјүк һәјәчан вә сарсынты ојадыр. Һисс, һәјәчан, емосија күчлү олур. Мелодрамаларда мусиги парчаларындан да кениш истифадә едилир.

Мелодрама истилаһы јунан дилиндәки melos (мелос) — маһны вә drama (драма) сөзләриндән ибарәт олуб, мусигили-драматик әсәр мә'насыны ифадә едир. Бу жанрын илк нүмунәләри XVIII әсрдә Франсада јараныб. Мелодрама Русијада XIX әсрин I јарысында кениш инкишаф тапыб. Ингилабдан сонракы илк илләрдә мелодрама жанры даһа да инкишаф едиб, јени мәзмун кәсб едир. Славјанскинин «Гырмызы гартал баласы», Финокеновун «Уғурсуз көрүш» вә с. әсәрләрини буна мисал көстәрмәк олар.

Азәрбајчан драматуркијасында бу жанр зәиф инкишаф етмишдир. XX әсрин әввәлләриндә мелодраманын тәләбләринә гисмән ујғун кәлән бир сыра әсәрләр јараныр. М. М. Фәтуллајевин «Гарадан артыг бојаг олмаз», Һ. Гасымовун «Гатил Кәримә», Р. Әфәндијевин «Бир тел сачын гијмәти» вә с. әсәрләри буна мисал көстәрмәк олар.

Бунлардан башга драматуркијанын л и б р е т т о вә с с е н а р и кими спесифик жанрлары да вардыр. Италјанча libretto (либретто) сөзүнүн һәрфи мә'насы китабча демәкдир. **Либретто**, опера, оперетта вә балет тамашаларынын драматуржи мәтнинә дејилир. Операда һадисә вә образларын характери әсасән мусигидә ачылыр, әсил драматуржи ифадәсини тапмыш олур. Лакин операнын мусигиси мәһз либреттодакы драматик конфликтә, бәдии сүжетә вә образлар силсиләсинә табедир вә мусиги дили илә онларын шәрһинә хидмәт едир. Операдакы образлар өз сөзләрини мәһз мүәјјән мелодијалар әсасында охумагла (арија, дует, хор вә с.) ифадә етдикләри үчүн либреттолар әсасән нәзмлә јазылыр.

Опера XVI әсрин сонларында илк дәфә Флоренсијада мејдана кәлмишди. Бу саһәдә илк көркәмли сәнәткар Италија бәстәкары Һ. Монтверди олмушдур. Рус классик операсынын баниси исә М. И. Глинкадыр (XIX әср). Азәрбајчан операсынын тарихи бөјүк әдиб вә бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» әсәри илә башлајыр. Әсәрин либреттосуну да М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы әсасында 1907-чи илдә Ү. Һачыбәјов

јазмышдыр. **Опереттанын** мәтни — либреттосу исә комик характердә олур. Чүнки операдан фәргли олараг бурадакы образлар һәм ади данышыг тәрзиндә нитгләндирилир, һәм дә мелодијалар үзрә. Опереттанын либреттосу, адәтән, һәм нәср, һәм дә нәзмлә јазылыр.

Оперетта жанры XIX әсрин орталарында Франсада јаранмышдыр. Бу жанрын илк нүмунәләрини бәстәкарлардан Ф. Ерве вә Ж. Оффенбах јаратмышлар. Совет опереттасынын баниләри исә бәстәкарлардан Н. М. Стрелников вә И. О. Дунајевски олмушдур. Илк Азәрбајчан опереттасынын мүәллифи Ү. Һачыбәјовдур. Ү. Һачыбәјов 1909-чу илдә «Әр вә арвад» адлы опереттанын мусигисини вә либреттосуну јазмышдыр.

Балет либреттолары исә хејли конкрет олур. Орада образларын сөзү јохдур. Јә'ни онлар бүтүн һисс вә һәјәчанларыны, демәк истәдикләри фикирләри јалныз рәгс вә пантомим һәрәкәтләрлә ифадә едирләр. Либретто әсасән сүжетдән ибарәтдир. Балет жанры исә интибаһ дөврүндә XIV әсрин сонларындан е'тибарән Италијада формалашмаға башлајыр. Русијада балет жанрынын әсил гүдрәтли инкишафы П. И. Чајковскинин јарадычылығы илә әлагәдардыр. Онун «Гу көлү», «Јатмыш көзәл» вә «Шелкунчик» әсәрләри бу саһәдә јени мәрһәләнин башланғычыдыр. Илк Азәрбајчан балети Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин 1940-чы илдә тамашаја гојулмуш «Гыз галасы» әсәридир. Әсәрин либреттосуну ејни адлы халг әфсанәси әсасында бәстәкарын өзү јазмышдыр.

Ссенари — кино-филмләрин драматуржи мәтнинә дејилир. Ссенари италјан дилиндәки ssnario (ссенарјо) сөзүндәндир. Бу истилаһ латын дилиндәки sseaena (ссеена—јә'ни тамаша көстәрилән мејданча) сөзү әсасында јаранмышдыр. Ссенариләр гурулушча мусигисиз вә мусигили сәһнә әсәрләриндән чидди фәргләнир. Бурада һадисәләр пәрдәләрә вә шәкилләрә бөлүнмүр. Кино сәнәтинин спесифик тәләбләри, чәкилишә ујғун шәртләри әсас көтүрүлүр. Лакин кино ссенариләрдә дә образлар монолог вә диалогларда нитгләндирилир, мусиги парчаларындан, маһны вә рәгсләрдән истифадә олунур.

Кино сәнәтинин тарихи парисли Огүст вә Луи Лүмјер гардашларынын 1895-чи илдәки јени ихтирасы илә башланыр. Русијада исә кино XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән инкишаф едир.

Совет киносу әсасән сәнәдли филмләрлә фәалијјәтә башламышдыр. Илк совет бәдии филмләри ичәрисиндә В. Мајаковскинин ејни адлы әсәри үзрә чәкилмиш «Ханым вә хулиган» (баш ролда шаир өзү чәкилмишдир) вә М. Горкинин мәшһур романы әсасында јарадылан «Ана» әсәрләрини мисал көстәрмәк олар.

Азәрбајчан киносунун тарихи 1916-чы илдән башлајыр. Һәмин илдә «Пироне гардашлары» адлы сәһмдарлар чәмијјәти Ибраһим бәј Мусабәјовун ејни адлы романы әсасында «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» адлы бәдии филми чәкир. Филмин гуру-

лушчу режиссору о заман Петербургдан дә'вәт едилмиш Светлов иди. Филмдә Лүтфәли бәј ролунда Һ. Әрәблински чәкилмишдир. Ингилабдан сонракы илләрдә исә Азәрбајчан киностудијасы «Һачы Гара», «Килан гызы», «Севил», «Кәндлиләр», «Бакылылар», «Сәбуһи» кими мүвәффәгијјәтли филмләр чәкмәјә башлајыр. Азәрбајчанда кино сәнәти нисбәтән кеч инкишафа башласа да, бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишдир. «Узаг саһилләрдә», «26-лар», «Сәһәр» «Өкеј ана», «Једди оғул истәрәм» кими филмләр кино сәнәтимизә бөјүк шөһрәт газандырмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТДА КҮЛҮШ. САТИРА ВӘ ЈУМОР

Күлүш—сәнәт вә әдәбијјатда һәмишә шәрәфли јер тутмуш вә бүтүн бөјүк сәнәткарларын әлиндә кәсәрли мә'нәви силаһ олмушдур. Елә бөјүк сәнәткар дүшүнмәк чәтиндир ки, әсәрләриндә, ја охучуја мүрачиәтләриндә, ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтләриндә күлүшдән фајдаланмамыш олсун.

Мирзә Фәтәли Ахундов әдәбијјат һаггындакы мүлаһизәләринин бириндә көстәрир ки: «Инсанын тәбиәтиндә ики үмдә хасијјәт гојулубдур: бири гәм, бири фәрәһ; ағламаг әламәти—гәмдир, күлмәк әламәти — фәрәһ. Каһи мүсаибин вүгуу вә тәфәррүатын судуру вә каһи онларын тәгрири вә тәһрири бу ики һаләти-тәбиәти инсанда заһир едәр...

Милләти-ислам арасында бу заманә гәдәр анчаг нәгли-мүсибәт мүтәдавилдир... Әмма нәгли-беһчәт билаваситәји-тәшбиһат һәркиз рәсм дејил вә бу хүсусда бу һалә гәдәр һеч бир тәсниф јазылмајыбдыр... Беһчәт нәглинин мәчалисини о гәрар илә ки, Фирәнкистанда мүтәарифдир, кәмали диггәт илә мүлаһизә едәсән хилафи-һәја вә әдәб бир шеј онда көрүнмәз».

Күлмәк инсан вүчудунун психоложи, физиоложи бир просеси олмагла, һәм дә дахили аләмин, мә'нәвијјатын тәләби, тәзаһүрү, ифадәсидир. Нормал инсан күлмәјә билмәз. Чүнки бу хүсусијјәт үчүн онун варлығында фитрәтән бүтүн әсаслар мөвчуддур. Харичи аләмин мүәјјән тә'сир вә һадисәләри инсанда мүтләг күлүш доғурмалыдыр вә доғурур.

Күлмәк һәм дә инсанын көзәл, хејирхаһ, нәчиб, мәһз инсани хүсусијјәтләриндәндир. Ону башга мәхлугатдан, һејванатдан ајыран, онун јүксәклијини көстәрән үлви, тәмиз, парлаг бир әламәтдир.

Тибб алимләри тәсдиг едирләр ки, инсан һәјатында чох надир һаллар вар. Бу һаллар инсаны гочалыға апармыр, мүһафизә едир. Һәмин чәһәтләрин бири дә күлмәкдир. Инсан күләндә емпирик јашајышдан јүксәкдә дурур, гочалмыр, әксинә, чаванлашыр, фәрәһләнир, һәјат ләззәтиндән, севинчиндән ганадланыр.

Күлмәк инсанын дүшдүјү вәзијјәти, ади аләмдән јухарыда дајандығыны, мүтләг үстүнлүјүнү көстәрән ашкар бир әламәтдир. Күлән адам һәр јердә, һәр шәраитдә дүшмәниндән јүксәкдә дајанмыш олур. Ичтимаи, фајдалы күлүшә гаршы мүбаризә апаранлар (мүртәчеләр, мүһафизәкарлар) биринчи нөвбәдә «һәрифи» бу үстүн кејфијјәтдән мәһрум етмәк, ону ади вәзијјәтинә дүшүрмәк тәдбири ахтарырлар.

Күлүш өзү һәјатдыр, мә'нәви варлыгдыр. Она көрә дә бәдии әсәрләрдә онун тәсвири зәрури вә ләјагәтли јер тутур.

Бәдии әдәбијјатда, үмумән сәнәтдә ики чүр күлүш вар: чидди күлүш вә тәнгиди күлүш.

Чидди күлүш севинчдән, фәрәһдән, гәләбәдән, руһун раһатлығы вә тәнтәнәсиндән, мүвәффәгијјәтдән доған күлүшдүр. Бүтүн мүсбәт гәһрәман вә бәдии сурәтләрин зәфәр вә мүвәффәгијјәти, севинч вә гәләбәси, кејфијјәт вә сәвијјәсиндән асылы олмајараг, чидди күлүш илә тәсвир олунур.

Ајры-ајры гәһрәман вә коллективләрин дејил, бүтүн чәмијјәтин, бәшәр зәкасы вә дүһасынын гәләбәләри һәмишә, һәр јердә бу фәрәһ, шәнлик илә тәсвир олунур.

Хүсусилә, совет әдәбијјатында бөјүк ингилабымызын сосиализм, коммунизм гуручулуғунун харүгәләрини, адамларымызын әмәк вә мүбаризә, һүнәр вә рәшадәтини, фәдакарлығыны тәсвир вә тәрәннүм үчүн сәнәткарлар бу васитәдән, инсан мә'нәвијјатынын тәнтәнәли тәзаһүрүндән, руһун шадлыг, фәрәһ вә ганадлы романтикасындан истифадә етмишләр.

Мәшһур совет шаири Владимир Мајаковски өз ингилаби романтикасыны ифадә үчүн Јер күрәмиздә севинчин чатышмадығыны, башга күрәләрдән севинч алмаг лазым кәлдијини јазырды.

Азәрбајчан совет шаири Сүлејман Рүстәм Бөјүк Октјабр ингилабынын он иллијиндә нәшр етдирдији илк ше'рләр китабына белә ад вермишди: «Әләмдән нәш'әјә»:

Јени һәјат башлајыркән үзүмүзә күлмәјә,
Кечдим бүтүн варлығымла мән әләмдән нәш'әјә.
Көнлүм күләр, ше'рим күләр, һәјат күләр, ел күләр,
Севинчләрлә чырпынараг сазымдакы тел күләр.

Сәмәд Вурғун чошгун ше'р илһамынын ингилаби пафосуну, севинч еһтирасларыны ашағыдакы мисраларда ифадә едирди:

Архам гаранлыға, күнә доғрујам,
Азад бир өлкәнин азад оғлујам.
Бир дағам, горхунчдур сылдырымларым,
Әритсин дүшмәни илдырымларым.
Кәнчлијим бир оддур, јандыгча сөнмәз
Инад бир инсанам, сөзүндән дөнмәз...

М. Мушфиг ингилабын гәләбә күнләринә «әбәдијјәт нәғмәләри» охујурду:

Јашасын мәмләкәтин тунч оғлу,
Илдырымлар кими горхунч оғлу.
Јашасын даш кими мускулларымыз,
Јашасын төкмә, дәмир голларымыз.
Чанымыз топ кими сағлам, гывраг,
Ганымыз пәнбә шәфәгдән парлаг.
Фикримиз чилвәли, ајдын бир су,
Һиссимиз нәш'әли бир јаз доғушу.
Бир гызыл гуш кимидир биздә хәјал,
Деврилир дағлар ачаркән шәһбал.
Сајымыз өлкәдә милјон-милјон,
Көксүмүз санки балон.
Гој утансын кечәләр шәбпәрәси,
Сызылан јумруғумуз јер күрәси...

Кечәм белә кечди, сәһәрим кәлсин,
Дадыма санбаллы сөзләрим кәлсин.
Башласын ишинә завод, фабрика,
Бунлары јазмаға һүнәрим кәлсин.
Шәһәри көрмәјә кәндим таләсиб
Кәндә говушмаға шәһәрим кәлсин!
Јарыш мејданыдыр бу дүнја, тез ол,
Гаршыма гәләмим, дәфтәрим кәлсин!..

Бу әсәрләрдә, еләчә дә башга габагчыл совет шаирләримизин (Р. Рза, Ә. Чәмил, О. Сарывәлли, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри) әсас әсәрләриндә башлыча мәзмун ичтимаи, вәтәндашлыг фәрәһидир. Бурада күлүш, гәһгәһә, инам, никбинлик, үмумхалг гәләбә вә тәнтәнәсинин шаиранә ифадәси вардыр.

Чидди күлүш хүсусилә, совет ше'риндә охучунун гәлбини охшајан, вәчдә кәтирән гүввәтли бир мејл, лирик бир мәфкурә силаһы олмушдур. Ингилаб әсриндә јаранмыш әмәк, дөјүш, јүрүш, фәрәһ вә севинч маһныларында минләрлә охучу, јүз минләрлә кәнчләрин гәлби һәјәчанла вурурду.

Тәнгиди күлүшүн өзүнү бир чох чәһәтдән јүнкүл, әјләнчә күлүшүндән, ришханд, лағлағы, һырылтыдан ајырмаг лазымдыр. Әсил тәнгиди күлүшүн әсасында ајдын идеал, мәсләк, ичтимаи-сијаси мә'на дуран, зәрури, мүһүм ичтимаи бир мәтләби һәдәф көтүрән күлүшүн өзүндә бир чиддилик, фикир, мәзмун олмалыдыр вә олмаја билмәз.

Тәәссүф ки, бә'зи әсәрләрдә, тамаша вә мәчлисләрдә мә'нәви силаһ олан бу күлүшүн тәмизлији, мәзмун вә кәсәринә аз диггәт јетирилир.

Хүсусән, бә'зи сәһнә әсәрләриндә күлмәк, күлдүрмәк хатиринә икраһојадычы, сүн'и, гејри-тәбии сөз, диалог, һәрәкәтләрә јер, һәтта мејдан верилир. Һәр ишылдајан гызыл олмадығы кими, һәр гәһгәһә, шаггылты да мә'на, дүшүнчә күлүшү дејилдир. Естрада, сирк, ојунбазлыг, көзүбағлы (һипноз) тамашаларында

азмы күлмәли лөвһә, епизодлар олур. Бунларын чоху анчаг күлүш наминә едилир. Белә јерләрдә актјор вә режиссорларын бә'зиси күлдүрмәји әсас мәгсәд көтүрүрләр. Белә тәшәббүскарларын ајры бир мәгсәди дә олмур. Тамашачы әјләндими, сәһнәдәки дә мәгсәдинә чатмыш олур. Тәсәввүр един ки, 10—12 јашлы бир пионер башына чалма вуруб әлинә тәсбеһ алсын, издиһамлы күчәләрин бириндә тәкбир деjә-дејә кетсин. Јахуд јетмиш јашында ағсаггал бир киши һәмин күчәдә пионер галстуку тахыб барабан дөјә-дөјә шәрги охусун.

Бу адамларын вә һәрәкәтләрин һәр икиси күлүнчдүр. Илк бахышда диггәти чәлб едәчәкдир. Чамаат гочаја да, ушаға да бахыб күләчәкдир. Мүмкүндүр ки, чохлары да бунларын далынча дүшүб марагланачаг, изләјәчәкдир. Бә'зиләри «јазыглары» сәфеһ јеринә гојачаг, бә'зиләри бу һәрәкәти дүзәлтмә, бәзәмә адландырачаг, еләси дә олачаг ки, һәмин «сәфеһ» адландырдығы адамлара күлүб өтәчәкдир.

Анчаг бу күлүшүн әсасында мә'налы бир мәтләб дурурму, һадисәјә күлән адамын гәлби тәрпәнирми? Јох!

Бу кечичи, ани күлүш доғулдуғу јердә галыр, тамашачыда һеч бир башга интибаһ доғурмур. Она көрә дә буну әсил сәнәтдәки мә'налы тәнгиди күлүш илә јанашы тутмаг олмаз. Отуз-гырхынчы илләрдә тамашачыны күлдүрмәк, әјләндирмәк үчүн бә'зи тамашаларда јүнкүл һәрәкәтләрә әл атырдылар. Анчаг буну гәтијјән сәнәтә јарашдырмаг, бәдии күлүш адландырмаг олмазды. Тәнгиди күлүшүн садәчә адындан да мә'лумдур ки, о мүтләг мәзмундан доғмалы, мә'на ифадә етмәли, тамашачы вә ја охучуну дүшүндүрмәли, даһа јүксәк идеала чағырмалы, руһландырмалы, демәли, һараја исә үлви мәгсәдләрә чағырмалы, јүксәлтмәлидир. Буна көрә дә јалныз бир халгын, јалныз бир дөврүн, өлкәнин, јалныз бир стилин әдәбијјат, сәнәтиндә дејил, бүтүн дүнја әдәбијјатында, бүтүн бөјүк сәнәткарларын јарадычылығында күлүш парлаг, сејгәлли гылынч кими көрүнүр, јери кәлдикчә бәрг вурур.

«Сатиранын һәгигәтән сатира олмасы, гаршыја гојдуғу мәгсәдә чатмасы үчүн, — С. Шедринин дедији кими, — биринчи, јарадычынын истигамәт алдығы идеалы дујмасы, икинчи, әлејһинә кетдији мәсәләни там ајдын дәрк етмәси лазымдыр».

Доғрудан да, Мирзә Чәлил вә Сабир өз ити гәләмләрини бөјүк вә мүгәддәс ичтимаи идеаллар, халг сәадәти уғрунда сәфәрбәр етмәсә, буржуа-мүлкәдар гурулушуну, мөвһумат, чәһаләт дүнјасынын рәзаләтләрини там ајдынлығы илә дујуб дүшүнмәсә идиләр, онларын сәнәт әсәрләри бу гәдәр тә'сирли, сәмәрәли олмазды.

Рәссам һәјати һадисәни, инсанын мүәјјән һәрәкәтини, чизкисини гәсдән елә шиширдир, мүбалиғә едир ки, күлүнч сурәт јаратсын. Сатирик әдиб дә инсанын ичтимаи гүсуруну, ејбәчәр тәрәфини габартмагла чәмијјәтдәки ичтимаи азары шиширдилмиш шәкилдә көстәриб охучунун диггәтини чәлб едир. Әсил сатирада мүбалиғә

һәмишә олур, анчаг өлчүнү, әндазәни атмыр. Она көрә дә охучуну инандырыр. Бөјүк сәнәткарлар һәмишә сатира силаһындан фајдаланыблар.

К. Маркс дејәндә ки, бәшәријјәт күләрәк кечмишиндән ајрылыр, бөјүк ичтимаи тәбәддүлаты ифадә едән јүксәк сәнәт нүмунәләрини дә нәзәрдә тутурду.

Тәнгиди күлүш сәнәтин фүтуһат арсеналына дахил олан бир силаһдыр. Бу күлүшүн јарадычылары һәмишә күлүшә тутулан објектдән јүксәкдә дурур, көһнәлији, инкишафа мане олан ичтимаи гүсурлары гырмачлајырлар.

Бөјүк рус әдибләри Н. В. Гоголун, Салтыков-Шедринин, А. Чеховун, М. Горкинин буржуа-мүлкәдар гурулушуну, мәишәт вә зеһнијјәтини амансыз гырмачлајан, тәнгиди, мәфкурәви күлүшлә зәнкин олан әсәрләри дүнјача шөһрәт газанмыш классик нүмунәләрдир. Азәрбајчан әдәбијјатында да күлүш, кинајә, сатира силаһы һәмишә мүгәддәс ишини көрмүшдүр. Хүсусән, сон әсрләрдә бу күлүш сүр'әтлә инкишаф етмиш, Мирзә Фәтәли Ахундов, Гасым бәј Закир, Сејид Әзим, Чәлил Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими бөјүк сәнәткарларын јарадычылығында мүһүм, һәлледичи јер тутмушдур.

Ај алан, мәмләкәти-Реј сатырам,
Кимә нә дәхли ки, мән шеј сатырам...

Вахты илә вәтәнини харичи базарда һәррача гојан Мәммәдәли шаһ бөјүк Сабирин кәскин сатирасына һәдәф олмушду. Шаир А. Сәһһәт чох доғру көстәрир ки, Сабир ше'ри Иран ингилабына көмәк етмәкдә бир орду гәдәр иш көрмүшдүр. Сабирин кәскин сатирик ше'рләри, тазијанәләри чар истибдадыны, Иран мүтләгијјәтини, Шәрг-мүсәлман иртичасыны сатира көтәји илә дөјүб сырадан чыхардыр, ичтимаи ингилабын јолуну тәмизләјир, фәһлә-кәндлиләрин көзүнү ачыр, досту-дүшмәни онлара таныдырды. Мирзә Чәлил өлмәз «Өлүләр»и илә мүсәлман фанатизминин, көһнә дүнјанын өлүм иттиһамнамәсини е'лан едирди.

Азәрбајчанда елә бир аилә тапылмаз ки, орада бөјүкдән кичијә, Мәшәди Ибады танымасынлар, она күлмәсинләр вә нифрәт етмәсинләр. Үзејир бәјин гәләминдән чыхан, бүтүн Шәрг аләминдә мәшһур олан бу типи, һәр шејдән әввәл, тәнгид күлүшү, ичтимаи сатира ашкара чыхармыш вә рүсвај етмишдир.

Биринчи чаһан мүһарибәсиндә бу үмуми гырғына гаршы силаһ илә јанашы сәнәт дә фәал иштирак етмишдир. Онлар, јүзләрчә сәнәткарлар империализмин төрәтдији дәһшәтләрә, ганлы фитнәләрә гаршы чыхмышлар.

Бу әсәрләр ичәрисиндә «Сырави әскәр Швејкин сәркүзәштләри» гәдәр мәшһур олан, гәлбләрдән хәбәр верән, мүһарибәнин мә'насызлығы, күлүнчлүјүнү ачыб-ағардан икинчи бир әсәр дүшүнмәк чәтиндир.

Бу романын гәһрәманы мүһарибәнин гурбаны, һәм дә мүһарибәнин күлән күзкүсүдүр. Вурушан тәрәфләрин һәр икисиндә сырави әскәрдән тутмуш кенерала гәдәр һәр кәс Швејкин ајыгсајыг күлүшүнә, гәһ-гәһәләринә гошулур, ашкарда олмаса да, хәлвәтдә ону охујуб һәзз алырды. Бөјүк чех әдиби Јарослав Гашекин 60—70 ил бундан әввәлки гәһгәһәләри инди дә јашајыр, үфүгләрдә сәсләнир. Мә'налы, кинајәли, ичтимаи мәзмунлу күлүшүн күчү, тә'сири беләдир.

Инди дә габагчыл, демократик өлкәләрин әдәбијјат вә сәнәтинин мүхтәлиф саһәләриндә (рәссамлыг, мусиги, әдәбијјат) мүһарибәнин јорғун, лакин шән, никбин, һәр шејә ајыг көзлә бахан күләрүзлү јолчусунун—сырави әскәр Швејкин мараглы сәркүзәштиндән кәсәрли силаһ кими фајдаланыр, мүасир мүһарибә гызышдыранлара күлүр, ифша едирләр.

Буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә тәнгиди күлүш тә'гиб олунса да, мәғлуб олмамышдыр. Бә'зән зәһмәт адамларынын чәза вә ишкәнчәјә тутулмасы үчүн гәддар шаһлар вә һакимләрин фәрман вердикләри ағыр дәгигәләрдә, тәәччүблү олса да, «мүгәссирләрин» күлмәји мә'лумдур.

Кинајәли күлүш әсил сәнәтдә, әдәбијјатда һәмишә һәгигәт, әдаләт јолунда мүбаризә апармышдыр. Бу күлүш мүһарибә, мүбаризә, мүнагишә вахтында, зоракылығын түғјанында һакимләри сарсыдан, дәһшәтә кәтирән ән кәскин бир чаваб олурду. Чүнки буна гаршы һеч бир тәдбир мүмкүн дејилди. Бу күлүш мәһкумун мә'нәви чәһәтдән о гәдәр јүксәк бир мөвгедә дурдуғуну, һакимин — бүтүн дөвләт, гошун, гүдрәт саһиби олан һакимин нә заваллы, ачиз вәзијјәтә дүшдүјүнү нүмајиш етдирирди. Һеч бир васитә илә бу күлүшүн гаршысыны алмаг мүмкүн олмурду.

Бу күлүш һаким-мәһкум, ağа-нөкәр, түфејли вә әмәкчи арасындакы әсил тәнасүбү бирдән-бирә ашкара чыхарыр, чохлары үчүн кизли галмыш һәгигәти бирдән-бирә ачыб-ағардыр, илдырым ишығы кими зүлмәти јарыр, минләрлә адамын көзүнү ачырды.

Бу күлүшүн өлмәз гәһрәманлары бәдии әдәбијјатда, китаблар, нағылларда, халг ләтифә вә дастанларында һамыја мәгбул, мә'лумдур.

Сатирада хүсуси тәсвир үсулу вар. Сәнәткар тәхәјјүлү илә тарихи һәгигәтин тутушдурулмасы, бу мүгајисәдән габарыг көрүнән тәзад, бундан доған парлаг һәгиги күлүш вар: чәллада халг хадими, фаһишәјә мә'сум хилгәт демәк нә гәдәр күлүнчдүрсә, бир о гәдәр дә нифрәтәшајандыр.

Јахын Шәргдә, хүсусән Азәрбајчанда күтләләрин севимлиси, һавадары, һәгигәт, әдаләт чарчысы кими мәшһур олан Молла Нәсрәддин әсил ичтимаи тәнгиди күлүшүн дүнјача мәшһур гәһрәманыдыр. Онун һәјат, мәишәт, адәт-ән'әнәләри, мүсәлман дүнјасынын ади, чари, һәм дә мараглы сәһнәләрини тәсвир вә тәчәссүм етдирән сәркүзәштләри тој, јас, мәчлис, достлуг, гоншулуг, зәһмәт, тәсәррүфат, өвлад, валидејн, әр-арвад, гонагпә-

рәстлик, варлы-јохсул, күчлү-ачиз, кизли-ачыг, заһири-батини, ајдын-думанлы, дини- дүнјәви вә саир мүнасибәтләри һәм реалист һәјатилији, һәм үмуми адилији, һәм дә дәрин сәмимилији, инандырычылығы илә мәшһурдур.

Азәрбајчан әдәбијјатынын, хүсусилә онун реалист чәрәјанынын гүдрәт вә шөһрәти һәм дә мә'налы, мәзмунлу күлүш илә изаһ олунур.

«Молла» сөзү мүасир мүтәрәгги, мәдәни адамларда икраһ, нифрәт доғуран бир сөз олдуғу һалда Молла Нәсрәддин, әксинә, һамыда, һәр јердә доғрулуг, горхмазлыг, әдаләт, һәјат рәмзи кими танынмышдыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, бу сөзү мәчлисдә илк данышан, сөһбәт ачан адам, үмуми вә гәһгәһәли күлүш доғуран ләтифәләри дејәндән сонра гаршыдакылары да «өз борчларыны әда етмәјә—Молла әминин сәркүзәштләриндән азы једди дәнәсини сөјләмәјә» чағырыр. Молла әмидән сөһбәт ачылдымы, азы једди ләтифә сөјләнмәли, мәчлисин зинәти тамамланмалыдыр.

Молла Нәсрәддин ләтифәләри тәнгиди, кинајәли, истеһзалы күлүшүн ән классик нүмунәләри кими дүнјача шөһрәт газанмыш, әсрләр боју јашајыб кәлмиш классик нүмунәләрдир. Орта вә Јахын Шәргдә, һәм дә Гәрбин мәдәни өлкәләриндә Молла Нәсрәддин ады ешитмәјән, онун ширин, дузлу, һәгигәтпәрәст ләтифәләриндән хәбәрсиз олан адам тапмаг чәтиндир.

Бу ләтифәләри әсрләр боју јашадан халг руһуну, зәкасыны әкс етдирән дәрин мә'налы, јүксәк мәзмунлу ичтимаи күлүш дејилми?

Бурада һазырчаваб, ајдын, ајыг тәфәккүрлү, һүнәрли, һәм дә зарафатчыл, мәрд, икид, чәсур бир киши тәкбашына көһнә дүнја—феодал мүнасибәтләринә, көһнәлмиш, чүрүмүш бир ичтимаи гурулуша гаршы синә кәриб дурмушдур.

Дишинә гәдәр мүсәлләһ шаһлар, хәлифәләр —һөкмдарлар, газылар, мүчтәһидләр, тәк, әли јалын, күлә-күлә һәгигәти һакимләрин сәрт үзүнә шах дејән, дејән вә күлән бир кишинин гаршысында санки ачиз галмышлар.

Чүнки бу кишинин әлиндә вә ихтијарында халг руһу вә тәфәккүрүндән доған мә'налы күлүш кими кәсәрли бир силаһ вардыр.

Кинајәли күлүш, күлән адам илә күлүш објекти арасындакы тәнасүбү һәссас бир мисгал-тәрәзи кими ајдынлашдырыр; ичтимаи-шәхси, дахили-заһири вәзијјәт арасындакы бүтүн чылпаглығы, һәгигәти илә көстәрир.

Молла Нәсрәддин бу ләтифәләрдә бир өлкәнин, бир зүмрәнин, бир шәһәр вә ја синфин, тәбәгәнин нүмајәндәси кими јох, бир пешә саһиби кими јох, үмумбәшәри, инсани кејфијјәтләрин, һәм дә саф, тәмиз, мүгәддәс кејфијјәтләрин тәчәссүмү кими көрүнүрдү. Бу бәрабәр олмајан мүбаризәдә, јә'ни өзүндән чох гүввәтли дүшмән — һөкумәт, дин, мәсчид-минбәр гаршысында Молла Нәсрәддинин гәһгәһәләри галиб кәлир. Ләтифәләрдән бириндә дејилир:

«Гоншусу кәлиб молладан хаһиш едир ки:

— Ешшәјини вер бир күнлүјә одун чатым!

Молла үзр кәтириб дејир:

— Ешшәк чөлдәдир, бурда јохдур!

Бу һалда төвләдән ешшәјин ангыртысы ешидилир. Гоншу буну ешидән кими јаланы молланын үзүнә вурмаг истәјир:

— Молла, ешшәк төвләдәдир ки.

Молла өзүнү сындырмыр, һәрифи һазырчаваблыгла гаршылајыр:

— Киши, мән бојда фазил кишинин сөзүнү кәнара гојуб ешшәјин ангыртысына инанырсан. Сән нә тәһәр адамсан, бәјәм мүсәлман дејилсән?»

Гоншунун демәјә сөзү галмыр, кор-пешман евинә гајыдыр.

Молланын чавабы чох мүнасиб, мәгбул вә шүбһәдән кәнар бир чавабдыр. Онун, фазил, мө'мин, һөрмәтли кишинин сөзүнә һамы инанмалыдыр, даһа доғрусу, инанмаг һәр бир мүсәлманын борчудур. Бу бир дини еһкам, зәрурәтдир!

О бири тәрәфдән төвләдән кәлән сәс, ешшәк ангыртысы олса да, бир һәгигәтдир, ортадакы мәсәләни һәлл едәјән, јаланы ачыб ашкара гојан бир һәгигәтдир.

Бурада Молла—һәгигәт илә тәсәввүр, варлыг илә е'тигад, маһијјәт илә заһир арасындакы сүн'и дини пәрдәни көтүрүр вә гоншунун гафил мүһакимәсини, күтләшмиш дүшүнчәсини ајыглыға, һәрәкәтә, фәалијјәтә чағырыр. Санки һөрмәт, е'тибар, «инам» бәсләнән гаранлыг бир мәтләбин нә гәдәр пуч вә јалан олмасыны бирдән-бирә ачыг дејир, «һәрифи» пис вә ағыр вәзијјәтдә гојур.

Төвләдән кәлән сәс молланын јаланыны ачмыш, ону ағыр вәзијјәтә салмышды. Молла «фазиллик, мө'минлик, мө'тәбәрлик» мәфһумларына архаланараг ачыг јаланы мүдафиә едир, вәзијјәтдән чыхыр.

Гоншунун исә демәјә сөзү галмыр. Истәр-истәмәз дүшүнмәјә, бу ашкар мәтләбин маһијјәтинә кетмәјә мәчбур олур.

Кинајә, истеһза, тәнгид күлүшү, бәдии әдәбијјатда дүшмәнә гаршы чеврилмиш силаһ мәгамындадыр. Бу күлүш пассив јох, актив, «битәрәф» јох тә'сирли, сакит јох тәрпәдичи, силкәләјичидир.

Гасым бәј Закирин тәмсилләриндән бириндә һејванлар аләминә көчүрүлмүш рәмзи бир мүнасибәт—түлкү илә чанаварын «јолдашлығы» мараглы сүжетлә тәсвир олунур:

Ач түлкү гујруг парчасы көрүр, јахынлашанда гујруғун тәләјә санчылдығыны һисс едир. Тәһлүкәни дујур, иштаһыны боғур, гујругдан да кечә билмир. Чанаварын јанына гачыб мүштулуг истәјир:

— Бир јердә гујруг көрмүшәм, кедәк је!

Чанавар сорушур ки, бәс нә әчәб өзүн јемәдин. Түлкү «өзүнү түлкүлүјә гојур»; инандырыр ки, «мән оручам — јејә билмәрәм».

Чанавар севинчәк, мин бир иштаһ илә гујруға чумур. Тохунан кими тәлә шаггылты илә ачылыр, чанавар тәләјә дүшүр,

гујруг кәнара атылыр. Түлкү динмәз-сөјләмәз башлајыр гујруғу јемәјә. Чанавар тәәччүблә сорушур:

— Түлкү, бәс сән оруч идин.

Түлкү чаваб верир:

— Мән ајы көрдүм. Мәним бајрамымдыр. Она көрә јејирәм.

Чанавар сорушур:

— Бәс мәним бајрамым һачандыр?

Түлкү һәрифә кинајә илә чаваб верир:

— Сәнин дә бајрамын тәлә саһиби кәләндәдир».

Чох чәкмәдән тәлә саһиби кәлир, әлиндәки зопа илә чанавары көтәкләјиб өлдүрүр.

Охучу бурада вәзијјәтә—түлкүнүн һијләсинә, чанаварын ахмаглығына, бу характерләрин мүнагишәсинә күлүр. Бу ибрәтли әһвалатда ичтимаи һадисәләри, мүнасибәтләри, чанлы типләри әјани көрүр, танығыр.

Оруч, намаз дилиндән дүшмәјән, һәр заман паклыгдан дәм вуран, һәр јердә чанамаз суја чәкән мө'мин ваизләри һијләкәр түлкү симасында көрүб, онларын әсил сәчијјәсини өјрәнир.

Бу тәмсил адамлары «дүнја малындан», «фани дүнјанын мүвәггәти» не'мәтләриндән әл чәкиб үз дөндәрмәјә, «тәрки-дүнјалыға» чағыран, әслиндә исә дини тәблиғаты анчаг газанча, гара пула табе тутан руһаниләрин характерини ачмаг чәһәтиндән чох мүнасиб вә мә'налыдыр, һијләкәр ахмағы алдадыр, өзү дә оруч-намаз кими «мүгәддәс» бәһанә вә васитәләрлә алдадыр.

М. Ә. Сабирин «Молла Нәсрәддинин јорғаны» тәмсилиндә охујуруг:

Кечә јатмаг заманы чатмыш иди,
Молла Нәсрәдин евдә јатмыш иди.
Накәһан күчәдә учалды сәда,
Вур-һарај дүшдү, гопду бир говға.
Молла чијниндә јорғаны дәрһал
Күчәјә чыхды мүзтәриб әһвал...
Ишбу әснадә бир нәфәр тәррар,
Јорғаны гапды, накәһ етди фәрар,
Молла бу гиссәдән пәришан-һал,
Евинә дөнчәк өврәт етди суал;
—Де көрүм күчәдә нә вар, а киши
Бу нә дә'вадыр, анладынмы иши?
Деди—јорған үчүн имиш бу тәлаш.
Јорғаны гапдылар, кәсилди саваш!..

Халг мисалында дејилир: «Ајынын мин ојуну бир гозун (ја армудун) башындадыр».

Күчәдәки дава-мә'рәкә дә молланын јорғаны үчүн имиш. Гапыб апарырлар, онунла да галмагал кәсилир.

Һалбуки, Молла күчәдәки галмагалдан хәбәр тутмаг үчүн чыхмышды, лотулар кишинин чијниндә гијмәтли бир јорғаны көрүб гачырдырлар, бунунла да һај-күј гуртарыр.

Бурада бөјүк шаир мүсәлман дүнјасындакы гејри-инсани мүнасибәтләрә ачы-ачы күлүр.

Күчәдә гышгыранлар адамлары һараја-көмәјә чағырырдылар. Молла да бу мәгсәдлә, тә'чили көмәјә кетмишди. Молланын нијјәти илә ишин агибәти гәти тәзад тәшкил едир. Киши дә чох сакит, сәбрлә нәтичәни арвадына данышыр.

Мирзә Чәлил Әли Нәзминин «Сижимгулунамә» китабына јаздығы мүгәддимәсиндә сатирик шаирин илк гәләм тәчрүбәләриндән јахшы бир мисал кәтирир. Әли Нәзми Кәнчәдән көндәрдији мәктубунда белә бир хәбәр јазмышды ки, гушбаз Һачы Һүсејнин оғлу чинар ағачындан гуш баласы көтүрәндә ағачдан јыхылыб гычы сыныб. Атасы бу әһвалаты ешидәндә һадисә јеринә гачыб, оғлуна мүрачиәтлә сорушуб:

— Оғул, гуш чибиндә сәламәтдирми?

Мирзә Чәлил о заманкы Азәрбајчанда варлы ушагларынын һәјатыны, мәшғулијјәтини, валидејнләрин вәзифә вә тәрбијәсини доғру әкс етдирән бу ибрәтли, кинајә долу мәктубу тәһлил илә јазыр:

«Он сәккиз јашында Бәшир кәрәк дәрсдә ола... Нәинки ағача чыхыб гуш тутмагда ола. Бир дә мәгалә саһиби буну истәјир десин ки, Бәширин атасы ки, кәлиб оғлунун дәрдинә гала, онун мүаличәсинин далынча ола... Оғлунун бу синниндә гуш далынча дүшмәјинә дилкир ола, амма бунларын һамысынын әвәзиндә... анчаг гушун гејдинә галыр, анчаг долашанын сәламәт олмағыны ахтарыр...»

Мирзә Чәлил гәләм јолдашынын бу кинајә долу мәктубунда мә'налы бир күлүш, һәссас бир мүәллим-јазычыны көрүрдү. Ади, һәјати фактын өзү елә сечилмишди ки, һеч бир изаһ, әлавә бәзәкдүзәк лазым олмадан охучуну күлә-күлә дүшүнмәјә чағырырды. Оғлунун ағачдан јыхылмаг хәбәрини ешидән ата тәшвишлә фәлакәт јеринә гачыр, биринчи суалы бу олур: «Оғул, гуш чибиндә сәламәтдирми?»

Бу гыса кинајәдә бир әсәр гәдәр мә'на, мәтләб вар. Охучу күлә-күлә дөврүн тәрбијәси, валидејнләр, ичтимаи шүур һаггында дүшүнүр, дүшүнәрәк күлүр.

Мирзә Чәлилин фәал силаһдашларындан Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин «Гираәт» һекајәси һамымызын јадындадыр вә һәр дәфә бу һагда сөһбәт кедәндә чөһрәләри мә'налы күлүш ишыгландырыр.

Мө'мин мүсәлман, оруч-намазына садиг олан тачир Мәшәди Гулам ашнасы Наташанын көрүшүнә кетмәк үчүн утанмадан кәбинли арвадыны белә алдадыр:

— Арвад, һәмди-сурәни өјрәнмәк, гираәтими дүзәлтмәк үчүн ахундун јанына өјрәнмәјә кедирәм...

Јазыг, мәзлум гадын исә Мәшәдинин сөзләринә инаныр, «ахундун көрүшүнә» кедән кишисини ахундун јанына плов һәдијјәси илә јола салыр вә буну бөјүк бир сәваб иш кими хүсуси тәлаш вә сәлигә илә дүзәлдир.

Мәсәләнин заһири илә маһијјәти, көрүшүн пак тәсәввүрү илә чиркин мәгсәди арасында, әр-арвад мүнасибәтләринин јалан, һијлә, алчаг әмәлләр әсасында давам етдијини көстәрән һекајә нә гәдәр мә'налы, кәсәрли, ачы күлүш доғурур. Һәм дә тамам фактлара, мүсәлман мәишәтинин фачиәли һәгигәтләринә әсасланан бу әһвалатда биз күләрәк дүшүнүр, дүшүнәрәк күлүрүк. Кечмишдә Азәрбајчан гадынларынын әксәријјәти авам, савадсыз иди вә бу ибрәтли әсәрләри охумагдан мәһрум идиләр.

Тәшәббүскар театр хадимләринин белә сүжетләри әјаниләшдириб сәһнәдә көстәрмәси минләрлә гадынын көзүнү ачмаг, дин хадимләринин һијләсини дәрк етмәкдә, күләрәк гәфләтдән ојанмагда, һәјат һәгигәтинә јахынлашмагда нә гәдәр көмәк етмишдир. Бурада күлүш, доғрудан да, мә'нәви силаһа, идрак васитәсинә чеврилир, гылынч кәсәри кәсб едир.

Чох гәрибәдир ки, мүсәлман дүнјасынын, дини еһкамын ән чиркин әмәлләри заһирән тәмиз, мәгбул, өртүлү васитәләрлә апарылыр, она көрә дә илк бахышда тәәччүб, е'тираз доғурмур.

Анчаг реалист әдибләрин ити гәләми сајәсиндә, заһири өртүкләр, маскалар јыртыланда, һәмин «мүгәддәс» пәрдәләр алтындакы чиркаблы мәнзәрәләр, дәһшәтли фачиәләр мејдана чыхыр. Она көрә дә әдәбијјатчылар белә әсәрләри комедијада фачиә, фачиәдә комедија адландырырлар.

Кинајәли күлүш үсулу илә јазылан, ичтимаи гүсур вә кәсирләри гырмачлајан бәдии әсәрләрдә ичтимаи тәнгидин, хүсусиләри сатирик тәнгидин әһәмијјәти вә тә'сири чох бөјүк олур.

1905-чи илдә, биринчи рус ингилабынын тә'сири илә Иранда вә Чәнуби Азәрбајчанда аловланан мәшрутә һәрәкатында «һүррријјәт» сөзү чох дәб дүшмүшдү. Мәтбуатда, мәчлисләрдә, митингләрдә, китабларда һүррријјәт һаггында чох јазылыр, данышылырды. Бу сөзүн мә'на вә маһијјәтини билән, билмәјән, дүшүнән, дүшүнмәјән авам да, охумуш да данышырды.

Әмәлә кәлән бу гарышыглығы кәркин мараг, диггәтлә сејр вә мүшаһидә едәрәк бөјүк шаиримиз Сабир бу мөвзуда көзәл бир сатира јазмышды.

Әсил һүррријјәтә бәсләнән үмид вә инам илә «Иранын һүррријјәтинин» пуч маһијјәти арасындакы зиддијјәт вә учуруму нәзәрә чәкән Сабир јухуда көрдүкләрини јазаркән кинајәдән истифадә етмишдир.

Һәмин сатираны, «Молла Нәсрәддин» журналы (19 јанвар, 1907, № 3) фәһләләрин сualларына чаваб вә мәсләһәт фелјетонуна әлавә шәклиндә чап етмишдир:

«Еј мәним јолчу, диләнчи, лүт-мүт гардашларым, һәмшәриләр! Әјәр истәсәниз ки, сизи дә адам билиб мәчлисләрә гојсунлар, кәрәк мәним бу нәсиһәтләримә әмәл едәсиниз...

Горхурам Иранын һүррријјәтинә үмидвар олуб, јенә јатасыныз. Јох! Иранын һүррријјәтинә чох да бел бағламајын. Јахшысы будур ки, гулаг асын, көрүн бизим «Һоп-һоп» бу барәдә нә дејир:

Нолур ширин мәзаг етсә мәни һәлваји-һүррријјәт!
Јесәм бир лоғма ондан, сөјләсәм охгај һүррријјәт!
Де, хејр олсун, јуху көрдүм ки, бир дәрја кәнарында,
Төкүбләр јанбајан, гат-гат, бүтүн лај-лај һүррријјәт!
Зибәс чохдан бәри шөвгиндә идим мән бу һәлванын,
Дедим јаран, нолур версәз мәнә бир пај һүррријјәт!
Сөзүм хош кәлмәјиб тәһвилдарә, сөјләди: «күм шәв!
Бәдәсти-күтаһ өз нәхли мәчу хурмаји-һүррријјәт!
Нәмидани ки, ин дилбәр бу күн мәхсуси Иранәст?
Ту худ намәһрәми бир шаһиди-зибаһи-һүррријјәт!
Қәмали-јә'с илә мәһрум олуб, бир јанда әјләшдим;
Алыб бир кәштијә долдурдулар тај-тај һүррријјәт!
Ки, накаһ бир гара бајраг ачылды дор ағачында
Јазылмыш онда бир хәтти-мүсибәтзаји-һүррријјәт!
Охуркән хәтти, мә'лум олду кештибаны гәрг олмуш,
Галыб дәрјада һејран кәштаји-дә'ваји-һүррријјәт....

Мирзә Чәлил вә Сабир дејән фикирләрә тарих мөһүр басыб тәсдиг еләди. Иран истибдады чар һөкумәтинин мүдахилә көмәјинә әсасланараг, мәшрутә тәрәфдарларына амансыз диван тутду вә «һүррријјәт» сөвдасында олан вәтәндашлары өз јурдундан, ханиманындан дидәркин салды.

Бөјүк шаирин бу јухусу гәфләтә чуман, «атылан топлардан диксинмәјән» мүсәлман гардашларын авамлығына кәскин бир кинајә иди.

Сабирин кинајәләрлә зәнкин ше'ри бош вә'дләрә алданмағын ачы нәтичәләрини нүмајиш етдирән шуар кими инди дә јашајыр вә һәмишә јашајачагдыр. Бурада гәфләтдән ојадан, ајыг дүшүнмәјә, ити идрака, фәал мүбаризәјә чағыран гәһгәһәли, ичтимаи мәзмунлу тәфәккүр вардыр.

Бәдии әдәбијјат, јүксәк сәнәт һәмишә бу күчлү мә'нәви силаһдан—тәнгиди күлүшдән фајдаланмыш вә фајдаланачагдыр.

■

Јумор (јунанча һәрфи мә'нада рүтубәт, јумшаглыг) — бәдии әдәбијјатда күлүшүн бир үсулудур. Бу да тәнгид, гисмән ачы күлүшдүр. Бурада да објектә (адама, һадисәјә, хасијјәтә) тәнгиди мүнасибәт, зарафат мүнасибәти вардыр. Анчаг бу тәнгид кәскин шиддәт, һиддәт, гәзәб характериндә јох, јумшаг, мүлајим, дост рәфтары руһундадыр. Бу күлүш гаршыдакы һәдәфә дүшмәнлик, гәзәб јох, рәғбәт, нөгсаны ислаһ етмәк, тәк-тәк инсанлардакы гүсуру тәмизләмәк, дүзәлтмәк мәгсәди дашыјыр.

Мирзә Чәлилин «Почт гутусу» һекајәсини јада салын. Бурада күлүш һәдәфи зәһмәткеш, һәм дә авам кәндли Новрузәли кишидир.

Әдиб һәмин кәндлинин авамлығыны, шәһәр һәјатындан, почт ишиндән хәбәрсизлијини, дөвләт мә'мурлары илә әбәс јерә даланшдығыны күлүшә тутур. Һекајәдә охујуруг:

«Хан үзүнү тутду гонаға:

— Норузәли, почтхананы танырсан?

Норузәли чаваб верди:

— Ај хан, мән кәтди адамам, мән нә билирәм почтхана нәди?

— Чох әчәб, нәчәрник диванханасыны ки, танышырсан.

— Бәли хан, башына дөнүм, танышырам, нијә танымырам. Кечән һәфтә мән кәлмишдим нәчәрнијин јанына шикајәтә. Хан, анд олсун сәнин башына, бизи катда чох инчидир. Әслинә бахсан бизим бу катдамыз өзкә тајфаданды, оду ки, бизи көрмәјә көзү јохду.

Кечән һәфтә мәним ики бузовум итмишди. Кетдим...

— Һәлә бу сөзләрини сонра дејәрсән. Гулаг ас көр нә дејирәм. Нәчәрник диванханасынын габағында бир јекә дамдаш вар, гапысынын ағзында бир гуту вурулуб дивара, һаман гуту почта гутусудур. Онун бир хырда вә узун гапағы вар. Бу саат апар бу кағызы сал гутунун ичинә, гапағыны јатырт вә тез кәл!

Норузәли һәр ики әлини ачды ханын габағына, горха-горха кағызы алды, бир аз бахды кағыза, бир аз бахды ханын үзүнә, сонра чәкилди дивара сәмт вә јерә әјилиб истәди кағызы гојсун диварын дибинә.

Хан учадан дилләнди:

— Гојма ора! Кағыз чиркләнәр, тез апар сал гутуја, гој кәл!

— Хан, башына дөнүм. Гој бу улағын башына торба кечирим, һејванды, ач галмасын, јолдан кәлиб, јорулуб.

— Јох, јох, һеч зијаны јохдур. Кағызын вахты кечир, торбаны сонра кечирәрсән улағын башына.

— Ди еләдә гој улағын гычыны бағлајым, јохса кедәр ағачлары кәмирәр.

—Јох, јох, һеч ејби јохдур, гач тез кағызы сал, кәл!

Норузәли кағызы еһмал гојду гојнуна вә јенә деди:

—Хан, гаданы алым, бу хорузлар галдылар бурада, һејвандылар, гојајдын гычларыны ачыб бир аз бурада дән сәпәјдим. Елә дән дә кәтирмишәм.

Норузәли әлини салды чибиндән дән чыхарсын...

Хан учадан сәсләнди:

—Јох, јох... Һәлә галсын, гач чапарах кағызы сал почта!

Норузәли ағачыны көтүрүб башлады ушаг кими гачмаға. Сонра бир зад фикирләшиб гајытды вә үзүнү тутду хана:

—Хан, гаданы алым, дәсмалын ичиндә јумурта вар, көздә, гулагда олун, јохса улаг ағнар, јумурталары сындырар.

Хан даһа учадан сәсләнди:

—Даһа узун данышма, гач кағызы сал, вахты кечир.

Норузәли истәди узаглашсын, хан онун далынча чығырды:

—Норузәли, билмәзсән кағызы верәрсән өзкәсинә һа! Һеч кәсә вермә, һеч кәсә көстәрмә, тез сал гутуја, гој кәл!

Норузәли даһа да учадан чаваб верди:

—Нијә, мән ушаг дејиләм ки, кағызы өзкәсинә верәм. Мәни о гәдәр дә хам билмә, һеч нәчәрник дә бу кағызы мәним әлимдән ала билмәз»

Ә. Һагвердијевин «Бомба» һекајәсиндә гарадовој Кәрбәлајы Залын пенсија тәмәннасында, гуллуг саһибләринин һөрмәт вә мүкафатыны көзләдији һалда ади вәзифәсиндән говулмағы тәсвир олунур. Һекајәдә гоча гарадовојун авамлыг учундан күлүнч вәзијјәтә дүшмәји охучуда һәм күлүш, һәм дә мәрһәмәт һисси доғурур («Гираәт», «Саггаллы ушаг», «Гајмаг» һекајәләриндә олдуғу кими).

Бөјүк рус әдиби А. П. Чеховун «Ванка» һекајәсиндә бир мүлкәдар гапысында нөкәрчилијә мәчбур олан мә'сум, һәм дә авам ушағын бабасына шикајәт мәктубу верилир.

Ичтимаи һадисәләрин вә мүәјјән тәбәгә нүмајәндәләриндә көзә чарпан гүсурларын јумор илә, мүлајим зарафат күлүшү илә гырмачланмасы совет әдибләриндән бир чохунун стилиндә (С. Михалков, А. Твардовски, С. Рәһман, С. Дағлы) мүшаһидә олунур.

С. Дағлынын «Сабигләр» һекајәсиндә имтаһан көтүрән мүәллимә тәнбәл тәләбә белә чаваб верир:

—«Рус ингилабчы демократлары нә үчүн марксизмин астанасында дајандылар, јухары галха билмәдиләр?..

Тәләбә чаваб верә билмәјәндә мүәллим көмәк етмәк, јада салмаг истәјир:

—Бу заман Русијада нә јох иди, нә чатмырды?

Тәләбә бир аз фикирләшиб дејир:

—Мүәллим, о заман Русијада лифт јох иди!...»

Јумор бир әсәрдә ардычыл үсул кими сүжет, әһвалат боју, характерләрин сәчијјәләндирилмәсиндә ишләндији кими анчаг мүәјјән сәһнә, лөвһәләрдә епизодларда да ишләнә биләр. Комик әсәрләрдә бу күлүш үмуми бәдии рәнк, үсул олдуғу һалда, чидди драматик әсәрләрдә бир момент кими дә исифадә едилә биләр.

Бөјүк совет драматургу Ч, Чаббарлынын «Алмаз» драмы әсас жанры е'тибары илә чидди ичтимаи мүбаризәни ишыгландыран характер драмдыр. Анчаг әсәрин бә'зи сәһнә, епизодларында ширин јумор нүмунәләрини дә тамашачы марагла гаршылајыр. Тәкрар олунан мәтләб (гатыр мәсәләси) орталыға кәлән кими Очаггулу әсәбиләшиб орталыға чыхыр, сәһнә, һәрәкәт, һәјәчанла чанланмыш олур. Јумор рәнки илә верилән әһвалат диггәтләри чәлб едир, һәм Очаггулунун, һәм дә она «саташанларын» характерини ачмагда, тамамламагда һамыја көмәк етмиш олур.

Ејни илә дә А. Твардовскинин «Васили Тјоркин» поемасында гәһрәманын сәчијјәләндирилмәсиндә чәбһә, сәнкәр һәјатынын тәсвириндә, бә'зи диалогларда габарыг јумор лөвһәләри вардыр.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ӘДӘБИ МЕТОД ВӘ ӘДӘБИ МӘКТӘБ

ӘДӘБИ МЕТОД

Бәдии јарадычылыг фәрди характер дашыјыр. Һәр бир әсәрдә чәмијјәт әһвали-руһијјәсинин, ичтимаи-сијаси мүнасибәтләрин ифадәси илә јанашы, мүәллифин өз фәрди аләми—дүнјакөрүшү, елми вә мәдәни сәвијјәси, чәмијјәтә мүнасибәти, тәәссүрат вә һәјәчанлары да экс олунур. Јазычы шәхсијјәтинин бу ин'икасыны хүсуси бир мөһүрә бәнзәтмәк олар ки, мүәллифин һәр бир әсәриндә, јахуд бүтүн јарадычылығында һәмин мөһүрә раст кәлирик.

Ики адамын хасијјәти, һәрәкәти, нитги, сәси ејни ола билмәдији кими, ики јазычынын јазы тәрзи дә ејни ола билмәз. Орижиналлыг күчлү јарадычылыг фәрдијјәти тәләб едир. Сәнәткарлары бир-биринә јахынлашдыран мүштәрәк амилләр нә гәдәр күчлү олса белә, онларын әсәрләри әламәтдар хүсусијјәтләринә көрә кәрәк-һөкман фәргләнсин. Бу фәргә әдәбијјатшүнаслыгда ү с л у б, јахуд с т и л дејилир. Үслуб рәнкарәнклији орижиналлығын, һәр јазычыја хас олан фәрди јарадычылыг кејфијјәтләринин тәзаһүрүдүр.

Үслуб анлајышы фәрди јарадычылыг просесинин бүтүн мүрәккәб хүсусијјәтләрини әһатә едир. Буна көрә дә јазычы үслубуну онун јалныз бир тәзаһүр формасына әсасән шәрһ етмәк мүмкүн дејил. Фәрди үслубун бүтүн тәзаһүр формалары вә үнсүрләри нәзәрә алынмалыдыр. Һәмин үнсүрләрдән бири јазычынын ифадә тәрзидир, сөзләри системә салыб она хүсуси аһәнк вермәк, јарадычылыг просесиндә өз дахили темпераментини үзә чыхармаг васитәсидир. Бу, елә күчлү, илк бахышда нәзәрә чарпан елә ашкар әламәтдир ки, бизә тәгдим олунан имзасыз мисраларын, јахуд бәдии парчаларын таныдығымыз шәхсијјәтләрдән кимә аид олдуғуну тә'јин етмәкдә чәтинлик чәкмирик. Әкәр јазычылары танымырыгса, һәмин мисра вә парчаларын бир мүәллифә, јахуд мүхтәлиф гәләм саһибинә мәхсус олмасыны да чәтинлик чәкмәдән сөјләјә билирик. Мәсәлән:

«Бәли, хырда адам дејил бу ешшәји истәјән шәхс. Бу, Данабаш кәндинин катдасы Худајар бәјдир. Мән истәмирәм Худајар бәјин кечәчәјиндән данышам; чүнки өзү дә һеч бу әмрә разы олмаз. Һеч мән дә истәмирәм онун гәлбинә дәјим. Онун кечәчәјиндә мәним дә ишим јохдур...

Инди ики ил олар ки, Худајар бәј Данабашда катдалыг еләјир... Әввәл, јә'ни ики ил бундан әгдәм Худајар бәј глава јанында чавуш иди. Иш елә кәтирди ки, глава Худајар бәјин анасыны сиғә еләди. Ашкардыр ки, глава өз сәмтини гојуб, өзкәни катдалыгда сахламајачаг. Бир һәфтәнин ичиндә катданы гыснајыб гуллугдан кәнар еләди. Бир нечә вахт кәнд галды катдасыз. Хуласеји-кәлам, чамаат бир вахт көзүнү ачды көрдү ки, Худајар бәј катдадыр ки, катдадыр.

Худајар бәј катда олан кими әлинә бир зоғал ағачы алыб хәбәр верди ки, онун ады Худајар дејил, Худајар бәјдир. Кимин ихтијары варды сорушсун—һарадан она бәјлик јетишибди. Амма халг билирди ки, бәјлик она орадан јетишиб ки, глава анасыны сиғә едиб».

Бу парча «Данабаш кәндинин әһвалатлары» (Ч. Мәммәдгулузадә) повестиндәндир. Һәмин парчадакы әһвалата ујғун бир мәзмуна Ә. Һагвердијевдә дә раст кәлирик. «Хортданын чәһәннәм мәктублары» әсәриндә мүәллиф јазыр:

«Мәсәли-мәшһурдур: һәр охујан Молла Пәнаһ, һәр гатырчы Мурад олмаз.

Молла Пәнаһ һаггында јухарыда сөһбәт етмишдик. Инди гатырчы Мураддан данышаг:

Ағдам тәрәфә јолу дүшәнләр, орада Мурадбәјли адлы кәнд олдуғуну јәгин ешидибләр. Бу кәнд һал-һазырда Ағдам шәһәри илә бирләшмәкдәдир. Бу кәндин биринчи саһиби Мурад бәј олубдур ки, габагча Гарабағ ханынын гатырчысы олубдур. Гатырчылыгда чох маһир олдуғундан, хан она бәјлик вериб, һаман кәнди дә она бағышлајыр. Чүнки Мурад бәјин нәвәси Тәртәр кәнарында нечә мин десјатин јерә маликдир вә өзүнә дә анасы шаһзада олдуғундан хан дејирләр».

Мисал кәтирдијимиз бу парчаларда мүасир вә мәсләкдаш олан ики сәнәткары јахынлашдыран мәзмун мүштәрәклији көз гаршысындадыр. Киминсә мәрһәмәтинә, јахуд шәриәтин һалал бујурдуғу гоһумлуг «маддәләринә» көрә сечкисиз катдалыға вә бәјлијә јүксәләнләрин голузорлулуғуна, алчаглыгдан учалыға галханларын «јүксәлишинә» амансыз истеһза һәр ики әсәрин мүштәрәк чәһәтидир. Буну дәрһал тутушдурмамаг вә көрмәмәк мүмкүн дејил. Лакин мүштәрәк хүсусијјәтләрлә јанашы һәр ики әдибин истеһза тәрзиндәки фәрг дә ашкардыр. Ә. Һагвердијев сурәтин кечмишини пәрдәли гојмур. Истеһза кечмишлә сонракы «наилијјәти» мүгајисәдә мејдана чыхыр. Гатырчылыгдан бәјлијә «учалан» Мурада, сонра да онун нәвәсинә нәсиб олмуш јени хошбәхтлијә ишарә едәндә әдибин күлүшү даһа кәскин тәзаһүр едир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин истеһзасы сурәтин кечмишинә ејһамдан башлајыр. Бу кечмиш пәрдәдә галса да, онун гәрибәлијини дујур вә күлүрүк. Худајарын бәјлијә «јүксәлиши» үчүн сәбәб олан сиғә барәдә сөһбәт дүшәндә күлүш кәскинләшир, сурәт өз хасијјәт вә либасыны дәјишиб әлинә дәјәнәк аланда истеһза даһа да шиддәтләнир. Мүәллиф зоғал дәјәнәјин чамаатда ојатдығы ваһимәни көстәрмәклә бәрабәр, гондарма бәјә сорғу-суал вермәјә чәсарәт етмәјән мәзлумларын үзә вура билмәдикләри кизли кинајәјә дә ишарә верир: «бәјлик она орадан јетишиб, ки, глава анасыны сиғә едиб».

Ә. Һагвердијевдә гатырчы илә она мәрһәмәт көстәрән хан даһа чох һалланырса, Ч. Мәммәдгулузадәдә катдалыг вә бәјлијә јүксәлиш пилләси кими сиғә әһвалатындан бир нечә дәфә сөһбәт кедир. Хан гатырчысына өз ихтијарында олан кәнди бағышлајыр. Бәјлик ихтијарыны да она хан верир. Худајары исә катдалыға али мәнсәб саһиби зор вә һијлә илә кәтирир, Худајар көстәрдији хидмәтә вә сәдагәтә көрә јох, анасынын сиғә едилмәсинә разылыг вердији үчүн катда гојулур. Бәјлији она һеч кәс вермир. Худајар ону дәјәнәк һесабына газаныр. Беләликлә, Ч. Мәммәдгулузадәнин күлүшүндә онун дикәр әсәрләриндә дә мүхтәлиф мүнасибәтлә, мүхтәлиф бојаларла гәләмә алдығы вә Ә. Һагвердијевдәкинә нисбәтән даһа ејбәчәр, даһа чиркаблы мүнасибәтләрә, чамаатын башында турп әкәнләрин дүшкүнлүјүнә, ихтијар газананларын лоту-потулуғуна гаршы чеврилмиш сарсыдычы бир гүввәт вардыр. Беләликлә, Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирик күлүшү Ә. Һагвердијевин күлүшүндән нәинки ифадә тәрзинә, даһа чидди хүсусијјәтинә—идеја дәринлијинә көрә дә фәргләнир.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердијев нәсри сатирик әдәбијјата дахилдир, сатирик-јуморист үслуб һәмин јазычылары бир-биринә јахынлашдырдығы кими, үмумән Молланәсрәддинчиләрин дә үслубуна јахынлашдырыр!

Һәр јазычынын өзүнәмәхсус јазы тәрзи, һадисәни ифадә јоллары, һисс-һәјәчаны әкс етдирмәк темпераменти поетик әсәрләрдә, хүсусән лирикада даһа тез сезилир. Һәр лирик әсәрин өз мөвзусу вә мәзмуну, буна ујғун формасы олур. Шаир һәр јени ше'риндә сөз хәзинәсинин јени гапыларыны ачыр, образлы тәфәккүрүн јени тәзаһүрүнү көстәриб тамамилә тәзә ифадә васитәләринә әл атыр. Һәр әсәр орижинал тәәссүратын, тәзә фикрин өвлады олдуғундан өз мә'на вә поетик һәрарәтинә көрә шаирин әввәлки ше'рләриндән мүтләг сечилмәлидир. Шаирин нәинки бүтөв јарадычылығы башгаларынын јарадычылығындан өз орижинал кејфијјәтләри илә фәргләнмәли, еләчә дә онун һәр бир әсәри дикәр әсәриндән мүтләг сечилмәлидир. Орижиналлығ истәр өзкәни, истәр өзүнү тәкрар етмәјин әлејһинәдир. Фәгәт бу вачиб шәртлә бәрабәр, шаир үслубунун өзүнәхас елә мүһүм хүсусијјәти дә олмалыдыр ки, һәмин хүсусијјәт онун бүтүн јарадычылығында вәһдәт тәшкил етсин. Бир күллијјаты охујанда

кәрәк мүәллифи фәргләндирән әсас вә башлыча үслуб кејфијјәтини онун һәр бир ше'риндә, һәр бир поемасында дуја биләк.

С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә шаһ Гачар од вурулмуш бир кәндин аловларыны сејр едәрәк дејир:

> Јан, јан, тәрланларын јашыл јувасы!
> Руһума чан верир өлүм һавасы...
> Чыхсын асимана одлар, аловлар,
> Көјләрдән од төксүн јерә рузикар!..
> Үзсүн ган ичиндә кәлинләр, гызлар,
> Јердә көјәрчинләр, көјдә улдузлар.
> Ана гарнындакы о ганданам мән...
> Бүтүн каината ган олсун кәфән!
> Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр,
> Дүнја ган үстүндә бир ханимандыр...

Бу монолог гәзәбли—кинли гәлбин чылғын ифадәсидир. Орада һәм гәзәб, һәм дә мәмнунлуг вардыр. Сурәт нәдән һәзз алырса, ону ифадә едән сөзү хүсуси аһәнклә сөјләјир, вурғуну бу сөзүн үстүнә салыр. Гачарын руһуну охшајан өлүм һавасыдыр, буна көрә дә «ган» вә «өлүм» сөзүнү вурғу илә ишләдир. О, јанғындан зөвг алыр. Јанан шејләрин өзүндә дә әламәтдар сифәт көрүр ки, вурғуну һәмин сифәти билдирән сөзүн үстүнә салыр. Гачар «јан, тәрланларын јувасы» да дејә биләрди. Лакин јуваја көзәллик верән хүсуси әламәт вардыр. Она көрә дә мәнтиги вурғуну «јашыл» сөзүнүн үстүнә салыр. Гачарын кин-күдурәти онун чылғын нидаларында, дәһшәт ифадә едән әмрләриндәндир: «Чыхсын асимана!» (јуваларын аловлары)—«Од төксүн!» (рузикар көјләрдән јерә), «Үзсүн!» (ган ичиндә кәлинләр, гызлар), «Ган олсун кәфән!» (бүтүн каината) вә с. нидалар дахили тәлатүмүн—кинли бејнин, рәһмсиз гәлбин һајгырығыдыр. Бу һајгырыға сурәтин инсан барәдә гәнаәтини билдирән бир мисралыг е'тирафы да әлавә олунур: «ана гарнындакы о ганданам мән». Һәмин е'тирафдан сонра монологун кулминасијасы кими сәсләнән, пјесин дикәр јерләриндә дә характер әламәти кими тәкрар едилән мәшһур бејт кәлир:

> Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр,
> Дүнја ган үстүндә бир ханимандыр!

Реалист әсәрләрдә јазычы јаратдығы сурәтин һәјәчан вә фикрини әкс етдирәркән она елә објектив јанашыр ки, мүәллифи бир нөв унудуруг. Адама елә кәлир ки, вахты илә Гарабағы истила етмиш бир шаһ санки дирилиб о вахт дедији сөзләри јенидән сөјләјир, кечмиш һәрәкәтләрини тәкрар едир. Јахуд, тәрсинә, санки биз кечмишә гајытмышыг вә тәзәчә баш верән һадисәләрин шаһиди олуруг. Санки сәһнәјә кәлән актјор дејил, тарихи шәхсијјәтин өзүдүр. А. С. Пушкин бу мә'нада Татјананын әрә кетмәјиндән санки хәбәрсиз олдуғуну мәктубларынын бириндә гејд едир вә тәәччүбүнү билдирирди.

Аловланыб јанан кәндә бахдыгча өз һәјәчаныны бүрузә верән Гачарын монологу да онун һәмин аны үчүн о гәдәр тәбиидир ки

биз мүəллифин јаратдығы сурəтə мүдахилəсини көрмүрүк, елə күман едирик ки, чылғынчасына һəјгыран тарихи шəхсијјəтин өзүдүр. Бунунла белə, Гачар шаир олмајыб вə онун нитгиндəки аһəнк, сөзлəрин мəнтиги вурғусу, мисрада ејни сəслəрин бир-бирини дөјмəси, бə'зəн бу сəслəрин дахили гафијə кими ешидилмəси, һəмчинс сөзлəрин јанбајан ишлəдилмəси, белə сөзлəр мисранын ахырына дүшəндə ондан сонракы мисранын ахырында да һəмчинс сөзлəрин сечилмəси С. Вурғун гəлəминə хас олан хүсусијјəтлəриндəндир. Бу, шаирин үслуб хүсусијјəтлəриндəндир. Һəмин кејфијјəтдир. Бу, шаирин үслуб хүсусијјəтлəриндəндир. Һəмин хүсусијјəтлəрə тамам башга сəпкидə, башга бир мəзмунун тəза һүрүндə, тамам јени мəлаһəт вə чилвəдə раст кəлириксə, бу, өзүнү тəкрар дејил, ваһид бир үслубун сəчијјəви мөһүрүдүр.

Мəн чочуг дејилəм, хејли јашым вар,
Билирəм сөз нəдир, мəһəббəт нəдир.
Мəним көнүл адлы бир јолдашым вар,
Көнүлсүз бир һəјат бир виранəдир.

Мəн аз билмəјирəм бош дастанлары,
Һəјатда чарпашыг бир јол кечмишəм,
Гылынчлы, бујнузлу «гəһрəманлары»
Чохдан ахтармышам, чохдан сечмишəм...

Напалјон деди ки: «Көј аллаһындыр!
Фəгəт јер үзүнүн танрысы мəнəм!»
Демəк ки, каинат бир падшаһындыр!
Тарих утанмазмы—күлүнчдүр,—десəм!

Бу бəндлəрлə Гачар сурəтинин јухарыда мисал чəкдијимиз монологуну мүгајисə едəн шəхс үслуб хүсусијјəтинə көрə һəр ики парчанын бир сəнəткара мəхсус олдуғу дəрһал тə'јин едəчəкдир. Бу үч бənддəки поетик кејфијјəтлəр Гачарын монологунда фəрглəндирдијимиз кејфијјəтлəрə јахындыр: тəкрирлəр, һəмчинс сөзлəр, рəдифлəр, сəслəрин дахили гафијə кими ишлəдилмəси, ејни сəс тəкрарларынын əмəлə кəтирдији хүсуси аһəнк вə с.(Илк ики бəнддə *-ла,-лə,-лы,-ли,-лу,-лү,-ал,-ол,-јол,-ил,-үл,-ул* сəслəринин 15 дəфə тəкрарыны нəзəрə алмаг кифајəтдир.) Белə сəс тəкрарлары əввəлчəдəн дүшүнүлмəмишдир, онлар формал мəгсəдə хидмəт етмирлəр, бəлкə шаир дилинин аһəнкдар тəбиəтиндəн, мелодик зəнкинлијиндəн доғур. Бу, С. Вурғуна хас елə əламəтдар хүсусијјəтдир ки, она шаирин һəр һансы бир əсəриндə раст кəлирик. Дикəр тəрəфдəн, һисс-һəјəчан долғунлуғу илə фикир вəһдəти мүгајисə етдијимиз һəр ики парча үчүн характерикдир. Онун бириндə гана сусамыш һөкмдарын гəзəб, нифрəт вə мүһакимəси, о бириндə севəн көнүл саһиби һуманист бир шаирин тарихи фачиəлəрə бахышы, дəрəбəјлик заманəсини иттиһам едəн гəзəбли вə һикмəтли мүһакимəлəри, фəлсəфи сорғу-суалы өз əксини тапмышдыр.

Үслуб фəрдилији јарадычылыг мотивлəриндə дə өзүнү көстəрир. Низами Кəнчəвинин јолу илə кедəн бир чох көркəмли сəнəткарлар «Хəмсə» јаратмағы гаршыларына мəгсəд гојмушлар. Јə'ни Низаминин мəшһур беш поемасыны нүмунə көтүрəрəк, о сəпкидə беш əсəр јаратмағы нəзəрдə тутмушлар. Низаминин өзү исə «Сирлəр хəзинəси»ни јазанда бəлкə дə буна үјғун даһа дөрд əсəр јаратмаг барəдə дүшүнмəмишдир. Фəгəт о, һəр јени поемасыны јазанда илк əсəриндə галдырдығы проблемдəн узаг дүшə билмəмишдир. Нəһајəт, бири дикəрини тамамлајан, бири о бириси илə үзви шəкилдə бағлы олан, ваһид бир дүнјакөрүшүнүн инкишафыны тəчəссүм етдирəн, буна көрə дə бүтөв бир вəһдəт тəшкил едəн «Хəмсə» һасил олмушдур. Мадди не'мəтлəр боллуғуну, динч јашајышы, азад əмəји, инсанын физики вə мə'нəви сағламлығыны тə'мин едиб, онун əгли-зеһни наилијјəти үчүн үфүглəр ачан əдалəтли дөвлəт гурулушу, ағыллы, нəчиб вə мəрһəмəтли һөкмдар идеалы «Хəмсə»нин лејтмотиви олмушдур. Инсан лəјагəтинə һөрмəт, ешгин үлвијјəт вə гүдрəти «Хəмсə»нин мəғзини тəшкил етмишдир. Низаминин һансы поемасына үз тутсаг, бу јарадычылыг мотивлəри мүəллиф үслубунун өзүнəхас мөһүрү кими һəр ан диггəти чəлб едəчəкдир.

Сə'ди Ширази јарадычылығында һуманизм хејирхаһлығa, əдалəтə, инсафа, дүзлүјə, сəдагəтə, сəхавəтə, тəвазөкарлыға, зүлм вə шəрə гаршы үсјанкарлыға, бə'зəн дə тəвəккүлə чағыран нəсиһəтлəрдə тəкраредилмəз бир орижиналлыгла мејдана чыхыр. Дидактики фикрин бу гəдəр ардычыл, системли инкишафы Сə'дијə хас олан үслуб кими ону Шəргин дикəр нəсиһəтамиз шаирлəриндəн нəинки садəчə фəрглəндирир, бəлкə устад мөвгејинə галдырыр.

Бөјүк совет драматургу Чəфəр Чаббарлынын ингилабдан сонракы əсəрлəринин əксəријјəтиндə раст кəлдијимиз əсас мотив будур: «Јарпағына ган чилəнмиш көһнə дүнјаны учуруб, чичəклəриндəн сəадəт күлүмсəјəн јени дүнја гурмаг». Јахуд: «Һəјатда ингилаб, мəишəтдə ингилаб, шүурда ингилаб!». Əдибин һансы əсəринə мүрачиəт етсəк, орада мүсбəт гəһрəманын бу шүары уғрунда мүбаризəсини, көһнə дүнја галыгларына гаршы јени əхлаг, јени дүнјакөрүшү, јени ичтимаи мүнасибəтлəр мөвгејиндəн өлүм-дирим мүбаризəси апардығыны көрəрик.

С. Вурғун поезијасынын тəрəннүм вə тəсдиг пафосуну тəшкил едəн Ленин идејаларынын тəнтəнəсидир.

Бахырам Ленинин китабларына,
Дəстəдəн керидə галмамаг үчүн

—дејəн шаир азад илһамындан, Чамбулун мүдрик маһныларындан данышанда, Бəстилəрин силкиниб мəтбəхдəн ичтимаи һəјата атылмасыны, Муған гызынын вə екскаваторчу Сарванын һүнəрини гəлəмə аланда һəмин идејанын галиб күчүнү тəчəссүм етдирир. Заманын бајрагдарына һəср олунан нəғмə Ленин идејаларынын музəффəр јүрүшүнə һимн кими сəслəнир:—

Бир табута сыған Ленин
Сығышмајыр би чаһана

сөјләјән шаирин епик-лирик вә драматик таблоларында каһ алман фашизминә мејдан охујан болгар коммунисти Димитријевин јенилмәз сурәти чанланыр, каһ икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мүстәмләкә зәнчирини парчаламаг үчүн ајаға галхмыш Африка зијалысы хәјалән Ленин мавзолејинә зијарәтә кәлир, каһ да Ленинә халча тохујан әрәб гарысынын шам бармаглары бу таблода көрүнүр.

Әсәрләринин әксәријјәтиндә өз тәчәссүмүнү тапан бу е'тигад Сәмәд Вурғун јарадычылығынын идеја-мәзмун вәһдәтини тә'мин едир. Биз бөјүк шаири сәнәт јолунда ирәлиләдији бу истигамәтә көрә дә башгаларындан сечир вә фәргләндиририк.

Диггәт јетирдијимиз бүтүн бу әдәби материалдан белә гәнаәтә кәлмәк лазымдыр: бир јазычынын јарадычылыг хүсусијјәтләринә, онун сырф фәрди, орижинал јазы тәрзинә, ону дикәр јазычылардан ајыран идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләри мәчмусуна ү с л у б (јахуд с т и л) дејилир.

Үслуб сөзүнүн даһа кениш мә'насы да вар. Кениш мә'нада үслуб мүәјјән дөврдә мүәјјән синфин сәнәт вә әдәбијјат системидир. Бурада ејни мәфкурәви истигамәтдә олан, ејни мөвзу, ејни һәјат материалыны тәсвир едән вә бәдии васитәләринә көрә дә бир-биринә јахын олан әсәрләр вә јазычылар нәзәрдә тутулур.

Мә'лумдур ки, XIX әсрин ахырында Азәрбајчанда Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нариманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә кими бөјүк сәнәткарлар јетишмишдир. Бу јазычыларын һамысы әсәрләринин мөвзусуну кәнддән алыр, һәмин әсәрләрин конфликтини исә кәндли илә мүлкәдар арасындакы зиддијјәт үзәриндә гурурдулар. Онларын һамысы маарифи, азадлығы тәблиғ едиб, дини, истисмары, чәһаләти рәдд едирдиләр. Жанр нөгтеји-нәзәриндән драматуркијаја вә ја нәсрә онлар даһа чох үз тутурдулар. Бу јазычылар халг дилинә әсасланырдылар, габагчыл рус вә Авропа әдәбијјатына мејл көстәрирдиләр вә и. а. Бүтүн бунлара көрә дә онлары бир стилин нүмајәндәләри һесаб едирик.

Һәмчинин совет шаирләри Сәмәд Вурғун, Рәсул Рза, Сүлејман Рүстәм охшар мүштәрәк јарадычылыг хүсусијјәтинә көрә бир стилин нүмајәндәләридирләр.

Мәфкурә истигамәтинә, дүнјакөрүшүнә, естетик ме'јарына вә методуна көрә ејни мөвгедә дајанан, ејни чәбһәдән чыхыш едән јазычыларын фәалијјәти, онларын јарадычылығы әдәбијјатын инкишафында ч ә р ә ј а н әмәлә кәтирир.

XIX әсрин икинчи јарысында күрчү әдәбијјатынын инкишаф мәрһәләләри мүхтәлиф чәрәјанларын мејдана чыхмасы бахымындан марагглы һадисәдир.

50-чи илләрдән е'тибарән күрчү әдәбијјатында гүдрәт кәсб етмәјә башлајан реализм 60-чы илләрдә әсас јарадычылыг методу кими шөһрәт газанмышдыр. Әсрин II јарысында романтик шаирләр дә фәалијјәт көстәрирдиләр. Лакин романтик јарадычылыг үсулу әсрин биринчи јарысында олдуғу гәдәр күчлү дејилди.

60-чы илләрин реалистләри «Теркдалеули» («Тереки ичмишләр») ады илә танынан чәрәјанын нүмајәндәләриндән ибарәт иди. Бу чәрәјанын хадимләри әксәрән Русијада тәһсил көрмүш мүтәрәгги дворјан зијалылары олуб, милли вә демократик азадлыглар уғрунда мүбаризә апармышлар. Тәһкимчилијә гаршы чыхан И. Чавчавадзенин «Кәндли илә мүлкәдар арасында учурум еләдириндир ки, ону һеч бир мәһәббәт көрпүсү бирләшдирә билмәз» шүары «Теркдалеули» групунун һамысынын сијаси бахышыны ифадә етмишдир. Бу група сонралар «Пирвели даси» («Биринчи груп») ады вермишләр.

70-чи илләрин сонунда «Пирвели даси» парчаланмыш, онун үзвләриндән К. Серетели тәзә груп јаратмышдыр. Онун групуна «Меоре даси» («Икинчи груп») дејирләр. К. Серетели биринчи групдан она көрә ајрылды ки, һәмин групун рәһбәри И. Чавчавадзе өзү әввәлки шүарыны кери көтүрүб јени шүар ирәли сүрдү. О, дејирди: «Кәндли илә мүлкәдар арасындакы учуруму мәһәббәт көрпүсү васитәси илә бирләшдирмәк олар». И. Чавчавадзенин антогонист синифләри барышдырмаг чидд-чәһди буржуа мүнасибәтләринин мејдана чыхмаға башладығы бир шәраитдә К. Серетелини тә'мин етмәмишдир. О, буржуа мүнасибәтләринин бир чох ејбәчәрлијини тәнгид етсә дә, буржуа инкишафынын тәрәфдары олмушдур. К. Серетели милли азадлыг һәрәкатына бу чәбһәдән јанашмышдыр. Лакин «Меоре даси» групунун әдәби чәбһәси дә 90-чы илләрин ингилаби көрүшләри мөвгејиндә дуран јазычылары гане етмирди. 90-чы илләрдә марксист дәрнәкләри јаранмышды, милли азадлыг һәрәкатына тамам јени бахыш әмәлә кәлмишди. Бу јенилији Сов. ИКП тарихиндә ады чәкилән «Месоме даси» групу тәмсил едирди. «Месоме даси»јә јахын олан јазычылар һәм дворјанлыға, һәм буржуазијаја, һәм дә чар мүтләгијјәтинә гаршы фәһлә-кәндли синфинин мүбаризәси идејасыны ирәли сүрүрдүләр.

XIX әср күрчү әдәбијјатындакы бу групларын идеја мөвгеји мүхтәлиф олса да, онлар бир-бирини тамам инкар етмәмишләр. Әксинә, чәрәјанлардан бири о бирисинин тәчрүбәсиндән истифадә едәрәк јени мәрһәләјә—даһа мүтәрәгги мәфкурә чәбһәсинә јүксәлмишдир. Бир-бири илә белә бағлы олан, бири дикәриндән төрәјән чәрәјанлар ејни әдәби мәктәбин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри һесаб олунур.

Стили вә методу бир олан јазычыларын әдәби һәрәкатда јаратдыглары мәктәбдән башга ајры-ајры бөјүк әдәби сималарын ады илә бағлы олан мәктәбләр дә вардыр. Мәсәлән, Низами Кәнчәви, М. Фүзули, Ә. Нәваи, М. П. Вагиф, Мирзә Фәтәли, Мирзә Чәлил, М. Ә. Сабир, јахуд В. Шекспир, Ф. Шиллер, Л. Толстој мәктәби вардыр. Јени чығыр ачан, јени үслуб јарадан, әдәбијјата јени идеја вә мотив, тәзә сәнәткарлыг ме'јары кәтирән бөјүк шәхсијјәтләрин өз сағлыгларында, јахуд өзүндән сонра пәрәстишкарлары, давамчылары мејдана чыхыр. Давамчылар һәмин јазычыны устад һесаб едир, онун јолу илә кедир, она нәзирәләр

јазыр, онун ирсинин бә'зи мүһүм хүсусијјәтләрини сахламағы әдәби дәб һесаб едирләр.

Шәхсијјәтләрин ады илә бағланан мәктәбләрдән бә'зисинин өмрү узун, бә'зисинин фәалијјәт мүддәти гыса олур. Онларын бә'зиси көһнәлмәк билмир, әсрләр боју јени әдәби нәслин јетишмәсинә көмәк едир, мүхтәлиф милли әдәбијјатларда өзүнүн давамчысыны тапыр. Бә'зи мәктәбләр исә јарым әср, узаг башы бир әср јашајыр вә ичтимаи-сијаси мүнасибәтләрин дәјишмәси илә әлагәдар олараг нүфуздан дүшүрләр. Шәрг әдәбијјатында Низами вә Фүзули өзүнүн нүфуз даирәсини әсрләр боју кенишләндирән даһи сәнәткарлардыр.

«Хәмсә» јараданлар Низами мәктәбинин бир сыра ганунгајдаларына әмәл етмишләр. Мәсәлән, Низами әсәрләринин адыны мүһафизә етмәји, јахуд она јахын ад сечмәји, Низами әсәрләринин композисија вәһдәтини, һәр әсәрин бәһрини, әсас сурәтләрини вә с. сахламағы вачиб шәрт сајмышлар. Даһа доғрусу, онлар бир чох чәһәтдән устада садиг олмуш, идеја-естетик ме'јары чидди шәкилдә дәјишмәјә еһтијач дујмамышлар.

Мүәјјән чәрәјанын нүфузлу хадимләриндән бири өз гәләм јолдашларынын истигамәти илә барыша билмәјиб, јени мөвге тутдуғу кими, о, бә'зән тамам јени мәктәбин баниси кими дә шөһрәтләнир.

Л. Толстој, И. С. Туркенев, Н. Н. Некрасов, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә башгалары вахты илә «Современник»ин әтрафында топлашмышдылар. Сонра Толстој вә Туркенев ингилабчы-демократларын мөвгејиндә дајана билмәјиб, «Современник»и тәрк етдиләр.

М. Горки Толстоју, Короленко вә Чехову чох севирди. Лакин Русијада ингилаби һәрәкаты даһа дәриндән изләјән вә тамамилә она бағлы олан М. Горки һәјатда көрдүкләри адамлары гәләм јолдашларынын, устад вә достларынын јарадычылығында көрмүрдү. Горкини елә јени фикир, елә идеал нараһат едирди ки, бу идеалын тохуму онун гәләм јолдашларынын һеч биринин көнлүнә дүшмәмишди. М. Горкинин мүшаһидә едиб дујдуғу гәһрәманы онлар јахшы танымырдылар. Буна көрә дә «Мешшанлар» пјеси мејдана чыханда М. Горкинин кәшф етдији гәһрәманлары А. П. Чехов дујмамышдыр. О өз достуна бу гәһрәманларын бә'зи һәрәкәтләрини јумшалтмағы мәсләһәт көрмүшдү. Устадын мәсләһәти фајдасыз иди, чүнки М. Горки артыг Чехов мөвгејиндән чох учаја галхмышды; о, јени синфин дүнјакөрүшүнү әдәбијјата кәтирмиш, јени мәктәбин тәмәлини гојмушду. Онун стили дә артыг тәнгиди реалистләрин стилинә бәнзәмирди. М. Горкинин ачдығы чығыра гәдәм гојанлар кет-кедә чохалды. Јан Рајнисин, Һ. Һакопјанын, М. Ә. Сабирин вә Л. Украинканын ингилаби поезијасы, фәһлә һәјатынын ин'икасында онларын ишләтдији бојалар М. Горки тәрәфиндән әсасы гојулан стили вә мәктәби әлванлашдырды.

Әдәби мәктәбләр мүхтәлиф өлкәнин конкрет ичтимаи-сијаси шәраитиндән асылы олараг мүхтәлиф инкишаф хүсусијјәтинә маликдир. Әдәби мәктәбләр чох, онларын әсасландығы үсул исә икидир: романтик вә реалист үсул. Бунларын икиси дә гәдимдән бәри инкишаф едир, тәкмилләшир вә дәринләшир.

РОМАНТИК ВӘ РЕАЛИСТ МЕТОД

Романтик вә реалист јарадычылыг үсулу, јахуд јарадычылыг типи ифадәсини бу үсулун инкишафында тарихи мәрһәлә тәшкил едән романтизм вә реализм мәктәбинин ады илә гарышдырмаг лазым дејил. Романтизм вә тәнгиди реализм XIX әсрдә тәшәккүл тапан, үмуми принсипләри илә јанашы, һәр халгын әдәбијјатында шәраит, мүһитлә әлагәдар тәзаһүр хүсусијјәтләри олан елә бөјүк мәктәбләрдир ки, һәр биринин өз мараглы чәрәјанлары вардыр.

Романтик вә реалист јарадычылыг үсулунун ин'икас принсипләри арасында бә'зи охшар вә мүштәрәк чәһәтләрлә бәрабәр, фәрг чохдур. Фәрг мөвзуда, гәһрәманларда, конфликт вә онун һәллиндә, бәдии ифадә васитәләриндә, дилиндә, јазычы гајәсиндә, үмумән бүтүн ин'икас системиндә өзүнү көстәрир.

Бу јарадычылыг типләринин башлыча фәргини мүәјјәнләшдирәркән әдәбијјатшүнаслар belә фикир ирәли сүрүрләр ки, романтикләр чәмијјәтин мә'нәви һәјатыны, реалистләр чәмијјәтин ичтимаи һәјатыны өн плана чәкирләр. Бу фикир, әлбәттә, әсассыз дејил, фәгәт натамамдыр. Она көрә натамамдыр ки, һәмин мулаһизә реалист әсәрләрин кениш имканыны, мә'нәви вә ичтимаи һәјаты ваһид просес кими тарихи инкишафда әкс етдирмәк гүдрәтини кичилдир. Романтикләрдә, доғрудан да, мә'нәви һәјат диггәт мәркәзиндә дајаныр. Онлар чәмијјәт һәјатыны диалектик вәһдәтдә көтүрүб, һәмин вәһдәтин мүрәккәб тәзаһүрүнү әкс етдирмәк әвәзинә, мә'нәви аләмин габарыг ин'икасына даһа чох мејл көстәрирләр. Бу, романтик үсулун һәм гүввәтли, һәм дә мәһдуд чәһәтләри илә бағлыдыр. Онун гүввәтли чәһәти будур ки, романтикләр анчаг јүксәк вә үлви сифәтләрә малик олан сурәтләри елә һиперболик васитәләрлә учалдырлар ки, онлар мүәјјән инсани кејфијјәтин мүчәссәмәси кими үмумиләширләр. Зал оғлу Рүстәм вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлығын, Лејли вә Мәчнун, Әсли вә Кәрәм е'тибар вә сәдагәтин, Фәрһад фәдакарлығын мүчәссәмәси кими охучу гәлбини тәсғир едир. Һәр һансы писликдән узаг олан бу үлви сурәтләрин накамлығы, изтираб вә һәјәчанлары онлары дәрдә мүбтәла едән бәдхаһлара, јахуд ичтимаи мүһитә гаршы дәрин гәзәб ојадыр. Фәгәт мүһит шәхсијјәтин мә'нәви азадлығына бухов төрәдән бир фон кими гејри-конкрет шәкилдә тәсвир олунур. Бурада игтисади-ичтимаи сәбәбләр ја арха

плана чәкилир, ја да унудулур. Игтисади-ичтимаи амилләрин көлкәдә бурахылмасы романтик ин'икас үсулунун мәһдудлуғундан ирәли кәлир. Романтикләр инсанын дахили аләминә дәриндән нүфуз едир, онун гәлбинин бүтүн дөјүнтүләрини дујур вә гәләмә алыр, буна көрә дә онларын әсәрләриндә һисси тә'сир чох күчлү олур.

Романтикләрин сурәти идеаллашдырмагда башга јоллары да вардыр. Бә'зән әсәр гәһрәманы мә'нәви-зеһни чәһәтдән тәдричи тәкмилләшмә просесиндә верилир. Онун һәм јахшы, һәм пис хасијјәтләри ачылыр. Сурәт һәјат сынаглары гаршысында писликләрдән тәмизләнә-тәмизләнә, дахили сарсынтылар кечирә-кечирә үлвиләшмәјә башлајыр вә нәһајәт, идеал сәвијјәјә учаланда ја өлүр, ја да фәалијјәт мејданыны тәрк едир. Бу һалда мүәллиф пис хасијјәтләринә көрә әсәр боју фаш етдији сурәти әсәрин сонунда идеаллашдырыр вә онун өлүмүнә тәәссүф ојадыр. Әсәрин мүәјјән һиссәсиндә өз гәһрәманынын гүсурларыны ачаркән санки охучуја «бах, сән бу гүсурлары тәкрар етмә»—дејән мүәллиф әсәрин сонунда әксинә, гәһрәманы нүмунә кими көстәриб дејир: «бах, белә олмаг лазымдыр», «бах, белә инсан көзәл инсандыр». Мәсәлән, Низами Кәнчәвинин гәһрәманларындан Хосровда вичдан тәмизлијинин шөһрәт вә рәјасәт дүшкүнлүјүнә гәләбә чалмасы, Бәһрамда ејш-ишрәт чылғынлығына гаршы дөвләт әдаләтинин бәрпасы, Искәндәрдә шәхсыз, рәијјәтсиз, азад чәмијјәт идеалынын чаһанкирлик еһтирасы үзәриндә тәнтәнәси бу сурәтләри үлвиләшдирир. Фәгәт бурада да романтик мүәллиф мә'нәви ләјагәтләрин тәнтәнәсинә үстүнлүк вермиш, чәмијјәт һәјатынын кениш, әтрафлы игтисади-ичтимаи лөвһәләрини парлаг бојаларла тәчәссүм етдирмәјә чан атмамышдыр.

Низами Кәнчәви елә бир зирвәдән елә узаг бир мәсафәјә бахыр ки, онун көзүнә анчаг ән мөһтәшәм варлыг, гејри-ади һүнәр вә еһтирас саһиби, өзү дә бүтүн хырда чизкиләри илә јох, анчаг фөвгәл'адә чизкиләри илә көрүнә биләрди. Буна көрә дә учсуз-бучагсыз әразини басыб кечән, шаһлар, хаганлар башындан тач алыб тахта јени адамлар әјләшдирән, карванларла хәрач апаран Искәндәрин фәалијјәтини дә, онун мәғлуб етдији өлкәләрин ичтимаи-сијаси вәзијјәтини дә бүтүн тәфсилаты илә гәләмә алмаг Низами үчүн лүзумсуз көрүнүр. О, мәишәтин адиликләринә, синифләр, тәбәгәләр арасындакы мүнасибәтләрин кениш, типик тәфәррүатына енмир вә енә дә билмир.

Јалныз «Искәндәрнамә» кими монументал епопејада јох, нисбәтән јығчам вә конкрет көрүнән «Једди көзәл», «Хосров вә Ширин» вә дикәр поемада дејил, һәчмчә хејли кичик олан романтик әсәрләрдә дә ичтимаи-сијаси тәфсилат чүз'и јер тутур.

Романтик әсәрләрин һәјати адиликләрдән, мәишәт тәфсилатындан узаг олмасы, мөһтәшәм һадисәләр вә шәхсијјәтләрин ин'икас објекти кими сечилмәси мүәллифдән шәртилијә

кениш јол верилмәсини тәләб едир. Шәртилик сәнәткары һәр шеји бәдии чәһәтдән әсасландырмаг гајғысындан гуртарыр. Белә гајғыдан азад олан сәнәткар фантастикаја, әфсанәләрә, аллегоријаја мејдан верә билир. Әсәр гәһрәманы каһ сәбәтә отуруб көјләрә галхыр, каһ сулар кирдабына дүшүр, каһ да зүлмәтә ениб дирилик сују ахтарыр. О, мәләкләр, париләр аләминә раст кәлир, әчиннәләр вә ифритәләр көрүр, дивләр, әждаһаларла вурушур, сеһрә раст кәлир, тилсимләр сындырыр, јахуд үз тутуб сәһралара кедир, онун башында гушлар јува гурур, онун әтрафына топлашан шир вә пәләнк чүјүр-чејрана тохунмур. Тәбиәтдә һәр шеј гәһрәманын нәзәриндә дәрд анлајан һәмсөһбәт кими көрүнүр. Ајрылыг одуна јанан ашиг ај вә улдузларла дәрдләшир, шам вә пәрванә илә сөһбәт едир. Ашиг ешгин гүдрәти илә дағ чапыр, сылдырым гајаларда арх чәкир вә с.

Бәдии әдәбијјат образлы сәнәтдир. Истәр романтик әсәр олсун, истәрсә реалист, онун дили образлыдырса, даһа күчлү тә'сир гүввәсинә маликдир. Әсәрин дилиндәки образлылыг, тәшбеһ вә метафорик зәнкинлик мүәллифин образлы тәфәккүр гүдрәтиндән асылыдыр. Әдәби тәчрүбә көстәрир ки, реалист әсәрләрә нисбәтән романтик әсәрләрдә образлы, тәшбеһли, мәчазлы ифадәләр даһа чох, даһа мүнтәзәм олур. Классик романтикләрин дили исә, демәк олар ки, баштан-баша образлыдыр, онларын тәшбеһләри һәтта силсилә тәшкил едир. Өвлад һәсрәтиндә олан бир кишинин арзусуну Низами белә чанландырыр:

О, бир хәлифә тәк мәшһур олса да,
Өвладсыз, ишыгсыз бир шамды о да.
Сәдәфдән даһа чох оғул арарды,
Дәнсиз сүнбүл кими дән арзуларды.
Дејәрди, бәхт калиб имдада чатсын,
Онун да ағачы бир будаг атсын.
Өзү сәрв кими гопса көкүндән,
Башга сәрв бој атсын онун мүлкүндән.
Лачын ганад чалыб, кәлсә чәмәнә,
О сәрвин јериндә сәрв көрсүн јенә.

Нәзир-нијаздан сонра доғулан ушағын көзәллик вә ләтифлијини, она бәсләнән гајғыны исә шаир белә тәсвир едир:

О, нар кими күләр, чичәк кими шән,
Мин дәфә көзәлди нардан вә күлдән.
Онда көвһәр үзлү бир сифәт варды,
Кечә о сифәтдән күндүз оларды.
Лалә тәк ағзыны сүдлә исладды,
Сәмән јарпағы тәк сүдлә бој атды.
О, сүд ичиндәки бала дөнүрдү,
Санасан бешикдә ај көрүнүрдү.

Бу парча «Лејли вә Мәчнун»ун әслиндән јох, тәрчүмәсиндәндир. Лакин тәшбеһләр силсиләси мүтәрчимә јох, Низами гәләминә мәхсусдур. Бурада образлы шәкилдә дејилмәјән, бән-

зәтмәсиз, тәшбеһсиз мисраја тәсадүф етмирик. Белә образлылыг Низами јарадычылығынын характерик хүсусијјәтидир.

Фүзулинин лирикасы вә епик поемалары да бу сәпкидәдир. Мәчнунун портретини јарадан Фүзули ашағыдакы парчада нә гәдәр чох зәриф вә һејрәтамиз, силсилә тәшбеһ ишләтмишдир:

Бир дилбәри-сәрвгәддү күлрүј,
Сәрвү-хошу күлруху сәмәнбуј.
Ширин ләби—мәншәи-ләтафәт,
Рә'на гәдди-дурдуғилә афәт...
Шәһла көзү—нәркиси-пүрәфсун,
Зиба гашы—нәркиз үзрәки нун.
Һүсни-күлү—лалеји-шәфәграм,
Зүлфи-хәми—лалә үзрәки лам.
Ағзы сифәтин худ етмәк олмаз.
Әсрари-ниһанә јетмәк олмаз.
Зүлфи сөзү-зикри—һәлгеји-раз,
Лә'ли-лә'би—аби-чешмеји-наз
Дөври-мәһи-руји—чешмеји-нур,
Хаки-кафи-паји—сүрмеји-һур.

Романтик әсәрләрдә сурәти фәрдиләшдирмәк үчүн дилдән бир васитә кими истифадә олунмур. Һамы ејни шаиранә тәрздә бир дилдә данышдырылыр. Хүсусијјәт, пафослу ... Хүсујүксәк вә тәнтәнәли, пафослу бир дилдә данышдырылыр. Хүсусән классик шәрг әдәбијјатында романтик поемалар һансы бәһрлә башлајырдыса, бүтүн әсәр боју һәмин бәһр давам едир, тәгти һеч јердә позулмур, мисра ејни өлчүдә галыр. Бу, шаири өз рич'әтиндә сурәтләрин гаршылыглы мүрачиәт вә мүкалимәсиндә, монологунда, һадисәнин епик тәсвириндә дә ејни аһәнки көзләмәјә мәчбур едир.

Реалист ин'икас үсулу һәјаты олдуғу кими, типик мејлләри вә хүсусијјәтләри илә, конкрет тәзаһүр формасында чанландырыр. Бу да әдәбијјатда, типиклик фәслиндә гејд олундуғу кими, тәфсилатын типиклији илә бәрабәр, типик һадисәләрин типик шәраитдә ин'икасы принсипинә әсасланыр. Реалист јазычы һәр шеји, сурәтин һәр бир һәрәкәтини бәдии чәһәтдән әсасландырыр, ичтимаи-сијаси вә игтисади амилләри ачыб көстәрир, ичтимаи тәһлил верир, тарихи вә милли колорити сахлајыр. Реалист үчүн етнографик нишанәләрин зәнкинлији әсас мәгсәд дејил, фәгәт етнографик хүсусијјәтләрин дәгиг, доғру тәсвири вачибдир. Мәсәлән, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли «Ган ичиндә» романында XVIII әср Азәрбајчан һәјатыны, ханлыглар дөврүнүн кешмәкешләрини көстәриб мүтәрәгги шәхсијјәтләрин тарихи хидмәтини әкс етдирмишдир. Онун мәгсәди чәмијјәтин тарихи инкишаф мејлини ачмаг, мүтәрәгги вә мүртәче сијаси фикрин истигамәтини көстәрмәк, чәмијјәт күзәранынын мәнзәрәсини јарадыб ону индики көрүшләримиз мөвгејиндән ишыгландырмагдыр. Лакин бурада әсәри јалныз тарихи һадисәләрлә, тарихи шәхсијјәтләрин фәалијјәт даирәси илә мәһдудлашдырмаг, тарихи факты онун чәрәјан етдији игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатын милли өзүнәмәхсуслуғундан, милли мәишәтдән, халгын күндәлик һәјат тәрзиндән тәчрид олунмуш шәкилдә көтүрмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә Јусиф Вәзир ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләри илә јанашы, тој вә јас мәчлисләрини, новруз бајрамы шәнлијини, даһа башга мәрасим вә адәт-ән'әнәни дә характерик тәфсилаты илә гәләмә алмышдыр. Етнографик хүсусијјәтләр романы милли зәминлә конкрет вә мөһкәм бағламаг үчүн мүәллифә чох фајда вермишдир.

Реалист әсәрләр үчүн мөвзу ичтимаи һәјатын бүтүн саһәсиндән көтүрүлдүјү үчүн орада бүтүн синиф вә тәбәгә нүмајәндәләри иштирак едирләр. Реалист јазычылар мөвзу чәһәтдән һәјат вә мәишәтин адиликләринә дә ендикләри үчүн сурәтләрин күндәлик еһтијачыны тәсвир етмәји гаршыја мәгсәд гојурлар. Онлар мөвзу садәлијинә, сурәтләрин вә әсас гәһрәманларын характер адилијинә ујғун кәлән образлы систем јарадырлар. Реалист әсәр тәләб едир ки, һәр сурәт өзүнүн сәвијјәсинә ујғун бир дилдә данышсын, мүәллиф дил материалындан сурәти фәрдиләшдирмә просесиндә истифадә етсин. Дил нә гәдәр фәрдиләшәрсә, бу, мүәллифин реализминә, сурәти дәриндән мүшаһидә габилијјәтинә, чанлы данышыг дили рәнкарәнклијиндән онун истифадә мәһарәтинә дәләләт едәр.

Реалист әсәрдә шәртилик, демәк олар ки, ортадан көтүрүлүр, һәр шеј өзүнүн конкрет тәзаһүр формасында көстәрилир. Предметин конкретлији тәшбеһләр системиндә дә һәјатилик, конкретлик, маддилик јарадыр. Романтик јазычынын кобуд, чилаланмамыш һесаб етдији сөзләр реалист јазычынын гәләминдә ән мүвәффәгијјәтли поетик ифадәјә чеврилә билир. Мәсәлән, «бармаг кири» сөзүнү романтикләр јәгин ки ишләтмәздиләр.

Көрүрсәнми бизим Һачы Пирини,
Пајламајыр әтин ондан бирини,
Гоншу сорур бармағынын кирини,
Һачы јејир Халилуллаһ ешгинә,
Јатыр, шишир, көпүр аллаһ ешгинә

—дејән Сабирин дилиндә «бармаг кири» ифадәси варлы-јохсул арасындакы мадди тәзады әкс етдирән образлы анлајыш сәвијјәсинә галхмышдыр.

Мүтәрәгги романтик нәји вә кими исә идеаллашдырдығына көрә о, идеал варлыға гаршы дуран ејбәчәрликләри инкар едирди. Инкарда гәзәб, нифрәт олмамыш дејилди. Мүәллиф јери кәләндә өз гәзәбини кинајәли, истеһзалы ифадәләрлә дә верирди. Бу мә'нада романтикләрдә сатиранын анчаг үнсүрләриндән данышмаг мүмкүндүр. Реалист јазычыларда сатира вә јумор парлаг үслуб хүсусијјәти, инкар вә ифшанын кәсәрли силаһыдыр. О нәинки поезија вә драматуркијада өзүнү көстәрмиш, бәдии нәсрдә дә интишар тапмышдыр.

Нәһајәт, буну нәзәрә алмаг лазымдыр ки, реалист әдәбијјат һәјатын бүтүн саһәләринә үз тутуб шаһлар вә краллар сарајындан тутмуш, јохсуллар зирзәмисинә, ишсиз, чөрәксиз галыб күчәләрә атылмыш диләнчиләр, сәфилләр, басјаклар күзәранына, онларын мә'нәви аләминә ендијинә көрә бүтүн бу рәнкарәнклијә ујғун олараг, бүтүн әдәби жанрлардан истифадә етмишдир. Хүсусән бәдии нәср, очерк, һекајә, новелла, повест, роман реализмин инкишафы илә әлагәдар олараг кениш интишар тапмышдыр.

Реалист вә романтик јарадычылыг үсулунун гысача гејд олунан бу фәргләри онларын гаршылыглы әлагәсини, бә'зи мүштәрәк әламәтләрини һеч дә инкар етмир. Романтик әсәрдә реализмин үнсүрләри олдуғу кими, реалист әсәрдә дә романтик үслуба хас олан бә'зи әламәт вә үнсүрләр јох дејилдир. Мәсәлән, реалистләр әфсанә, әсатир вә рәмзләрә биканә галмајыблар. Фәгәт реалист әсәрдә бунлар систем тәшкил етмир, онлардан бир үнсүр кими анчаг мүәјјән мәгсәд үчүн истифадә олунур. Ујдурулмуш, шиширдилмиш һадисәләрин тәсвиринә, фантастикаја, мүбалиғәјә реалист әсәрдә раст кәлирик («Дон Кихот», «Гаргантуа вә Пантакруел» вә с. романларда олдуғу кими). Лакин бурадакы шәртилик әсәрин реал маһијјәтинә хәләл кәтирмир, онун ,реалист үслубуну позмур.

Јахуд тәрсинә, романтик әсәрләрдә реализм үнсүрләринә, бә'зән предметин конкрет вә тәфсилатлы тәсвиринә раст кәлирик. Лакин бу елә ардычыл вә мүнтәзәм шәкил алмыр ки, һәмин әсәрдә романтик ин'икас үсулуну дәјишсин. Мәсәлән, романтикләрин әксәријјәти узаг тарихи кечмишә үз тутуб, муасир һадисәләрдән узаглашдыглары һалда В. Һүго бә'зи әсәрләриндә, хүсусән «Сәфилләр» романында мүасир варлығы әкс етдирмишдир. Јухары тәбәгә һәјатындан јазыб, шаһлары, әсилзадәләри гәһрәман сәвијјәсинә галдыран гәдим романтикләрдән бүсбүтүн фәргли олараг о, ингилаби күтләни, јохсуллары, атасыз-анасыз галыб күчәләрә дүшмүш ушаглары, еһтијач үзүндән ирзини-намусуну итириб өзүнү сатан гадынлары, бир сөзлә—сәфилләри көстәрмишдир.

«Сәфилләр»ин гәһрәманы јетим ушаглара бир тикә јемәк вермәк нијјәти илә чөрәк оғурламаг мәчбуријјәтиндә галан, бунун үстүндә һәбс олунан вә сонра бүтүн өмрү боју тә'гиб едилән јохсуллар нүмајәндәси Жан Валжандыр.

Романтикләрин реалистләр мөвгејинә чох јахынлашан, бә'зән дә әксинә, реалистләрин романтикләрә ујғунлашан анлары вардыр. Белә ујғунлашма гәдим вә орта әср әдәбијјаты үчүн јох, XIX вә XX әср үчүн, романтизм вә тәнгиди реализмин мүвази јашадығы дөврдә характерикдир. Белә десәк, даһа доғру олар ки, романтизмин бә'зи ингилаби хадимләри габагчыл идејаларла даһа дәриндән бағланыб, чәмијјәт һәјатыны дәриндән өјрәндикчә, халга јахынлашдыгча онларын реализмә мејли күчләнмиш, һәтта сон әсәрләриндә реализм мөвгејинә кечмишләр. Авропа әдәбијјатында Ч. Г. Бајрону, В. Һүгону, рус әдәбијјатында А. С. Пушкин вә М. Ј. Лермонтову, Украјна әдәбијјатында Т. Шевченкону, Латвијада Јан Рајниси, күрчү әдәбијјатында Н. Бараташвилини бу чүр јазычылардан һесаб едирләр. XX әср Азәрбајчан романтик шаир вә драматургларынын реалистләрә бир чох чәһәтдән јахынлашмасы, һәтта реалист әсәрләр јазмасы ики үслуб арасындакы гаршылыглы әлагә вә тә'сири көстәрән марағлы һадисәдир. Мәсәлән, А. Шаиг ингилабдан әввәл поетик әсәрләринә, бә'зи мәнзум пјесләринә көрә романтик јазычы кими, ингилабдан сонракы јарадычылығына көрә сосиалист реалисти кими тәдгиг олунур. Бу да чох мараглыдыр ки, јарадычылығынын илк мәрһәләсиндә ингилаби романтиканын парлаг нүмунәләрини јарадан М. Горки фәһлә һәрәкатына јахындан бәләд олдугча реализмә мејл көстәрмиш, нәһајәт, сосиалист реализминин тәмәл дашыны гојмушдур.

Романтик вә реалист јарадычылыг үсулунун инкишаф јолуну изләјән әдәбијјатшүнаслар антик дөвр әдәбијјатында романтик вә реалист ин'икасын хүсусијјәтиндән, интибаһ дөвру реализминдән данышыр, сонракы мәрһәләдә бир нечә мүһүм әдәби мәктәбә хүсуси диггәт јетирирләр. Һәмин мәктәбләр ашағыдакылардан ибарәтдир: классисизм, сентиментализм, романтизм, тәнгиди реализм, сосиалист реализми.

М. Горки реалист метода белә тә'риф вермишдир: адамлары вә онларын һәјат шәраитини дүзкүн, бәзәк-дүзәксиз әкс етдирән метод реализм адланыр. М. Горкинин белә бир сөзү дә вардыр: реализм варлығын објектив ин'икасыдыр. Бөјүк әдиб «објектив ин'икас» сөзүнү она көрә ишләдир ки, көркәмли реалистләр ичтимаи гүввәләрә, мүәјјән тәбәгә вә синфә, ичтимаи гурулуша өзләринин рәғбәт, јахуд нифрәтиндән асылы олмајараг, варлығы олдуғу кими чанландырмышлар. Һәјат һәгигәтинә сәдагәт онлары һәр шејә објектив мүнасибәт бәсләмәјә мәчбур етмишдир.

«Һаггында бәһс етдијим реализм һәтта мүәллифин көрүшләриндән асылы олмајараг өзүнү бүрузә верә биләр»—дејән Ф. Енкелс, О. Балзакы буна мисал чәкмишдир. Ф. Енкелс Маргарет Гаркнессә мәктубунда јазмышдыр: «Кечмишин, индинин вә кәләчәјин бүтүн золјаларына нисбәтән реализмин даһа көркәмли устасы һесаб етдијим Балзак «Бәшәри комедија»да франсыз чәмијјәтинин, хүсусән «Парисин јухары тәбәгәләринин» көзәл реалист тарихини вермишдир... Доғрудур, Балзак сијаси көрүшләринә көрә легитимист[1] олмушдур. Онун бөјүк әсәри јүксәк чәмијјәтин гаршысыалынмаз чүрүмәсинә интәһасыз бир елекијадыр, онун бүтүн рәғбәти өлүмә мәһкум едилмиш синфәдир. Лакин бүтүн бунунла белә ән чох рәғбәт бәсләдији гадынлары вә кишиләри—задәканлары көстәрдији заман онун сатирасы һеч вахт бурадакы гәдәр кәскин, истеһзасы индики гәдәр ачы олмамышдыр. Һаггында

[1] *Легитимист*—монархија тәрәфдары.

һәмишә ачыг-ашкар вәчдлә данышдығы адамлар исә онун ән амансыз сијаси дүшмәнләри, республикачылар о вахт (1830—1836), доғрудан да, халг күтләләри нүмајәндәләри олмуш Сен-Мерри монастры гәһрәманларыдыр. Беләликлә, Балзакын мәчбурән өз синфи рәғбәти вә сијаси дүшүнчәләри әлејһинә кетмәсини, өзүнүн севдији задәканларын тәнәззүлүнүн лабүдлүјүнү сини, өзүнүн севдији задәканларын тәнәззүлүнүн лабүдлүјүнү көрмәсини вә онлары бундан јахшы бир гисмәтә лајиг олмајан адамлар кими тәсвир етмәсини, каләчәјин әсил адамларыны о заман онларын јеканә тапыла биләчәкләри јердә көрмәсини мән реализмин ән бөјүк гәләбәләриндән бири, гоча Балзакын ән бөјүк чәһәтләриндән бири һесаб едирәм»[1].

Бу һәгигәтпәрәстлик, һәр шејә објектив мүнасибәт рус әдәбијјатында Л. Н. Толстој, Туркенев кими классикләрин реализми үчүн дә характерикдир. Л. Н. Толстојун дүнјакөрүшү вә јарадычылығында дәрин зиддијјәтләр олдуғу һалда В. И. Ленин ону «рус ингилабынын күзкүсү» адландырмышдыр. Толстојун идеја системиндәки зиддијјәтләрин сәбәбини Ленин рус ингилабынын зәиф вә гүввәтли чәһәтләриндә көрмүшдүр.

Һәмин зиддијјәтләр конкрет олараг нәдән ибарәтдир вә сәбәбләри нәдир? Зиддијјәтләрдән бири будур ки, «Толстојун әсәрләриндә «капиталист» истисмары амансыз тәнгид едилир, һөкумәтин зоракылығы, мәһкәмә вә дөвләт идарәси ојунбазлығы ифша едилир, сәрвәтин артмасы вә мәдәнијјәт наиллијјәтләри илә фәһлә күтләләринин сәфаләт, чәһаләт вә мәшәггәтләринин артмасы арасындакы зиддијјәтләрин бүтүн дәринлији ашкара чыхарылыр»[2]. Бунунла јанашы, Толстој зүлмә, зоракылыға мүгавимәт көстәрмәјин әлејһинә тәблиғат апарыр.

Әмәклә капитал, дөвләтлә халг күтләләри арасындакы зиддијјәтләри фаш едән Толстој дәрин һәјати мүшаһидәләринә әсасланмышдыр. В. И. Ленин көстәрир ки, «әсрләр боју давам едән тәһкимчилик зүлмү вә ислаһатдан сонра он илләр боју сүр'әтли јохсуллашма дағлар гәдәр нифрәт, гәзәб вә гызғын биргәтијјәт јаратмышды. Рәсми килсәни дә, мүлкәдарлары да, мүлкәдар һөкумәтини дә јерли-дибли арадан галдырмаг, торпаг саһиблијинин бүтүн көһнә формалары вә гајдаларыны мәһв етмәк, синфи-полис дөвләти әвәзиндә азад вә бәрабәр һүгуглу хырда кәндлиләрин биркә јашајышыны јаратмаг сә'ји... ингилабымызда кәндлиләрин һәр бир тарихи аддымында там ајдынлыгла көрүнүр»[3].

В. И. Ленин бу кәндли сә'ји илә Толстој јазыларынын идеја-мәзмуну арасында ујғунлуг олдуғуну көстәрмишдир.

Кәндлиләрин һәмин ингилаби сә'ји илә јанашы, белә бир мәһдудлуғу да варды ки, онлар чан атдыглары биркә јашајышын

[1] К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублары, Бакы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 405.
[2] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 88.
[3] Јенә орада.

нечә олачағыны билмирдиләр, азадлыға чыхмаг үчүн нә кими мүбаризә васитәләринә мүрачиәт едәчәкләрини билмирдиләр. Һәмин мүбаризәдә өзләринин лајагәтли рәһбәрләрини танымыр, рәһбәрлик иддиасына дүшәнләри фәргләндирмәкдә ачиз галыр, чар һөкумәтини нә үчүн мәһз «зоракылыг јолу илә јыхмаг лазым кәлдијинә чох шүурсуз, патриархалчасына, диванәчәсинә јанашырдылар»[1].

Бу чүр кәндлиләр ингилабда әксәријјәти тәшкил едирдиләр. Онларын һәрәкәти илә «толстојчулуг»—«зүлмә зоракылыгла мүгавимәт көстәрмәмәк» әһвали-руһијјәси бир-биринә һәмаһәнк олурду. Бу сәбәбдән «кәндлиләрин чох һиссәси лап Лев Николајевич Толстој руһунда һәрәкәт едәрәк, ағлајыр вә дуа едирди, бошбоғазлыг едир вә хәјала гапылырды, әризәләр јазыр вә «хаһишчиләр» көндәрирди»[2].

Белә сијаси күтлүк нәтичәсиндә кәндлинин аз һиссәси ингилабчы пролетариатын ардынча кедиб силаһланыр, чох һиссәси буржуа зијалыларына алданырды. Л. Толстој кәндли һәрәкатынын бу зәиф чәһәтини дә бүтүн парлаглығы илә ачыб көстәрмишдир. В. И. Ленин Толстој реализминин бу објективлијини нәзәрә алыб ону, «патриархал кәндли ирадәсизлији вә «тәсәррүфатчы кәндли бабанын» гаты горхаглығынын ин'икасы» һесаб етмишдир.

Туркеневин дүнјакөрүшү илә реализминин һәјати гүдрәти арасындакы зиддијјәтә кәлдикдә һәмин зиддијјәт ондан ибарәт олмушдур ки, көрдүкләрини олдуғу кими гәләмә алан јазычы әдәбијјата орижинал, тәзә, мүсбәт сурәтләр кәтирмиш, онларын јүксәк әмәл вә арзуларыны әкс етдирмиш, фәгәт өзүнүн либерал сијаси бахышларыны кизләдә билмәмишдир.

Јазычынын рәғбәтиндән асылы олмајараг, рәғбәт бәсләнән ичтимаи гүввәләрин реалистчәсинә, објективликлә тәнгиди чәһәтдән Ә. Һагвердијевин вә ермәни драматургу Г. Сундукјанын ејни адлы әсәри характерикдир. «Дағылан тифаг» пјесиндә кәнч Ә. Һагвердијев мүлкәдар тифагынын дағылма сәбәбләрини дәриндән ачмагла бәрабәр, она өз тәәссүфүнү дә билдирмишдир. Г. Сундукјан јарадычылығынын сон илләриндә јаздығы ејни адлы әсәрдә буржуа тифагынын дағылмасына тәәссүфләнмиш, лакин өз рәғбәтиндән асылы олмајараг бу дағылма просесини бүтүн инчәлији илә әсасландырмышдыр.

ӘДӘБИ МӘКТӘБ

КЛАССИСИЗМ

Реалист јарадычылыг үсулунун инкишафында хүсуси мәрһәлә тәшкил едән мәктәбләрдән бири классисизм ады илә мәшһурдур. Өзүнәмәхсус ганун-гајдалары вә критеријасы олан

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 89.
[2] Јенә орада.

классисизмин илк нүмунәси италјан әдәбијјатында мејдана чыхса да, о, бир әдәби мәктәб кими Франсада мүәјјәнләшмишдир.

Франсыз классисизми конкрет тарихи шәраитин мәһсулудур. Бу мәктәб мүтләгијјәт үсули-идарәсинин мөһкәмләндији дөврә тәсадүф едир; XVII әсрин икинчи јарысында исә мүкәммәл әдәби систем кими шөһрәтләнмиш, нәзәри әсаслары јарадылмышдыр. Маарифчиләр тәрәфиндән давам етдирилән вә антифеодал характер дашыјан франсыз классисизми XVIII әсрин 90-чы илләриндән е'тибарән өз нүфузуну итирмишдир.

XVII әсрин сарај шаирләри антик әдәбијјата үз тутур, классик әсәрләрин мөвзусуну јенидән ишләјир, классик жанрларда јазыб-јарадыр, нәзәри ҹәһәтдән дә Аристотелә әсасланырдылар. Антик әдәбијјатын тәҹрүби вә нәзәри наилијјәтләринә нүмунә кими бахдыгларына көрә һәмин јазычылары сонралар классисистләр, онларын мәктәбини к л а с с и с и з м адландырмышлар.

Лакин классисистләр һеч дә антик әдәбијјаты тәглид етмирдиләр. Франсыз классисистләри илә онларын нүмунә кими јанашдыглары јунан классикләри арасында чох бөјүк фәргләр варды. Мәсәлән, Корнел Аристотелин поетикасында изаһ олунмамыш мүддәалар көрүр, ону өз естетик принсипләри бахымындан изаһ едир, јахуд Аристотел тә'лиминин бу вә ја дикәр ҹәһәти илә барышмырды. Бәдии әсәрләриндә о, Аристотел поетикасынын бә'зи ганунлары чәрчивәсиндә гала билмирди. Бу сәбәбдән франсыз классисизмини бир мүддәт јаланчы классисизм адландырыб онун бөјүк тарихи әһәмијјәтинә шүбһә илә јанашанлар олмушдур.

Классисизмин «үч вәһдәт» принсипини гәдим јунан драматуркијасынын наилијјәти вә ону үмумиләшдирән Аристотел поетикасы илә мүгајисәли шәкилдә гијмәтләндирән К. Маркс мәктубларынын бириндә јазыр:

«...Үч вәһдәти о нәзәри шәкилдә ки, XIV Лүдовик заманынын франсыз драматурглары гурмушлар, бунун, јунан драматуркијасыны (вә ону шәрһ едән Аристотели) дүзкүн баша дүшмәмәкдән ирәли кәлдији шүбһәсиздир. Дикәр тәрәфдән, ејни дәрәҹәдә шүбһәсиздир ки, онлар јунанлары мәһз өз инҹәсәнәтләринин тәләбинә ујғун шәкилдә баша дүшмүшләр»[1].

Демәк, антик әдәбијјата үз тутан франсыз классисистләри она мүасир тәләбләр бахымындан јанашыб, өз дөврүнүн габагҹыл сәнәт критеријасындан чыхыш етдикләринә көрә бә'зи јазычы вә нәзәријјәчиләр бу мүасирлији бир мүддәт мүсбәт, орижинал һадисә кими гијмәтләндирә билмәмишләр. «Псевдоклассисизм» (јаланчы классисизм) анлајышы бурадан ирәли кәлмишдир. Лакин заман кечдикҹә мүтәрәгги сәнәт хадимләри франсыз классисистләринин дүһасыны тәгдир етмишләр.

[1] *Бах*: «Гәрби Авропа театры тарихинә даир мүнтәхабат», М., «Искусство» Дөвләт Нәшријјаты, 1953, I ч., сәһ. 573—574.

Классисизмин тәзаһүр вә тәшәккүл шәраитини нәзәрә алмасаг, бу мәктәбин нәјә гаршы вә нәјин уғрунда мүбаризәјә гошулдуғуну, антик әдәбијјатда нәјә әсасландығыны дүзкүн баша дүшмәк олмаз.

XVI әсрин дини мүһарибәләри Франсанын игтисади-сијаси вәзијјәтини ағырлашдырмыш, феодал пәракәндәлијини артырмышды. IV Һенрих бу пәракәндәлијә гаршы мүбаризә апармаға башламыш, лакин мәркәзләшмиш дөвләт јарада билмәјиб, феодалларын тәшкил етдији суи-гәсд нәтиҹәсиндә өлдүрүлмүшдү. Онун оғлу XIII Лүдовикин һакимијјәти илләриндә кралын биринчи назири кардинал Ришелјенин сә'ји нәтиҹәсиндә феодал пәракәндәлији әсасән ортадан көтүрүлмүш, дөвләтин һәрби гүдрәти артмыш, тиҹарәт вә сәнаје буржуазијасынын инкишафына шәраит јарадылмышды. XIV Лүдовикин вахтында мүтләгијјәт үсули-идарәси там гәләбә чалмыш, өлкәнин игтисади-сијаси вә мәдәни һәјатында бөјүк дөнүш әмәлә кәлмишди. Мүтләгијјәтин мөһкәмләнмәси сијасәтинә тәрәфдарлар артмышды. Кәркин мүбаризә апаран, фәгәт бири дикәринә галиб кәлә билмәјән тәбәгәләр—феодаллар вә буржуазија мүтләгијјәтә архаланыб өзүнү онун әли илә горумаға чалышырды. Тәбәгәләр арасындакы бу таразлашма һәр ики синфә әсасланан монархијанын хејринә иди.

Бу вәзијјәт елм, мәдәнијјәтин вә иҹтимаи фикрин дә јени наилијјәтинә имкан јарадыр, әглијјун (расионалист) фәлсәфә инкишаф едир, ҹәмијјәт вә дөвләтин ағлаујғун олмасыны ирәли сүрүр, дини тәблиғата, килсәјә зәрбә ендирирди.

Бүтүн бу һадисәләр әдәбијјат вә инҹәсәнәтә тә'сирсиз гала билмәзди.

IV Һенрихин дөврү әдәбијјата һәрби гәраркаһ кобудлуғу кәтирмишди. XIII вә XIV Лүдовикин вахтында феодал вә күбар тәбәгәләрин әһвали-руһијјәсиндә чидди дәјишиклик әмәлә кәлди. «Орта әсрләрдә Авропа характериндәки феодал вәһшилији вә кобудлуғу анҹаг XIV Лүдовикин—чәнкавәрлик дөврүнә зидд олан јени епоха нүмајәндәсинин заманында тамамилә јоха чыхды; лакин ортадан көтүрүлән бу феодал вәһшилији тәбии олараг, өз јерини һиссләрин зәрифләшмәсинә тәрк етди. Кишиләр вә гадынлар јоха чыхдылар. Онлары чобанлар вә чобан гызлар әвәз етдиләр, шаирләр көкс өтүрүр, аһ-уф едир, көзәлләр инилдәјир... *madame* Дезулјер гојунлары вә көјәрчинләри васф едиб, онларын бир-бирини хејирхаһ инсанлардан утанмадан ашкар севмәк һүгугуна садәлөвһҹәсинә һәсәд апарырды. Бу көксөтүрмә вә һисси ҹәрәјан кечән әсрин (XVIII әсрин—*П. Х.*) ахырында горхунҹ иҹтимаи туфанлар вә гәзәбли тәлатүм Авропанын башы үстүндә чахыб онун адәтини вә характерини дәјишәнә гәдәр давам етди»[1].

[1] **В. Г. Белински.** Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, чилд 3, М, 1948, сәһ. 201.

Тәхминән әср јарым давам едән бу «көксәтүрмә вә һисси» чәрәјана гаршы классисизм кәскин мүбаризә апармышдыр. Классисизмин мәшһур нәзәријјәчиси Буало «Романларын гәһрәманлары» вә «Поезија сәнәти» адлы әсәрләриндә һәмин чәрәјанын нүмајәндәләрини тәнгид едиб, онлара күлмүшдүр.

Классисистләр севкијә, онун изтирабларына биканә дејилдиләр. Әксинә, П. Корнел вә Ж. Расинин әсәрләриндә фачиәнин дүјүм нөгтәләри севкинин кама јетмәсини гејри-мүмкүн едән интригадан төрәјир. Лакин бурада идиллик сәһнәләрә, нәрмә-назик ашигләрин шит, шылтаг дујғу вә е'тирафларына јер јохдур. Бу драматургларын киши вә гадын гәһрәманлары мөһкәм ирадә саһибләридирләр, севки онларда сарсылмаз ирадә илә бағлы олан күчлү еһтирасдыр. Гаршылыглы, јахуд биртәрәфли мәһәббәт ағыр сынаглар гаршысында галыр, һәлли чәтин олан манеәләрә раст кәлир; о, фәдакарлыг вә гурбан тәләб едир. Бурада севки ашигин гәлбини нә гәдәр тәсғир етсә дә, о, интим-фәрди мејлләр чәрчивәсиндән кәнара чыхан аличәнаб дујғулары көлкәдә гоја билмир.

Мәсәлән, Жан Расинин «Федра» фачиәсиндә Федра өз оғуллуғу Ипполитә бәсләдији мәһәббәти илләрдән бәри гәлбинин дәринликләриндә кизләдиб боғмаға чалышдығы үчүн дәрин изтираблара мүбтәла олмушдур. О, бәлкә дә һәмин изтираблардан үзүлүб әријәр, фәгәт сиррини дајәјә ачмазды. Сәфәрә чыхмыш әринин өлүм хәбәрини алландан сонра Федрада үмид гығылчымы парлајыр. О, индијә гәдәр кизли сахладығы дујғуларыны Ипполитин өзүнә ачмаға чәсарәт едир. Чәкдији мә'нәви үзүнтүләрә рәғмән Ипполитин она рәғбәт бәсләјәчәјини дүшүнүр. Лакин Федра күманында јанылыр. Инчәликлә рәдд едилмиш бу гадын, Ипполитин бир гыза ашиг олдуғуну өјрәнән кими дәһшәтә кәлир. Онун гәлбиндә интигам һисси баш галдырыр.

Еһтирасларын белә кәркин вахтында Тезејин өлүм хәбәри јалана чыхыр. О, гајыдыб кәлир. Федра бу һадисәдән, һеч олмаса, интигам үчүн истифадә едир; Ипполити дүшмән гызы Арикијаны севмәкдә тәгсирләндирәрәк, онун һәрәкәтини атаја, нәслә хәјанәт сајыр. Дајә Ипполитин Федраны рүсвај едә биләчәјиндән горхараг өзү бу кәнчә ләкә јахыр (куја Ипполит аналығына тәчавүз етмәк истәјирмиш). Гәзәбләнән Тезеј оғлуну говур. Арикијаны һәбсә алдырыр.

Бөјүк ирадә һесабына һасил олан бу интигам Федраја тәсәлли кәтирмәк әвәзинә, ону даһа дәрин изтираблара салыр. Интигам һисси нә гәдәр күчлү олса да, о, Федранын гәлбиндәки әдаләт һиссинә галиб кәлә билмир. Һагсызлыг вә бөһтан онда пешманчылыг вә тәәссүф ојадыр. Инди Федра бөһтанчыја—дајәјә вә бөһтаныны вахтында ашкар етмәјә игтидары чатмадығы үчүн өзүнә диван тутур.

Беләликлә, Федра күчлү еһтираса, гүввәтли ирадәјә малик олан бир гадын кими чанланыр. Фәрди-интим арзу вә мејлләр, оғуллуғуна бәсләдији мәһәббәт, өз рәгибәсинә гаршы гәзәб вә интигам һисси ону рәзаләт батаглығына салыб мәһв етмир.

Әдаләт вә инсаф көзү ачылмыш бүллур булаг сулары кими үзә чыхараг Федраны мә'нәви чәһәтдән бөјүдүр, она бәраәт газандырыр.

Биз Ипполитин Арикијаја бир кәлмә дә шит е'тирафына раст кәлмирик. Лакин бу гызын јолунда Ипполитин нә гәдәр мәһрумијјәтә дөздүјүнә, ону хилас етмәк, она говушмаг үчүн көстәрдији фәдакарлыға шаһид олуруг.

Ашиганә мүнасибәтләрин бу јүксәк мәзмуну франсыз әдәбијјатында тәзә иди вә о, шит пасторал ше'рә, ешгдә «инчә» зөвгләр, «нәзакәтли» давраныш тәблиғ едән романлара гаршы чеврилмишди.

Жан Расин, Пјер Корнел фачиәләриндә мөһкәм ирадәли адамларын гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлдилмәси исә бу драматургларын задәкан тәбәгәләриндә әмәлә кәлән јени әһвали-руһијјәни экс етдирмәк, мүтләгијјәтин мөһкәмләндији дөврдә дөвләтин јүрүтдүјү сијасәтә көмәк етмәк мәгсәдиндән ирәли кәлирди.

Мәркәзләшмиш дөвләт сијасәтини тәблиғ мәгсәди илә јазычылар сараја дә'вәт олунмушду. Онлар дөвләтдән бәрат алыр, крал тәрәфиндән һимајә олунурдулар. Крала мәдһијјәләр јазан, онун һәрби рәшадәтини тә'рифләмәји шаирләр үчүн шәрәф һесаб едән Буало «Поезија сәнәти» әсәриндә дејирди:«... бир һалда ки, биздә шаирә кралын өзү һөрмәт едир, онун сәхавәти вә диггәти сајәсиндә шаир әзизләнир вә өзүнү исти бир јувада һисс едир, һәр шејлә тә'мин олунур вә бүтүн гајғылары өзүндән кәнара говур... гој ше'р илаһәсинин јетишдирмәләри она мәдһнамә охусунлар. Шаири сәмәрәли зәһмәтә илһамландыран одур, гој гәлби бу илһамла аловланан Корнел бүтүн варлығы, бүтүн руһу илә ајаға галхсын... Гој онун чизкиләрини илаһи гүввәјә малик олан Расин бир чох сәһнәләрдә бизә јенидән чанландырыб көстәрсин!.. Гој Сегре өз еклоглары илә бизи мәфтун етсин! Гој Бенсерадын[1] јаздығы инчә вә мәлаһәтли нәғмәләрдә јалныз онун ады чәкилсин, онун ады тәрәннүм олунсун!»[2]

Классисистләр ә'јанларын әһвали-руһијјәсини вә зөвгүнү экс етдирдикләринә көрә «гара чамаатын» чанлы данышыг дилини фачиә вә ше'рә јахын гојмурдулар. Мүхтәлиф тәбәгәләрин чанлы данышыг дили јалныз комедијаја јол тапырды, чүнки фачиәдән вә ше'рдән фәргли олараг комедијанын персонажлары чәмијјәтин әксәр тәбәгәләрини тәмсил едән шәхсләрдән ибарәт олурду. Бу сурәтләрин һәр бири өз тәбиәтинә, зөвгүнә, шүур сәвијјәсинә ујғун бир диллә данышдырылырды.

Ше'рин, хүсусән фачиәнин персонажлары исә анчаг јухары тәбәгә нүмајәндәләриндән ибарәт олурду. «Расинин фачиәси—һәгиги еһтираслар фачиәсидир»,[3] —дејән К. В. Плеханов

---

[1] Сегре вә Бенсерад XYII әср күбар тәбәгәләрини әјләндирән вә сифаришлә ше'р јазан шаирләрдир.

[2] Б у а л о. Поезија сәнәти, Бакы, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 68.

[3] *Бах:* «Гәрби Авропа театры тарихинә даир мүнтәхәбат», I чилд, М., «Искусство» нәшријјаты, 1953, сәһ. 580.

бу фачиәдә «јухары тәбәгә психолокијасынын әкс олундуғуну» көстәрирди.

К. В. Плеханов классисизм әдәби мәктәбинин јаратдығы фачиәләрин сүжетиндә вә гәһрәманларын психолокијасында синфи хүсусијјәтләрин ашкар ифадәсини һисс етмишдир. О, јазмышдыр: «д'Јурфе вә Скүдеринин романларыны сыхышдыран әдәбијјатын өзү дә синфи әдәбијјат олмушдур. Фачиәни, Корнели, Расини көтүрәк...».

Сүжетин сечилмәси. И ш т и р а к е д ә н ә с а с ш ә х с л ә р: чарлар вә гәһрәманлар. Бу, силки мүтләгијјәтин ин'икасыдыр. О вахт буржуазија табе олан бир синиф ролу ојнајырды, дөвләтин талеји ондан асылы дејилди, дөвләт талеји исә бөјүк ичтимаи мараг тәшкил едирди.

Г ә һ р ә м а н л а р ы н п с и х о л о к и ј а с ы. Күчлү еһтирас. Бу нә илә изаһ олунур? О вахткы һаким тәбәгәнин психолокијасы илә.

Плеханов классисистләрин, о чүмләдән Корнелин јаратдығы фачиәләрдә һәгигәтә ујғунлуғу да ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихиндә расионализмин тутдуғу мөвге илә изаһ етмишдир. «Корнели франсыз драматик поезијасында һәгигәтә мејл едәнләрин... илк нүмајәндәси кими танымаг лазымдыр... Драматик поезијада Корнелин һәгигәтә мејли бүтүн о вахткы чәмијјәтә хас олан расионалист мејлин садәчә ифадәсиндән ибарәт олмушдур».[1]

П. Корнел вә Ж. Расинин фачиәләриндә вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг ән күчлү мотив кими диггәти чәлб едир. Бу мотив дә монархијанын мөһкәмләндирилмәси сијасәтинә көмәк нијјәти илә өн плана чәкилирди. Лакин драматургларын синфи нијјәтиндән асылы олмајараг вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг вә ичтимаи идеал онларын әсәрләриндә бөјүк бәшәри мә'на кәсб едирди. Классисистләр монархы, мүтләгијјәти тәблиғ етсәләр дә, сурәтини јаратдыглары тарихи шәхсијјәтин фонунда әдаләтсизлијә вә зүлмә өз е'тиразларыны билдирирдиләр. Нерону сәһнәјә кәтирән Расинин нә гәдәр чәсарәтли һәрәкәт етдијини сөјләјән әдәбијјатшүнаслар вә нәзәријјәчиләр аз дејил. Расинин чәсарәтини бунда көрүрдүләр ки, о, һакимијјәтинин сон илләриндә «һөкумәт мән өзүмәм»—дејән XIV Лүдовикин өзбашыналығына ишарә етмишди. «Федра»да Ипполитин Арикијаја мәһәббәтини һејрәтамиз инчәликлә тәчәссүм етдирән Ж. Расин бу кимсәсиз, көмәксиз гызын накам ешги фонунда Тезејин мәрһәмәтсизлијинә өз е'тиразыны билдирмишдир. Арикијанын атасыны вә гардашларыны өлдүрүб һакимијјәт башына кечән Тезеј саһибсиз галмыш гызын варислик һүгугуну да тапдаладығы һалда, Ипполит Арикијаја һуманистчәсинә јанашыр, ону хошбәхт етмәјә чалышыр. Әсәрә јаздығы

[1] *Бах:* «Гәрби Авропа театры тарихинә даир мүнтәхәбат», I чилд, М., «Искуство» нәшријјаты, 1953, сәһ. 609.

мүгәддимәдә Расин е'тираф едир ки, дүшмән гызына Ипполитин мәһәббәт бәсләмәси онун зәиф чәһәтидир. Фәгәт Ипполит мәһәббәт гаршысында ачиз галдығына көрә дүшмән гызына күзәштә кетмир, бәлкә Тезејин дүшмәнчилијиндә бир әдаләтсизлик, инсафсызлыг көрдүјү үчүн Арикијаја әл тутур.

Классисистләрин фачиә гәһрәманлары елә интригаја дүшүр, фөвгәл'адә шәраитдә елә аличәнаб һәрәкәт едирләр ки, һәмин һәрәкәт онлары фөвгәл'адә инсанлар кими үлвиләшдирир, идеал сәвијјәсинә галдырыр. Мәсәлән, Ипполит дајәнин алчаг бөһтанына мә'руз галыб Тезеј тәрәфиндән мүһакимә олунанда баш вермиш һадисәни атасына данышмыр. Чүнки о, аналығынын ешг е'лан етдијини сөјләјәрсә, бунунла атасыны утандырыб она хәчаләт верәрди. Федра үрәјини оғуллуғуна ачанда Ипполит өзүнү елә апармышды ки, куја онун е'тирафыны баша дүшмүр, чүнки Ипполит атасынын арвадына налајиг сөз демәји, ону кобудчасына рәдд етмәји рәва көрмүр. Өлкәдән говулан Ипполит гаршыдакы мәһрумијјәт вә чәтинликләрә мәғрурчасына синә кәрир.

Гәһрәманын бу фөвгәл'адә нәчиблији ону үлвиләшдирсә дә, сурәтин реаллығына хәләл кәтирмир.

Мараглыдыр ки, классисист драматурглар фачиәдә әсатирә, әфсанәјә зидд олмамышлар, әксинә, әсатирин бәдии әсәрә көзәллик кәтирдијини дүшүнмүшләр.

■

Классисизм әдәби мәктәбини интибаһ дөврүнүн реалистләриндән ајыран, чох вахт интибаһ дөврү јазычыларынын зиддинә чевирән бир сыра хүсусијјәтләр вардыр. Һәмин хүсусијјәтләрдән бири бәдии һәгигәтин әсил һәгигәтә—һәјата ујғунлуғу принсипинин шәрһиндә өзүнү көстәрир. Бу принсип интибаһ дөврү реалистләринин јол вердикләри шәртилији инкар едир, јахуд ону тамам мәһдудлашдырыр, һәр бир һәрәкәтин, һадисәнин ағлабатанлығыны тәләб едир. Ағлабатанлыг, һәгигәтә сәдагәт классисистләрдә о гәдәр күчлү олмушдур ки, онлар һәттә нүмунә кими истифадә етдикләри антик мәнбәләрдә инандырычы дәлилләрлә әсасландырылмамыш һәрәкәт вә һадисәни јени сәпкидә, даһа дәрин бир мәнтиглә, әсил һәгигәтпәрәстлик дујғусу илә ишләмишләр. Ж. Расинин өз фачиәләринә јаздығы мүгәддимәләрдә бунун нә гәдәр ајдын е'тираф едилдијини көрүрүк.

Ағлабатанлыг вә һәгигәтә ујғунлуг тәләби классисистләри антик әдәбијјатдан кәлән ү ч в ә һ д ә т и әсас ганун кими гијмәтләндирмәјә мәчбур едир. «Үч вәһдәт» гануну заман, мәкан вә һәрәкәт вәһдәтиндән ибарәтдир. З а м а н в ә һ д ә т и н ә көрә драматуркијада һадисәнин баш вердији мүддәт бир кечә-күндүздән—24 саатдан артыг чәкмәмәлидир. М ә к а н в ә һ д ә т и әһвалатын анчаг бир вә ја ики јердә, өзү дә сарајда чәрәјан ет-

мәси демәкдир. **Һәрәкәт вәһдәти** бир әсас әһвалатын сүжет боју инкишафыны тәләб едир. Әкәр бу үч вәһдәт позуларса, классисистләрин тәсәввүрүнә көрә һәгигәтә ујғунлуг, ағлабатанлыг азалар, шәртилик чохалар вә тамашачы бир сыра шејләри нечә варса, о шәкилдә көрә билмәз. Мәсәлән, франсыз классисизминин нәзәријјәчиси Буало «Әсәрин әввәлиндә гыврымсач бир чаванын әсәрин сонунда ағсачлы гоча кими верилмәсини» ағлабатан һадисә һесаб етмир. Буало, Корнел вә б. классисистләр буну әсас көтүрүрләр ки, тамаша ики саатдан артыг чәкмәдијинә көрә јазычылар отуз иллик һадисәни зорла ики саата јерләшдирә билмәзләр. Демәк, әсәрин әввәлиндә гыврымсач бир чаван көстәрилирсә, әсәрин сонунда ону гоча көркәминдә сәһнәјә чыхартмаг инандырычы дејил. Чүнки тамашачы һәмин сурәтин гочалмасыны көрмүр, сәһнә архасында кечән мүддәти о, тәсәввүр етмәк мәчбуријјәтиндә галыр. Буну нәзәрә алан Буало јазыр: «Сәһнәдә көзлә көрүнән һадисәләр нағыл едилән һадисәләрдән тә'сирли олур».[1] Фәгәт «көзлә көрүнәнин» зәрурилији һеч дә бә'зи һадисәләрин сәһнә архасына кечирилмәсинә, нағыл едилмәсинә мане олмурду. Буало көстәрилмәјә, јахуд нағыл едилмәјә лајиг олан һадисәләр арасында бир сәрһәд көрүрдү. О дејирди: «...Ону да јадда сахлајын ки, гулағын гәбул етдијини дә бә'зән көз гәбул едә билмәз»[2].

Буалоја көрә көстәрилән ағлабатан олдуғу кими, нағыл едилән һадисә дә инандырычы олмалыдыр. Мәсәлән, Ж. Расин «Федра»да гәһрәманларын бир чох һәрәкәтини билаваситә сәһнәдә көстәрмишди. Федра илә Ипполит, Ипполитлә онун атасы Тезеј, Ипполит вә нөкәри, Федра вә дајәси, Федра вә Тезеј сәһнәдә көрүшүр, данышыр вә һадисә онларын диалог, јахуд монологлары әсасында инкишаф едәрәк тәдричлә ачылыр.

Бунларын һамысы инандырычы вә тә'сирлидир, көстәрилмәси, һәрәкәтдә верилмәси зәруридир. Лакин «Федра»да елә һадисәләр вар ки, Расинин фикринчә онлары көстәрмәк олмаз; әкәр көстәриләрсә, тәбии вә инандырычы тә'сир бағышламаз, тамашачы онлары анчаг шәрти мә'нада гәбул едә биләр. Мәсәлән, Тезејин әмринә көрә һәбс олунмуш Арикија һәбсдән гачанда кешикчи ону вурур. Мүәллиф динамиканы зәифләтмәмәк вә тәбиилији көзләмәк хатиринә һәмин һадисәни сәһнәдә көстәрмәмишдир. Бу барәдә Тезејә хәбәр кәтирирләр. Атасы тәрәфиндән говулмуш Ипполитин өлүмү дә јенә нағыл едилир. Бурада тамашачынын ешитмә васитәси илә әлдә етдији тәәссүрат, көрмә тәәссүратындан гат-гат долғундур. Белә ки, һүркмүш атлары дајандыра билмәјән Ипполитин арабасы дөнүр, атлар ону сүрүјүб саһил гајаларына чырпырлар. Бу чүр фәчи һадисәни сәһнәјә чыхармаг ағлабатанлыг критериси чәһәтдән, әлбәттә, зәрури дејилди.

[1] Буало. Поезија сәнәти, Бакы, Азәрнәшр, 1969, сәh. 47.
[2] Јенә орада.

Белә һадисәләрин сәһнә архасына кечирилмәси фачиәни мәкан пәракәндәлијиндән дә гуртарыр. Һадисә каһ дәниз саһилинә, каһ да Арикијанын һәбс олундуғу јерә көчүрүлмүр. Федра дајә илә өз отағында көрүшүб Ипполитә олан ешгини бурада е'тираф едир, сонра Ипполитлә бурада көрүшүр, Ипполитдән рәдд чавабы аланда онун гылынчыны сыјырыб чыхарыр вә өзүнүн өлдүрүлмәси үчүн јалварыр. Сәһнәјә адам кәлдијинә көрә Ипполит чәкилиб кедир, унутдуғу гылынч бурада галыр. Сәфәрдән гајыдан Тезеј, шүбһәсиз ки, өз евинә кәлмәли иди. Буна көрә дә Тезејин Федра вә дајә илә мүкалимәси илк пәрдәдә көрдүјүмүз јердә давам едир, ата оғлуну бурада мүһакимә едир, нәһајәт, арвадынын интиһар етмәси, Арикијанын вурулмасы, Ипполитин һәлак олмасы һаггында хәбәри дә бурада ешидир.

Мәкан ваһидлији заман, вахт вәһдәтини көзләмәјә имкан јарадыр. Федранын өз үрәјини дајәсинә вә Ипполитә ачдығы күн Тезеј һәрби сәфәрдән гајыдыр. Оғлунун «налајиг» һәрәкәтләри һаггында о, һәмин күндә ешидиб онун сарајы тәрк етмәсинә дәрһал гәрар верир. Ипполитин вә Арикијанын, еләчә дә дајә вә Федранын фәлакәти бир-биринин архасынча ејни күндә баш верир.

Үч вәһдәт принсипинә классисистләрин әмәл етмәси формал характер дашымырды. Гејд етдијимиз кими бу, бир тәрәфдән ағлабатанлыг вә һәгигәтә ујғунлуг анлајышындан ирәли кәлирдисә, дикәр тәрәфдән тамашачынын диггәтини һадисәнин ән үмдә чәһәтинә, сурәтләри фәалијјәтә сөвг едән мүһүм еһтираса, онун характериндәки күчлү вә зәиф чәһәтләрә јөнәлтмәк чидд-чәһди илә әлагәдар иди. Она көрә классисистләр характери, еһтирасы парлаг, там шәкилдә ачан ән зәрури тәфсилата енир, чохтәфсилатлылыгдан чәкинирдиләр. Онлар конфликтин кәркин инкишафыны тә'мин едән бир нечә интрига јарадараг, һәр интриганын развјазкасында јени интриганын завјазкасы үчүн рүшејм гојурдулар вә чалышырдылар ки, интригалар силсилә тәшкил едиб узанмасын, һәрәкәт чох олмасын, һәрәкәт чохлуғу сүжетин сүр'әтлә сона јетмәсинә әнкәл төрәтмәсин.

Бүтүн бунлары нәзәрә аланда классисистләрин фачиәдә куја анчаг бир еһтираса малик олан сурәтләр јаратдығыны сөјләјәнләрлә барышыг чәтиндир. Корнел вә Расинин гәһрәманлары әсәр боју дәјишир, өз үзәрләриндә конкрет шәраитин тә'сирини дујурлар. Мәсәлән, Корнелин «Сид» фачиәсиндә бир-бирини дәрин мәһәббәтлә севән Дон Родриго илә Химена арасында баш верән ихтилаф Хименаны өз севкилисиндән интигам алмаг үчүн ајаға галдырыр. Химена атасынын гатили олан Дон Родригодан крала шикајәт едиб, онун е'дам олунмасына чалышыр. Ган интигамы Хименанын севән гәлбиндә кетдикчә күчлү еһтираса чеврилир. Дон Родриго Хименанын јанына кәлиб она изаһ едир ки, Хименанын атасы тәрәфиндән тәһгир олунмуш гоча атасынын шәрәфини күдмәсә, ону тәһгир едәни дуелә чағырмаса, бир оғул кими о, лә'нәтлә гаршыла-

нар, өз нәслинин шәрәфини ләкәләјә биләр. Дон Родригонун мәчбур олдуғуну баша дүшән Химена да өзүнү атасы гаршысында борчлу сајыр, ганы ганла јумағы нәсли шәрәфин башлыча тәләби кими гәбул едир. О, Дон Родригону бағышлаја билмир. Фәгәт сағлам дүшүнчә вә һуманизм ону ејни заманда тәрәддүдә салыр. Химена, Дон Родригонун мәһв олмасына да гыјмыр. Хүсусән бу кәнчин вәтән гаршысындакы хидмәтини вә икидлијини көрәндән сонра онун мә'нәви бөјүклүјүнә пәрәстиши гат-гат артыр. Фачиәнин әввәлиндә интигам еһтирасы илә чошан Химена, фачиәнин орталарында јумшалыр, сонунда Дон Родригонун күнаһындан кечир.

Беләликлә, Дон Родриго вә Химена мүрәккәб әһвалируһијјә кечирән, күчлү мә'нәви сарсынтылара мә'руз галан, зәиф вә гүввәтли чәһәтләри илә көрүнән мүрәккәб сурәт кими үмумиләширләр. Шәраитин фачиә гәһрәманлары характеринә тә'сирини гәбул едән вә буну әдәби тәчрүбәдә нәзәрә алмағы драматурглара мәсләһәт көрән Буало јазырды: «Өз гәһрәманынызын характерини һәр бир шәраитдә көзләјиб сахламаға чалышын. Гәһрәманын мәнсуб олдуғу өлкәни вә заманәни өјрәнин, һәмишә јадда сахлајын ки, бүтүн бунлар гәһрәманын характеринә тә'сир едир, онун тәбиәтинә өз мөһрүнү басыр»[1].

Бунунла белә, классисизмдә фачиә гәһрәманларынын характер мүрәккәблији анлајышы интибаһ дөврү реалистләринин характери һәртәрәфли ачмаг тәчрүбәсиндән тамам фәрглидир. «Үч вәһдәт» принсипи әслиндә интибаһ дөврү әдәбијјатындакы рәнкарәнклијә, варлығы бүтүн әлванлығы илә әкс етдирмәјә гаршы чеврилмишдир.

«Бәһрәли тарлаларын вә зәмиләрин јаны илә азад вә аһәстә ахыб кедән дупдуру бир арх, мәним үчүн, буланыг далғаларында саһилләрин тозуну-торпағыны јујуб кәтирән, көпүрүб дашан башсыз селдән даһа хош, даһа әзиздир»[2],—дејән Буало, еләчә дә бу фикрин тәрәфдары олан дикәр классисистләр, рәсмән ад чәкмәсәләр дә, В. Шекспири, Лопе де Веганы ашыб-дашан башсыз селә бәнзәдир, јунан классикләрини дупдуру арха охшадараг орадан нүмунә көтүрмәји мәсләһәт көрүрләр. Мәкан кенишлијини даралтмаг, мүддәт узунлуғуну гысалтмаг, һәрәкәт чохлуғуну азалтмагла классисистләр инсанын дахили аләмини, онун һәм еһтирас вә дујғуларыны, һәм дә шуур вә агли гүдрәтини дәриндән әкс етдирмәјә, мә'нәви аләмин там ајдын тәзаһүрүнә фикир вермишләр[3].

Классисистләр нәинки драматуркијада, дикәр жанрларда да мөһкәм ганун-гајда тәрәфдары олмуш, јунан поезијасынын классик жанрларыны нүмунә кими көтүрмүшләр. Буало «Поезија сәнәти» әсәриндә ше'рин идиллија, елекија, ода, сонет, епиграм, баллада, рендо, мадригал жанрларынын предмет вә мәгсәдиндән, форма хүсусијјәтләриндән бәһс етмишдир.

[1] Б у а л о. «Поезија сәнәти», Бакы, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 49.

[2] Ј е н ә о р а д а сәһ. 33.

[3] *Бах:* Д. О б л о м и ј е в с к и. Франсыз классисизми, М., «Елм» нәшријјаты, 1968, сәһ. 79—80.

Өлчү-бичи көзләмәји, һәр жанрын чәрчивәсини горумағы вачиб шәрт сајан Буало мөвчуд ганун-гајдадан кәнара чыхмағы поезијаја хәјанәт һесаб едирди. О, сәрбәст јарадычылыг тәшәббүсүнә, јени поетик кәшфә, жанрларын дәјишмәси мәсәләсинә өз поетикасында јер вермирди. Поезијада бу мөһкәм өлчү-бичи дә интибаһ дөврү сәрбәстлијинә гаршы чеврилмишди.

Истәр ше'рдә, истәрсә драматуркијада көзләнән ганун-гајда, өлчү-бичи бир тәрәфдән хејирли мәгсәдә јөнәлдилмишди. «Өлчү һисси олмајан, әндазәни билмәјән, гәләми чиловламағы бачармајан шаир јазыб-јарада билмәз»,[1]—дејән Буало јығчамлыг тәләб едир, сәнәткары сөзчүлүкдән, лүзумсуз тәфсилатдан, јоручу рич'әтләрдән чәкиндирирди. Бунунла белә, Буалонун јығчам јазмаг тәләбиндә јазычыны мәһдудлашдыран, ону јалныз мөвчуд поетик жанрлар чәрчивәсиндә сахлајан мәзмун да вардыр. «Малерб... чүмләни мисрадан-мисраја кечирмәји гәти гадаған етди» —дејән Буало ше'рдәки бу мәһдудлуғу тәләбкарлыг кими гијмәтләндирмишдир.

Исте'дадын чидди гајдалара, мәһдуд форма гәлибләринә гапаныб галмасы бүтүн жанрлара нисбәтән драматуркијада даһа ашкар көрүнүр. Мәсәлән, белә бир чәһәт диггәти чәлб етмәјә билмәз ки, интибаһ дөврү фачиәсиндә (хүсусән В. Шекспирин «Һамлет» әсәриндә) комик үнсүрләрә сәрбәст јер верилдији һалда, Корнел вә Расинин фачиәләриндә комик үнсүрә тәсадүф етмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Классисистләр жанр чәрчивәсини нә гәдәр сарсылмаз, ганун-гајдалары нә гәдәр позулмаз һесаб етсәләр дә, бә'зән өз тә'лимләринә ахыра гәдәр табе ола билмәмишләр. Хүсусән, П. Корнелин фачиәләри бә'зи һалда «үч вәһдәт» нормасына сығышмамышдыр. Нәзәри әсәрләриндә өз тәчрүбәсини үмумиләшдирән Корнел 24 саат мүддәтини отуз саата галдырмағы, һадисәнин јалныз бир јердә јох, ики јердә (һөкмдарын јатаг отағында вә салонунда), јахуд бир шәһәрин үч-дөрд јериндә чәрәјан етмәсинә ирад тутмамағы мәсләһәт көрүрдү. Демәк, о, «үч вәһдәт» тә'лиминин сәнәткары мәһдудлашдырдығыны һисс едирди.

Белә мәһдуд ганун-гајдаларын јарадычылыг сәрбәстлијинә, ичадкарлыға нечә бөјүк манеә törәтдијини әдәби инкишафын классисизмдән сонракы мәрһәләсиндә јашајан јазычылар даһа ајдын көрмүшләр вә буна тәәссүф етмишләр. Грибоједов Молјер, Корнел вә Расиндән бәһс едәндә дејир: «Көрәсән онлар өз исте'дадларыны нијә үч вәһдәтин дар чәрчивәчијәзинә јерләшдирмишләр? Вә көрәсән өз тәхәјјүлүнүн кениш мејданда чошмасына нијә сәрбәстлик вермәјибләр?». Бунунла јанашы, габагчыл јазычы вә нәзәријјәчиләр классисистләрин тарихи хидмәтини јүксәк

[1] **Б у а л о. «Поезија сәнәти»,** Бакы, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 29.

гијмәтләндирмиш, онлары ән гүдрәтли сәнәткар кими севмишләр. Һәм тәнгиди фикрини, һәм дә рәғбәт вә тәгдирини там сәмимијјәтлә сөјләјән В. Г. Белински јазмышдыр: «Корнел фачиәләринин ејбәчәр псевдокласик формасынын архасында онун пафосунун гүдрәтини көрмәјән нәзәријјәчиләр амансызчасына јанылырлар»[1]. «Корнел вә Расин аз гала ики әср әрзиндә дүнјанын биринчи фачиәнәвисләри сајылмышлар»[2].

А. И. Кертсен Ж. Расин фачиәләринин јығчамлығына, арада һәр сөзүн дашыдығы мә'наја, һәрәкәтин психоложи чәһәтдән өлчүлүб бичилмәсинә, диалоглардакы динамикаја, сөз зәрифлијинә һејрәтамиз һадисә кими бахмышдыр. «Расин гәһрәманларынын низамлы, аһәстә инкишаф едән нитгиндә нәсә бир һејрәтамиз әзәмәт вардыр: диалог әксәрән һәрәкәти өлдүрүр, фәгәт о, зәрифдир, о өзү һәрәкәтдир...

Расинин фачиәләриндә актјорлар бир гәдәр чәкинә-чәкинә ојнајырлар—бу фачиәләр онлар үчүн мәһәк дашыдыр; бурада һеч бир гејри-сәнәткаранә һәрәкәт, һеч бир мелодраматик еффект мүмкүн дејил, бурада нә артистләр групуна, нә декорасијалара үмид вардыр, бурадакы ики-үч актјор пједестал үзәриндә дурмуш һејкәлдир; бүтүн диггәт онлара јөнәлмишдир»[3].

Молјер дә гүввәтли вә зәиф чәһәтләри илә бирликдә тарихән објектив гијмәтләндирилмишдир. Гәһрәманларынын биртәрәфлилијинә бахмајараг, Белински ону бөјүк исте'дад адландырмыш, милли колоритинә, чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләрини сәһнәјә кәтирдијинә көрә Молјер драматуркијасыны бүтөв бир театр репертуарыны тәшкил едән зәнкин әдәби ирс кими гијмәтләндирмишдир.

XVII әср франсыз класиисизминә, онун бүтүн нүмајәндәләринә ејни өлчү илә јанашмаг, Корнел, Расин вә Молјерин јарадычылығындакы мәрһәләләрдә фәрг көрмәмәк мүмкүн дејил. Әввәлләр мүтләгијјәтә сәс верән классисист драматурглар сонракы әсәрләриндә тиранлар, монархлар зүлмүнә вә өзбашыналығына гаршы чыхырдылар. Корнел Инкилтәрә буржуа ингилабындан мүтәәссир олдуғуну ачыг-ашкар бүрузә верирди.

XVIII әсрдә классисизм ганун-гајдалары формал чәһәтдән јашаса да, маарифчиләр әдәбијјатын идеја истигамәтини тамам дәјишдиләр. Волтерин драматуркијасында мүтләгијјәтә гаршы барышмаз мүнасибәт өзүнү кестәрди. Волтер ән парлаг әсәрләриндә (мәсәлән, «Мәһәммәд» фачиәсиндә) тираны мәнфи сурәт кими чанландырараг, вахты илә она алданыб кор-коранә чинајәтә кедән адамларын ајылмасыны, һәгигәти дәрк етмәсини кестәрир. Әввәл сәчдә етдији шәхсин тиранлығыны баша дүшән адамлар

---

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, III чилд, сәһ.56

[2] Јенә орада, сәһ. 58.

[3] *Бах:* «Гәрби Авропа театры тарихинә даир мүнтәхәбат», I ч. М., «Искусство» нәшријјаты, 1953, сәһ. 642.

әсәрин сонунда она гаршы үсјан галдырырлар. Беләликлә, Волтерин һәгигәти дәркетмә, ичтимаи шәраитин әслинә ујғунлуғу анлајышы XVII әср классисистләринин анлајышындан тамам фәргләнирди. Һәгигәтә белә ачыг көзлә бахмағын нәтичәси иди ки, Волтерин фачиәләри өз никбинлији илә фәргләнирдиләр.

XVII әсрдә чичәкләнән франсыз классисизми Авропа әдәбијјатында узун мүддәт өз тә'сирини вә изләрини мүһафизә етмишдир. Классисизмин Инкилтәрә вә Алманијада XVIII әсрин әввәлиндә, Италијада һәмин әсрин икинчи јарысында, Русијада XVIII әсрин сону, XIX әсрин әввәлләриндә давамчылары олмушдур. Державин вә Фонвизинин јарадычылығында, Крыловун илк әсәрләриндә классисизм ганун-гајдаларына риајәт олундуғуну көрүрүк.

Италјан театрынын тәчрүбәсиндә вә нәзәријјәсиндә классисизм естетикасынын бә'зи принсипләри һәлә XVI әсрдән өзүнү көстәрмәјә башламышды. Бу принсипләрә Ч. Ч. Триссионун, Л. Кастелвестфенин, Ј. С. Скаликерин әсәриндә раст кәлирик. Һәмин әсәрләр франсыз классисизминә мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Алман әдәбијјатында классисизм XVII әсрдә Мартин Опите вә онун «Биринчи силез мәктәби»нә дахил олан Паул Флеминг, Андреас Грифиус, Фридрих Логад вә башгаларынын јарадычылығында өзүнүн мүтәрәгги хүсусијјәтләрини ајдын бүрузә вермишдир.

Инкилис әдәбијјатында да XVII әсрдә тәзаһүр едиб мүәјјәнләшән классисизм Чон Милтонун, Чон Дројденин вә Томас Одвејин јарадычылығында өзүнү көстәрмишдир.

Испанијада классисизми Педро-Симон Аврил, Херонимо Вермудее вә б. тәмсил етмишләр.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ

XVIII әсрин орталарында Франсада классисизм сөнмәјә башлады вә ону тәдричән сентиментализм чәрәјаны әвәз етди. Ингилаб сајәсиндә мүтләгијјәти јыхыб һакимијјәт башына кечән буржуазија деврилмиш синфә, задәканлара гаршы мүбаризә апарыр вә өз фәалијјәтинин илк деврүндә орта тәбәгәләрин хејирхаһы кими чыхыш едирди. Әдәбијјатда јени чәрәјанын—сентиментализмин тәшәккүл тапмасына чәмијјәтдәки бу дәјишиклик сәбәб олду. Сентиментализм классисизмин әсас критериләрини рәдд етди. Биринчи новбәдә әдәбијјатын мөвзусу, гәһрәманлары дәјишди.

Һакимијјәтдән дүшмүш краллар вә әсилзадәләр бәдии әсәр гәһрәманы кими дәбдән дүшдүләр. Әсилзадә зәрифлији вә нәчабәти әвәзинә сентименталист јазычыда задәканларын кобудлуғу, ашағы тәбәгәјә онун алчаг бахышы тәнгид һәдәфинә чеврилди. «Садә» адамлар—орта вә ашағы тәбәгәләр (гуллугчулар,

нөкәрләр, тачирләр, јохсул мүәллимләр, кәндлиләр, сәнәткарлар) гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлди.

Классисизмдә дә ашағы тәбәгә нүмајәндәси сәһнәјә чыхарылырды. Орадакы дајә вә мүрәббиләр өз ағаларына вә ханымларына гул сәдагәти көстәрир, ханымын адыны вә намусуну ләкәдән горумаг үчүн лазым кәләндә јалан данышырдылар. Ж. Расин өзүнүн синфи бахышыны ачыг билдирәрәк «Федра»да бөһтанчылығы гул үчүн характерик һесаб едирди.

Сентименталист јазычылар исә, әксинә, ашағы тәбәгә нүмајәндәләринин мә'нәви көзәллијини, онларын паклыг вә сәдәдиллијини көстәрәрәк, бу мә'нәви нәчиблији задәкан кобудлуғуна гаршы гојмушлар. Бу јени гәһрәманын күндәлик һәјаты әсас тәсвир објектинә чеврилдији үчүн классисистләрин мәһәл гојмадыглары јени аләмә енмәк, онун өзүнәмәхсус адилијини вә садәлијини бүтүн зәрури тәфсилаты илә гәләмә алмаг лазым кәлирди. Бурада классисизмә хас олан дәбдәбә вә фөвгәл'адәлијә һеч бир еһтијач галмырды. Мөвзу гејри-адиликдән узаг иди. Сентиментал јазычыларын гәһрәманлары өзләринин сәвијјәсинә, өзләринин тәбиәтинә ујғун олан бир нитгә малик идиләр. Онлары данышдыран јазычынын зәриф данышыг стили ахтармасына да еһтијач галмамышдыр.

Беләликлә, фөвгәл'адәлик әвәзинә садәлик, еһтирасларын тоггушмасы әвәзинә јохсул тәбәгәнин күндәлик һәјәчанлары, мәишәтин кениш тәфсилаты, гәһрәманын душдүјү мүһитин әтрафлы тәсвири, мүхтәлиф өлкәләрин узаг кечмишиндән көтүрүлмүш тарихи шәхсијјәтләрин фачиәси әвәзинә инсанын мүасир чәмијјәтдәки талеји вә с. классисизмин ганун-гајдаларыны, үч вәһдәт принсипини тармар едирди. Сентименталист јазычы дар чәрчивәдән кениш аләмә чыхырды. Артыг фачиә вә комедија жанрындан мелодрамлар, епик нөвүн күндәлик вә мәктуб шәклиндә јазылмыш повест, роман жанры вә сәјаһәтнамәләр даһа әлверишли көрүнүрдү.

Ән чох күндәлик, хатирә вә мәктуб шәклиндә јазылмыш епик әсәрләрә мүрачиәт едилмәсинин бир сәбәби дә бу иди ки, сентиментал әсәрләрдә конфликт кәркин драматизмә малик олмурду. Классисистләр расионализмә, инсан ағлынын гүдрәтинә әсасланырдыларса, сентименталистләр һисс-һәјәчан тәсвиринә үстүнлүк верирдиләр. Классисизм әдәби мәктәбиндә һәр кәсин һәрәкәти үмумдөвләт мәнафеји бахымындан гијмәтләндирилир, гәһрәманын бә'зи фәрди күнаһы онун ичтимаи хидмәти гаршысында әфв олунурдуса, сентиментал јазычылар һәр кәсин өз фәрди аләмини, өз интим изтирабларыны өн плана чәкирдиләр. Класисистләр дөзүмлү, ирадәли сурәтләр јарадыр, өз еһтирасы уғрунда онлары кәркин мүбаризә мејданына атыр, әглин һиссә нечә гәләбә чалдығыны вә онун фонунда үмумдөвләт, үмумчәмијјәт әһәмијјәти олан бир һәгигәтин тәнтәнәсини тәчәссүм етдирирдиләр. Сентименталистләр көз јашына күч верән, көврәк, гәлби

назик адамларын шәхси мүсибәт вә изтирабыны гәләмә алыр, онларын мәһрумијјәтини көстәрир, шәхсијјәтә һөрмәт вә мәһәббәт тәблиғ едирдиләр. Классисист фачиәнәвисләр инсаны сарсыдыр, ону дүшүндүрүр, мәнфи еһтираслардан узаглашдырмаг мәгсәди күдүрдүләрсә, сентименталистләр чалышмышлар ки, охучунун һиссләринә тә'сир көстәрсинләр, онлары һәјәчанландырсынлар, охучуну ағладыб сызлатсынлар. Классисист драматуркијада күнаһкар санки јох иди. «Күнаһкар» кими мүһакимә олунан персонажда она бәраәт газандыран үлви кејфијјәтләр чәмләширди, јахуд «күнаһкар»ын вичданы әдаләтин батил олмасына имкан вермирди, о өзүнү амансызчасына чәзаландырмагла һагсызчасына чәзаја мәһкум олан шәхсә бәраәт газандырырды. Беләликлә, «мүгәссир» дә, күнаһсыз һәлак олан шәхс дә тамашачыда мәрһәмәт һисси ојадырды. Сентименталистләрин әсәрләриндә тенденсија чох ајдындыр. Онлар нәчиблә кобуду, пак адамла әхлагсызы, сәдәдил вә сәмими инсанла һијләкәри ачыг-ашкар үз-үзә гојур, пис адамларын нәчиб шәхсләрә етдији пислији, кобудлуғу көстәрирләр. Бу васитә илә онлар бир тәрәфдән гәзәб вә нифрәт, дикәр тәрәфдән мәрһәмәт ојадырлар.

Беләликлә, һисс-һәјәчанын гүввәтли тәзаһүрүнә кениш имкан ачан форма, жанр тәләб олунурду. Мәктуб, күндәлик, хатирә ону јазанын фәрди-интим аләмини, башгаларынын дуја билмәдији кизли дахили аләми ифадә үчүн даһа әлверишли иди.

Сентиментализмин бу хүсусијјәтләри бүтүн өлкәләрдә муштәрәкдир. Лакин һәр өлкәнин әдәбијјатында онун идеја истигамәти ејни олмамышдыр. Инкилис сентименталистләри (Ричардсон, Стерн вә б.) өз әсәрләриндә сосиоложи мәсәләләрә јох, әхлаги мәсәләләрә даһа кениш јер вермишләр. Әдәбијјат нәзәријјәчиләри бунун сәбәбини онунла изаһ едирләр ки, XVIII әсрин икинчи јарысында инкилис буржуазијасы илә дворјанлар арасындакы зиддијјәт антагонист характер дашымамышдыр. Дворјан даирәләри тәдричән капиталистләшир вә титулсуз буржуазија илә динч јанашы јашајырды. Бу вәзијјәтә әсасланан сентименталистләр задәкан вә буржуазија илә орта вә ашағы тәбәгәләр арасындакы ихтилафы барышмасы мүмкүн олмајан ичтимаи зиддијјәт кими үмумиләшдирмәкдән чәкинирдиләр.

Онлар әсасән нәсиһәтлә кифајәтләнирдиләр. Нәсиһәт дә бундан ибарәт иди ки, дворјанлар һеч дә ашағы тәбәгә нүмајәндәләринә алчаг нәзәрлә бахмасынлар, өз нәфсләри үчүн онларын мәһвинә баис олмасынлар. Јүксәк мә'нәви ләјагәтә, нәчиб гәлбә малик олан гуллугчулар мәһәббәтә лајигдирләр. Дворјанлар вә буржуазија онлары дуја билсәләр гаршылыглы мәһәббәт әсасында хошбәхт оларлар. Ричардсонун «Памела» әсәриндә ә'јанла онун гуллугчусу, нәһајәт, бир-биринә говушур. «Кларисса Гарлоу» романында исә бир көзәл дворјаны севән гыз бу әхлагсыз адамын гурбаны олур. Һәр ики әсәрдә мүәллиф ејни дидактик мәгсәд күдүр. «Памела»дакы дворјанын һәрәкәтини нүмунә кими алгышлајыр, Клариссанын фәлакәтинә баис олан Лавеласы писләјир.

Франсыз әдәбијјатында сентименталист јазычылар (Ж. Ж. Руссо вә гисмән Д. Дидро) инкилис сентименталистләринә нисбәтән ингилаби мөвге тутмушлар. Руссонун «Јени Елоиза» романы дворјанлыға гаршы чеврилмишдир. Бурада барышдырычылыг әһвали-руһијјәси, либерализм јохдур.

Рус вә Украјна әдәбијјатында сентименталист јазычылар маарифчи дворјан зијалыларындан ибарәт олмушлар. Синфи көрүшләринин мәһдудлуғу үзүндән онлар дворјанлығы тамам инкар етмәмишләр. Һәјатда барышмаз синфи зиддијјәт көрмәдикләриндән, онлар силки нәчабәти илә өјүнән чаһил, күтбејин, кобуд дворјанлары тәнгид едир, јохсулун мә'нәви ләјагәтини дәрин рәғбәтлә гәләмә алыр, әсәрин сонунда мөвчуд зиддијјәтләри барышдырмаға чалышырдылар. Рус әдәбијјатында Карамзинин «Бәдбәхт Лиза», Украјна әдәбијјатында И. Котлјаревскинин «Наталка палтавка» пјеси сентиментализмин хүсусијјәтләри чәһәтдән типикдир. Лакин рус вә Украјна әдәбијјатында сентиментализм гүввәтли чәрәјан олмамышдыр, тәнгиди реализм ону тез сыхышдырмышдыр.

Сентименталистләр ичтимаи зиддијјәтләри дәриндән ача билмәсәләр дә, бу чәрәјанын мүтәрәгги әһәмијјәти олмушдур. Сентименталистләр реалист тәсвир үсулунун инкишафында, дилин садәләшмәсиндә, шәхсијјәтин мәнафејини мүдафиә едиб онун һәјәчанларыны тәчәссүм етдирмәкдә мүһүм наилијјәт газанмышлар.

Азәрбајчан әдәбијјатында сентиментализми системли бир чәрәјан һесаб етмәк олмаз. Лакин сентиментал ин'икас үсулларына үстүнлүк верән вә сентиментал әсәр јарадан јазычыларымыз олмушдур.

А. Диванбәјоғлунун «Чан јанғысы» повести Азәрбајчан әдәбијјатында сентиментал әсәрин ән јахшы нүмунәсидир. Мүәллиф кәнди шәһәрә гаршы гојан, шәһәр позғунлуғуна гаршы кәндлинин мә'нәви-әхлаги тәмизлијини, шәһәр кәсафәтинә гаршы кәнд аб-һавасыны, тәбиәт фүсункарлығыны идеализә едән сентименталистләрин јолу илә кетмишдир.

Бу әсәрдә сентиментал үслубун биринчи әламәти тәбиәтин һисси чошгунлугла тәрәннүмү вә көнүл риггәтинин күчлү тәзаһүрүндән ибарәтдир. Повестин әввәлиндә дан сөкүлүб күнәш «јухудан ојанмыш дилбәр кими үзә» күлән бир чағда мешәнин тәсвиринә раст кәлирик. Гушларын ағыз-ағыза вердији нәғмәли мешә, сәһәр шәфәгләриндә мин рәнкә чалан чәмәнли-чичәкли бир мешә! Бу пејзаж биринчи шәхсин дили илә тәсвир олунур вә о шәхс тәбиәтә өзүнүн чылғын мүнасибәтини, һејранлығыны да ашкар бүрузә верир.

Сәһәр пејзажынын ојатдығы күмраһ әһвали-руһијјәни әввәли хош, сону фәлакәтли олан бир һекајәт әвәз едир. Һекајәти биринчи шәхс дәрвишин дилиндән данышыр. Дәрвиш баш вермиш әһвалатын кәнар сејрчиси дејил, о, дүчар олдуғу зүлмдән сонра говушдуғу пак бир ешгин бәхтијарлығындан, севкилисинә хәјанәт едиб тутдуғу рәзил ишдән, нәһајәт, пешман олмуш изтирабларындан, ону јахыб-јандыран хатирәләрдән сөз ачыр.

Өтән күнләр һаггында сарсынтылы е'тираф әһвалатын һисси тә'сирини повест боју кетдикчә дәринләшдирир. Биринчи шәхсин һекајәтә мүдахиләси, данышығына тез-тез ара вериб сусан дәрвишин вәзијјәти барәдә онун рич'әти дә һисси тә'сири артырмаг мәгсәди күдүр. Мәсәлән: «Бурада дәрвишин сәси титрәди, боғулду... дајанды, башыны јерә тикиб бир нечә дәфә ағыр-ағыр нәфәс алды, башыны булады, көксүнү өтүрдү. Көзләри гупгуру иди. Әсла јашармамышды... Белә гуру көзләрдән јаш гыраға вурмаз; су јерин тәкинә ахыб, сонра бухара дөнүб, курулту илә јери дағыдыб асимана чыхан кими, белә гуру көзләрдән јаш көнүлә ахыб, адамын думаныны одсуз вә очагсыз әршә бүлӛнд едир. Дишары чыхан ахар јаш дәрди, гәми, гүссәни дә өзү илә бәрабәр чандан чыхарыр. Инсаны зәһмәтдән бир мүддәт хилас едир. Тәсәлли олур. Амма үрәјә ахан јаш чана атәш салыб, јахыб-јандырыр».

Дәрвишин һекајәти сона јетән кими көј курултусу ешидилир. Бу курулту дәрвишин һафизәсиндә сон мүдһиш һадисәни чанландырыр: күнүсүнүн тәһрики илә тојуг һининә салынанда чан верән Ругијјә фәрјад гопармышды, фәрјада экс-сәда кими көј дә дәһшәтлә курламышды. Һәмин фәрјад севкилисинә хаин чыхан Әһмәди сарсытмыш, ону дәрвиш көкүндә дағлара-дашлара салмышдыр. Повест пешман олмуш күнаһкар гәлбин е'тирафына гаршы тәбиәтин јени үсјан вә гәзәбини ифадә едән бир пејзажла сона јетир. Пејзаж биринчи шәхсин дили илә тәсвир олунур. Повестин әввәлиндә онун үзүнә бир «дилбәр кими» күлүмсәјән күнәшин әлван шүалары әвәзинә инди көјдән јерә санки гәзәб јағыр. Гушларын нәғмәсини инди көјләрин зәһмли курултусу әвәз едир. Даг башындан гопан јел карван-карван обаја һүчүма кечир, шыдырғы төкүлән долу һәр шеји амансызчасына дөјәчләјир, гојун сүрүсүнү чобанын әлиндән алыб сылдырымлара доғру говур. Алачығдан чыхыб мешәјә үз тутан дили дуалы дәрвишә көјләрин рәһми кәлир.

Шәһәрдә гана баис олдуғуна көрә гачыб дағлара сығынан, көчәри тајфаларын гајғысы сајәсиндә сәадәтә чыхан, бурада севиб евләндији вәфалы вә көзәл бир гызла бәрабәр шәһәрә гајыдараг, шәһәрдә пула, нәфсә алданыб хәјанәт едән Әһмәдин (дәрвишин) мә'нәви сарсынтысы, онун чан јанғысы сентиментал әсәр үчүн характерик мөвзудур. Әһмәдин һекајәти елә гурулуб ки, онун һәјатындакы мәрһәләләрлә јанашы, Ругијјәнин дә һәјат мәрһәләләри орада парлаг шәкилдә экс олунур. Даг кечиси кими ојнаг вә сәрбәст, даг лаләси кими зәриф вә чазибәдар олан, фәдакарлыг вә сәдагәт мүчәссәмәси кими учалан Ругијјәнин шәһәрдә саралыб солмасы, инсафсыз адамларын зүлмү илә вәрәмләјиб өлмәси, өлүм ајағында белә мәрһәмәтсизчәсинә тәһгир

олунмасы да «Чан јанғысы»ны сентиментал повест нүмунәси кими гијмәтләндирмәјә һагг верир. Сентиментализмин бир хүсусијјәти дә бәлаја мүбтәла олан тәмиз гәлбли, нәчиб гызларын ачы талејинә тәәссүф ојатмаг принсипиндән ибарәтдир. Охучунун үрәјини јумшалдыб ағлатмаг, онун һиссләринә тә'сир көстәрмәк, бу васитә илә һагсызлыға, писликләр јувасы һесаб едилән шәһәрә гәзәб вә нифрәт доғурмаг сентименталист јазычы үслубуна хасдыр ки, буну «Чан јанғысы»нда да көрүрүк.

Абдулла Шаигин јарымчыг галмыш «Вичдан вә әзаб» романында да сентиментализмин хүсусијјәтләри өзүнү ајдын көстәрир. Чәфәр Чаббарлынын илк пјесләрини бә'зән романтик әсәрләр кими гијмәтләндирирләр. «Солғун чичәкләр»ин «Чан јанғысы»на охшајан чәһәтинә диггәт јетирсәк, онун романтик јох, сентиментал пјес олдуғуну ајдын көрәрик. Әһмәдлә Ругијјә кими Бәһрамла Сара да чан дејиб, чан ешидирләр. Онлар да гаршылыглы мәһәббәтә көрә өзләрини хошбәхт һесаб едирләр. Лакин пул, тамаһ Ругијјәни Әһмәдин көзүндән салдығы кими, Бәһрамы да Сарадан узаглашдырыр. Ругијјә кими Сара да бу дөнүклүјә дөзмәјиб вәрәмләјир. Сара өлүм јатағында чан верәндә Бәһрамла Пәринин тоју олур. Ругијјә дә ағыр хәстә јатанда үстүнә күнү кәлмишди. Ругијјәни евдән чыхарыб һинә апардыглары кими, Сараны да Бәһрамын разылығы илә зәнкин бир евдән бағын күнчүндәки гаранлыг бир отаға көчүрүрләр. Ругијјә шикајәтләниб өз аһ-зары илә күнүсүнү чана кәтирдији кими, тәһгир олунмуш, унудулмуш хәстә Сара да талејиндән шикајәт едир. Саранын сызылтысы, өлүмгабағы вәсијјәти:

Вәфасыз јар чөврүндән өлүр бир ашиги-мәһзун,
О намәрди ојадыб гәфләтдән бирчә бидар ет—

дејә һадисәнин мәзмунуна ујғун бир һәјәчанла ханәндәнин фәрјад етмәси, Әбдүл әминин ағламасы, залимләрә нифрәт јағдырмасы, инсафсыз Бәһрамын архасынча килејләнмәси вә с. сентиментализм үчүн сәчијјәви әдәби васитәләрдир. Пула, шөһрәтә, Пәринин нәвазишләринә, Күлнисәнин фитнә-фәсадына алданан Бәһрамын Сара өләндән сонра пешман олмасы, вичдан әзабы чәкмәси, онун мә'нәви сарсынтысы да мелодраматизми күчләндирән вә сентиментал әсәр үчүн характерик финалдыр.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сентименталистләр јалныз алдадылыб мәһв едилән гызлара мәрһәмәт ојатмагла кифајәтләнмәмишләр. Онлар хејирхаһ сурәтләр јаратмышлар ки, белә сурәтләр бәдхаһлыға гаршы фәал мүбаризә апара билмәсәләр дә, һагсызлыға мә'руз галанларын изтирабына шәрик чыхырлар.

«Солғун чичәкләр»дә Әбдүл әми нәчибләрә чаны јанан, нанәчибләрә нифрәт едән, кимсәсиз вә көмәксизләрин дәрдини үрәјинә салыб көврәлән хејирхаһ бир гоча кими дәрин рәғбәт ојадыр. Ч. Чаббарлынын илк пјесләриндә, о чүмләдән «Солғун чичәкләр»дә мүәллифин мүһитә гаршы тәнгиди мүнасибәтиндә «мелодраматик бир реализм» көрән академик М. Ариф Дадашзадә «Ч. Чаббарлынын «һисси мачәралар далынча гачмадығыны» сөјләјир. Доғрудан да «Чан јанғысы»на нисбәтән «Солғун чичәкләр»ин ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы даһа чидди вә кәскин тәнгиди мејли ап-ашкардыр. Бәһрамы јолдан чыхарыб инсафсызлыға вә хәјанәтә сөвг едән сурәтләрин, јахуд мадди вә мә'нәви амилләрин сәһнәјә кәтирилмәси, мелодраматик имканлар чәрчивәсиндә онларын ифша едилмәси «Солғун чичәкләр» мүәллифинин «Чан јанғысы» мүәллифинә нисбәтән ичтимаи бәлалара нә гәдәр дәриндән јанашдығыны көстәрир. Ичтимаи мүһитә белә тәнгиди бахыш пјесдә реализми күчләндирир. Фәгәт бу реалист ин'икас һәлә мәһдуддур, о, сентиментал пјесин реалист ин'икас чәрчивәсини дағытмыр. Бу мәһдудлуғу академик М. Ариф Дадашзадә белә изаһ едир: «Чаббарлынын илк пјесләриндә... мелодраматизм вә сентиментализм үнсүрләри... кәнч мүәллифин һәлә мөһкәмләнмәмиш реализми, маарифчилији илә әлагәдардыр».

«Мөһкәмләнмәмиш реализм» сөзүнү, әлбәттә, сентиментал пјесдә реалист ин'икасын мәһдудлуғу кими баша дүшмәк лазымдыр.

Сентиментализм реалист ин'икас үсулунун инкишафында елә мәрһәләдир ки, романтизм дә тәнгиди реализм дә өзүнүн јүксәлишиндә һәмин мәрһәләјә бир дајаг нөгтәси кими истинад етмишдир.

Кәндин шәһәрә гаршы гојулмасы, үмумән тәбиәтин саф, писликләрдән узаг бир күшә, тәсәлли мәнбәји кими идеализәси сентиментализмә дә, романтизмә дә хас олан хүсусијјәтдир. Һисс-һәјәчан үстүнлүјү, охучу гәлбинә даһа чох тә'сир едән тәгдим вә тәсвир үсуллары да сентименталистләрлә романтикләр арасында мүштәрәклик әмәлә кәтирир. Белә охшарлыға вә мүштәрәклијә әсасланыб јанлыш олараг сентиментал әсәр бә'зән романтик јарадычылыг мәһсулу кими гијмәтләндирилмишдир.

Бу чүр долашыглыға јол вермәмәк үчүн унутмаг лазым дејил ки, сентименталист јазычылар пејзаж јараданда ону реалист планда гәләмә алыр, мәнзәрәни өзүнәмәхсус рәнк чаларлыглары илә тәчәссүм етдирирләр. Романтик јазычыларда тәбиәт бу гәдәр конкрет тәсвир олунмур, лөвһәнин бүтүн заһири әламәтләри тәфсилатлы шәкилдә тәзаһүр етмир. Тәбиәт романтикләрдә әһвали-руһијјә ифадә етмәк үчүн чох вахт бир фон кими көтүрүлүр.

Һисс-һәјәчан тәсвиринә кәлдикдә сентименталистләрлә романтикләрин бурадакы фәрги ондан ибарәтдир ки, романтик әсәр гәһрәманы гејри-ади хүсусијјәтләрә малик олан адамлардырлар, сентиментал әсәр гәһрәманында исә һеч бир гејри-адилик јохдур. Сентименталист јазычы орта вә ашағы тәбәгәләрә мәнсуб олан адамларын һәјат вә мәишәтини там ади вәзијјәтдә әкс етдирир.

Бу адилик вә реаллыг сентименталистлә тәнгиди реалистләр арасында да охшарлыг, ујғунлуг, һәтта мүштәрәклик јарадыр.

Лакин сентименталистләрин реализми ичтимаи тәһлил ҹәһәтдән дајаз вә мәһдуддур. Сентименталистләр инсанын изтирабларыны мәһарәтлә гәләмә алырлар, фәгәт онун ичтимаи көкләрини үзә чыхармаға чох да ҹәһд көстәрмир, ичтимаи тәһлилдән бојун гачырырлар.

Романтизм әдәби мәктәбинә мәнсуб олан јазычылар да, тәнгиди реалистләр дә сентиментализмдән өз үслубларына ујғун кәлән үстүн ҹәһәтләри көтүрүб ону јени ичтимаи мәзмун, јени естетик наилијјәтлә зәнкинләшдирмиш, сентиментализмин мәһдуд ҹәһәтләрини исә кечмиш мәрһәлә һесаб етмишләр.

РОМАНТИЗМ

Сентиментализм бир тәрәфдән кәскин антифеодал характерә, дикәр тәрәфдән дворјанла кәндлини вә хырда буржуазијаны барышдыран мејлә малик иди. Романтизм исә буржуа әдаләтсизлијинә вә һәрҹ-мәрҹлијинә гаршы мүбаризә мејлиндән доғмушдур. Романтизмин дә бири дикәрини јени мәрһәләјә галдыран, јахуд бир-биринә зидд ичтимаи-сијаси мөвге тутан ҹәрәјанлары вардыр. *Романтизмә* мәнсуб олан јазычылар дүнјакөрүшүндән, синфи тәбиәтиндән асылы олараг *мүтәрәгги* вә *мүртәҹе*, *ингилаби*, јахуд *пассив* мөвге тутмушлар. Буна көрә дә әдәбијјатшүнаслыгда мүртәҹе романтизм, мүтәрәгги романтизм, јахуд ингилаби романтизм истилаһы ишләнир.

Мүртәҹе романтикләр һакимијјәтдән дүшүб мүфлис олан синиф вә тәбәгәләрин буржуа ҹәмијјәтиндән наразылығыны, «өтән күнләрә» онларын тәәссүфүнү, *мүтәрәгги романтикләр* бужуазијанын шиддәтли истисмарына вә зүлмүнә мә'руз галмыш синифләрин әһвали-руһијјәсини, онларын мүбаризәсини әкс етдирмишләр. Биринҹиләр кечмишә бахыр, керијә гајытмағы арзулајыр, «итирилмиш сәадәтә» көз јашы төкүр, ону еһја етмәк мәгсәди күдүрдүләр. Икинҹиләр кәләҹәјә бахыр, үмид вә хәјалларыны гәләмә алыр, инсанлары истигбал наминә мүбаризәјә сәсләјирдиләр. Мүтәрәгги романтикләр буржуа ҹәмијјәтинин рәзаләтләри илә барышмајараг, онун фөвгүнә галхан, зүлмә, истисмара, һагсызлыға нифрәт едән, азадлыг, бәрабәрлик, һагг-әдаләт ахтаран нәҹиб, нүмунәви, тәглидә лајиг гәһрәманлар јаратмышлар. Онлар кечмишә үз тутанда азадлыг мүбаризәсини, тарихи шәхсијјәтләрин мүтәрәгги фәалијјәтини өн плана чәкмәклә тарихи мөвзуну мүасир ингилаби тәләбләрлә бағламышлар. Мүртәҹе романтикләр исә кечмиши идеализә етмиш, мөвҹуд буржуа ҹәмијјәтинә гаршы мүбаризә апаран ингилаби гүввәләри кестәрмәк истәмәмишләр. Онлар буржуазијаја гаршы феодал-дворјан гәсдини әкс етдирмишләр.

Бу ҹәрәјанын икисиндә дә буржуа һакимијјәтини вә гурулушуну инкар, буржуа истисмарыны инкар, буржуа әхлагыны вә мәфкурәсини инкар вә тәнгид чох күчлүдүр. Лакин биринин

мәгсәди мүтәрәгги, о биринин мәгсәди мүртәҹедир. Бири буржуа дүнјасыны ашағы тәбәгәләрин һәјат мәнафеји ҹәбһәсиндән, о бири дворјанларын вә мүртәҹе хырда буржуазијанын мәнафеји мөвгејиндән инкар етмишдир.

Романтизм ҹәрәјанынын нүмајәндәләри фолклора бөјүк мараг көстәрмиш, ондан кениш гидаланмышлар. Фәгәт мүтәрәгги вә мүртәҹе романтикләрин фолклора мүнасибәти дә бири дикәринә зидд, мәгсәдләри башга-башга олмушдур. Мүтәрәгги јазычылар фолклорун мүбариз идејаларындан, зүлмә, һагсызлыға, истисмара гаршы азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризә мотивләриндән фајдаланмышлар. Мүртәҹе јазычылар өзләринин синфи мәнафејинә ујғун кәлән мө'тәдил, дини-мистик мотивләрдән истифадә етмишләр.

Авропа әдәбијјатында мүртәҹе романтизмин нүмајәндәләриндән Новалиси (Алманија), Вордстводу (Инкилтәрә), Шатобрианы (Франса) көстәрмәк олар. Мүртәҹе романтикләр каһ орта әср һәјатыны идеаллашдырыб, һәмин «идеал» варлығын мәһвинә јас тутмуш, каһ да ону бәрпа етмәјә чалышанлары дәрин һүсн-рәғбәтлә гәләмә алмышлар.

«Мүтәрәгги романтизм вә онун јүксәк формасы олан ингилаби романтизмин мејдана чыхмасы вә инкишафы јени, габагҹыл ичтимаи гүввәләрин јетишмәси илә бағлыдыр. Бунун даһа илкин инкишафы XIX әсрин әввәлиндә Бајрон вә Шелли кими көзәл шаирләр верән Инкилтәрәдән башлајыр. Мүтәрәгги романтизм Франсада бир гәдәр сонракы илләрдә, ијул ингилабы әрәфәсиндә мүәјјәнләшир. Јалныз бу вахт—20-ҹи илләрин ахырына доғру сијаси мөвгеји ејни олмајан, лакин буржуа гурулушундан вә она гаршы чеврилмиш феодал иртиҹасындан наразы галан мүтәрәгги романтикләрин бир групу мејдана чыхыр ки, онун башында Виктор Һүго дурур. Алманијада фәһлә һәрәкатынын инкишафы илә әлагәдар олараг... көркәмли алман ингилаби романтики Һенрих Һејненин исте'дады гүдрәт кәсб едир. Италјан мүтәрәгги романтизми карбонариләр һәрәкаты илә бағлыдыр»[1].

Алман әдәбијјатында В. Көтени вә Ф. Шиллери, полјак әдәбијјатында А. Митскевичи, маҹар поезијасында Ш. Петефини бә'зи әсәрләринә көрә романтик јазычы кими гијмәтләндирирләр.

Рус әдәбијјатында романтизмин илк тәзаһүрү В. А. Жуковски јарадыҹылығында өзүнү көстәрмишдир. Авропа буржуа ингилабындан горхуја дүшән вә Русијада феодал мүнасибәтләринин сүгута доғру кетмәсинә тәәссүфләнән Жуковски романтикасыны мүһафизәкар романтизм адландырырлар. Рус мүтәрәгги романтизми 1812-ҹи ил Вәтән мүһарибәсиндән сонра мејдана чыхмышдыр. О, бир тәрәфдән Вәтән мүһарибәсинин ојатдығы никбин әһвали-руһијјәни, милли ифтихар һиссини вә гәһрәманлығы, азадлыг уғрунда мүбаризә апаран инсанлары тәҹәссүм етдирмиш-

[1] Г. П. Абрамович. Әдәбијјатшүнаслыға кириш, М., «Маариф» нәшријјаты, 1965, сәһ. 310—311.

дир. Декабристләрдән Рылејевин бә'зи әсәрләри, Пушкин вә Лермонтовун бир сыра ше'р вә нағыллары, Гоголун «Тарас Булба» повести бу мејлин ән јахшы нүмунәсидир. Дикәр тәрәфдән рус романтикләри дидәркин дүшмүш үсјанкар сурәтләр јарадараг, мүтләгијјәт тәрәфиндән тә'гиб олунан мүтәрәгги адамларын тәнһалыг изтирабыны, онларын мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләрдән наразылығыны әкс етдирмишләр. Бу сурәтләрин фачиәси јалныз тәһгир вә тә'гиб олунмагдан, чәмијјәт тәрәфиндән рәдд едилмәкдән доғмур, фачиә, ејни заманда, онларын анархизминдән, өзүнә арха, сирдаш, һәмдәм, тәсәлли мәнбәји тапа билмәмәләриндән төрәјир.

Шәхсијјәтин фачиәсини бу сәпкидә ишыгландырмағын сәбәбини әдәбијјатшүнаслар онунла изаһ едирләр ки, рус мүтәрәгги романтикләриндә тәнгиди реализмә мејл артмаға башламышды. Онлар шәхсијјәт азадлығы фикрини ирәли сүрүб, үсјанкар фәрдләри ләјагәтинә, азадлыг ешгинә көрә идеаллашдырырлар. Лакин гәһрәманын анархизми, тәкбашына үсјанкарлығы, ичтимаи архадан мәһрум олмасы романтикләри артыг тә'мин етмирди вә онлар өзләринин идеал сурәтинә һәм дә тәнгиди мүнасибәт бәсләјирдиләр. Пушкинин «Гафгаз әсири», Лермонтовун «Демон» поемасы рус романтизминин бу хүсусијјәти чәһәтдән характерикдир.

Украјна әдәбијјатында ингилаби романтиканын парлаг тәзаһүрү XIX әсрин 40-чы илләринә, Т. Г. Шевченко јарадычылығынын биринчи дөврүнә тәсадүф едир. Т. Шевченко XVII әср азадлыг һәрәкатыны, казакларын шлјахта зүлмүнә гаршы мүбаризәсини гәләмә алмышдыр. Һәрәкатын синфи тәркиби тарихән мүхтәлиф олдуғу үчүн Т. Шевченко да мәшһур «Гајдамаклар» поемасында бүтүн тәбәгә нүмајәндәләрини көстәрмиш, мүсбәт гәһрәманларынын, демәк олар ки, һамысыны идеализә етмишдир. Поеманын баш гәһрәманы тәһкимчи кәндли олан Јарема да, казак азадлыг һәрәкатынын рәһбәри атаман Гонта да, православ кешиш вә онун гызы Оксана да Полша шлјахтасына гаршы силаһлы чарпышманын ја фәал иштиракчысы, ја да она дәрин рәғбәт бәсләјән вәтәнпәрвәрләрдир. Поемада гајдамаг һәрәкаты мағлуб олур, ингилаби күтләнин сәркәрдәси е'дам едилир. Лакин бу финал әсәрин игилаби никбинлијини зәифләтмир, чүнки мүәллиф өз гәһрәманларыны халг мәнафеји үчүн һәр чүр гурбана һазыр олан елә идеал шәхсләр кими үмумиләшдирир ки, онлар јенилмәзлик рәмзинә чеврилирләр.

Ингилаби романтиканын пролетар ингилаблары дөврүндә даһа парлаг тәзаһүрүнә Л. Украинка поезијасында раст кәлирик.

Прибалтика халглары әдәбијјатында романтикләр милли азадлыг һәрәкаты заманы јетишмишләр. XIX әсрин 50—70-чи илләриндә кәндли үсјанлары сон дәрәчә күчләнмишди. Бу һәрәкатдан өз мәгсәди үчүн истифадә едән милли буржуазија алман барон вә буржуазијасына гаршы милли азадлыг шүары алтында кәркин мүбаризә апарырды. Һәмин һәрәката рәһбәрлик едән мүтәрәгги буржуа зијалылары антифеодал мәзмун дашыјан фолклору,

хүсусән нәғмәләри топлајыб, милли мәтбуат вә театрын инкишафына чалышыр, әдәби дилин јад тә'сирләрдән тәмизләнмәсинә фикир верир, милли әһвали-руһијјәни тәрәннүм едирдиләр. Вәтәнпәрвәрлик ишғалчылара нифрәт, истиглалијјәт уғрунда үмумхалг мүбаризәси, милли һәјат тәрзинә, адәт-ән'әнәләрә, милли кечмишә дәрин мәһәббәт мотивләри Прибалтика халглары әдәбијјатында јетишән романтикләрин әсас јарадычылыг мотиви олмушдур. Латыш әдәбијјатында А. Пумпурун «Лачплесис» поемасы, естон әдәбијјатында Ф. Р. Крејтсвалдын «Калевипоег» дастаны мәшһурдур. Һәр ики әсәр чәнкавәрләр вә нәһәнкләр һаггында рәвајәтләрин, мүхтәлиф мәишәт вә мәрасим нәғмәләринин, әфсанә вә әсатирин әсасында јазылмышдыр. Икисинин дә гәһрәманы ишғалчылара гаршы мүбаризәдә һәлак олур. Лакин икиси дә никбин финала маликдир. Лачплесис вә Калевипоег халгын тәсәввүрүндә шәр гүввәләрә, ишғалчылара гаршы әбәди мүбаризәдән јорулмајан әзәмәтли гәһрәман кими јашајыр.

Күрчү әдәбијјатында романтизм XIX әсрин әввәлиндә әсас чәрәјан олмушдур. Күрчү романтизминин хадимләри дворјан шаирләридирләр. Күрчүстан Русија тәркибинә дахил оландан сонра чар һөкумәти Багратионлар сүлаләсини ләғв едиб, өлкәдә јени идарә үсулу јаратды. Имтијазлардан мәһрум олан дворјанлыг бу ислаһатдан чох наразы галды вә чар мүстәмләкәчилијинә гаршы халг һәрәкатыны өз мәгсәди уғрунда истигамәтләндирмәк үчүн һәмин һәрәката рәһбәрлик етмәјә башлады. Һәмин дворјан зијалылары олан А. Чавчавадзе, Г. Орбелиани, В. Орбелиани кәндли һәрәкатына гошулдуглары үчүн дөнә-дөнә сүркүнә көндәрилдиләр.

Күрчү романтизминдә өзүнү көстәрән накамлыг, тәнһалыг, «үрәк јетимлији», кечмишин идеализәси үмиди пуча чыхмыш дворјанлығын бу күскүн, наразы әһвали-руһијјәсиндән ирәли кәлирди.

30-чу илләрин лап әввәлләриндә күрчү романтизминин мотиви дәјишди. Никбинлик, күмраһлыг, ишыглы сабаһа сарсылмаз инам, накамлыг, үмидсизлик вә наразылыг дујғуларыны әвәз етди. Бу чидди дөнүш романтикләрин сијаси көрүшләриндә әмәлә кәлән јенилијин нәтичәси иди. Онлар нә чаризмин чәза тәдбирләриндән горхдулар, нә дә һөкумәтдән алдыглары јүксәк рүтбәјә сатылараг, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә көз јумдулар. Мүтәрәгги романтикләр Күрчүстанын Русија илә бирләшмәсинин бөјүк тарихи әһәмијјәтини баша дүшдүләр, бу бирләшмәнин сијаси вә мәдәни хејрини көрдүләр. Онлар Гафгаза сүркүн олунмуш рус ингилабчылары, Гафгазда хидмәт едән габагчыл рус јазычылары вә мәдәнијјәт хадимләри илә үнсијјәт бағладылар, чаризмин бәлаларына гаршы әлбир мүбаризәнин әһәмијјәтини дујдулар. Романтикләр јетишмәкдә олан јени гүввәләрин кәләчәјинә бахмаға башладылар. Бу никбинлик вә күмраһлыг А. Чавчавадзенин «Гафгаз» (1832) ше'ри илә башлајыб Н. Бараташвилинин «Мерани» (1840) ше'риндә даһа парлаг

тәзаһүрүнү тапды. Ичтимаи фикрин наилијјәтинә әсасланан мүтәрәгги романтикләр јаваш-јаваш реалист јарадычылыг јолуна дүшдүләр. Н. Бараташвили романтизмдән реализмә көрпү салды, Кеорки Еристави һәмин көрпүдән кечиб реалист драматуркијанын әсасыны гојду. Романтик јарадычылыг јолуну давам етдирән бә'зи шаирләр исә тәнгиди реализмин вүс'әт кәсб етдији бир вахтда онун бә'зи принсипләри илә барыша билмәдиләр.

Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм XX әсрин әввәлинә тәсадүф едир. Бир чох халгларда әдәби инкишаф романтизмдән реализмә доғру кетдији һалда, романтик јазычыларын өзләри ејни заманда, реалист кими шөһрәт газандыглары бир вахтда, Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм тәнгиди реализмин бир әрлик инкишафындан сонра мејдана чыхмышдыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында романтизмин хүсусијјәтләри чохдур вә мүрәккәбдир, чүнки ону доғуран ичтимаи-сијаси, әдәби-мәдәни вә нәзәри-естетик амилләрин өзү мүрәккәбдир.

Азәрбајчан әдәбијјатында романтизмин инкишаф хүсусијјәтләрини, онун башлыча әдәби-бәдии вә естетик-нәзәри наилијјәтини тәдгиг едән М. Ч. Чәфәров һәмин чәрәјаны доғуран мүрәккәб шәраити тәһлил едәндән сонра романтизмин әсас мотивләри һаггында јазыр: «... Гәрб мүтәрәгги романтизми Авропада буржуа ингилабындан сонра, капитализмин инкишафындан, милли капиталист дөвләтләринин јаранмасындан сонра мејдана кәлдији һалда, Азәрбајчан мүтәрәгги романтизми Шәргдә буржуа-демократик ингилабларынын башланмасы, ичтимаи вә милли азадлыг һәрәкатынын јаранмасы дөврүнә тәсадүф етмишди. Бу сәбәбдәндир ки, XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Гәрб мүтәрәгги романтизми үчүн сәчијјәви олан капитализм әлагәләриндән наразылыг вә капитал һакимијјәтиндән сонра «азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг» идејаларынын пуча чыхмасындан доған үмидсизлик, XX әср Азәрбајчан романтизминдә әсас мотивләр сајылмырды. Әксинә, бу чәрәјана мәнсуб оланларын јарадычылығында бәшәријјәтин парлаг кәләчәјинә, азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг дүнјасынын јараначағына олан үмид чох гүввәтли иди. Бунлар буржуа мүнасибәтләрини, буржуа истисмарыны, харичи капитал тәзјигини вә сојғунчулуғуну тәнгид етсәләр дә, капитализм инкишафыны фәлакәт һесаб етмирдиләр. Капиталист инкишаф јолуну авропалылашмаг, мәдәниләшмәк, мүасирләшмәк мә'насында баша дүшүр вә буну вәтәнин хошбәхт кәләчәји үчүн әсас сајырдылар...

Икинчи тәрәфдән, Азәрбајчанда милли капитализм һәлә тәзә-тәзә чанландығындан, үмуми инкишафа бухов олан амилләр— ән дәһшәтли көһнәлик, мүһафизәкарлыг, биринчи нөвбәдә феодал әлагәләри, феодал адәт-ән'әнәләри вә имтијазлары иди. Буна көрәдир ки, мүасирләшмәк идејасыны өзләри үчүн әсас идеал олараг интихаб едән мүтәрәгги романтикләрин дә әсас мүбаризә һәдәфи феодал мүнасибәтләри,... руһанилик, ифрат диндарлыг, дини тәәссүбкешлик вә бүтүн бу мәнфур шејләрин доғурдуғу авамлыг вә чәһаләт иди. Романтикләрин көрүшләриндә...(хүсусән М. Һади, А. Шаиг вә А. Сәһһәтин јарадычылығында) мүасир чәмијјәт гурулушу, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр әлејһинә олан е'тиразлар азад кәләчәк һаггында олан утопик арзуларла бирләширди. Онлар хүсуси мүлкијјәтчилијин, варланмаг еһтирасынын, әмлак бәрабәрсизлијинин төрәтдији һәрч-мәрчлији, фәлакәти көстәрир, мүфтәхорлуғу, түфејлилији, истисмарчылығы писләјир, зәһмәткешләрин һалына ачыјыр, фәһлә вә кәндлини мүдафиә едирдиләр. Анчаг онларда мүасир капиталист чәмијјәтиндән үстүн башга бир чәмијјәт гурулушу һаггында ајдын тәсәввүр олмадығындан, јенә дә утопијаја гапылырдылар. Бунунла belә, онлар бу көзәл хәјали кәләчәк аләмини капиталист чәмијјәтиндән әввәлки дөврләрдә дејил, елмин, маарифин, мүасир мәдәнијјәтин инкишафы, чичәкләнмәси илә јараначаг кәләчәкдә көрүрдүләр»[1].

М. Ч. Чәфәров Азәрбајчан мүтәрәгги романтизминин һуманизмини, онун деспотизмә, мүтләгијјәт зоракылығына, милли зүлмә гәзәб вә нифрәтини, әдаләтсиз мүһарибәләри писләмәсини, халглар, милләтләр гардашлығы идеалына сәдагәтини, бејнәлмиләлчиликлә јанашы милли ифтихарыны, вәтәнпәрвәрлијини дә мүһүм јарадычылыг мотивләри һесаб едир.

Бүтүн бу мүсбәт, мүтәрәгги мејл вә мотивләри илә јанашы романтикләрин мәһдудлуғу вә зиддијјәтләри дә чох ашкар көрүнүр.

Азәрбајчан әдәбијјатында да романтизм гүввәтли бир чәрәјан кими тәшәккүл тапмышдыр. Онун да мүртәче вә мүтәрәгги чәрәјанлары олмушдур.

Мүртәче романтизми тәмсил едән Ә. Һүсејнзадә, С. Е. Ибраһимов бөјүк вә нүмунәви романтик әсәр јарада билмәмишләр. Онлар публисистика вә нәзәри-естетик фикир саһәсиндә даһа чох наилијјәт газанмышлар. Мүртәче романтикләр пантүркизми, панисламизми тәблиғ едәрәк, әдәбијјаты буржуа мәфкурәсинин хидмәтинә чәлб етмәјә, ону ингилаби һәрәкатдан ајырмаға чалышмышлар.

Мүтәрәгги романтизмин көркәмли хадимләри М. Һади, А. Шаиг, А. Сәһһәт, Һ. Чавид олмушдур. Ч. Чаббарлынын бә'зи пјесләри дә романтикдир.

Азәрбајчан мүтәрәгги романтикләри Авропа вә рус романтизминә јахшы бәләд идиләр, бу романтикләрдән бир сыра тәрчүмәләр дә етмишләр. Онлар түрк романтикләрини дә севиб, бу шаирләрә өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. Мүтәрәгги романтикләрдән Һ. Чавид вә М. Һади көрүшләриндә мүртәче романтизмин тәблиғ етдији түркчүлүк мејли гисмән өзүнү көстәрмишдир.

Азәрбајчанын мүтәрәгги романтикләри үчүн сәчијјәви олан үмуми јарадычылыг проблемләри, мүштәрәк мотивләр вардыр.

[1] Мәммәд Чәфәр. «Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм», Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1963, сәһ. 9—10.

Мүштәрәк хүсусиjjәтләрдән бири әһвали-руһиjjә зиддиjjәтидир. Бизим мүтәрәгги романтикләр никбин олмушлар. 1905-чи ил ингилабы онларда күмраһ дуjғулар оjатмыш, азадлыг, сәрбәстлик, истигламиjjәт үмиди доғурмушдур. Бунунла әлагәдар олараг мүтәрәгги романтикләр никбин ше'рләр jаратмышлар. Лакин ингилабын мәғлубиjjәти, иртичанын кетдикчә амансызлашмасы онлары чашдырмыш, онларын севинч шәһпәрини сындырмыш, бә'зән үмидсизлиjә, бә'зән мүтәрәддид вәзиjjәтә салмышдыр.

Үмид, jә'с арасында jуварланан көнлүм,
Мәләр ичимдә гырыг бир рүбаб шәклиндә,— деjән

А. Шаиг романтикләрин мүтәрәддид әһвали-руһиjjәсини чох jахшы ифадә етмишдир. А. Шаигин бу мисралары М. Һади ше'ринә экс-сәда олдуғу кими, нискилли көнлүнү «гырыг рүбаба» бәнзәтмәси дә А. Сәһһәтин ше'рләринә экс-сәда тәшкил едирди. Сәһһәт өзүнүн ше'рләр мәчмуәсини «Сыныг саз» адландырмышды. О өзүнү ганады сынмыш, әзилмиш бир гуша охшадыр, көтүрдүjү ағыр jүкү jохуш боjу чыхармағын чәтинлиjиндән, «ганлы әлләрлә нәфәсинин тыхандығындан» шикаjәтләнирди.

Накамлыг, һәсрәт, тәәссүф, кобуд вә рәһмсиз инсанларын зүлмүндән шикаjәт мүтәрәгги романтикләрин һамысында, хүсусән М. Һади вә Һ. Чавиддә өзүнү көстәрирди. М. Һади «дүнjаны саһеjи-гәм» һесаб едир, «гәмпәрвәранә» тәранәләр jазырды.

Күлшәни-аләмдә бир күл вармы бихар олмасын?
Һансы бүлбүлдүр чәфаjи-хардан зар олмасын?

—деjән Һади өз дөврүнүн бәла вә нискилини көстәрмирди, о, кечмишә дә фәлсәфи нәзәр салараг, чох ашигләрин «чәрхи-бивәфа» учундан накам галдығыны, чох «һикмәтпәрвәрданларын дәһрдә хар олдуғуну», чох сократларын «зәһраби-мәмат» нуш етдиjини, чох муса вә исаларын «фир'он зүлм-ситәминә мә'руз галдығыны сөjләjирди. Буна көрә дә бүтүн дүнjа, бүтүн инсанлыг тарихи она «саһеjи-гәм» көрүнүрдү. Һафизә jаздығы бир нәзирәсиндә «әләми—лаjәәтәнаһиjә» дүшдүjүнү е'тираф едән шаир, бу сонсузһүдудсуз әләмдән гопан фәрjадына да һүдуд гоjа билмәдиjини сөjләjирди.

Бу һүзн вә кәдәр романтикләрин бә'зисиндә (мәсәлән, А. Шаиг вә А. Сәһһәтдә) «вәтәни мәрамынча көрә билмәмәкдән», «ирадәнин, шүурун вә каинатын» көһнәлиjиндән ирәли кәлирдисә, М. Һадидә кәдәр, еjни заманда, бәшәри мәзмун дашыjырды.

Кәдәр вә шикаjәт ондан доғурду ки, ингилаб саjәсиндә чәһаләт вә наданлығын, зүлм вә истисмарын көкүнү кәсиб һүрриjjәтә, мәдәни тәрәггиjә, сөз-сәнәт азадлығына, милләтләрин гардашлыг дүнjасына чыхачагларына үмид бәсләjән романтикләр ингилабын мәғлубиjjәтиндән сонра иртича илә үз-үзә кәләндә сарсылмышдылар. Онлар чар манифестинә, биринчи Думаjа алдандыгларыны баша дүшмүшдүләр. Ингилаб романтикләрдә ишыға, күнәшә, сәадәтә, һүрриjjәтә алгыш мотиви jаратмышды, бу алгыш ше'рә парлаг боjалар кәтирмишди. Алданан, арзусу көнлүндә галан романтикләрин көзүндә каинат бир зүлмәтә чеврилди. Онлар иртичанын дәһшәтини гамчыламаг үчүн рәмзләрдән истифадә етмәjә башладылар: әввәлки ачыг-әлван боjалары түнд боjалар әвәз етди. Үмид, тәсәлли вә илһам мәнбәjи һесаб олунан парлаг улдузлар әнкинлиjә учараг өз зиjасыны азалтдылар, гара булудлар күнәши сардылар, көjдән jерә зүлмәт енмәjә, бүлбүл мәскәни олан күлзарда гарғалар гарылдашмаға үз гоjдулар:

Чәһан дидәмдә дурмуш бир зүламабад һалында,
Едир исбат мөвчудиjjәтин фәрjад һалында...
Чәкилди һәчләкаһи-исмәтә назәндә һүрриjjәт,
Көрәндә чилвәкаһи-һүснүн истибдад һалында.

(*М. Һади*)

Бунунла белә кәдәр, накамлыг, шикаjәт мүтәрәгги романтикләрдә ачизлиjә, үмидсизлиjә, мәзлумчасына инилтиjә кедиб чыхмырды. Онларын «һүзни-үмумидән ал гана дөнән үрәкләри» өз мәтанәтини итирмирди. Онлар зүлмәти jахыб-jандыран бир илдырым, гара пәрдәләри jыртыб кур ишыг кәтирән бир шимшәк истәjирдиләр. Романтикләр өз һүнәрини, өзүнүн «истe'дадыны» мәсләкфүрушлугда көрән вә «аләти-әзваги-истибдад» олан алчаглары гәзәблә гамчылаjараг чәсурлары, әсрин «гаjыгчыларыны», «елин шанлы һаjгырыгчыларыны» туфана гаршы синә кәрмәjә чағырырдылар:

Әлдә етмәк үчүн бөjүк әмәли,
Горхмаjын, чүр'әт илә галхышыныз,
Фыртына, далғаларла чарпышыныз,
Ирәли, гәһрәманларым, ирәли.

(*А. Шаиг*)

М. Һади хошбәхт кәләчәjә инамыны даһа мәғрурчасына билдирирди.

Кечми, тезми билмәм, әммa һәр едәр бир күн зүһур,
Кәсби-итминан гылмышдыр буна вүчданымыз—

—деjән М. Һади «истигбалымызын парлаг» олачағыны кур сәслә чар чәкирди:

Ачар фирдөвси-һүрриjjәт фүjузабад олур аләм,
Күләр субһи-һәгигәт мә'дәләтмә'тад олур аләм,
Шуаат-мүсаватилә сәһни-дад олур аләм,
Кәмәнди-ешги-инсаниjjәтә мунгад олур аләм,
Сүрурабади-һүрриjjәт кәлир, дилшад олур аләм,
Бу истибдад әлиндән гуртарыр, азад олур аләм.

Ҝәдәрли Һади бу азадлыг дүнјасынын гурулачағы күндә хәндан олачағыны, әкәр өлмүшсә «гәбрдә чисминин рәгсан» олачағыны, «лисаны чисмләнәрсә» «ағуши-нисјанда јатанлара» үз тутараг «дур, сүрурабади-һүррийјәт кәлиб, дилшад олуб аләм»,— дејә һамыны сәадәт дүнјасына сәсләјәчәјини сөјләјирди.

Мүтәрәгги романтикләр тәсәввүрә кәтирдикләри идеал чәмијјәти барыша билмәдикләри буржуа һәрч-мәрчлијинә, пул-капитал дүнјасына, мүлкәдар зүлмүнә, феодал-патриархал керилијә, хурафата, шаһлар, чарлар, краллар өзбашыналығына; ишғалчылыг вә мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы гојурдулар. Онлар фөвгәл'адә характерләр јарадараг һәмин сурәтләрин мә'нәви гүдрәтини, мәрдлик вә аличәнаблығыны нүмунә кими идеализә едирдиләр. Белә пак, нәчиб, хејирхаһ, мүтәрәгги фикирли мүсбәт сурәтләр чәһаләт дүнјасына, мәһдуд көрүшлү тәәссүбкешләрә, бәдхаһлара, нанәчибләрә; шөһрәт, вар-дөвләт вә һакимијјәт дүшкүнләринә гаршы дурур, өзүнүн јүксәлиш јолунда бөјүк манеәләрә, зилләтләрә раст кәлирләр. Һәмин манеәләр, писликләр фачиә төрәдир, әсәр мүсбәт гәһрәманларын фәлакәт вә фачиәси илә нәтичәләнир.

Мәзмуну бир-биринә ујғун кәлән, мөвзусу да ејни мүһитдән, ејни халгын һәјатындан көтүрүлмүш «Әдһәм» (1908) поемасы вә «Ана» (1910) пјеси гејри-ади характерләрин ин'икасы чәһәтдән Азәрбајчан романтизминин сәчијјәви нүмунәсидир. Поемада Әдһәмин, пјесдә дул Сәлманын јеканә оғлу өлдүрүлүр. Нә Амул (Әдһәмин оғлу), нә дә Ганполад (Сәлманын оғлу) ачиздир. Онларын гатили намәрддир. Нә Әдһәм јазыг вә мәзлумдур, нә дә гадын олдуғуна көрә Сәлма өзүнү күчсүз вә мәһрум һесаб едир. Лакин гәлбинә оғул дағы чәкилмиш ата да, ана да гатилләүз-үзә кәләндә интигам алмагдан имтина едир, гатилә мәрһәмәт көстәрирләр. Нијә? Онлар ган төкмәји күнаһ сајан мүт'и бәндәләрдирми? Јох! Онлар елин адәтини мүгәддәс тутурлар, бу адәтин тәлгин етдији аличәнаблыг сајәсиндә онларын јаралы гәлби тәмкин тапыр.

Әдһәм оғлунун гатилини тапмајыб пәришан һалда евә дөнәндә арвады она Амулун гәбрини нишан верир вә хаһиш едир ки, евдә гонаг олдуғу үчүн тез гајытсын. Ата гатилдән интигам алмамыш гәбир үстүнә кетмәјәчәјинә анд ичир вә гонагла көрүшмәк үчүн евә кирир. «Гонағын» гатил олдуғуну көрән Әдһәм сарсылыр. Лакин ани сарсынтыдан сонра интигам һисси әфв вә мәрһәмәтлә әвәз олунур. Чүнки гатил јаралыдыр, хәстәдир, көмәјә вә мәрһәмәтә мөһтачдыр. Дүшмән евинә сығынан гатили бағышламамаг намәрдликдир. Амулу өлдүрән Әли билмәдән дүшмән евинә кәлмишдир. Гачаркән учурума јуварланыб гычыны сындырдығындан, гаршысына чыхан илк гадынын евинә пәнаһ кәтирмишдир. О, артыг ев саһибләринин шәфгәтиндән имтина едә билмәз. Лакин һәр сәмими гајғы, һәр шәфгәт өнүндә о, вичдан әзабына гатлашыр, өз әмәлиндән хәчаләт чәкир, өз достуну намәрдчәсинә өлдүрдүјүнә пешман олур. Әли ону бағышлајан, сағалдыб ајаға галдыран, сонра да һөрмәтлә вәтәнә јола салан дүшмәнин икидлик вә аличәнаблығына гејри-ади фәдакарлыгла әвәз гајтарыр. О, Амулун гәбрини зијарәтә кәлиб бурада күнаһыны өз ганы илә јујур.

Тәсвир олунан тајфаларын чылғынлығы, ади мүбаһисәнин бә'зән ганла нәтичәләнмәси, өлүсү дүшән аиләнин гатилдән интигам алмаг борчу «Әһдәм» поемасында чох тәбии вә һәјати бојаларла верилмишдир. Дүшмән евинә кәлиб аман истәјән гатилин әфв едилмәси адәти дә дүзкүн вә тәбии тәсвир олунмушдур. Фәгәт әфв едән атанын аличәнаблығы вә тәмкини, гатилә онун һәдсиз шәфгәти вә гајғысы фөвгәл'адә олдуғу кими, вичдан әзабы чәкән гатилин интиһары да сурәти гејри-ади бир јүксәклијә галдырыб романтикләшдирир.

Тәхминән ејни аилә фачиәсини Һ. Чавид «Ана» әсәриндә даһа мүдһиш һадисә кими әкс етдирмишдир. Бурада көмәк истәјән бир гәриби өз евиндә кизләдәндән сонра онун гатил олдуғуну өјрәнән ананын сарсынтысы, фәрјад вә нифрини, тәәссүф вә пешманчылығы, интигам алмаг еһтирасы илә гатилә аман вермәк борчундан доған тәзадлы дујғуларын чарпышмасы мүдһишдир. Лакин «Ана» пјеси өз мәзмуну е'тибары илә бу тәзадлы еһтираслар, дујғулар чәрчивәсиндән чох кәнара чыхыр. Ики мүгәддәс борч—интигам вә аман гаршысында галан Әдһәмин үзәринә бирчә ағырлыг дүшмүшдү. Бу киши—бу ата чарпышан дујғулары аличәнаб истигамәтә јөнәлтмәли олмушду. Сәлманын—бу дул ананын үзәринә исә даһа бөјүк ағырлыг дүшүр вә ондан даһа јүксәк мәтанәт, фөгәл'адә ирадә, үлвијјәт мүчәссәмәсинә дөнмәк тәләб едир. О, нәинки өз тәлатүмлү дујғуларыны чиловламалы, ејни заманда, Ганполадын ганлы мејидини көрәндә онун хәнчәрини гапыб өз көксүнә тејләјән Исмәти бу күнаһдан чәкиндирмәлидир, чүнки интиһары «аллаһ нәһј етмишдир». Нишанлысынын гатилини көрәндә диши аслан кими онун үзәринә атылан Исмәти бу күнаһдан да сагындырмалыдыр, чүнки гатил амандадыр. О, Исмәтин гардашы Сәлими вә бу кәнчин ләзки достуну да сакитләшдирмәјә, сапдырмаға, Мурады онларын гәзәбиндән горумаға борчлудур. Чүнки Мурад «гатил олса да гонагдыр». Бу фачиә баш вермәмишдән әввәлки һәрәкәтләр дә Сәлманын аличәнаблығыны ачыб көстәрир.

Мурадын илк фәрјадыны ешидәндә бу гадынын һагсызлыға дүшмән олан мәрданә гәлби тәлатүмә кәлир:

Заваллы! Пәк чох горхуја дүшмүш, амма,
Ким билир? Һансы вичдансыз гудурмуш,
Бичарәни мәһв етмәк истәјирмиш,
Һәм гәриб, һәм кимсәсиз, һәм көмәксиз...
Бүтүн дүнја топланыб кәлсә һәркиз,
Аллаһ шаһид, мән ону вермәрәм әлә,
Инсаф јохму? Сәлма өлмәмиш һәлә!

Бу «кимсәсиз гәриби» кизләдәндән бир ан сонра Сәлмаја тәзә хәбәр чатыр. Сәлма ешидир ки, онун оғлу гәфләти һүчума мә'руз

галдыгы үч адамын икисини кәбәртмишдир. Ана оғлуну алгышлајыр: «Сүдүм һалал олсун оғул, Ганполад!». Ганполадын да ағыр јараландығыны ешидән ана «Уф! Гузум, тој гисмәт олмады сана»,—дејиб фәрјад гопарыр, фәгәт дәрһал тәмкин вә мәтанәтлә һајгырыр:

Хајыр, хајыр, көз јашы төкмәм она.
Кәрчи дүнјадан алмамыш камыны,
Ганлысындан алмыш интигамыны!

Беләликлә, Сәлма аличәнаб вә икид бир гадын, јохсуллуг изтирабына гатлашараг вүгарлы бир оғул бөјүдән, онун ајрылығындан гәлби тел-тел олан, оғул тојуну сәбрсизликлә көзләјән, кәлинини меһрибанчасына әзизләјиб охшајан, бу ики кәнчә аллаһдан бәхт вә сәадәт диләјән, фәгәт диләји көзүндә галдығы үчүн намәрдә гарғыш јағдыран әләмли, изтираблы бир ана кими учалыр. О, һәрәкәт вә хасијјәтинин бүтүн нәчиблијинә көрә үлвиләшир. Пјесин дикәр мүсбәт сурәтләрини дә гибтә доғуран ләјагәт саһибләри кими көрүрүк. Лакин онларын һамысы тәһгир олунур, әдаләтсизчәсинә чәзаландырылыр, кама јетә билмирләр. Бу үлви адамлары бәдбәхт едәнләр исә шәрәфсизләр, вичдансызлар, худпәсәнд вәһшиләрдир.

Пак, идеал шәхсләрлә намәрд вә бәдхаһ адамларын гаршылашдырылмасы, бу зиддијјәтин доғурдуғу фачиә, әдаләтсизлијә гәзәб вә е'тираз мотиви Һ. Чавид романтизми үчүн чох сәчијјәвидир.

Мурады јола саландан сонра:

Кет, вичдансыз! Қәндини гуртар, јаша!
Анчаг вичдансызлары бәсләр дүнја—

дејә һиддәтләнән ананын сөзләриндә Һ. Чавидин дә «намәрд дүнјаја» лә'нәт јағдырдығыны дујмаг чәтин дејилдир.

«Шејх Сән'ан» фачиәсиндә Һ. Чавид интеллектуал инкишаф чәһәтдән өз муасирләринин фөвгүнә галхан мүдрик бир адамы, дүнјаны дәрк етдикчә дини еһкамлар буховундан азад олан бир философу чаһилләр дүнјасына, тәәссүбкеш мүридләр, кешишләр аләминә гаршы гојмушдур. «Иблис» фачиәсиндә о, шөһрәтдән, ријадан, чиркин еһтираслардан, пул вә мәнсәб һәрислијиндән узаг олан, вичдан вә мә'рифәт мүчәссәмәси кими учалан Арифи иблис тәбиәтли бәдхаһлара, ган вә өлүм һәрисләринә, гызыл вә чәваһират дүшкүнләринә гаршы гојмушдур. Тәмиз вә мүгәддәс адамларын бәдхаһлар, дүшкүнләр, ифритәләр фитнә-фәсады нәтичәсиндә мәһв олдуғуну көстәриб, шәр гүввәләрә нифрәт нәғмәси охумушдур.

«Идеал вә инсанлыг» әсәриндә А. Шаиг дә рәмзи сурәтләр васитәси илә хејрин шәрә гаршы мүбаризәсини тәчәссүм етдирмишдир. Шаигин «Көзәл баһар» мәнзум пјесиндә рәмзләр даһа ајдындыр. Баһарла гышын арасындакы мүбаризә мүтәрәгги вә ингилабы гүввәләрин иртичаја гаршы өлүм-дирим чарпышмасыны әкс етдирир.

Бу романтик идеаллашдырма М. Һадидә утопик чәмијјәт шәклиндә тәзаһүр едирсә, А. Сәһһәтдә конкрет ингилаби мүбаризә фонунда өзүнү көстәрир. «Әһмәдин гејрәти» әсәриндә Әһмәд вәтәнинин азадлығы уғрунда чарпышыр. О, Сәттархан һәрәкатына гошулур, шаһ гошунуна гаршы вурушмаларда бир мүчаһид кими һүнәр көстәрир.

М. Һади «Аләми-мүсаватдан» адлы поемасында өз гәһрәманыны конкрет мүһитдән ајырыр, бир мүсафир кими ону хәјали бир өлкәјә көндәрир. Һаким вә мәһкум, шаһ вә рәијјәт танымајан бу өлкәнин вәтәндашлары һүгугча бәрабәрдирләр.

М. Һадинин поемасыны реалист јазычыларын јаратдыглары романтик поемаларла мугајисәли кәтүрәндә романтикләрин азад чәмијјәт тәсвириндә онларын дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғуну даһа ајдын көрә билирик. Реалистләрин әсәриндәки идеал чәмијјәт утопијадан узагдыр. Һәмин идеал чәмијјәт пролетар ингилабынын гәләбәсиндән сонра гурулачаг јени дүнјанын ичтимаи мүнасибәтләринә, мадди вә мә'нәви наилијјәтә, фәһләнин истеһсалат вә мәишәтдә әмәлә кәтирдији конкрет јенилијә әсасланыр. Бурада бир керчәклик, ичтимаи-сијаси, мадди вә мә'нәви һәгигәт вардыр.

М. Һадинин гәләмә алдығы идеал чәмијјәт исә анчаг утопијадан ибарәтдир. М. Һади тәсвир етдији утопик чәмијјәти өз маарифчилик көрүшләри даирәсиндән гијмәтләндирир. О, утопик чәмијјәт үзвләринин наилијјәтләринин сәбәбини бунунла изаһ едир ки:

һәр хәтвә башында көзә чарпарды мәкатиб,
Билдим ки, будур баиси еһрази-мәратиб.

Бу мәһдуд маарифчилик көрүшү мүтәрәгги романтикләримизин һамысы үчүн сәчијјәвидир. Романтикләр тәкамүлү инкишафын башлыча амили сајырдылар. Романтикләр ингилабы алгышласалар да ингилабын минимум вә максимум програмындан бихәбәр идиләр, ингилабчы синфи јахындан танымырдылар, онун күчүнә, гүдрәтинә, тәшкилатчылыг мәһарәтинә бәләд дејилдиләр.

Өз бәдии ин'икас принсипини изаһ едән М. Һади «Тәчрүбә мејвәси» ше'риндә јазырды:

Инсанлары пәк чох севирәм, лакин узагдан,
Олдугда јахын, галмајыр әввәлки мәһәббәт.
Кизлин ки дејил сејр едәнә ишбу һәгигәт,
Иштә синема[1] хош көрүнүр бахсан ирагдан.

Романтикләр һәјата да екрана тамаша етдикләри кими узагдан бахмышлар. Буна көрә дә ингилабы дәрк етмәдән онун јүксәлиш

[1] *Синема*—кино.

илләриндә руһланмышлар, мәғлубијјәтә уғрадығы вахт кәдәрләнмишләр. Иртичә гүввәтләндикчә онлар каһ кәдәрләниб күскүнләшмиш, каһ да кәләчәк азадлыг үмиди вә һәсрәти илә јашамышлар. Биринчи дүнја мүһарибәси онларын бу мүтәрәддид әһвали-руһијјәсини, синфи мүбаризә һаггында көрүшләринин мәһдудлуғуну мејдана чыхарды. Мүһарибәнин сәбәбләрини, тарихи инкишаф ганунларыны билмәјән М. Һади вә Һ. Чавидин әсәрләриндә бир бәдбинлик әмәлә кәлди. Онлар тарихә бир нәзәр салыб, орада әзәли фәлакәт, ган, өлүм, мәһрумијјәт көрдүләр. Инсан өвладынын дүнјаја кәлмәсини, бәшәр нәслинин артмасыны, инсанын издивачыны тарихи бир сәһв кими гијмәтләндирдиләр. Онларда дүнјанын јахшылашачағына бир шәкк-шүбһә әмәлә кәлди. Һ. Чавид белә дүшүнүрдү ки:

Бир ојунчагдыр чаһан башдан-баша,
Гафил инсанлар да бәнзәр сәрхоша.

Азәрбајчан мүтәрәгги романтикләриндә өзүнү кәстәрән белә үмуми хүсусијјәтләрлә јанашы, онларын парлаг фәрди үслубу вардыр.

Әдәбијјатшүнаслар, мәсәлән, М. Һадини фәлсәфи лириканын мәшһур хадими һесаб едирләр. Чәмијјәт зиддијјәтләринә, бәшәрин кечмиш вә кәләчәјинә, инсанын һүнәри вә үлвијјәти илә онун рәзаләти арасындакы тәзада бахышында о, гәләм јолдашларындан өзүнүн дәрин мүһакимәләринә көрә фәргләнмишдир. М. Һади ше'рләринин һисси—тә'сир гүдрәтиндән даһа чох, нараһат фикирләринә, бәшәријјәтин әмәли вә талеји барәдә дүшүнчәләрдән доған изтирабларына көрә охучуну әлә алыр. М. Һади мүтәәссир етмәкдән даһа артыг дүшүндүрмәјә, бизи өз арзу вә нијјәтинә, өз фикри истигамәтинә чәлб етмәјә маилдир.

Бу мүтәфәккир шаирдә бәшәри кәдәр күчлүдүр, лакин онун кәдәрли дүшүнчәләри һеч вахт милли зәминдән ајрылмыр. М. Һади өз өлкәмиздә, өз торпағымызда көрдүјү һадисәләрә, ичтимаи мүнасибәтләрә әсасланыр. Әкәр шаир биринчи дүнја мүһарибәсинин мүсибәтләрини гәләмә алырса, буну Иванла Аршакын вә софи Худададын талејиндән тәчрид етмир.

Һүсејн Чавид исә чох вахт өлкәмизин әразисиндән кәнара чыхыр. Онун гәһрәманлары Әрәбистандан тутмуш Гафгаза вә Турана гәдәр кениш бир әразидә фәалијјәт кәстәрирләр. Һ. Чавид шәрг халглары һәјатына, онларын дүнјакөрүшүнә, хасијјәт вә адәтләринә әсасланараг бөјүк бәшәри проблемләри һәлл етмәјә чалышыр. Ән чох Шәргин фачиәсини, тарихи фәлакәтләрини әкс етдирир.

Абдулла Шаиг сырф милли һәјата, мүәјјән дәрәчә Гафгаз халглары һәјатына кувәнән сәнәткардыр. Онун јаратдығы пејзаж да, мәишәт дә, сурәтләр дә бүтүн әламәтләри, бүтүн

хүсусијјәтләри, колорити илә Азәрбајчана бағлыдыр. О, әфсанәни, фолклор мотивләрини ишләјәндә белә милли зәминдән ајрылмамышдыр.

ТӘНГИДИ РЕАЛИЗМ

XIX әсрин әдәби тәчрүбәси реалист методун даһа да зәнкинләшмәсинә вә дәринләшмәсинә сәбәб олду. Буржуа мүнасибәтләринин кәскинләшмәси, әмәклә капитал арасында әмәлә кәлән зиддијјәтин күндән-күнә шиддәтләнмәси, феодал мүнасибәтләринин чүрүмәјә башланмасы јазычылары һәјата даһа ачыг көзлә бахмаға вадар етди. Муасир чәмијјәтин зиддијјәтләрини вә онларын ичтимаи-сијаси сәбәбләрини ачыб тәһлил етмәк, буржуа мүнасибәтләринин јарамазлығыны, она гаршы артан наразылығы көстәрмәк әдәбијјатын гаршысында дуран јени вә мүһүм вәзифә олду. Ичтимаи варлығы бәзәмәдән, шиширтмәдән типик хүсусијјәтләри илә чанландырмаг мејли бу вәзифәдән доғурду вә һәмин мејл буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинә тәнгиди мүнасибәти күчләндирирди. Ф. Енкелс 1885-чи илдә јаздығы мәктубларын бириндә ајры-ајры өлкәләрдә реалист әдәбијјатын артан тәнгиди, пафосуну гејд етмиш вә кәстәрмишдир ки, «...Мәним фикримчә сосиалист тенденсијалы роман мөвчуд мүнасибәтләри дүзкүн тәсвир едәрәк һәмин мүнасибәтләрин тәбиәти һаггында һаким олан шәрти иллүзијалары јыртанда, буржуа аләминин никбинлијини лахладанда, мөвчуд мүнасибәтләрин әсасларынын әбәдилијинә шүбһә ојаданда өз вәзифәсини тамамилә јеринә јетирир»[1].

Бу ифшаедичилик гүдрәтинә, буржуа чәмијјәтинин астарыны, онун ејбәчәрлијини ачмаг, һәмин чәмијјәти инкар етмәк мејлинә көрә XIX әсрин реализми тәнгиди реализм адландырылыр.

Гәрби Авропа әдәбијјатында тәнгиди реализмин ән бөјүк нүмајәндәләри Франсада О. Балзак, Ки Мопассан, Флобер, Инкилтәрәдә В. Теккереј, Ч. Диккенсдир.

Реалист јарадычылыг үсулунун хүсусијјәтләриндән бәһс олунан фәсилдә гејд едилдији кими, О. Балзак сијаси әгидәсинә көрә крал мүтләгијјәти тәрәфдары олмуш, феодал задәканларына өз рәғбәтини кизләјә билмәјиб, онлары јери дүшәндә идеализә етмишдир.

Чарлз Диккенс дүнјакөрүшүнүн мәһдуд чәһәти исә бундан ибарәт олмушдур ки, о, чәмијјәтин ингилаби јолла јенидән гурулмасыны јох, мә'нәви тәкмилләшмә идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Онун тәсәввүрүнчә, капиталистләр мүлајим, гајғыкеш вә хејирхаһ, фәһләләр исә итаәткар оларларса, куја чәмијјәтдәки зиддијјәтләр ортадан көтүрүлә биләрмиш. Бу јанлыш тәсәввүрүн нәтичәсиндә Ч. Диккенс мәрһәмәтли капиталист сурәти јарадыб, ону гәддар вә худпәсәнд буржуа нүмајәндәләринә гаршы гој-

[1] К. Маркс и Ф. Енгельс. Соч., Изд. 2, т. 36, стр. 334.

мушдур. О, ејни заманда, һәр чүр ингилаби мүбаризә јолундан гачан мүт'и фәһлә сурәтләри јарадараг, онлары нүмунә кими көстәрмишдир.

Анчаг бунунла белә, һәм франсыз, һәм дә инкилис реалистинин гүдрәтли гәләми буржуа чәмијјәтинин ејбәчәрликләрини амансызчасына фаш етмиш, зәһмәткеш күтлә илә буржуазија арасындакы ичтимаи-сијаси, игтисади вә мә'нәви зиддијјәтин пәрдәсини амансызчасына јыртыб кәнара атмышдыр. Онлар әзилән тәбәгәләрә һејрәтамиз инсани гајғы көстәрәрәк ашағы тәбәгә нүмајәндәләринин ачыначаглы һәјатыны тәсвир етмишләр.

Јохсулларын, сәфилләрин, мәһбусларын, јетим галмыш саһибсиз ушагларын долғун сурәтинә, онларын мөһтач вәзијјәтинә В. Һүго кими романтикин әсәрләриндә дә раст кәлирик. Лакин тәнгиди реалистләрин гәләминдә бу тәбәгә һәјатынын мәһрумијјәтләри ән инчә вә типик тәфсилаты илә чанланыр. Балзак вә Диккенс буржуа аләмини, дөвләт апаратыны һәмин јохсул, һүгугсуз тәбәгәләрин мәнафеји чәбһәсиндән тәнгид һәдәфинә чевирмишдир. Буржуа мүнасибәтләрини вә һәјат тәрзини јалныз мә'нәви-әхлаги чәһәтдән дејил, игтисади чәһәтдән дә сон дәрәчә парлаг, конкрет, һәтта елми јәгинликлә әкс етдирдијинә көрә Балзакын реализми бөјүк идрак әһәмијјәти кәсб едир, инсана дәрин билик верир, онун анлајыш вә тәсәввүрләрини кенишләндирир. Мәһз бу чәһәти нәзәрә алан Ф. Енкелс е'тираф едирди ки, о, буржуа һәјатынын һәтта игтисади тәфсилаты барәдә бүтүн мүтәхәссисләрин—тарихчиләрин, игтисадчыларын, статистикләрин әсәрләринин һамысынын бирликдә вердији мә'лумата нисбәтән Балзакын «Бәшәри комедија»сындан даһа чох шеј өјрәнмишдир.

Сурәтләрин заһири портрети, өзүнәхас һәрәкәт вә әдасы, франсызлара мәхсус мүкалимә көзәллији чәһәтдән Балзакын әсәрләри М. Горкијә ән чанлы, ән реал јарадычылыг нүмунәси кими тә'сир бағышламышдыр. М. Горки јазыр: «Балзакын «Гулан дәриси» романында банкирин гонаглығы тәсвир едилән сәһифәләри охудугча, даһа тамамилә валеһ олуб галмышдым; бурада онларча адам ејни заманда данышыб елә гармагарышыг бир һај-күј гопарырлар ки, елә бил бу һај-күјү мән инди дә ешидирәм. Анчаг, марагды бурасыдыр ки, бу һај-күјү јалныз ешитмәклә галмырам, кимин нечә данышдығыны, о адамларын көзләрини, тәбәссүмләрини, әл һәрәкәтләрини белә көрүрәм...»[1].

Балзак мүлкәдар задәканлығынын сүгутуна көз јашы төксә дә, ағыр синфи иткијә дөзән мәтин гәлблә онун һәм сијаси, һәм дә мә'нәви чәһәтләрдән нечә мәһв олдуғуну көстәрир, бу синфин чүрүк чәһәтләринә истеһза едирди.

О, һакимијјәт башына кечмиш чевик, дирибаш буржуазијаја дәрин нифрәт бәсләјирди. Лакин буржуазијаја гаршы гәзәб јалныз өлмәкдә олан бир синфин һүзн вә әләминдән доғмурду. Балзак реализминин гүдрәти, көзәллији, әдибин әзиләнләрә бәсләдији мәһәббәтдә, һүсн-рәғбәтдәдир. О, јохсуллар гәзәбини, республикачылар интигамыны тәмкинлә гәләмә алан бөјүк бәшәри јазычыдыр.

Тәнгиди реализмин дашыдығы ад еләдир ки, һәр шејдән әввәл, онун тәнгиди маһијјәти барәдә тәсәввүр ојаныр. Лакин ону антагонист синфи чәмијјәт гурулушунун јалныз тәнгидини верән вә ифша едән бир мәктәб кими гијмәтләндирмәк дүзкүн олмаз. Тәнгид һәмишә мүәјјән бир мүтәрәгги идеал наминә олур. Чәсарәтли реалистләр јени һәјат тәрзи, јени чәмијјәт гурмаг јолларыны дүшүнән, бу дүшүнчәни һәјата кечирмәјә чалышан, мәгсәди јолунда фәдакарлыг көстәрән мәрд, нәчиб адамларын да сурәтини јарадырлар. Онлар мәнсуб олдуглары синфин «јахшыларыны» идеализә етдикләри кими, кәләчәк һәјат наминә чарпышанлары да идеализә едир, севиндирирләр. Балзакын республикачылары бөјүк рәғбәтлә тәсвир етмәси буна парлаг сүбутдур.

Мүсбәт идеал, мүсбәт гәһрәман проблеми чәһәтдән дә, ичтимаи гурулушун јарамазлығыны кәскин тәнгид вә ифша гүдрәтинә көрә дә рус реализминин өзүнәмәхсус үстүнлүкләри вардыр.

XIX әсрин әввәлләриндә мүәјјәнләшиб әср боју мисилсиз тәчрүби вә нәзәри наилијјәт газанан рус тәнгиди реализми ингилаби һәрәкатын үч мүһүм дөврү илә билаваситә бағлы олмушдур. Ингилаби һәрәкатын дворјан дөврүндә јазычылар ән чох тәһкимчилик шәраитинин ејбәчәрлијинә диггәт јетирәрәк «кичик адамларын», «бәдбәхт инсанларын», «артыг адамларын» талејиндән, нисбәтән дә капиталист мүнасибәтләриндән јазмышлар. Бу дөврүн реалистләри ач-јалавач, надан вә диндар, мәзлум вә итаәткар кәндли һәјат-мәишәтини кобуд, гејри-мәдәни, ләјагәтсиз «көһнә дүнја мүлкәдарлары»нын һәјаты илә мүвази тәсвир етмишләр. Онлар мөвчуд ејбәчәрлијин ичтимаи-сијаси сәбәбләрини ачмаға чалышмыш, ләјагәтли јашајыш үчүн ичтимаи шәраитин јарамадығыны сөјләмишләр. Фәрасәт вә исте'дады, күчү вә енержиси олан задәкан кәнчләринин сәмәрәсиз, фајдасыз һәјат сүрмәсинин хејирли иш үчүн фәалијјәт мејданы тапа билмәјиб зәрәрли худпәсәндләрә чеврилмәләринин сәбәбини дә о вахткы јүксәк чәмијјәт гурулушунда ахтармышлар. 30—40-чы илләрин реалистләри кәндлинин азад, хошбәхт, мәдәни һәјатыны тә'мин едән шәраит һаггында дүшүнүр, халгын күчүнә вә кәләчәјинә никбин нәзәрлә бахырдылар. Бу нәсли Пушкин, Гогол, Лермонтов, Белински вә Кертсен тәмсил етмишдир. Кертсен 1848-чи ил ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра бәдбинләшмиш, мүәјјән дәрәчә либерализмә јол вермишди. Лакин «О, XIX әсрин 40-чы илләриндәки тәһкимчилик Русијасында јүксәләрәк өз заманәсинин ән бөјүк мүтәфәккирләри сәвијјәсинә галха билмишди».[1]

[1] М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1950, сәһ.98.

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр. Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 34.

Ингилаби һәрәкатын икинчи мәрһәләсиндә јетишән разночин зијалылар Кертсен либерализми илә барыша билмәдикдә Кертсен онлара гаршы чыхмады. Әксинә, 60-чы илләрин ингилаби халг күтләләрини көрүб руһланды. О, «горху билмәдән либерализмә гаршы ингилаби демократија тәрәфинә кечди».[1] Кертсен 60-чы илләрин ингилабчы демократларына бөјүк үмид бәсләди, онлары «кәләчәк фыртынанын кәнч штурманлары» адландырды.

XIX әср ингилаби һәрәкатынын, еләчә дә әдәби һәрәкатынын биринчи мәрһәләсиндә «мүгәссир кимдир?» суалы орталыға атылмышды. Бу суала дүзкүн чаваб верилмишди. Лакин дүзкүн вә гәти чыхыш јолуну, мүгәссирә гаршы мүбаризәни тәшкил едәнләри јазычыларын әксәријјәти көрә билмәмишди. Бу вәзифә әдәби һәрәкатын икинчи мәрһәләсиндә фәалијјәт көстәрәнләрин үзәринә дүшдү. Ингилабчы-демократларын башчысы Н. Г. Чернышевски «Нә етмәли?» романында мүгәссирә гаршы мүбаризә јолуну вә ингилабчы-демократлары көстәрди. О, мүтләгијјәтин јыхылмасы, тәһкимчилијин ингилаби јолла ортадан көтүрүлмәси вә кәндли ичмасы васитәси илә јени идарә үсулу јарадылмасы идејасыны ирәли сүрдү. Онун јаратдығы Рахметов сурәти дөврүн ән габагчыл идејасы мөвгејиндә дурурду. Рахметовларын фәалијјәтиндән һисс олунурду ки, «артыг адамлар» әвәзинә инди «јени адамлар» јетишмишдир.

Әсрин мүсбәт гәһрәманы «нә етмәли?» суалына кәндли идеалы вә зәһмәткеш күтләнин сәадәти бахымындан чаваб верирди. О, бүтүн варлығы илә кәндлијә архаланыр, онун наразылығыны дујур, ајаға галхачағына инанырды. Буна көрә дә кәндли мөвзусу, халг сәадәти идејасы бу дөвр әдәбијјатынын башлыча мөвзу вә идејасына чеврилмишди. Мүсбәт гәһрәман өз шәхси сәадәтини милјонларла кәндлинин азадлығыны тә'мин етмәк, бу јолда һәр чүр мәһрумијјәтә синә кәрмәкдә көрүрдү. Некрасовун јаратдығы мүсбәт гәһрәманлар Чернышевскинин Рахметовуна чох јахын идиләр. Некрасов рус ингилабчы-демократларынын өзүнү әсил мүсбәт гәһрәман кими тәгдим етмиш, мүасирләриндән Чернышевски вә Добролјубовун сурәтини јаратмышдыр.

Сијаси көрүшләри чәһәтдән либерал олан Туркеневин реализми онун көрүшләри даирәсини вуруб дағыдырды. Туркеневин мүсбәт гәһрәманлары өзләринин вәтәнпәрвәрлијинә, халг сәадәтинә, азадлыг мүбаризәсинә дәрин рәғбәтинә көрә габагчыл адамларын мөвгејиндә дајанырдылар.

Н. Г. Чернышевскинин јени чәмијјәт һаггында көрүшләри утопик иди. Бу утопија ону кәндлијә јеканә ингилаби гүввә кими бахмаға мәчбур едирди вә реализминдә бир мәһдудлуг әмәлә кәтирирди. Лакин Чернышевскинин реализми өз сәләфләринин реализминә нисбәтән күчлү вә никбин, әһатәли вә дәрин иди. Чернышевски күтләвилији илә даһа чох типик олан ичтимаи зиддијјәтләри гәләмә алмагла бәрабәр, азлыг тәшкил едән ән ингилаби гүввәнин дә типиклијини көрүрдү.

«Нә етмәли» суалына ингилабчы демократлардан тамам фәргли чаваб верән реалистләр дә варды. Бу груп јазычылар ичәрисиндә Л. Толстој хүсуси илә фәргләнирди. О, зоракы јолла чәмијјәти јенидән гурмағын тәрәфдары дејилди вә бу мөвгејинә көрә Диккенсә охшајырды. Л. Толстој «мә'нәви тәкмилләшмә» фикрини тәблиғ едирди. Бөјүк әдибин мәһдуд көрүшләри кениш кәндли тәбәгәләринин сијаси күтлүјүндән ирәли кәлирди.

Л. Толстој вә А. П. Чехов јарадычылығы да дахил олмагла XIX әср тәнгиди реализминин бүтүн имкан вә гүдрәти илә јанашы мүһүм мәһдудлуғу да вардыр. Тәнгиди реалистләр тарихи инкишафы дәрк едә билмәмишләр. Јалныз М. Горки ингилаби мүбаризә тарихинә јени дүнјакөрүшү чәбһәсиндән бахмыш, ингилаби пролетар мәфкурәси сәвијјәсинә галхмышдыр. О, һәлә ијирми јашында икән өз мүшаһидәләринин, дүшүнчә вә тәәссүратынын охудуғу әдәбијјатла үјғун кәлмәдијини баша дүшмүшдүр. М. Горки бу барәдә јазыр: «Мәнә елә кәлирди ки, бә'зи шејләри мән башгаларындан фәргли бир сурәтдә билир вә дујурам... Һәтта Туркенев кими устадларын әсәрләрини охудугча, бә'зән дүшүнүрдүм ки, мәсәлән, мән «Овчунун хатирәләри» әсәринин гәһрәманлары һаггында Туркеневдә олдуғундан башга чүрә данышардым.»[1]

Һәјата јени бахыш, таныдығы јени инсанлар, көрдүјү вә гаврадығы јени мүбаризә М. Горкини доғрудан да «башга чүр», тәнгиди реалистләрин үслубуна бәнзәмәјән бир үслубда јазмаға кәтириб чыхарды.

Тәнгиди реализмин дүнја әдәбијјатында охшар, мүштәрәк хүсусијјәт вә мотивләри олдуғу кими, һәр бир милли әдәбијјатда, һәр бир јазычыда өзүнәмәхсус орижинал мәзијјәтләри дә вардыр.

Азәрбајчан тәнгиди реалистләри бу мәктәбин Гәрби Авропа вә Русијадакы нәзәри вә тәчрүби наилијјәтинә биканә галмамыш, бәлкә ондан фајдаланмышлар. Хүсусән рус әдиб вә нәзәријјәчиләриндән Белински вә Чернышевскинин, Грибоједов, Гогол вә Островскинин, Толстој вә Чеховун ән'әнәси Азәрбајчан тәнгиди реализминин инкишафына хејирхаһ тә'сир көстәрмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин илк нүмунәләри М. П. Вагифин ады илә бағлы олмушдур. Тәнгиди реализм XIX әсрин әввәлләриндән өз хүсусијјәтләрини бүрузә вермәјә башламыш, әсрин орталарында М. Ф. Ахундов онун баниси кими учалмышдыр.

---

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр. Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 42.

[1] М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1950, сәһ. 100.

Рүшејмини А. Бакыхановдан алыб, Гасым бәј Закирин әсәрләриндә чүчәрән, М. Ф. Ахундовун јарадычылығында бар верән тәнгиди реализм лап башдан-бинадан өзүнүн сатирик-јуморист үслубу илә фәргләнмишдир. Бә'зән јумшаг кинајә, бә'зән гротеск онун башлыча бојасы олмушдур. Г. Закирин хүсусән М. Ф. Ахундова јаздығы мәктубларда күлүш гәзәблидир.

Шаир баггал тамаһкарлығыны «тәрәзијә гојур иманын» ифадәси илә гамчылајыр, һачыларын бәдхаһлығыны вә бәдрәфтарыны зәһәр ачылығы илә мүгајисә едир, ачкөз моллалара «өлүјә кәфән бичән» ләгәби верир, ваиз сахтакарлығына күлмәк үчүн онун «мүгәддәс» вә'зи илә «батиндә лум-лум удмасыны» гаршылашдырыр. Мә'мурлары, азғын бәјзадә вә ханзадәләри гырманчламаг үчүн о даһа кәскин ифадәләр ишләдир. Адыны чәкә билмәдији кобуд вә ганачагсыз мә'мур онун нәзәриндә бир јекәпәрдир, бир башга мә'мур јарымсаггалдыр, адыны чәкдији кечәл Хандәмиров «гурумсагдыр»: муровлар «оғрулар јолдашы», бәјзадәләр «јол кәсән һәрами»дир. Г. Закир «Гарабағын әһвалы» фонунда кәскин ичтимаи сатира јаратмышдыр.

М. Ф. Ахундовун бә'зи комедијаларында (мәсәлән, «Дәрвиш Мәстәли шаһ чадукүни-мәшһур» әсәриндә) күлүш јумшагдыр. Бурада мүәллиф нә Һатәмхана, нә Шаһбаз бәјә, нә дә гадынлара нештәрли сатира оху јағдырмыр. О, наданлыға, чәһаләтә мүлајим бир күлүшлә кифајәтләнир. Күлүш өлдүрүчү вә сарсыдычы олмадығы үчүн аилә дахилиндә һеч бир ихтилаф, чидди наразылыг баш вермир. Конфликт Һатәмхан аиләсиндәки көһнә сәмимијјәтә хәләл кәтирмир. Парисә кетмәк истәјән Шаһбаз бәјин нијјәти баш тутмајанда о, нә бундан кәдәрләнир, нә дә она мане олмаға чалышан нишанлысындан инчијир. Әксинә, комедија Шаһбаз бәјин шух зарафаты илә сона јетир. Истеһзанын өлдүрүчү охлары јалныз Дәрвиш Мәстәли шаһа гаршы чеврилмишдир.

«Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Һачы Гара», «Ләнкәран ханынын вәзири» вә «Мүрафиә вәкилләри» комедијаларында исә күлүш сәртдир. Мүәллифин нә мис пулу күмүшә дөндәрмәк хәјалында олан нухулулара, нә тачирләрә хас ејбәчәр сифәтләри өзүндә тәчәссүм етдирән хәсис Һачы Гараја вә гачаг-гулдурлуғу гејрәт, ишләмәји ар сајан гуру бәјләрә, нә чохарвадлы әфәл вәзирә вә гудурған, күт, кобуд хана рәһми кәлир. Алчаг, һијләкәр вә сахтакар вәкилләрин ин'икасында драматургун истифадә етдији сатирик васитәләр даһа сәртдир.

Бу комедијаларда биз М. Ф. Ахундову бир маарифчи кими көрүрүк. О, Авропа мәдәни һәјатыны феодал-патриархал Азәрбајчан һәјатына гаршы гојур. Парисдә гызлар-гадынлар үзү ачыг кәзир, кишиләр мәчлисинә чыхыр, ичтимаи јерләрә кедирләр. Азәрбајчан гадынлары бу хәбәрдән һәјәчана дүшүр, утаныр «һәјасыз» Авропа гызларына нифрәт едирләр. Көрмәдији, алышмадығы бир аләмдән ваһимәјә дүшмәк, узаг өлкәдәки гызлары

ораја сәфәрә һазырлашан бир мүлкәдар оғлуна гысганмаг тәнгиди күлүш доғурур.

Һатәмхан мәдәнијјәт фәргини јалныз биринин башы гырхыг, дикәр милләтин сачлы олмасында, биринин мәчлисдә папаглы, о биринин башы ачыг отурмасында, бир милләтин хөрәји әл илә, дикәринин јаба (чәнкәл) илә јемәсиндә көрүб, һәр һансы харичи сәфәрин мәгсәдини белә шејләрлә мәһдудлашдыранда истеһза һәдәфинә чеврилир.

Күлүш ејһамларла ифадә олунанда даһа кәскин ичтимаи мә'на ифадә едир: мүсјө Жорданын вәтәниндә ингилаб баш верир, крал һакимијјәтдән, тахтдан салыныр, кралпәрәст нәбатат һәкими бундан фәрјад едир, республикачылары әчиннәләрә, дивләрә охшадыб, онлара лә'нәт јағдырыр, Һатәмхан ағанын арвады вә гызы исә елә күман едир ки, Парисин алтыны үстүнә чевирән Мәстәли шаһын әчиннәләридир. Һәм дә һејрәтдә галырлар ки, әчиннәләр дәрвишин әмрини илдырым сүр'әти илә јеринә јетирмишләр.

Гызыл вә бачаглы чырпышдырыб Аразы тезликлә о таја кечмәјә чалышан дәрвишин һијләкәрлији, сахта ојуну ачылдыгча гадынларын авамлығы даһа ашкар көрүнүр. Онлар өзләрини галиб сајсалар да биз бу гадынларын мә'нәви, зеһни мағлубијјәтини көрүр вә гәзәбләнирик.

Һалал, јахуд һарам јолла газанылмыш пулларын, гызыл вә чәваһиратын, мал вә мүлкүн лоту дәрвишләр, сахта кимјәкәрләр, сатгын вә тамаһкар вәкилләр чибинә ахдығыны көстәрән М. Ф. Ахундов бурада да өзүнүн маарифчилијини бүрузә вермишдир. О, шаир Һачы Нурунун дили илә һәр кәсин өз пешәсини она әсил иксир һесаб етмиш, һәр кәси намуслу әмәјә чағырмыш, лотулар, сахтакарлар һијләсиндән јаха гуртармаг үчүн чәһаләт пәрдәсини јыртмағы мәсләһәт көрмүшдүр. Демәк, драматург долајы јолла тичарәт капитализминин ејбәчәрлијини, мүлкәдарлығын сүгуту просесини, мәһкәмә әдаләтсизлијини вә сахтакарлығыны, еләчә дә хан-феодал зоракылығыны рүсвај етмишдир.

М. Ф. Ахундовун комедијаларында әсасән тачир, бәј, мүлкәдар, мә'мур, һијләкәр дәрвиш сурәтләринә раст кәлирик. О, әсәрләринин мөвзусуну әсасән бу тәбәгәләрин һәјат вә мәишәтиндән көтүрмүшдүр. Лакин бир маарифчи кими биз онун һәр јердә зәһмәткеш кәндли мәнафејини күддүјүнү көрүрүк. Мүәллиф садә, динч вә мүлајим әкинчиләри «мән дә Баназор ермәниси кими јер шумлајыб тохум әким?»,—дејә зәһмәтә һәгарәтлә бахан, лакин, гулдурлуг мәһарәти илә өјүнән Һејдәр бәјләрә, горхаг вә тамаһкар Һачы Гара кими тачирләрә гаршы гојмуш, бунларын һәјаты, мәишәти, синфи әхлагы, һүгуглары арасындакы зиддијјәти ачмышдыр.

Бир кәндли башга кәндлинин гачан атыны сахламаг мәгсәди илә даш атаркән тәсадүфән вуруб атын көзүнү төкәндә «кет, сән дә вур онун атынын көзүнү төк»,—дејә һөкм верән Ләнкәран

ханынын «әдаләт» диванына күлмәклә М. Ф. Ахундовун чаһил хан дәрәбәјлијинин кәндлијә чох баһа баша кәлдијини көстәрирди.

Јарадычылығынын сон мәрһәләсиндә М. Ф. Ахундов ингилаби-демократик фикир ирәли сүрдү. «Алданмыш кәвакиб» повестиндә шаһлыг үсули-идарәсинин јарамазлығыны көстәриб сарајын бүтүн дахили чиркабыны үзә чыхартды, конститусијалы монархија әгидәсинә кәлди. «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда һәр чүр динләри рәдд едәрәк, шәрг деспотизмини вә онун идеоложи дајагларыны гамчылады.

Поезијада С. Ә. Ширвани, драматуркијада Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов М. Ф. Ахундов мәктәбинин давамчылары, ону јени шәраит вә тәләбләр әсасында инкишаф етдирән гүдрәтли јазычылар кими шөһрәт тапдылар. С. Ә. Ширвани поезијасында ән чох түфејли руһаниләр, һијләкәр мүчтәһидләр ифша олунмушдур. Н. Вәзировла Ә. Һагвердијев комедијада мүлкәдар вә тичарәт буржуазијасы һәјатынын ејбәчәрлијини, фачиәдә чәһаләт вә наданлығын төрәтдији фәлакәтләри ачмышлар. Мөвзунун әксәрән мүлкәдар-задәкан һәјатындан көтүрүлмәсинә бахмајараг, мүәллифләр кәндли проблемини һеч вахт унутмур, нөкәр вә гуллугчуларын изтирабыны әкс етдирирдиләр. Онларын мүсбәт гәһрәманлары—маарифпәрвәр мүлкәдар зијалылары јохсула, зәһмәткеш кәндлијә дәрин рәғбәт бәсләјир, онларын мәдәни мәишәтини јахшылашдырмаг барәдә фикирләширләр. Бу јазычыларын јарадычылығында мүлкәдар тифагынын дағылмасы сәбәбләри, буржуа мүнасибәтләринин кәнддә тәзаһүр вә инкишафы даһа парлаг вә дәриндән ачылмышдыр.

Н. Нәриманов «Наданлыг» әсәриндә тәхминән «Дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын галдырдығы проблемә тохунмуш, лакин чәһаләтин комик бојаларла ифшасындан даһа чох, онун төрәтдији фачиәни гәләмә алмышдыр. Өмәр чәһаләт кирдабында мәһв олан илк маарифпәрвәр зијалы сурәтидир ки, онун архасынча даһа дәрин фачиә гәһрәманы кими Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин») вә Фәрһад («Бәхтсиз чаван») кәлир. Чәһаләт вә хурафатын төрәтдији фачиәни Н. Нәриманов «Баһадыр вә Сона» романында да гәләмә алмышдыр. Лакин бурадакы зијалылар артыг өз талеји, сијаси көрүшләри, арзулары, кәләчәк планлары е'тибары илә Шаһбаз бәј, Фәхрәддин, Өмәр, Фәрһад вә башгаларындан фәргләнирләр. Баһадыр милли шүуру инкишаф етмиш бир кәнчдир.

«Шамдан бәј» комедијасында бәдхаһлара гаршы хејирхаһ вә нәчиб инсанларын бирлијини, биркә сә'јлә зүлмдән гуртармаг идејасыны ирәли сүрән Н. Нәриманов «Надир шаһ» фачиәсиндә бу фикрә кәлмишдир ки, һәр һансы әдаләтли шаһын ислаһатлар апармасы мүтләгијјәт үсули-идарәсинин халга зидд маһијјәтини дәјишә билмәз. Шаһ һакимијјәти шәраитиндә әдаләт јолу тутан шаһын өзү дә деспотлугдан әл чәкә билмир.

Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев вә Н. Нәримановун драм вә фачиә жанрына үз тутмасына бахмајараг М. Ф. Ахундовдан кәлән сатирик-јуморист үслуб онун сәләфләри үчүн дә сәчијјәвидир.

Беләликлә, XIX әср Азәрбајчан тәнгиди реализминин биринчи мүһүм кејфијјәти будур ки, әдәбијјат һеч вахт халг һәјаты вә талеји илә бу гәдәр бағлы олмамыш, мөвчуд гурулушу вә шәраити, мәишәти, ичтимаи-сијаси мүнасибәтләри бу гәдәр конкрет, ајдын тәһлил вә изаһ етмәмишдир. Әдәбијјат һеч вахт ичтимаи мүнасибәтләрә, зеһнијјәтин чүрүк, мүртәче вә ејбәчәр чәһәтләринә гаршы XIX әсрдәки гәдәр мүхалиф чәбһә тутмамышдыр.

Азәрбајчан ичтимаи һәјатыны доғру вә објектив әкс етдирән XIX әср реалист әдәбијјаты јени мәзмуна, јени фикрә ујғун кәлән, имканлары вә тә'сир даирәси кениш олан мүхтәлиф жанрларын—комедија, драм, фачиә, һекајә, повест, роман, сатирик поема, фәлсәфи мәктуб вә с. интишарына имкан верди.

Типиклик проблеми дилин хәлгиләшмәсини, онун сафлығыны, милли колоритин күчләнмәсини тәләб едирди. Тәсадүфи дејилди ки, һәр бәдии әсәрин мәзмунуну тәшкил едән һадисә Азәрбајчан вә гисмән Гафгазда баш верир, шәһәр вә кәндләримизин, дағларымыз вә чајларымызын адлары чәкилир, адәт-ән'әнәмиз, милли мәишәтимиз, мүхтәлиф мәрасимләримиз конкрет әксини тапырды. Буна көрә дә харичи дилләрә тәрчүмә олунмуш әсәрләримиз әчнәбиләрә милли һәјатын әлванлығыны вә колоритини чатдыра билирди.

Нәһајәт, тәнгиди реалистләр халг һәјатынын мүхтәлиф проблемләрини, о чүмләдән, чаһил, надан, мәзлум кәндлинин демократик азадлығы проблемини галдырараг ону бәј-мүлкәдар зүлмүндән, дин вә хурафат буховларындан, һијләкәр руһаниләр сојғунундан горудулар, гадын әсарәтинә е'тираз етдиләр, маариф шамы јандырдылар.

Әдәбијјатын халг һәјатынын даһа дәринликләринә енмәси, кәндлини әсас гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлтмәси, чанлы данышыг дилинә јијәләниб өз тәчрүбәсиндә тамамилә она әсасланмасы, ичтимаи-сијаси зиддијјәтләри бүтүн кәскинлији илә мејдана чыхартмасы 1905-чи ил ингилабы дөврүнә тәсадүф едир.

Тәнгиди реалистләр кәндлинин о вахта гәдәр ачылмајан гапысыны тајбатај ачыб онун доланышығына, мәишәт шәраитинә, әмәјинә, көнлүнүн сирли кушәләринә, әхлаг вә давранышына, гонум-гоншу вә әтраф мүһитлә онун әлагәсинә диггәт јетирдиләр. Һәм дә бир гушбахышы илә сејр едиб, дәрһал узаглашмадылар. Әксинә, бу аләмин өзүнәмәхсуслуғуну ади көзлә сечә билмәјәчәкләриндән санки еһтијат едән реалистләр она елә бил зәррәбинлә бахмаға, ону бир гәдәр бөјүдәрәк даһа ашкар көрмәјә чан атдылар.

Чәлил Мәммәдгулузадә үзү гара касыблыг дәрдиндән саггалы еркән ағартмыш Мәһәммәдһәсән әминин ики јерә бөлүнмүш төвләсини, гапысы күчәјә ачылан тәрәфдә кичичик дүканыны, онун тојуг-чүчәсини, «көзүнүн ишығы»тәк севдији бирчә ешшә-

јини нечә бәсләдијини тәсвир едир. Әдиб сонра онун «јекә гыш евини», ичиндә тәндир галандығы үчүн гаралмыш тирләри, дивары көстәрир. Евин көһнәлијини бүрузә верән әјилмиш тирләрә, сәгфин ортасындакы «һаммала», ону сахлајан дирәкләрә диггәт јетирир. Даһа сонра мүәллифин нәзәрини тәндир үстәки дуваг, бир тәрәфдә күрсү, бир тәрәфдә чөрәк галағы, гаранлыг бучагларда тахчаја охшар дешикләрә дүзүлмүш сахсы габ-гачаг, бир-ики мис габ чәлб едир. О, күрсүнүн алтында үзүгүјлү чеврилмиш бир газан, бир гара, һисли чајдан көрүр. Көз кәздирәндә бир тәрәфә салынмыш палаза, онун үстүндә бир-ики дәст көһнә јорған-дөшәјә, тахчаја дүзүлмүш богча, көһнә папаг вә бир-ики мүчрүјә раст кәлир.

Мүәллиф бу тәсвирдән сонра «вәссалам»—дејиб нөгтә гојур. Доғурдан да вәссалам. Јохсул кәндли евини әләк-вәләк етсән дә бу көһнә, чыр-чындыр әшјадан башга бир шеј тапа билмәзсән.

Бу тәфсилатла кифајәтләнмәјән Ч. Мәммәдгулузадә Мәһәммәдһәсән әминин арвады Иззәтин әјин-башыны да диггәтлә сејр едир. Иззәтин башында көһнә чарғат, әјниндә көһнә ағ чит архалыг вә көһнә, солмуш шиләји дизлик көрүр вә дејир: «өврәтин либасы анчаг будур». Касыб кишинин арвады belә олар. Ону диггәтлә нәзәрдән кечирсән, башмагсыз олдуғуну да көрәрсән.

Бу тәфсилат бөјүк әдиби апарыб натурализмә чыхармамышдыр. Тәфсилатын керчәклијинә сөз олмадығы кими, һәмин тәфсилат васитәси илә парлаг бир лөвһәјә дөнүб гаршымызда чанланан касыб мәишәтинин, касыб күзәранынын типиклијинә дә сөз јохдур. Көрәк мүәллиф касыб мәишәтини сәбрлә тәсвир етмәкдә нә мәгсәд көрүр? О, «бахын, кәндли күзәраны беләдир!» демәкләми кифајәтләнир? Мәһәммәдһәсән әминин «көзүнүн ишығы тәк бирчә ешшәјиндән» сөһбәт ачан әдиб, ешшәјин шәһәрә апарылмасы илә әлагәдар олараг бу фағыр кишинин евиндә гопан һәшири, оғлу Әһмәдин аз гала дәли-диванә олмасыны, арвады Иззәтин төвләјә кириб зар-зар ағламасыны, һәтта гејзләнәрәк «гадам о пис сифәтинә»—дејиб әрини биһөрмәт етмәсини гәләмә алмагла көрәк нә демәк истәјир? О демәк истәјирми ки, бахын, касыб аиләнин «тәк бирчә» ешшәкдән савајы мал-гараја күманы јохдур? Мүәллиф белә бир фикир ојадыр. Лакин мәтләб јалныз бу дејилдир. О, күманы бир ешшәјә кәлән мөһтач кәндлинин касыблыг сәбәбини, бу јохсуллуға баис олан амилләри вә шәхсләри көстәрмәк истәјир, әһвалатын лап әввәлиндә диггәтимизи она чәлб едир. Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјини шәһәрә Худајар бәј апармышды. Мәһәммәдһәсән әми улағы она хошлугла јох, мәчбур олдуғуна, горхдуғуна көрә вермишди. «Бу шәхс хырда адам дејил»ди. Мәһәммәдһәсән әми илә сөһбәт едән кәндлиләрин һамысы ону көрән кими ајаға галхмыш, һәтта өнүндә баш әјмишдиләр. Һамы ондан горхурду. Чүнки «бу ешшәји истәјән шәхс Данабаш кәндинин катдасы»дыр, өзүнүн дә әлиндә зоғал ағачындан дәјәнәји вардыр.

Худајар бәј ешшәји шәһәрдә сатыр. Она көрә сатмыр ки, о, Мәһәммәдһәсән әминин дүшмәнидир, она көрә ки, катдаја пул лазымдыр. Пул да она көрә лазымдыр ки, газы үчүн бир кәллә гәнд вә бир кирвәнкә чај алмаг истәјир. Бу һәдијјәни дә онун үчүн алыр ки, катда евләнмәк нијјәтиндәдир.

Мәһәммәдһәсән әмини касыб салан, ону мүт'и, диндар вә итаәткар едәнләрин икиси бунлардыр: катда вә газы. Бири онун малына вә газанчына көз тикмишдир, о бири фағыр кишинин сағлам шүуруну әлиндән алмышдыр. Газылар—дин хадимләри кәндлиләри әлавә гајғыја салмыш, онлары «мүгәддәс јерләри» зијарәт ешгинә мүбтәла етмишләр.

Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјиндән кәлән једдичә манат пул вә бир дә катдалыг ихтијары мөһкәм зәнчирә дөнүб ингилабдан әввәл ән мәзлум инсан олан дул гадынын—Зејнәбин әл-ајағыны бағлајыр. Әринин сағлығында ханым-хатын кими хошбәхт өмүр сүрән Зејнәб әри өләндә лат-лүт галмышды. «Кәрбәлајы Һејдәр өләндә... өврәти Зејнәбә ики јүз әлли манат, оғлуна јүз гырх вә һәр гызына јүз манат пул чыхмышды», зәмиләрини арвадына вә гызларына, һәјәти дә оғлуна вәсијјәт етмишди.

Лакин повестин сонунда биз Зејнәби Мәһәммәдһәсән әмидән дә мөһтач вәзијјәтдә көрүрүк. Чүнки зорла Зејнәбә евләнән Худајар бәј, зүлмлә дә онун пулуна вә малына саһиб оландан сонра Зејнәби лат-лүт едиб өз евинә гајтармышды. Мәрһум Кәрбәлајы Һејдәрин еви дашыныб Худајар бәјин евинә төкүлдүјүнә көрә мүәллиф повестин сонунда Худајар бәјин «кәндә көрә салигәли» олан евини тәсвир едир. Бу тәсвир повестин әввәлиндә көрдүјүмүз касыб кәндли евинә там тәзад тәшкил едир: «Худајар бәј дәстәмазы алыб кирди ичәри.

Худајар бәј кирән бир хырда ағ отагды. Јухары башда күрсү гојулубдур. Күрсүнүн үстә салыныб рәғбәтли јекә јорған, јорғанын үстдән рәғбәтли чечим. Отағын ишыг кәлән јери ики хырда акушкадыр. Акушкалар тәзә акушкаја охшајырлар... Бир тахчада бир гәлјан. Сол сәмтдән дивара ики-үч мис мәчмәи дајаныбдыр... Күрсүнүн үстә нимчә вә үстә гојулуб самовар. Самовар тәзә дәмә гојулуб».

Ч. Мәммәдгулузадә повестин сонунда бир даһа мәишәт тәфсилатына енмәклә һеч дә јохсул кәндли илә катда доланышығынын фәрг вә тәзадыны габардыб шиширтмәк, бунунла да мәтләби сона јетирмәк нијјәтиндә дејил. О, бүтүн повест бoју амансыз һијләләрә, зоракылыға әл атыб кимсәсизләри вә мәзлумлары тора салан катданын һансы јолларла варландығыны, һансы дахманы сојдуғуну, һансы гурулу еви учурдуғуну, һансы көзәл гадын вә гызы әридиб шама дөндәрдијини, һансы садәдил кәнчи хәчил едиб синәси дағлы гојдуғуну көстәрир. Будур, катданын бир гадына гаршы вәһши мүнасибәтиндән кичичик лөвһә: «Ахыр иш о јерә чатды ки, Худајар бәј Зејнәби сојундурду вә бир гаранлыг дама гатыб ону ач вә сусуз сахлады ки, бәлкә јумшала. Дашы да бу төвр сыхсан јумшалар. Зејнәб ахыры јумшалды».

Бу чүр јумшалтма үсулундан сонра Зејнәби «азад» едән катда онун әввәлки ериндән галма зәмиләринә «чүт көндәриб башлады сүрдүрмәји. Әкилмиш зәмиләри өзү өз малы кими бичдирди, дөјдүрдү вә мәдахили өз бабасындан галан мал кими кәтириб төкдүрдү евинә».

«Бабадан галма» мал-дөвләт саһиби оландан сонра инсана бәнзәмәз Худајар катда нечә дә ешг севдасына дүшмәсин, он үч-он дөрд јашлы бир гызын ешги илә нечә дә өз гызына гыјмасын, ону һејван кими бир башга гызла баша-баш дәјишмәсин! Катда олар јасавулун күрәкәни, јасавул да дарғанын күрәкәни. Һәм күрәкән, һәм гајната! Белә икибашлы гоһумлуг да ки, мүсәлман үчүн ән «сәваб» ишдир.

Зүлмлә абад олан бир евдә катданын нечә зөвг-сәфаја далдығына истеһза мәгсәди илә мүәллиф онун евиндәки самовара диггәт јетирир вә самоварын тәзәчә дәмә гојулдуғуну көстәрир. Зејнәб дөјүлүб ганына гәлтан едилмиш ики сәғир гыз ушағы илә гаранлыг отагда көз јашына гәрг олдуғу һалда, Мәһәммәдһәсән әми арвадыны вә ушағыны итириб дамын алтында тәктәнһа, зијарәт арзусу көзүндә галдығы һалда, катданын биринчи арвады Шәрәф вәрәмләјиб өлдүјү һалда, Худајар бәј он дөрд јашлы тәзә арвады илә тәзә дәмә гојулмуш самовар чајы ичиб хумарланыр. Онун арвады да бу һарынлыгдан, бу кәлһакәлдән о гәдәр гүррәләнир, елә бир күбар ханыма чеврилир ки, кәндли гызына хас олан бүтүн заһири садәлијини гејб едәрәк боја, әнник-киршан ичиндә тамам башга бир дүнјанын инсаны кими «чилвәләнир» (әлбәттә, Худајар бәјин көзүндә «чилвәләнир»).

Лакин катдаја «гашын үстә көзүн вар»—дејән јохдур. Зејнәб ағламагдан башга дәрдинә бир әлач тапмыр. Тәсадүфән ешшәјини тапыб Худајар бәјин дәјәнәји һесабына ону кери гајтаран Мәһәммәдһәсән әмидә дә катдаја гаршы шүбһә әмәлә кәлмир. Әксинә о, «хејирхаһлығына», куја ешшәји оғурлајан чарвадары чәзаландырдығына көрә Худајар бәјин өмрүнә дуа охујур. Мәһәммәдһәсән әминин оғлу вә арвады хәстәликдән өлдүјү һалда, бу авам кишијә елә кәлир ки, онлар ешшәјин хиффәтинә таб кәтирмәдиләр. Ешшәји дә ки, башга бир инсафсыз оғурлајыбмыш, Худајар катданын нә күнаһы!

Беләликлә, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» ичтимаи гурулушун ејбәчәрлијини, голузорлуларын һакимијјәт гудурғанлығыны, глава, катда, јасавул вә газыларын әлбир олуб кәндлинин намусуна, мал-мүлкүнә тәчавүз етмәсини, кәндли шүуруну зәһәрләмәсини, авамлығын сәбәбләрини, һаким тәбәгә позғунлуғунун ичтимаи-сијаси вә мә'нәви көкләрини күзкү кими ајдын көстәрән, зүлм сијасәтинә архаланан гурулушу ити гылынч кими кәсән мәшһур ичтимаи повест олуб, XX әср әдәбијјатымызын сүтунларындан бирини тәшкил едир. Мүәллиф јалныз јыртычылары јох, хејирхаһ, һәлим, әсил инсан, лакин авам, күт, чарәсиз, мө'мин кәндлиләри дә тәнгид етмишдир. Тәнгидин бу

характери Ч. Мәммәдгулузадәнин бүтүн јарадычылығы үчүн дә, XX әсрин дикәр реалистләри үчүн дә сәчијјәвидир.

Бу реалист әдәбијјат бир тәрәфдән вахты илә авам гадынлары алдадыб онларын гызылыны әлиндән алан дәрвишләрин инди «шејх» либасында зүһур едәрәк һачылары, кәрбәлајы вә мәшәдиләри, бә'зи «габил» зијалылары нечә сојдуғуну, онлары нечә әлә салыб абрыны төкдүјүнү көстәрмиш, дикәр тәрәфдән Исфаһан лотусуна алданан дири, чанлы «өлүләрә» гәһгәһә чәкиб күлмүшдүр. Бир тәрәфдән о, камил елми билик алмаса да өз фәрасәти, сағлам дүшүнчәси илә өлү дирилдән шејхләр маскасыны јыртан, чанлы өлүләр аләминин бүтүн мә'нәви рәзаләтинә түпүрәналичәнаб вә гејрәтли зијалыны тәчәссүм етдирмишдир (кефли Искәндәр). Дикәр тәрәфдән халгын еһтијачларындан хәбәрсиз, ана вә бачынын дәрдинә биканә галан, онунла дил тапа билмәјән фајдасыз-лүзумсуз пешә хәстәлијинә тутулан зијалыларын әгидәсизлијинә күлмүшдүр («Анамын китабы»).

Бу күлүш көз јашы илә јоғрулмушдур. Онун көрүнмәјән дамчылары алышыб јанан гәлбә төкүлүр, лакин чан јанғысыны сөндүрмәк әвәзинә, даһа да шиддәтләндирир. Тәкчә кефли Искәндәрин јох, ону сәһнәјә кәтирән драматургун да көз јашы јанар гәлбә чиләнир. «Одабашынын һекајәси»ндә ағлајан јалныз накам Көвһәртачла Фәрман дејил, һәм дә мүәллиф өзүдүр. Өз мачәрасыны данышыб, ахырда бир чәтән күлфәтлә дамын алтында ач-јалавач галдығыны сөјләјән мүсәлман арвадынын көнүл губары илә јанашы, бу мачәраны мәзәли бојаларла чанландыран Ј. В. Чәмәнзәминлинин гәлб ағрысыны да дујмаг чәтин дејил. Өз тојунда ојнајан кәлинин бирдән-бирә һөнкүрүб ағламасыны, тотуг-мотуг гызларын, чох-чох кәлинләрин она гошулуб һөнкүрмәсини тәсвир едән Чәмәнзәминлинин гәлбиндә һәмин ан баш верән әләмли дујғулары көрмәмәк мүмкүн дејил.

Јалныз сатирик, јуморист әсәрләрдә дејил, тамам башга стилдә јарадылмыш һекајәләрдә, мәсәлән, Гарача гызын фачиәви өлүмүнү әкс етдирән сәһифәләрдә кәдәр вә гүссәнин анчаг Пири бабанын көнлүнү јох, С. С. Ахундовун да һуманист гәлбини тәсир етдијини ким дујмур?

М. Ә. Сабирин сатираларында реализмин чох мүһүм вә башлыча наилијјәти өзүнү көстәрир. Илк нөвбәдә онун әһатә даирәсинин кенишлијини, мөвзу рәнкарәнклијини, Азәрбајчан ичтимаи-сијаси һәјатынын бүтүн зиддијјәтләрини ортаја чыхармаг, бүтүн тәбәгә, зүмрә вә синифләрин типик бәдии портретини чанландырмаг гүдрәтини гејд едә биләрик. Иран вә Түркијә иртичасына гаршы ингилаби мүбаризә мөвзусуну да нәзәрә алсаг, М. Ә. Сабир јарадычылығында Шәрг һәјатынын парлаг бәдии ифадәсини көрәрик.

Икинчи тәрәфдән, буну нәзәрә алсаг ки, Сабир Азәрбајчан ше'ри тарихиндә сајсыз-һесабсыз типләр галерејасы јарадан, һәм дә һәр типи өз сәвијјәсинә, өз дүнјакөрүшүнә, өз фәрди нитг әдаларына ујғун олараг фәрдиләшдирән јеканә вә мүгтәдир

сәнәткардыр, о вахт бу е'чазкар гәләм саһибинин сајәсиндә чанлы данышыг дилинин поезијамыза нечә дахил олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејил. Сабирин һәр типи емосионаллығы е'тибары илә дә чох күчлүдүр. Бу да психоложи тәһлилдә мүәллифин реалист бојаларынын интиһасызлығыны вә гејри-мәһдуд имканларыны сүбут етмәкдәдир.

Сабирин поезијасында бир онун мәрһәмәт бәсләдији мәзлум, авам гызлар, кәлинләр вардыр, бир дә гәзәблә гамчыладығы чаһил, кобуд гадынлар вә кишиләр. Бу мәзлумлар ән патриархал аилә тәрбијәси алмышлар, онлар гыз-гадын ләјагәтини ән ибтидаи вә надан әхлаг тәрзинә итаәтдә, мүт'ичәсинә бојун әјмәкдә көрүрләр. Гадыны мәишәтин белә ејбәчәр адиликләри фонунда көстәрән илк шаир Сабирдир вә буна көрә дә һәмин мәишәт тәфсилатынын сөзлә чәкилән таблосу тәкрар олунмајан, тәкрар едилдикдә өз дузуну, ләтафәтини итирән һејрәтамиз фәрди јарадычылыг нүмунәсидир:

Мән ки дамдан, бачадан бахмаз идим,
Су кими һәр тәрәфә ахмаз идим.
Һәрзә-һәрзә данышыб күлмәз идим,
Әр нә шеј олдуғуну билмәз идим.
Отуруб *ач комасында* атамын,
Биш-душун һазыр едәрдим анамын.
Битләјәрдим нәнәмин баш-јахасын,
Јамајардым бабамын чул-чухасын.
Тез дуруб сүбһ *сагардым инәји*.
Хансәнәмдән диләмәздим кәмәји...
Нејләјирдим бәзәји, ја дузәји?
Дама, дивара *јапардым тәзәји*.

Сабирин поезијасында бир ағзы дуалы, һәмишә ибадәтдә олан диндар, авам күтлә вар, бир дә ону алдадан, ону горхудан, ону мүт'илијә сөвг едән, дини гулдурлуг түфәнкинә чевирән моллалар, сејидләр, мүчтәһидләр, ахундлар, газылар вардыр. Бу «минбәрә чыханлар» мәсчиддә ибадәт едәнләри нә гәдәр алдатмаға чалышсалар да тарихи инкишаф минбәрдән вә'з едәнләри тәнәззүлә, мүт'иләри ајылмаға, тәрәггијә доғру апарыр. Бу мәдәни инкишафын гаршысында руһани фәрјадыны да поезијамыз тарихиндә илк дәфә өзүнәхас күлүшлә гәләмә алан М. Ә. Сабир олмушдур.

Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди,
Онда ки өвлади-вәтән хам иди!

Милләтә чатдыгча гәм, әјјаш идик,
Һакимә-јар, амирә гардаш идик,
Гибләји-таәткәһи-овбаш идик,
Һарда аш олса орада баш идик,

Һәр кечә, һәр күн бизә бајрам иди.
Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди!..

Сабирин поезијасында бир тәрәфдән «зар-зар ағлајан» диләнчиләрә, о бири тәрәфдән «бир чибимдә әскинасым, бир чибимдә ағ манат» дејәрәк вәтәни дә, милләти дә милјон наминә гурбан верән сәрвәт саһибләринә раст кәлирик. Бир јанда мөһтачлары, о бири јанда пул вә сәрвәт диванәләрини көрүрүк. Пула пәрәстишин ејбәчәрлијини дә поезијамызда илк дәфә М. Ә. Сабир өлдүрүчү күлүшә һәдәф етмишдир. Мәшһур мәрди-хәсис—Һачы Гара Сабирин пул диванәси јанында «сәхавәтли» аллаһ бәндәсидир.

Нури-чешиманыммысан еј пул, ја чаныммысан?
Исмәтим, намусум, ирзим, гејрәтим, чаныммысан?
Һөрмәтим, фәхрим, чәлалым, шөвкәтим, шаныммысан?
Мусһәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканыммысан?
Мәзһәбим, динимми, ајиниммы, иманыммысан?

М. Ә. Сабир пул, чаваһират, фабрик-завод вә мә'дән саһибләри илә «күнәмузд ишләјән» фәһләләр, күнүнү ејш-ишрәтдә кечирән бәјләрлә арпа вә дарыја мөһтач олан кәндлиләр арасындакы гејри-бәрабәрлији, синфи зиддијјәтләри бүтүн чылпаглығы илә көстәрмишдир. Дөјән, сөјән, азғынлашыб гудуран бәјлә, дөјүлүб сөјүлән, фәрјад гопарыб јалваран кәндли арасындакы ичтимаи-сијаси зиддијјәтин драматизмини дә, әрбаб вә һакимләрин сојуб вә сојдуруб алдыгларыны сајыб кери көтүрән кәндли интигамыны да поезијамыза илк дәфә Сабир кәтирмишдир.

Сабирин фәһлә мөвзусунда јаздығы ше'рләр исә «пулсуз», башы бәлалы фәһләјә рәғбәт ифадә едән ади әсәрләр дејил. Шаир бурада кәрдишин чәрхини тәрсинә чевирән, ганунларын јенидән, өзү дә фәһлә мәнафејини күдән бир әдаләтлә јазылмасыны тәләб едән вә капиталистләри ваһимәјә салан бир синфин ингилаби гүдрәтини әкс етдирмишдир. Иртича илләриндә јаздығы «Фисинчан» ше'риндә:

Гарышыгдыр һәләлик милләтин исте'дады,—
Әләнәрсә, сафы бир јан, тозу бир јанлыг олур-

дејән Сабир сынаг мејданында саф галанлар ичәрисиндә шүбһәсиз ки, фәһлә синфини нәзәрдә тутмамыш дејилдир.

Сабирин поезија аләминдә јаратдығы ингилабы, онун сатирик үслубунун е'чазкарлығыны, бәдии тәфәккүр тарихиндә онун мөвгејини аз-чох тәсәввүр етмәк үчүн шаирин образлы ифадәләр системинә нәзәр салмаг лазымдыр.

Сатирик шаирин нәинки романтикләрә хас олан образлы ифадә системиндән, һәтта Вагиф кими илкин реалистләрдән дә нә гәдәр ајрылдығыны вә јаратдығы тамам јени образлы ифадә системини конкрет тәсәввүр етмәк үчүн Сабир сатирасынын бә'зи хүсусијјәтләринә көз кәздирмәк вачибдир.

Гадын шәрг лирикасынын гәдимдән бәри ән'әнәви гәһрәманы олмушдур. О, Сабир ше'ринин дә гәһрәманларындандыр. Лакин

о, Сабирдә чәһаләт вә һүгугсузлуг кирдабына атылмыш ән мәзлум, ән бәдбәхт бир мәхлугдур. Сабир ону «мә'шуг», «көзәл», «дилбәр», «чанан», «јар», «мәһбубә», «мәләк», «һури» либасындан чыхарыб бир «өврәт», бир «ушагларын анасы» либасына салыр. Сабир кери галмыш мүсәлманын гадын һаггында мүртәче вә ејбәчәр анлајышыны атәшә тутур.

Сабир лирикасында киши өврәт јолунда «чан фәда» етмир, бәлкә она вердији чөрәјә һејфсиләнир. Киши «өврәтин» «назик сәдасы»ндан зөвг алмыр, бәлкә өврәтин килеј-күзары, аһ-зары кишијә ит «мырылтысы» кими кәлир.

Сабирин тәсвир етдији кишиләрдән сорушанда ки, «өврәт нә демәк?»—онлар белә чаваб верирләр: «өврәт хадимәмиз, чаријәмиздир!» Бу чаһилләрин тәсәввүрүнчә киши өз «өврәтини» охшамамалыдыр. «Өврәти», «Қавур гызы»—дејә сөјмәк лазымдыр. Дөјмәк үчүн исә һеч бәһанә ахтармаға дәјмәз. Әкәр:

Ағларса ушаг дәрдинин ахтарма давасын,
Анчаг сөј анасын.

Вагиф гәләми сајәсиндә торпаға ениб ал-јашыл гумаша бүрүнән, инчә бели, инчә дили, инчә әли, ағ синәси, назик сәси илә өјүнән көзәл, Сабир ше'риндә ја мәишәтин бүтүн зилләтләринә гатлашан Фатмаја, Түкәзбана дөнүр, јахуд әхлагсызлары әјләндирән «мадам» вә ја «мадмазел» олур. «Мадам» дәрдини аја, улдуза, пәрванәјә, чырағa данышан, ја да хурмалыгда чадыр гуруб пәрдә архасында Мәчнунун гәзәлинә гулаг асан Лејлијә бәнзәмир. Мадам гырмызысаггал гаршысында тир-тир әсән гыз ушағы да дејилдир. Фатма илә Түкәзбанларын даими јери-јурду ата комасы, әр евидирсә, мадам вә мадмазелә һәр јердә тәсадүф етмәк мүмкүндүр.

Ев мадам, мәнзил мадам, балкон мадам, талвар мадам,
Сирк мадам, гәстин мадам, пассаж мадам, булвар мадам.

«Фатма» вә «мадмазел» Сабир дилиндә јени мә'на кәсб етдији кими, ән'әнәви «ашиг» анлајышы да бурада өз көһнә мә'насыны итирир. Сабирин «ашиги» вәтәнини, елини атыб Авропаја гачмыш Мәмдәлидир. Бу ашиг кәсб-кар етмәк нијјәти илә Әрдәбилдән Русијаја кәлиб «ағ-чағ мадамлар» аләминдә «пак динини бир румкаја» гурбан вермиш кәблајыдыр. «Кушеји-гәстиндә олан ләззәт» үчүн «күлфәтини бошламыш» «интелликент» вә ја «бојну грахмаллы»лар да һәмин јени «ашиг»ләрдәндир. Нәһајәт, бу јени типли «ашигләр» Бакынын булварына «дәјишән сурәти һал илә кәлиб, гәмү һәсрәтлә кедән» «әмиләр», «дајылардыр».

Сабир истеһзасына мә'руз галмыш «ашигләрин» дилиндә әкәр классик лирикамызда бол-бол ишләнән «ләлә-рухум» «күл бәдәним», «сим-тәним», «сәрв-гәдим», «мәләјим» кими хитаблара раст кәлириксә, һәмин ифадәләр классик поезијада көрдүјүмүз кими

«ашигин» үлвијјәтини дејил, душкүнлүк вә абырсызлығыны гамчылајан мә'на кәсб етмишдир.

Һәјат вә мәишәтин ејбәчәрликләринә гаршы кәскин сатирик мүнасибәт Сабири елә бир јарадычылыг ахтарышына кәтириб чыхарыр ки, бурада онун кәшфи мөвчуд олан әдәби ән'әнәләрдән садәчә олараг фәрглә нмәјир, бәлкә әксинә, кечмиш ән'әнәләри дә өз күчүнә табе едир. Әкәр илк гәзәлләриндә Сабир Фүзули мәктәби поетикасы чәрчивәсиндән чыха билмирдисә, о, сатирик ше'рләриндә Фүзули сөзләринә тамамилә тәзә мә'на вермишдир. Бурадакы сөзләрин әксәријјәти Фүзули әсәрләриндән көтүрүлсә дә һәмин гәзәлләриндә даһи Фүзулидән јалныз сөзүн заһири формасы галмышдыр. Ајрылыгдан, һәсрәтдән, изтираблардан, јар чөврүндән ағлајан гочаман Фүзули, Сабир гәләми сајәсиндә јенидән чана кәлиб гәһ-гәһә чәкир. Әкәр о, јенә ағлајырса, инди күлә-күлә ағлајыр, јахуд көз јашларына гәрг ола-ола күлүр. Фүзули:

Чан вермә гәми-ешгә ким, ешг афәти-чандыр,
Ешг афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр!..
Ешг ичрә әзаб олдуғун ондан билирәм ким,
Һәр кимсә ки, ашигдир, иши аһү фәғандыр!—

дејә ешг сөвдасына дүшәнләрин изтирабыны гәләмә алырса, һәмин сөзләр Сабир гәзәлиндә тәһсилин «әзабындан», охумаг-јазмаг «сөвдасынын» зијанындан килејләнән бир насеһә гаршы гәһгәһәјә чеврилмишдир.

Тәһсили-үлум етмә ки, елм афәти-чандыр,
Һәм әглә зијандыр.
Елм афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр,
Мә'руфи-замандыр.
Елм ичрә хәта олдуғун ондан билирәм ким,
Билсә нола һәр ким.
Елмә кәзәнин күфрү зәбанларда бәјандыр,
Тәкфирә нишандыр.

Тәкчә Фүзули сөзү дејил, даһа башга сәнәткарларын да кәламы Сабир лүғәтиндә тәзә мә'на кәсб едир. Бурада классик ән'әнәнин инкишафындан јох, классик поезијадан бәдии пријом кими истифадәдән данышмаг олар.

Лирикада бәшәри дујғулары тәрәннүм етмәк үчүн дини зеһнијјәтә гаршы ишләдилән бир чох ән'әнәви бәнзәтмәләри, мүбалиғәләри дә Сабир өз кечмиш мә'насындан азад едәрәк, онлары капитализм аләми үчүн типик олан еһтирасларын тәнгидинә јөнәлтмишдир.

Классик лирикамызда көзәл ашигин гибләкаһыдыр. Көзәл онун дин-иманыны гарәт едән бир афәтдир. Көзәлин јолунда чан фәда етмәк шәрәфдир. Көзәлин васлинә јетмәк ики чаһана бәрабәрдир. Чәннәтдә һури-гылмана говушмаг хошбәхтлији гој

заһидә гисмәт олсун, бу дүнјада јар зөвг-сәфасыны көрән ашиг әсил сәадәтә јетмиш адамдыр!

Сабирдә исә бир тачир, бир капиталист үчүн дин дә, иман да, гибләкаһ да, јер үзүнүн бүтүн зөвгү сәфасы да пулдур.

Чалма илә өзүнә бир мө'минлик, саггалла өзүнә бир нуранилик вермәк истәјән һијләкәр руһаниләрин мә'нәви рәзаләтинә истеһза едән шаирләр чох олмушдур. Лакин буларын әсәриндә әммамә, әба вә с. поетик сөз кими диггәти чәлб етмир, јалныз әшја адлары, заһири портретин тәфсилаты кими ишләдилир. Сабирдә исә «гуршаг», «әба», «узун саггал», «тәсбиһ» руһанинин батинини, онун ијрәнч әмәлләрини пәрдәләјән әламәтләрин рәмзи кими верилир. Либас шарлатан руһанинин заһири портрет илә дахили портретини мүгајисә едән бир бәдии васитә ролу ојнајыр. «Кејинмәк» вә «бүрүнмәк» сөзүнү һамынын ишләтдији либас мә'насындан чыхарыб «иманы бүрүндүн, кејиндин мәзһәби» демәклә Сабир «мөһтәрәм»ләрин пахырыны даһа бөјүк бир нифрәтлә гамчыламаға наил олур.

Сабирин новаторлуғу—сөзә јени мә'на вермәси јахуд сөзү илк дәфә ишләтмәси илә мәһдудлашмыр. Бөјүк шаирин образлы ифадә ичадындакы үстүнлүк ондадыр ки, һәмин ифадә дөврә көрә, јени зеһнијјәтә көрә гијмәтлидир. Мәсәлән, бизим бир чох классикләр кими о да әкәр руһаниләрин ијрәнч әмәлләрини гамчылајырса, буну үмумән һуманизм вә бәшәри дујғулар чәбһәсиндән дејил, милли-синфи шүурун ојандығы, елм вә мәдәнијјәтин јүксәлдији бир әсрин габагчыл тәләбләри чәбһәсиндән едир. Буна көрә дә онун јени образлы ифадәләр силсиләси XX әсрин габагчыл идејалары илә јашајан бир сәнәткарын һәјата бахышыны екс етдирир. Бу ифадәләр реализмин инкишафында јени бир мәктәбин поетик хүсусијјәти кими фәргләнир.

Сабир јалныз чәһаләт вә хурафаты тәнгид етмәклә кифајәтләнмәјиб, дүнја мигјасында баш верән һадисәләри изләјир, ичтимаи һәјатын көклү мәсәләләринә нүфуз едирди. О, синифләрин, халгларын талејини һәлл едән әзәмәтли һадисәләр епохасынын сәнәткары кими, синфи, сијаси зиддијјәтләри ачыб көстәрирди. Сабир новаторлуғунун, поетик ичадынын бир тәрәфи дә һәмин бу јениликләрлә бағлы олмушдур.

Мараглыдыр ки, бурада да онун тәшбеһләри тәмтәраг танымыр. О, чанлы данышыг дилиндә ишләнән ади сөзләри, бә'зән һәтта мәишәтдән кәнара чыхмајан сөзләри көтүрүб јени образлы ифадә јарадыр. О, садә ифадәдә истеһзанын кәсаринә, онун үмумиләшдирмә гүдрәтинә фикир верир.

Мәсәлән, «бармаг кири» ади данышыгда бәдииликдән, образлылыгдан мәһрумдур. Санки бу сөз икраһ ојадан бир гүсуру ифадә етмәк үчүн ишләдилә биләр. Белә бир гүсурдан данышмаға исә нәинки романтик сәнәткар, һеч реалист Вагиф өзү дә тәнәззүл етмәзди. Лакин һәмин сөз Сабирин сатира дилиндә образлы анлајыш сәвијјәсинә галхмышдыр:

Көрүрсәнми бизим Һачы Пирини,
Пајламајыр әтин ондан бирини,
Гоншу сорур бармағынын кирини,
Һачы јејир Хәлилуллаһ ешгинә,
Јатыр, шишир, көпүр аллаһ ешгинә.

Инсанлар арасындакы гејри-бәрабәрлији, варлынын инсафсызлығыны гамчыламаг үчүн «бармаг кирини сормаг» ифадәси илә «јатыр, шишир, көпүр» ифадәси арасындакы контраст ән ади сөзүн поетикләшмәсинә, һәм дә әвәз едилмәз орижинал бир поетик сөзә чеврилмәсинә имкан верир. Бу гејри-бәрабәрлијин контрасты бахымындан Сабир «варлылар» «пуллулар», «милјонлулар», «шөвкәтлиләр, шанлылар» зүмрәсини—«тир бојунлар», «шиш гарынлар», «чанлылар»—дејә карикатур бојаларла чанландырыр. «Чанлы», «тир бојунлу» ифадәси һаким тәбәгәнин әламәти кими үмумиләшир вә бу сөзүн сајәсиндә «Бакынын зорбалары»ндан, «Ләнкаранын чанлылары»ндан тутмуш «бојну јоғун Мәмдәли»јә гәдәр бүтүн зүлм әһли тәсәввүрә кәлир.

Бу синфин залимлијини, мәзлумлара олан тәчавүзүнү гамчыламаг үчүн исә Сабир јенә дә данышыг дилимиздә адичә мә'нада ишләнән «доғрамаг, јонмаг, кәсмәк» сөзләринә мүрачиәт едиб, бунлара сијаси чәһәтдән мә'на верир. О, «доғрамаг» сөзүнү мәчази мә'насында ишләдәрәк, Түркијә султаны Әбдүлһәмидин дили илә дејир:

Санма кәсмәк, доғрамаг, јонмаг мисилли шејләрин
Олмушам мәшғулу ол күндән ки, нәччар олмушам.
Лафәвәллаһ, һөкмранлыг етдијим күнләрдә дә
Кәсмишәм, кәсдирмишәм, султани-чаббар олмушам.

«Әләф» сөзүнә ән чох кәндли дилиндә, малдарларын лүғәтиндә тәсадүф олунур вә чанлы данышыг дилимиздә бунун рәмзи мә'насы јохдур. Сабир исә мәһз бу ади сөзү ганлы мүһарибәләр, дахили чәкишмәләр нәтичәсиндә халгын гырылмасыны, мәһв оланларын «әләф» кими бичилмәсини ифадә едән поетик ифадә сәвијјәсинә галдырмышдыр:

Өз тиғимиз өз ришәмизи кәсди сәрапа...
Куја ки, бијабанда битән бир әләфиз биз!
Өз гәвмүмүзүн башына әнкәл кәләфиз биз!

Арыгламаг вә көкәлмәк фәрдә хас олан шејдир. Бу кәлмәләр дилимиздә әсасән чисмани дәјишиклик мә'насында, бә'зән дә мәчази мә'нада ишләнир. Сабир исә милләтлә онун түфејли нүмајәндәләри арасындакы зиддијјәти һәмин сөзләр васитәси илә үмумиләшдирир.

Милләт арыгладыгча көкәлди әтин сәнин.

Образлы ифадәләрдә садәлик һесабына әмәлә кәлән белә бир һикмәт поезијамызда јалныз Сабирә мәхсус олан һүнәрдир.

абирин садәлијә енмәси исә хүсусән Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин даһа да дәринләшмәси нәтичәси иди. Чәлил Мәммәдгулузадә дә, Ә. Һагвердијев дә, Ј. В. Чәмәнзәминли дә классик әдәбијјатымызын бир чох ән'әнәви мөвзусундан, о чүмләдән, ичтимаи-сијаси һадисәләри ашиганә мачәралар фонунда вермәк ән'әнәсиндән узаглашараг, поетик көзәллији һәјатын ән ади шејләриндә, инсанын јашајыш вә күзәраны үчүн характерик олан адичә мәсәләләрдә көрүрдүләр. Ч. Мәммәдгулузадәнин дедији кими, кәндли чырағыны ишыгландыра биләчәк бир ахшамлыг нефт онун вачиб еһтијачыны рә'ф етдијиндән, һәмин еһтијачын өзү әдәбијјата, гәләмә лајиг поетик көзәлликдир.

В. Г. Белински јени реал поезијанын әсас хүсусијјәтини һәјат һаггында амансызчасына ачыг данышмасында, һәјаты бүтүн чылпаглығы илә әкс етдирмәсиндә көрүр вә бу чәһәтдән Гогол сәнәтинә јүксәк гијмәт верирди. О дејирди ки, Гогол әсәрләринин бир үстүнлүјү дә онларын мөвзу садәлијиндән ибарәтдир. Белинскинин фикринчә «орта сәвијјәли бир исте'дад... көзәл шејләр һаггында узун-узады јаландан даныша биләр, өз ә'ла бәзәкләри, көзәл формалары... бир сөзлә, өз әлламәлијинин, ағлынын вә һәјат тәчрүбәсинин мәһсулу илә охучуну алдада биләр. Лакин о күндәлик вә ади һәјатын лөвһәләрини әкс етмәјә киришәрсә, инанын ки, бу онун үчүн һәгиги бир әнкәл олачаг, онун солғун, сојуг вә чансыз әсәри исә сизи әснәдәчәкдир».

XX әср сатирик-јумористик јазычыларымыз ади, күндәлик һәјатын садәлијинә енмәкдән горхмурдулар, чүнки онлар бурада да һәгиги поетик көзәллик тапырдылар.

СОСИАЛИЗМ РЕАЛИЗМИ

Реалист јарадычылыг методунун јени инкишаф мәрһәләси сосиалист реализмидир. Бунун рүшејмләри вә бә'зи принсипләри Русијада ингилаби һәрәкатын үчүнчү дөврүндә пролетар мәфкурәсини тәблиғ едән ингилабчы јазычыларын әдәби тәчрүбәсиндә өзүнү көстәрмәјә вә мүәјјәнләшмәјә башламышдыр. В. И. Ленин 1905-чи илдә јаздығы «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә «һәгигәтән азад, ачыгчасына пролетариатла бағлы олан әдәбијјаты», «үздә азад, һәгигәтдә исә буржуазија илә бағлы олан әдәбијјата гаршы гојмағы» тәләб етмиш вә јараначаг јени әдәбијјатын истигамәтини, вәзифәсини изаһ едәрәк демишдир: «Бу, сосиалист пролетариатын тәчрүбәси вә чанлы иши илә бәшәријјәтин ингилаби фикринин сон наилијјәтини зәнкинләшдирән, кечмишин тәчрүбәси (сосиализмин ибтидаи, хәјали формаларындан башлајан инкишафыны тамамламыш елми сосиализм) илә һазыркы дөврүн тәчрүбәси арасында даими гаршылыглы тә'сир јарадан азад әдәбијјат олачагдыр»[1].

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 12.

Демәк, азад әдәбијјат сөзү сосиалист пролетариатын күндәлик ингилаби фәалијјәти, сосиализм идејаларынын кечмиш вә мүасир наилијјәтләри әсасында јаранан јени мәзмунлу, јени типли сәнәт мә'насында ишләдилмишдир вә Ленин ону кәләчәјин әдәбијјаты һесаб етмишдир. Јә'ни бу типли әдәбијјатын чошгун инкишафы үчүн ингилабын гәләбәсиндән сонра кениш имкан јараначағыны сөјләмишдир.

М. Горкинин вә XX әсрин әввәлиндә онун тәчрүбәсинә тәрәфдар чыхан јазычыларын шәхсиндә пролетариат өзүнүн идеологуну тапмышды. Бу јени типли сәнәткарлар пролетариатын ингилаби гүдрәтини, онун мүбариз характерини, һәр чәтинлијә галиб кәлмәк әзмини, шүурлу фәдакарлығыны вә гәһрәманлығыны, кәләчәјә никбин бахышыны әдәбијјата кәтирмәклә мүсбәт гәһрәман проблеминдә јени мәрһәлә ачмышдылар. Дүнјаны ингилаби јолла јенидән гурмаг идеалы һәмин гәһрәманларда јени характер, јени вәрдишләр, јени дујғулар, тамам јени анлајышлар јарадырды. Бу идеал 60-чы илләрин ингилабчы демократлары тәрәфиндән јарадылмыш мүсбәт гәһрәманларда да варды. Лакин о дөврүн гәһрәманлары ингилабчы кәндлијә архаланырдыларса, азадлыг һәрәкатынын үчүнчү мәрһәләсиндә мејдана чыхан мүсбәт гәһрәманлар ингилабчы пролетариата, ону мүтәшәккил һала салан ән сағлам гүввәләрә архаланырдылар. Бу јени гәһрәманлар һәр чүр анархизмдән, пассив һуманизмдән, сазишчиликдән, пассив шикајәт әһвали-руһијјәсиндән, фатализмдән узаг олуб, өз синфинин идејаларына, Коммунист Партијасына сәдагәт руһунда тәрбијә тапмышдылар. Онлар ән әдаләтли вә фәал һуманистләр идиләр. Онлар мүтәшәккил ингилаби синфин һәмрә'јлијини, ингилаби мүбаризә ардычыллығыны, капиталист вә мүлкәдар һакимијјәтини девириб, зәһмәткеш халг һакимијјәтинин гәләбәсинә наил олмаг јолунда һәмин синфин әзмини тәмсил едирдиләр.

В. И. Ленин көстәрир ки, ««пролетариат јалныз әзабкеш синиф дејил, һәм дә сон азадлыг уғрунда мүбаризәдә өз күчүнә архаланан дөјүшкән бир синифдир» фикрини илк дәфә Енкелс сөјләмишдир.» XX әсрин ингилабчы јазычылары пролетариаты мәһз белә дөјүшкән синиф кими әкс етдирмишләр.

Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси сосиалист реализминин инкишафы вә чичәкләнмәси үчүн шәраит јаратды. Үмумдүнја әһәмијјәти олан бу тарихи һадисәдән сонра јени әдәбијјатын хадимләри азад тәшкилатда бирләшмәк, бүтүн гүввәләри ваһид мәгсәд уғрунда сәфәрбәрлијә алмаг, көһнә бахышлара, мүртәче мәфкурәјә, антисовет тәблиғата гаршы сарсылмаз бир чәбһә јаратмаг имканы тапдылар.

Доғрудур, нә ингилабдан әввәл, нә дә Совет һакимијјәтинин илк он илиндә бу јени типли реализмә конкрет ад верилмәмишди. 20-чи илләрдә мүрәккәб игтисади-сијаси вәзијјәтлә әлагәдар олараг мүхтәлиф көрүшләрин, мүхтәлиф әдәби үслубларын

кәркин мүбаризәси кетдијинә көрә о вахт әдәби үслубларын сәрбәст јарышына мејдан ачылмышды.

Күтләни сосиализм гуручулуғуна мүвәффәгијјәтлә тәшкил едә билән, ону јени руһда тәрбијәләндирмәјә гадир олан, партијанын сијасәтинә вахтында чаваб верән, ингилаби инкишафын ганунаујғунлугларыны објективчәсинә ишыгландыран јазычылар јарышда галиб кәлмәли идиләр. Һәмин јазычыларын әдәби тәчрүбәси дә галиб естетик наилијјәт олараг ваһид јарадычылыг методу кими гәбул едиләчәкди.

20-чи илләрдә өз күчүнү көстәрән габагчыл метод һаггында фикирләр сөјләнир, она ад вермәк, ваһид истилаһ јаратмаг үчүн мүбаһисәләр кедирди. Бу тәклиф, бу мүбаһисәләр мүхтәлиф олса да һамы реалист методун үстүнлүјүнү, мүасирлијини көрүр, лакин ону тәнгиди реализмдән фәргләндирән мүһүм кејфијјәтә дәгиг, мүнасиб ад верә билмирди. Сосиалист реализми истилаһы јалныз 30-чу илләрин әввәлиндә мүәјјәнләшди. Совет јазычыларынын биринчи Үмумиттифаг гурултајында сосиалист реализми әдәбијјатымызын јарадычылыг методу кими гәбул олунду. А. А. Жданов гурултајдакы мә'рузәсиндә совет әдәбијјатынын характерик хүсусијјәтини, о чүмләдән, сосиалист реализминин әсас принсипләрини шәрһ етди. Сосиалист реализминин маһијјәти, онун имкан вә үстүнлүкләри, фәлсәфи-нәзәри консепсијасы һаггында М. Горки, Луначарски гијмәтли мүлаһизәләр ирәли сүрдүләр. Сонралар бу нәзәри мүддәалар көркәмли совет јазычыларынын зәнкин тәчрүбәсинә әсасән даһа да конкретләшди вә кенишләнди.

Сов. ИКП МК-нын мәфкурә, әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир тарихи гәтнамә вә гәрарлары сосиалист реализми һаггында көрүшүн елми-нәзәри шәрһинин дәринләшмәси үчүн истигамәтверичи сәнәд олмушдур.

■

Сосиалист реализми сосиализм уғрунда ингилаби мүбаризәјә, сосиалист чәмијјәти гурмуш халгларын игтисади, сијаси вә мәдәни наилијјәтинә, онун зәнкин тәчрүбәсинә әсасланыр. Буна көрә дә мүасирлик онун ән башлыча кејфијјәтләриндәндир. Тәнгиди реалистләр зәманәни, мүһити һәмишә изләмишләр. Бунунла белә мүгајисәли көтүрүләрсә, әдәби мәктәбләр, чәрәјанлар тарихиндә мүасир һәјатла сосиалист реалисти гәдәр јахындан бағлы олан, мүасир варлығын һәр типик тәзаһүрүнү (истәр мүтәрәгги, истәрсә мүртәче тәзаһүрүнү) сосиалист реалисти гәдәр вахтында көрүб көстәрән, ону өз реал, һәјати «гијафәсиндә» мүнтәзәм әкс етдирән јазычы олмамышдыр.

Лакин мүасир һәјатла бу сарсылмаз тәмас һеч дә узаг тарихи кечмишә, јахуд кәләчәјә, һәтта фантастикаја е'тинасызлыг доғурмур. Бу күнүн проблемләри илә јанашы, кечмишимиз вә

кәләчәјимиз, арзу вә нијјәтләримиз сосиалист реализми әдәбијјатынын мөвзусуну тәшкил едир. Совет јазычыларынын әдәби тәчрүбәсиндә тарихи поема, роман вә драмын классик нүмунәләринә раст кәлдијимиз кими, елми-фантастик әсәрләр дә аз дејилдир.

Кечмиши, мүасир варлығы вә кәләчәји әкс етдирмәк ишиндә сосиалист реализминин принсипи вардыр. Һәмин принсип марксист естетиканын мүддәаларыны рәһбәр тутур, үмумән сосиалист реализминин јарадычылыг консепсијасы марксист фәлсәфәнин әсасында мүәјјәнләшмишдир.

Сосиалист реализми тәләб едир ки, јазычы һәјаты тарихән конкрет вә диалектик инкишаф просесиндә версин. Бу тәләб һәм тарихи мөвзуда јазылан әсәрләрә аиддир, һәм дә мүасир һәјаты әкс етдирән әсәрләрә.

Кечмиши гәләмә алан сосиалист реалисти үчүн үмумән реалист метода хас олан типиклик проблеми өз гүввәсиндә галыр. Лакин типик шәраитдә типик характерләр јарадан сосиалист реалисти кечмиши ән габагчыл бир елми-нәзәри бахышла—марксизм-ленинизм тә'лиминә әсасән дәриндән өјрәндији үчүн тәнгиди реализмин галха билмәдији бир идеја сәвијјәсинә јүксәлир. О, тәнгиди реалистин долашыб галдығы мәһдуд көрүшләр даирәсини вуруб дағыдыр. Буна јалныз елми-нәзәри билијин бөјүк наилијјәти јох, ејни заманда, сосиалист чәмијјәтинин әлдә етдији зәнкин тәчрүбә дә көмәк едир. Она көрә М. Горки дејирди ки, «кечмишә индики наилијјәтләр јүксәклијиндән, кәләчәјин бөјүк мәгсәдләри јүксәклијиндән бахмаг бачарығыны инкишаф етдирмәк лазымдыр»[1].

Өз устадынын фикринә шәрик олан вә бөјүк әдәби тәчрүбәдән чыхыш едән А. Фадејев дә бу фикрә кәлирди ки, сосиалист реалисти «тарихи кечмишә үз тутанда, она мүасир сосиализм дүнјакөрүшү зирвәсиндән бахыб, тәдгиг вә тәнгид едир»[2].

Кечмишә мүасир сосиалист дүнјакөрүшү зирвәсиндән, бизим наилијјәтләримиз мөвгејиндән јанашан јазычы тәнгиди реалистләрин өлән синфә јас тутмаг әһвали-руһијјәсиндән, гејри-реал хиласедичи идејалар, мә'нәви дајаглар ахтармаг чәһдиндән хилас олур. Ән објектив тәнгиди реалистин әсәриндә өзүнү көстәрән гәмкинлик, пәришанлыг, һәсрәт мотиви әвәзинә сосиалист реалистинин тарихи роман, поема, јахуд пјесиндә бир күмраһлыг, никбинлик әмәлә кәлир. М. Горки көстәрирди ки, кечмишә мүнасибәтдә сосиалист реалистинин әсасландығы «јүксәк нөгтеји-нәзәр һаман мәғрур вә шән пафосу әмәлә кәтирмишдир ки, о да бизим әдәбијјата јени бир әда верәр, она јени формалар јаратмаға көмәк едәр...»[3]

[1] М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1950, сәһ. 150.

[2] А. Фадејев. Отуз ил әрзиндә. М., «Советски писател», 1957, сәһ. 122.

[3] М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1950, сәһ. 150.

Кечмиши бу күнүн сосиалист наилиjjәтләри әсасында чанландырмаг принсипи тәләб едир ки, мөвзуну бүтүн зиддиjjәтләри илә тәчәссүм етдирән јазычы тәнгиди реалистләрдә раст кәлдиjимиз кими еjбәчәрликләри ифша вә инкарла кифаjәтләнмәсин, өлүмә мәһкум олмуш гүввәләрә гаршы мүтәрәгги гүввәләрин мүбаризәсини, мүрәккәб ичтимаи-сиjаси чарпышмалар просесиндә кәләчәjә баханлары, ингилаби мејли рәғбәт вә гүрур һисси илә гәләмә алсын. Тарихи мөвзуда јазылмыш әсәрдә мејдана чыхан пафос мәһз ингилаби гүввәнин, мүтәрәгги көрүшләрин тәсдигиндән доғур. Антагонист гүввәләр тәнасүбүндә ингилаби гүввәләрин галиб кәлмәси шәрт дејил. Мә'лумдур ки, тарихән чох вахт иртича ингилабы боғуб, азадлыг арзусу үрәкләрдә галыбдыр; јахуд jаделли ишғалчылар мәғрур вә азадлыгсевән халгы әсарәт алтына алыблар, илләрлә аловланан күчлү үсјанлар сөндүрүлүбдүр. Бу тарихи фачиәни нечә олубса, еләчә дә објективчәсинә әкс етдирмәк тарихи әсәрин пафосуна хәләл кәтирмәз. Пафос јалныз о вахт зәифләjә биләр ки, јазычыда мәғлуб олмуш ингилаби гүввәләрин кәләчәjинә, демәк, тарихи инкишафа никбин бахыш олмасын. Сосиалист реалисти иртичанын тарихи әдаләтсизлиjинә гаршы гәзәб вә нифрәт оjатмагдан башга, конкрет бир дөвр үчүн күчлү көрүнән бу гүввәләрин кеч-тез мәһв едиләчәjинә, һагг вә әдаләтин бәрпа олуначағына инам jаратмалыдыр. Тарихи әсәрләрин тәрбиjәви әһәмиjjәти бундан ибарәтдир. Һәмин әсәрләрин мүасирлиjи мүтәрәгги ичтимаи гүввәләрин мүртәче гүввәләрә гаршы апардығы мүбаризәдә орталыға атылан проблемләрин мүасир дөвр проблемләри илә јахындан сәсләшмәсинә бағлыдыр.

Мәсәлән, «Од кәлини» фачиәси мүасирлик бахымындан она көрә әһәмиjjәтлидир ки, о партиjамызын 20-чи илләрдә динә гаршы апардығы мүбаризәjә көмәк етмишдир. Диндар гардашла динсиз гардашын үз-үзә кәлмәси, дар ағачына чәкилән гардашын «Јохдур аллаh, јохдур аллаh! Мәнәм аллаh! Мәнәм јер үзүндәки һәjат вә сәадәтин јарадычысы! Мәнәм көјләрин дәринлиjиндә, варлығын көзәллиjиндә күлүмсәjән мөвчудаты тәчәссүм етдирән, мәнәм аллаh! Аллаh мәним өзүмдәдир,»—дејиб кәндири боғазына кечирмәси, она дар ағачы гурдуран әли гылынчлы вә гур'анлы фатеh гардашын исә нәһаjәт, «доғрудан да аллаh вармы?»—деjә шүбһәjә дүшмәси бөјүк тә'сиредичи гүввәjә малик иди. Әсәрин әввәлиндә Агшин кими дини тәәссүбкешликлә сәһнәдән көзүнү чәкә билмәjән тамашачылар әсәрин сонунда Агшин кими «доғрудан да аллаh вармы?» дејиб аллаhын мөвчудлуғуна шүбһә илә театры тәрк едирләр. Јахуд тәрсинә, тамашачы «Јохдур, аллаh! Һәр шеjи јарадан мән өзүмәм»—деjән Елханын фикринә шәрик чыхыр, онун гәтиjjәтиндән руһланырды.

«Од кәлини» тамашачыларда өз вәтәнинә дәрин мәһәббәт оjадыр, ишғалчылыг сиjасәтинә гаршы онун гәзәбини артырыр, зүлм вә истисмар дүнjасына онда гәзәб jарадыр. Елханын өлүмү, онун силаһдашларынын һәлак олмасы, азадлыг һәрәкатынын

сөндүрүлмәси һеч дә бәдбин әһвали-руһиjjәjә сәбәб олмур. Әксинә, әсәрин бүтүн мүсбәт гәһрәманлары нәсилләрин хәјалында јашаjачаг нур, үмид, мәтанәт рәмзинә чеврилиб вә тарихән галиб кәлмиш мүлкәдарларын вә ишғалчыларын, һәр чүр динләрин мәһв олачағынын лабүдлүjүнә дәрин инам һасил олур.

Тарихи кечмиши мүасирлик бахымындан гәләмә алмаг тәләби тарихи кечмиши, тарихи шәхсиjjәти мүасирләшдирмәjин тамам әлеjһинәдир. Бу чүр мүасирләшдирмәк нәинки сосиалист реализминин, үмумән реалист методун типиклик принсипинә зиддир вә о, һәмишә уjғунлуғу, објективлиjи зәифләдир, һәтта тарихи тәһрифлә нәтичәләнир.

А. Толстоjун «Биринчи Пјотр» әсәри ән долғун тарихи роман кими мәшһурдур вә совет әдәбиjjатында о сосиалист реализминин хүсусиjjәтләри чәһәтдән сәчиjjәвидир. Бу романын рус вә дикәр милли әдәбиjjатлара тә'сир даирәси дә чох кенишдир.

Азәрбаjчан совет әдәбиjjатында «Од кәлини», «1905-чи илдә» (Ч. Чаббарлы), «Вагиф» (С. Вурғун), «Думанлы Тәбриз», «Гылынч вә гәләм» (М. С. Ордубади), «Ган ичиндә» (Ј. В. Чәмәнзәминли), «Сәһәр» (М. Һүсејн) сосиалист реализми тәләбләринә лаjигинчә чаваб верән тарихи пјес вә романларын характерик нүмунәсидир.

Адлары чәкилән мүәллифләрин гејд олунан тарихи әсәрләрини ингилабдан әввәлки бә'зи роман вә ја пјесләрлә мүгаjисә етсәк, тәнгиди реализм мөвгеjиндән јазылан әсәрләрин мәһдудлуғуну вә совет дөврүндә jаранан әсәрләрдә сосиалист реализминин үстүнлүjүнү, онун јазычыjа вердиjи имкан кенишлиjини даһа ајдын тәсәввүр едә биләрик.

Мәсәлән, Иран вә Чәнуби Азәрбаjчан һәjатындан алдығы мөвзу әсасында чохлу әсәр jазан М. С. Ордубади «Бәдбәхт милјончу, јахуд Рзагулу хан фирәнкимәаб» (1909) романында феодал-патриархал һәjатын керилиjини, чәһаләти, феодал зоракылығыны, тамаһкар адамларын вәһшилиjини кәскин тәнгид етмишдир. Әдиб атәш ачдығы бүтүн гүсурлары Авропа мәдәниjјәти вә техники тәрәггиси илә мүгаjисәдә ачмаға чалышмышдыр.

Шәргин керилиjи, Авропанын тәрәггиси; шәргдәки чәһаләт, наданлыг, һәрч-мәрчлик вә онун төрәтдиjи фачиә; Авропада мәдәниjjәтин, маарифин инкишафы тәк М. С. Ордубадидә јох, тәк реалистләримиздә дејил, романтикләримиздә дә кениш јајылмыш мөвзу иди.

М. С. Ордубадинин мүсбәт гәһрәманы Рзагулу хан Ираны мәдәниләшдирмәк, Франсада көрдүjү мәдәни вә техники наилиjјәти Ирана да кәтирмәк истәjән мүтәрәгги шәхсдир. Онун фәдакар фәалиjjәти, арзу вә ниjjәти бөјүк рәғбәтлә тәсвир олунур. Лакин мүәллиф XX әср әдәбиjjатымыза хас олан даирәдән кәнара чыха билмир. О, Рзагулу ханын бүтүн арзуларынын гаты чаһил мүһитдә нечә мәһв олдуғуну, өзүнүн вә оғулларынын фачиәви өлүмүнү, чаһилләр әлиндә мәһв олан гызынын фачиәсини дәрин бир кәдәр, наданлыға гаршы сонсуз бир гәзәб, хүдбинлик

вә зоракылыға нифрәт һисси илә гәләмә алмышдыр. Әсәрдә өз әксини тапан зиддијјәт әсасән мәдәни, маарифпәрвәр адамлар арасында мәдәни-мәишәт вә гисмән техники инкишаф үстүндә төрәјән конфликтин даирәсиндән кәнара чыха билмәмишдир.

Һалбуки, М. С. Ордубади Иран вә Чәнуби Азәрбајчан һәјатынын ичтимаи-сијаси зиддијјәтләрини јахшы билирди. О, ингилаби һәрәкатда јахындан иштирак етмишди. Бунунла белә, әдиб о вахт, көрүнүр, шаһиди олдуғу һадисәләри кифајәт гәдәр дәриндән, ингилаби мүбаризә идејасы мөвгејиндән јахшы дәрк едә билмәмишди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра совет ичтимаи варлығы, сосиалистчәсинә јенидән гурулан өлкәнин наилијјәтләри, халгымызын бөјүк ингилаби тәчрүбәси М. С. Ордубадијә Иран һәјатыны тамам јени дүнјакөрүшү мөвгејиндән ишыгландырмаг имканы верди. Мәшһур «Думанлы Тәбриз» романында биз дәрин ичтимаи-сијаси конфликтә раст кәлирик. Бурада нәинки өзкәләринин, һәтта өз чаһил арвадынын әлиндә ачиз галан бир хејирхаһ, вәтәнпәрвәр милјончунун фачиәсинә јох, ингилаб етмиш бир халгын тарихи фәлакәтинә тәсадүф едирик. Ачиз бир мәдәни адамын ачы-ачы шикајәти мүәллифә кечмиш мәһдуд әдәби тәчрүбә кими көрүнүр вә бу тәчрүбәдән имтина едәрәк о, мүсбәт гәһрәман кими ингилаби һәрәкат рәһбәри сәрдари-милли Сәттарханы, салари-милли Бағыр ханы, Русија сосиал-демократы Әбүлһәсән бәји, мүчаһид Мәчид ағаны, Тутунчу оғлуну вә онларча дикәр мүбариз, мәтин, фәдакар ингилабчыны романа кәтирир.

«Бәдбәхт милјончу»да бир аилә, онун фәлакәти, аилә дахилиндә мәдәни әрлә надан арвад арасындакы ихтилаф диггәт мәркәзиндә дурурду. Бу даирәдән кәнара чыхан сүжет хәтти дә јенә һәмин аилә илә, милјончунун әмлакына мүнасибәтлә бағланырды. «Думанлы Тәбриз» романында исә бир аилә јох, минләрлә аиләнин талеји үмумхалг талеји фонуна кечмишдир. Үз-үзә кәлән гүввәләр халгла истисмарчылар, күтлә илә гошундур. Азадлыг истәјән бир өлкәјә гаршы дүнјанын бүтүн күчлү чаһанкирләри ајаға галхыр, һәр чаһанкир дә өз мәнфәәтини күдүр. Мүсбәт гәһрәманлар тәкбашына јох, халга архаланараг бүтүн бу иртичаја гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә атылырлар. Мүәллиф ингилабла әксингилаб арасындакы барышмаз зиддијјәтләрдән башга ингилаби гүввәләрин тәркибиндәки зиддијјәтләри дә көстәрир.

«Бәдбәхт милјончу»нун мүсбәт гәһрәманлары мәһв олдуғу кими, «Думанлы Тәбриз»ин икид гәһрәманлары да дар ағачына чәкилир, вурушмаларда һәлак олур, хаинләр әлиндә парчаланыр, ингилабчылар гана бојанырлар. Тәбриз матәм либасы кејир, шаһ да, чар да, башга империалистләр дә өзләринин ганлы чинајәтләринә гәләбә тәнтәнәси кими бахырлар. Лакин «Бәдбәхт милјончу»дакы әзкин, пәришан әһвали-руһијјәдән «Думанлы

Тәбриз»дә из-әламәт көрмүрүк. Бу роман да, «Од кәлини» кими, биздә никбин әһвали-руһијјә ојадыр.

Јухарыда гејд олундуғу кими, сосиалист реализми арзу вә нијјәтимизи, кәләчәк һаггында хәјалымызы да экс етдирир. Бу бә'зән елми-фантастик шәкилдә, бә'зән үмидләрин үмуми, гејри-конкрет тәрәннүмү шәклиндә, ја да тарихи-әфсанәви һадисәләр фонунда тәзаһүр едир. Белә әсәрләрин јарадылмасында совет јазычылары вахты илә Д. Писаревин ирәли сүрдүјү, сонра В. И. Ленинин тамамилә бәјәндији ашағыдакы мүлаһизәјә әсасланырлар: «Мәним хәјалым һадисәләрин тәбии кедишини өтүб кечә биләр, ја да о бүсбүтүн кәнар јол тутараг, һадисәләрин һеч бир тәбии кедишинин һеч бир заман кәлиб чыха билмәјәчәји сәмтә кедә биләр. Биринчи һалда хәјал һеч бир зәрәр вермир, о һәтта зәһмәткеш адамын чиддијјәтини артырыб ону гүввәтләндирә биләр... Бу чүр хәјалларда иш гүввәсини позғунлашдырачаг вә ја сарсыдачаг һеч бир шеј јохдур. Һәтта тамамилә әксинә. Әкәр инсан бу чүр хәјал етмәк игтидарындан мәһрум олсајды, әкәр о һәрдәнбир габаға гача билмәсәјди вә әлинин алтында јеничә әмәлә кәлмәјә башлајан јарадылышын бүтөв вә тамамланмыш мәнзәрәсини өз хәјалына кәтирә билмәсәјди—о һалда мән әсла тәсәввүр едә билмирәм ки, инчәсәнәт, елм вә әмәли һәјат саһәсиндә инсаны кениш вә јоручу ишләрә башлајыб ахыра чатдырмаға мәчбур едән нә кими бир тәһрикедичи сәбәб ола биләрди... Әкәр хәјал едән шәхс өз хәјалына чидди инанырса, һәјата диггәтлә нәзәр јетириб өз мүшаһидәләрини өз хәјали планлары илә мүгајисә едирсә вә үмумијјәтлә, өз хәјалыны һәјата кечирмәк үзәриндә вичданла чалышырса, онда хәјалла һәгигәт арасындакы зиддијјәтин һеч бир зәрәри олмур. Хәјал илә һәјат арасында бир тәмас олдугда, һәр шеј јериндә олур»[1].

М. Горки ингилаби романтиканы сосиалист реализми үчүн бир үнсүр јох, бәлкә онун тәркиб һиссәси адландырмышдыр. Елә дәрин реалист әсәрләримиз вар ки, орада һәр тәфсилат, һәр бир һәрәкәт һәјати јәгинлији илә верилир вә орада романтик үнсүрә һеч тәсадүф етмәк мүмкүн дејил (мәсәлән, «Севил», «Алмаз»). Лакин јенилијин көһнәлијә гаршы мүбаризәсиндә, кечмишин мәнфур галыгларындан һәр күн, һәр ан азад олан чәмијјәтимизин мүзәффәр јүрүшүндә бир пафос, бизи ганадландыран бир мә'нәви гүввә дујулур.

Севил, Күлүш вә Алмазын фәалијјәтиндә типик олмајан иш, һәрәкәт јохдур. Онлар мәишәтин вә ичтимаи һәјатын вахты чатмамыш, һәлә јетишмәмиш һеч бир проблемини галдырмырлар ки, фәалијјәтинин бу чәһәтинә көрә биз онлары хәјалпәрвәр, романтик сурәт адландыра биләк. Лакин онларын мәгсәд ајдынлығы, мүбаризәдә ардычыллығы, инкишафымыза әнкәл төрәдәнләрлә

[1] *Бах:* В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 32—33.

барышмазлығы вә гәтиjjәти, өз нијјәтини һәјата кечирмәк әзми, гаршыја чыхан манеәләрә зәрбә вурмаг, экс зәрбәјә синә кәрмәк мәрданәлији бу сурәтләрдә характер, сәчијјә фөвгәл'адәлији кими тәзаһүр едир. Һәмин кејфијјәт јенә дә социалист реализминин ингилаби инкишафы вә мүтәрәгги јенилији тәсдиг пафосуну, онун романтикасыны тәшкил едир. Бу мә'нада ингилаби романтика реализмдән тәчрид олунмуш бир кејфијјәт јох, реализмин тәркиб һиссәси, онун маһијјәт зәнкинлији адландырыла биләр.

В. Мајаковскинин «В. И. Ленин», «Јахшы» поемаларында, А. Фадејевин «Кәнч гвардија», А. Твардовскинин «Васили Тјоркин», А. Кулешовун «Бригаданын бајрағы», М. Алигерин «Зоја», П. Антаколскинин «Оғул», М. Бажанын «Киров һаггына үч поема», «Аталар вә оғуллар» әсәриндә, П. Тычинанын, Г. Табидзе вә башгаларынын чохлу ше'рләриндә бу сәпкили романтика вардыр.

Романтикасы реализминин пафосундан доған әсәрләрдә бә'зи романтик сәпкидә ишләнмиш сурәтләр дә олур. «Комсомол поемасы»нда С. Вурғун Чәлалы вә Һумајы романтик сәпкидә ишләмишдир. Кәрај бәјә гаршы чарпышмада икидлији дә, гоһум олмаг нијјәти илә дүшмән чадырына пәнаһ апармасы да Чәлалын романтик бир кәнч олдуғуну көстәрир. О, ичтимаи инкишаф ганунларындан хәбәрсиздир. Буна көрә дә онун һисси ағлына, фәрди-интим мејли синфи шүуруна үстүн кәлир. Чәлал ингилаби чәбһәни бурахыб һиссләр кирдабында чырпынан көнлүнү дүшмән мәрһәмәтинә бағлајыр.

Нијјәтини Кәрај бәјә билдириб күнаһкар адам кими кәләчәк «гајынатасынын» гәрарыны көзләјән Чәлал чадырда бир анлығa хәјала кедир. О, ганлы вурушмаларын сона јетдији хошбәхт, сакит, динч аләмә ганадланыр вә сабаһымызы белә тәсәввүр едир:

...«Шүбһәсиз, бир заман кәләр,
Тарихдән силинәр мүбаризәләр.
Бу ганлы чәбһәләр, ганлы силаһлар,
Боғуг һычгырыглар, думанлы аһлар,
Бүтүн варлығыјла бир һечә дөнәр,
Дүнја баштан-баша тәзә көрүнәр.
Учар булудларда инсан дујғусу..
Бәлкә дә бир ширин әфсанәдир бу?!»

Вәтәндаш мүһарибәсинин сонуну Чәлалын бу чүр идиллик шәкилдә тәсәввүр етмәси онун мүбаризә мејданына да мәһз һисси чошгунлугла атылдығыны, комсомолун мәтләб вә мәгсәдини, тактикасыны гәтијјән анламадығыны сүбут едир.

Шүур сәвијјәси бу чүр олан гәһрәман ја кәрәк интиһар етсин, ја да ешг јолунда силаһ достларындан кечсин вә онлара гаршы чыхсын. Фәгәт Чәлалын гәлб паклығы, онун бүллур дујғулары бизи әмин едир ки, о, сатгынлыг рәзаләтини вичданына сығышдырмаз! Бу һалда кәрәк Кәрај бәј өз өвлады хатиринә дүшмәнә

күзәштә кетсин. Онун да синфи тәбиәти буна әсла јол вермәз! Демәк, Чәлалын агибәти сәнкәрдә, мүбариз силаһ алтында шәрәфли өлүм јох, кинли-күдурәтли дүшмәнин намәрд күлләсинә гурбан олмаг, өз ал ганы илә онун мәнһус чадырыны бојамаг кими бир шәрәфсизликдән ибарәт ола биләрмиш.

Һумај да Чәлал кими мәһдуд дүшүндүјүнә көрә, бәјлик өлүмә мәһкум едилдији бир вахтда комсомолчунун бәјлә барышығыны арзулајараг бунун мүсбәт нәтичә верәчәјинә инандығы үчүн мәһв олур. Нә атадан, нә дә онун дүшмәниндән кечә билмәјән хәјалпәрвәр бир гызын синфи көрүшү о гәдәр мәһдуддур ки, о, өз мә'сумлуғу үзүндән көрпә гузуну—Чәлалы гарт көпәјә—Кәрај бәјә гурбан верәндән сонра ајылыр. Лакин сон пешманчылыг, гатил атаја нифрәт, онун ганыны комсомолчулара һалал етмәк Һумај үчүн фајдасыздыр. Бу бөјүк сарсынтыдан сонра да Һумај комсомолчулар чәркәсинә кечә билмир. О, севкилисинин интигамыны алмаг, әдаләти горумаг үчүн һазыр дејил. Садәдил бир јенијетмә кими, о, пешманчылыг изтирабынын ағыр зәрбәләриндән гуртара билмир вә бу зәрбәләр ону мәһв едир.

Синфи мүбаризә идејасы илә силаһланмыш фәһлә Бәхтијарын романтик Чәлала, өз талејини севдији оғланын талејинә вә мәсләкинә бағлајараг «Бәхтијар, мәни дә комсомола јаз»—дејән Күлзарын хәјалпәрвәр Һумаја гаршы гојулмасы бир даһа көстәрир ки, «Комсомол поемасы» реалист әсәрдир. Орада комсомолун гәһрәман мүбаризәси вә јени һәјат гуручулуғу типикләшдирилмишдир. Чәлал вә Һумај исә һәмин мүрәккәб мүбаризә дөврүнүн тәләбләрини дәрк етмәдикләринә көрә мәһдуд көрүшлү адамлар кими фачиәјә уғрамышлар.

Социалист реалисти әкәр романтик әсәр јазарса, белә әсәрләр өз үслубуна көрә бизим ваһид реалист принсипимизә зидд кәлмирми? Јох, зидд кәлмир. «Од кәлини», «Фәрһад вә Ширин» «Чаваншир» романтик пјесләрдир. Белә әсәрләрдәки јени кејфијјәт ондан ибарәтдир ки, орада романтик ин'икас васитәләри тарихи һәгигәти ингилаби инкишаф просесиндә әкс етдирмәјә имкан ачыр. Бурада романтик пафосла тарихи һәгигәтин ингилаби мејлиндән, вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыгдан доған пафос һәмаһәнк олур.

■

Мүасир һәјат, социалист чәмијјәтинин ганунаујғунлуглары, бу чәмијјәтин симасы, онун әхлаг кодекси, дүнјабахышы мөвзусу социалист реализми әдәбијјатынын башлыча мөвзусудур. Һәмин чәмијјәт формасијалар тарихиндә јени олдуғу үчүн ону әкс етдирән әсәр дә бүтүн идеја-мәзмунуна, сурәтләр аләминә көрә баштан-баша тәзәдир. Социалист реализминин тәсдигедичи пафосу бурада даһа күчлү вә тәнтәнәлидир.

Тәнгиди реализм халг проблемини орталыға атанда буржуа-мүлкәдар гурулушу илә халгын көклү мәнафеји арасында бир зиддијјәт көрдүјү үчүн һәмин гурулушу тәнгид вә инкар едирди. Сосиализм чәмијјәти гурулушла халг арасындакы аһәнкдар инкишафа әсасландығы үчүн сосиалист реалисти инкар јох, тәсдиг вә тәблиғ едир.

Тәнгиди реалистләр буржуа-мүлкәдар дөвләт вә һөкумәти илә зәһмәткеш күтләнин ингилаби һәјат мәнафеји арасында бир учурум көрүр вә бу сәбәбдән дә дөвләтин јарамазлығыны, һөкумәт сијасәтини тәнгид вә инкар едирдиләр. Сосиализм чәмијјәтиндә дөвләт халгындыр, һөкумәти идарә едән халг күтләләридир, һөкумәтин харичи вә дахили сијасәти милјонларын динчлијинә, мадди рифаһ һалынын јүксәлмәсинә јөнәлдилмишдир. Вәтәни горујан орду халг ордусудур, онун сыраларыны зәһмәткеш балалары долдурур. Бүтүн јерүстү вә јералты сәрвәтләр дөвләтә мәхсусдур, демәк, халга мәхсусдур. Тәсәррүфат вә истеһсалат очаглары ичтимаиләшмишдир. Ону һәрәкәтә кәтирән јенә дә зәһмәткеш күтләдир. Заманәмиздә инсанын инсан тәрәфиндән истисмары ортадан галдырылмышдыр. Әмәк инди јарадычылыг вә гуручулуг мәгсәдинә, һәр фәрдин өз рифаһына хидмәт едир. Мәдәни мүәссисәләр, мәктәб вә маариф очаглары да халгын мәдәни-мә'нәви инкишафыны тә'мин етмәјә јөнәлдилмишдир.

Бүтүн бу һәјати проблемләр үзрә ингилабдан әввәлки дәрин зиддијјәтләр ингилабдан сонра ортадан көтүрүлдүјү үчүн кечмиш реалистләрин тәнгид етдији шејләр, сосиалист реалистинин тәрәннүм вә тәблиғ етдији мөвзулара чеврилмишдир.

Бу мә'нада әдәбијјат тамамилә халг һәјат вә мәишәтинә енмиш, онун тәләби, арзулары, гәләбә вә наилијјәти, кәләчәк планлары илә үзви шәкилдә бағланмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, әдәбијјатымызын мәфкурә сафлығындан, онун вәзифәләриндән данышанда А. А. Жданов демишдир: «...совет әдәбијјатымыз халгын мәнафеји илә, вәтәнин мәнафеји илә јашајыр вә јашамалыдыр. Әдәбијјат халгын доғма ишидир»[1].

Партијамызын Мәркәзи Комитәсинин мәшһур бир гәрарында да дејилир: «...совет әдәбијјатынын күчү ондадыр ки, о, халгын мәнафејиндән, дөвләтин мәнафејиндән башга һеч бир мәнафеји олмајан бир әдәбијјатдыр»[2]. Бу бахымдан сосиалист реализминин күчү онун халгилијиндә, ән габагчыл вә мүтәрәгги инкишаф мејлини көстәриб ону тәблиғ етмәсиндә, көһнәлијә гаршы мүбаризәјә көмәк етмәсиндәдир. Сосиалист реализминин гүдрәти онун партијалылығында, һәмишә партија мөвгејиндә дурмағындадыр. Халгилик бир тәрәфдән халгын ән габагчыл мејлләри илә нәфәс алмаг тәләби илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән халг дилинин

[1] «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында Жданов јолдашын мә'рузәси, Бакы, Азәрнәшр, 1946, сәһ. 35.

[2] УИК (б)П МК-нын әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында гәрарлары, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 6.

зәнкинлијиндән, милли формалардан кениш шәкилдә истифадә етмәк мәһарәтиндәдир.

Совет әдәбијјатынын јарым әсрлик тәчрүбәси ачыг-ашкар көстәрир ки, о, бәшәр мәдәнијјәтинин бүтүн мүтәрәгги ән'әнәләриндән фајдаланараг даим зәнкинләшир. Сосиалист реализми имкан верир ки, јазычы јени мәзмуна мүвафиг олан, онунла вәһдәт тәшкил едән жанрларын һамысыны әдәби тәчрүбәјә чәлб етсин, лазым кәләндә жанрын чәрчивәсини дағыдыб ону јениләшдирсин, тәкмилләшдирсин. Азәрбајчан совет поезијасында С. Вурғунун јарадычылығы һәм фајдалы ән'әнәләрә сәдагәт, һәм дә онлара новаторчасына мүнасибәт чәһәтдән нүмунәвидир. Дилин сафлашмасы, әрәб-фарс вә түрк ифадәләриндән тәмизләнмәси, луғәт фондунун халг дили һесабына зәнкинләшмәси, онун поетик көзәллији, образлы тә'сир даирәсинин кенишләнмәси, өзүнүн пафосу, афористик е'чазкарлығы чәһәтдән дә сосиалист реализминин имкан кенишлијинә дәлаләт едир.

Милли вә бејнәлмиләл ән'әнәләрә һөрмәт, онларын ән јахшы хүсусијјәтләрини өзүнүн поетик стили чәрчивәсиндә доғмалашдырмаг вә өзүнәхас фәрди кејфијјәтә чевирмәк бахымындан да С. Вурғун поезијасы һејрәтамиздир. С. Вурғун поезијасында Низами Кәнчәви ше'ринин һикмәтамизлијини, Фүзули лиризмини, Вагиф поезијасы күмраһлығы, ојнаглығыны вә бә'зи жанр, образлы ифадә јахынлығыны мүшаһидә едәнләр јанылмырлар. Бунунла јанашы Вагифи өзүнә ән јахын устад сечән С. Вурғун А. С. Пушкин сәнәтиндә халг һәјатыны епикчәсинә әкс етдирмәк ән'әнәсиндән, В. Мајаковски сијаси лирикасынын ән өткәм чәһәтләриндән фајдаланмышдыр. Бир-биринә гәтијјән бәнзәмәјән үч шаир үслубунун дөрдүнчү бир шаир үслубунда аһәнкдар шәкилдә говушмасы новаторлугдур, бунлары говушдуран исте'дадын дүһасыны сүбут едән һадисәдир.

Белә новаторлуг сосиалист реализми әдәбијјатында фәлсәфи вә естетик консепсијанын ваһидлијиндән, мөвзу јахынлығындан доған охшарлыг вә мүштәрәклик јарадыр. Бу чүр мүштәрәк мотивләр реалист методун бүтүн инкишаф тарихинә нисбәтән заманәмиздә, бизим әдәбијјатымыз үчүн даһа сәчијјәви, даһа чохдур. Идеја-мәзмун бирлијинә, мәгсәд вә амал ваһидлијинә көрә совет әдәбијјаты Үмумиттифаг әһәмијјәти газаныр, мәзмунча сосиалист, формача милли әдәбијјат кими инкишаф едир. Лакин мүштәрәклик һеч дә үслуб әлванлығына, фәрди рәнкарәнклијә мане олмур. Сосиалист реализминин һәјатилији бир дә онун үслуб мүхтәлифлијиндә өзүнү көстәрир.

Сосиалист реализминин өзүнәмәхсус үстүнлүкләриндән бири мүсбәт гәһрәман проблеминдәки јениликдир. Сосиалист реализминин јаратдығы јени гәһрәман сосиалист чәмијјәтинин гуручусуну, дөјүшчүсүнү, рәһбәр вә сырави коммунистини, зијалы вә алимини тәмсил едир. Бу гәһрәман өз идејалылығы вә совет һуманизми илә, совет ичтимаи варлығынын тәрбијә етдији нәчиб сифәтләри илә фәргләнир.

Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын классик сурәтләри, мүсбәт гәһрәманлары вардыр ки, бунларын ады тамам јени рәмзи мә'на вә мәзмун дашыјыр. Севил—дедикдә чадраны мешшан зөвглү әрләринин үзүнә чырпыб «гоч дөјүшүнә аслан пәнчәси дајанар»—дејә, ичтимаи һәјата атылан азад совет гадынларынын илк нүмајәндәләри, Күлүш—дедикдә, һәр чүр көһнәлик вә эталәт дүшмәни олан мүбариз гызларын симасы, Алмаз—дедикдә, синфи дүшмәнлә ачыг мүбаризәдән чәкинмәјән илк совет зијалыларынын, Һәјат—дедикдә чидди сијаси һазырлығы олан тәшкилатчы гадынларын сурәтләри тәсәввүрдә ҹанланыр.

Бу сурәтләр јалныз мәишәт планында ишләнмәмишләр. Онлар өз әрләри, ушаглары вә јахуд күнүсү илә мәишәт мәсәләләри үзәриндә үз-үзә кәлмирләр. Әкәр Севил нисбәтән аилә илә бағлыдырса, бурада да ону Балаша гаршы галдыран гысганчлыг һисси дејилдир. Едилја (Дилбәр) илә Севил арасындакы зиддијјәт әввәл Балашын гануни арвады илә ашнасы арасындакы рәгабәтдән доған зиддијјәтә бәнзәсә дә, маһијјәт е'тибары илә һәмин зиддијјәтин өзүндә башга бир кејфијјәт вардыр.

Севили Балашын евиндән Едилја говдурур. Севил санки јалныз Едилјанын фитнәси нәтиҹәсиндә өз аиләсиндән, өз очағындан ајрылмалы олур. Лакин бу ајрылыг лабүд иди, елә бир зәлзәлә гопмалы иди ки, онун нәтиҹәсиндә Балашын аиләсиндәки адамлар мөһкәм силкәләниб ојансынлар, сәҹдә етдикләри Балашын әсил симасыны көрсүнләр, инсани һәјат јолуна дүшсүнләр. Бу зәлзәлә биринчи нөвбәдә Севили силкәләјир, рәфләри дағыдыр, сонра онун шикәст олуб ун чувалы кими күнҹдә галан гајынатасыны вә көмүрчү атасыны јериндән гопарыр.

Баш верән зәлзәлә сосиалист ингилабынын туфаныдыр. Совет һакимијјәти нәтиҹәсиндә мүмкүн олан инкишафын ләрзәсидир ки, о, Балаш кими мешшанларын маскасыны јыртыб онларын мә'нәви мискинлијини көстәрир, Севил кими «дилсиз-ағызсыз» гадынлары чәкиб ичтимаи мүбаризә мејданына чыхарыр. Јалныз һәмин зәлзәләдән сонра Севил көрүр вә баша дүшүр ки, гадынын ләјагәти һаггында Балашын, Әбдүләли вә Мәммәдәли кими буржуа зијалыларынын гәнаәтинә зидд олан гәнаәтләр вармыш. Гадын да ҹәмијјәтин фәал, јарадыҹы бир гүввәси ола биләрмиш. Азад әмәк, тәһсил, өз үзәриндә чалышыб совет ҹәмијјәтинин инкишафы илә ајаглашмаг нәтиҹәсиндә Севил бу мәрһәләјә кәлиб чатыр, бүтүн баҹарыг вә исте'дадыны көстәрмәјә имкан тапыр.

Бу јүксәлиш просесиндә Севил өз рәгиби Едилја илә, Севили инсан јеринә гојмајан Балашла, демәк олар ки, көрүшмүр, көрүшәндә дә онлара Севилин һеч бир зијаны дәјмир. Севил онлардан «шәхси интигам» алмыр. Лакин Севилин «көзә көрүнмәз интигамы» дәһшәтлидир. Әввәлки әдалы, һөкмфәрма афәт—Едилја јени Севилин гаршысында инди нә гәдәр күчсүз вә архасыздыр. О рәһмсиз, инсафсыз, көзү гызмыш Балаш, Севилин өнүндә инди нә гәдәр мискин, нә гәдәр дүшкүн бир кишидир.

Севил өз үстүнлүјүнү нәдә көрүр? Өз зеһни, мә'нәви инкишафында, дүнјакөрүшүндә, вәтәндашлыг һејсијјәтинин тәмизлијиндә. Севилин бу инкишафы ҹәмијјәтимизин инкишаф пафосуну, инсанын бүтүн мә'нәви гүдрәтинин бар вермәсиндә, инсан ләјагәтинин парламасында совет ичтимаи варлығынын кениш имканларыны тәҹәссүм етдирир. Бунунла да Ҹ. Ҹаббарлы илк бахышда аилә-мәишәт чәрчивәсиндә баш верән «зәлзәләни» (әр-арвад арасындакы конфликти) јени сосиалист әхлагынын буржуа мешшан әхлагына гаршы мүбаризәсиндән доған дәрин ичтимаи конфликт сәвијјәсинә галдырыб јенилијин тәнтәнәсини көстәрир. Севилин тимсалында Совет һакимијјәти илләриндә јенидән гурулан, аилә һаггында јени принсипләри олан, сосиалист ҹәмијјәтинин фәал гуруҹусуна чеврилән, һәјат мүбаризәсиндә мешшанлара, буржуа төр-төкүнтүләринә мејдан охујан јени, јүксәк мәдәнијјәтли Азәрбајҹан гадыныны көрүрүк. Совет ҹәмијјәти бу гадынын характериндә, дүнјабахышында, вәрдишләриндә, инсанларла әлагәсиндә, аилә рәфтарында, әмәјә мүнасибәтиндә там бир дөнүш јаратмышдыр. Һәмин дөнүш әсәрин ахырында—једди-сәккиз илдән сонра өзүнү көстәрирсә, Күлүшүн тимсалында биз дөнүшү әсәрин лап әввәлиндән е'тибарән һисс едирик.

Күлүшүн өз гардашы Балаша сәрт мүнасибәти исә онун принсипиаллығындан, објективлијиндән ирәли кәлир. Ичтимаи-фајдалы әмәклә мәшғул олмајан, өзүнүн худпәсәнд, мешшан зөвгүнү күдән Едилја Күлүшүн нәзәриндә бизим ҹәмијјәтимиз үчүн тамамилә түфејлидир. Мәммәдәли вә Әбдүләли дә һәмин түфејлиләр аләминә дахил олдугда Күлүш едилјаларла нечә түнд рәфтар едирсә, Балаша да еләҹә мүнасибәт бәсләмәли олур. Бу, баҹы-гардашын гоһумлуг мүнасибәти чәрчивәсиндән чыхыб, габагҹыл бир совет вәтәндашынын түфејлијә гаршы принсипиал мүбаризәсинә чеврилир. Мүбаризәдә дә «гоһумлуг» хатиринә күзәштә кетмәк, күнаһдан кечмәк олмаз. Буна көрә башы дашдан-даша дәјдикдән сонра пешман олан Балаш—«Мәним аиләми сән дағытдын, гајтар аиләми, Күлүш!»—дејә фәрјад етдикдә, Күлүш Севилин көзүнү ачдығына, атасыны һәјатын ағушуна атдығына көрә вичдан әзабы чәкмир. Күлүш бу фәалијјәтиндә өзүнү күнаһкар јох, һаглы сајыр. Балашын зөвглә кејинмиш, даһа да көзәлләшмиш савадлы Севилин ајагларына дөшәниб она јалвардығыны көрәндә, Күлүш «аһ, јазыг гардашым» дејиб көврәлмир. Күлүш белә бир күнүн кәләҹәјинә әмин иди. Мешшанлыг батаглығына атылмыш Балашын агибәти белә олмалы иди. Әкәр Балаш вахты илә баҹысынын сөзүнә гулаг асмајыбса, ону дәлисов гыз јеринә гојубса, өз еһтирасынын гурбаны олуб, өз әли илә аиләсини дағыдыбса, инди Күлүш гардашына нә јахшылыг едә биләр? Әкәр дили-ағзы бағлы гул олан арвад инди диллидилавәр, габагҹыл бир вәтәндаша чеврилиб, вахты илә она хор бахан әрини инди мүһакимә едирсә, бурада «гардаш» гаршысында «баҹынын» нә тәгсири вардыр? Әкәр ата һәјатын сәрт имтаһанындан кечиб инди ачыгкөзлү бир инсан кими доланыр

вә кечмишдә онун иззәт-нәфсинә тохунан оғлуну инди танымаг истәмирсә, јенә дә «гардаш» гаршысында «бачынын» нә күнаһы ола биләр? Балаш Күлүшүн «доғма гардашы» һесаб едилсә дә инди едилјалар, мәммәдәлиләрлә бирликдә о да Күлүшә јад адамдыр. Чүнки зөвг, әхлаг, чәмијјәтдәки мөвге, дүнјакөрүшү е'тибары илә бунлар бир-биринә зидд олан чәбһәдә дајанмышлар. Ган гоһумлуғу мөвчуд зиддијјәти ортадан галдырыб, индики вәзијјәтдә онлары «доғма» едә билмәз, онлары бирләшдирә билмәз.

Ган гоһумларынын белә «јад» адамлара чеврилмәси, онларын арасындакы чидди мә'нәви вә бә'зән сијаси зиддијјәтләрдән доған принсипиал мүбаризә башга гардаш халгларын әдәбијјатында да типик мөвзу олмушдур. Мәсәлән, Украјна совет драматургу Александр Корнејчукун «Чәбһә» (1942) пјесиндә Һәрби Шуранын үзви олан кичик гардашла чәбһә команданы олан бөјүк гардаш, јә'ни Миронла, Горлов чәбһәдә јеничә көрүшәркән гучаглашыб өпүшән «доғмалар», бир аз сонра «јад» адам олурлар. Чүнки онларын дүнјакөрүшү бир-биринә зиддир. «Доғмаларын» бир јердә ишләмәси мүмкүн дејилдир. Горловун нәзәриндә ону төһмәт едән гардашы Мирон артыг «јад» адам иди. Кичик гардаш һәрби советин гәрары илә бөјүк гардашы вәзифәдән көтүрәндә тамамилә «јад» олур, Миронун нәзәриндә исә Горлов кобуд да олса, һәр һалда гардашдыр, амма пис командандыр, кери галмыш адамдыр, үмуми ишимизә зәрәри дәјән вәтәндашдыр. Буна көрә дә «ган гоһуму» хатиринә әкәр Мирон гардашынын ејибләрини өрт-басдыр едәрсә, онун тәрәфини сахлајарса, өз коммунист вичданыны ләкәләмиш оларды, коммунист принсипиаллығындан дөнүб дөвләт, халг мәнафејинә хәјанәт етмиш оларды. Мирон, гардашыны өзүндән наразы салмағы, ону илләрлә дашыдығы вәзифәдән ендирмәји үстүн тутур.

Латыш әдәбијјатында Вилис Латсисин, естон әдәбијјатында Аугуст Јакобсонун да әсәрләриндә «гоһумлар» арасында баш верән конфликтин һәлли беләдир.

Тәкчә Күлүшү, Мирону јох, онларла мүсбәт гәһрәманы мисал чәкмәк олар ки, һәмин бәдии сурәтләр васитәси илә совет јазычылары, дејәк ки, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә, коллективләшмә дөврүндә, јахуд Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы сынаглардан һәмишә шәрәфлә чыхан, өз зәнкин мә'нәвијјаты, сијаси сајыглығы илә нүмунә олан адамларымызын Вәтән гаршысындакы хидмәтини экс етдирмишләр. Әсәрләримизин бу гәһрәманларындан, мәсәлән, Ч. Чаббарлынын Алмазыны, М. Ибраһимовун Һәјат, С. Рәһимовун Дәмиров, Меһман, М. Һүсејнин Уста Рамазан, Ә. Вәлијевин Күлшән, түркмән јазычысы Берди Кербабајевин Ајсолтан, ермәни әдиби Наири Зарјанын Асмик, Левон Ләмбәрјан, белорус халг шаири Јанка Купаланын «Оресса чајы үзәриндә» поемасындакы коммунарлары вә б. сурәтләри јада салдыгда, әввәлчә адама елә кәлир ки, мүәллифләр бә'зи гәһрәманларын анчаг ичтимаи амалыны гәләмә алмыш,

онларын «фәрди һәјәчанларынын» тәсвиринә исә әһәмијјәт вермәмишләр. Бу гәһрәманларын «шәхси һәјаты» санки јохдур. Онлар «өзләри» үчүн санки һеч нә дүшүнмүрләр.

Лакин әслиндә һәмин сурәтләр «инсанын шәхси һәјаты» сөзүнү чох кениш мә'нада баша дүшүрләр. Алмаз анасыны да көтүрүб кәндә кедир. Нишанлысындан ајры дүшүр. Бөһтанлара мә'руз галыр. О, буну јалныз өз шәхси иши, шәхси һәјаты һесаб етмир. Һачы Әһмәд вә ибадларла мүбаризә, Мирзә Сәмәндәрлә үз-үзә кәлмәк, касыблары колхоза тәшвиг етмәк, гадынлары ојадыб ичтимаи һәјата атмаг, партија мөвгејиндә даһа мөһкәм дајаныб онун сәсинә сәс вермәк—будур Алмазын шәхси һәјатынын мә'насы! Бунсуз Алмаз јашадығы күнләри мә'налы һесаб етмир. Бу гызын тәбиәти беләдир.

М. Ибраһимовун «Һәјат» пјесинин гәһрәманы Һәјат гысганч Акифи әсәбиләшдирмәмәк үчүн јасдыға дирсәкләниб һәмишә онун јанында отурмур. О, гадынын ләјагәтини јалныз әринин зөвгүнү охшамагда, әр-арвад арасындакы сәмими мүнасибәтдә, јалныз аиләнин өз доланышығы вә раһатлығы илә мәшғул олмагда көрмүр. Сүлејманлара, һәсәновлара, Мәшәди Һүсејн кими голчомаглара гаршы Һәјатын апардығы кәркин мүбаризә онун аләминдә «башгаларынын» мәнафеји хатиринә көрүлән әлаһиддә бир иш дејилдир. Бу, ејни заманда, Һәјатын өз шәхси ишидир. Бунсуз Һәјатын шәхси-фәрди аләмини тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романында јенијетмә гыз Пәршан, Әли Вәлијевин «Күлшән» повестинин гәһрәманы, Исмајыл Шыхлынын «Ајрылан јоллар»ында јетимликлә бөјүјүб өз һүнәринә ад-сан газанмыш Зејнәб, И. Һүсејновун «Бизим гызлар» повестиндә Минајә, ермәни јазычысы Наири Зарјанын «Асанан» романындакы комсомолчу Асмик, түркмән јазычысы Берди Кербабајевин «Ајсолтан» повестинин гәһрәманы, Ғумәр Бәшировун «Намус» романындакы Нәфисә вә даһа башга әсәрләрин гәһрәманлары да ичтимаи-фајдалы әмәклә мәшғул олур, колхоз һәјатында фәал рол ојнајыр, партија вә комсомолдан алдығы ичтимаи тапшырығы шәрәф билирләр. Онларын да «шәхси һәјаты» јалныз өз аиләси, гоһум-әгрәбасы, «өзүнүн интим» арзулары илә мәһдудлашмыр. Колхоз сәдри Левон Ләмбәрјанла, Асатур кими габагчыл бир кәнчлә әл-әлә вериб чалышмаг, кери галмыш адамларын мә'нәви инкишафына јардым етмәк, бу јолда һәр чүр деди-годулара дөзүб руһдан дүшмәдән чарпышмаг Асмикин күндәлик һәјаты, онун өз мә'нәвијјатынын зәрури тәләбидир. Асмик дашыдығы ичтимаи вәзифәјә чәбр кими бахмыр. Кәнч Азәрбајчан гызы Күлшән, Зејнәб, јахуд Минајә әкәр бечәрдији памбыг саһәси һаггында евдә дә дүшүнүр, јолла кедәркән хәјалында планлар да гурур, ичтимаи-фајдалы зәһмәти илә јашајырларса, бу онларын һәјатыдыр. Күлшәни вә ја Зејнәби бу һәјатдан ајырыб, дөрд дивар арасында сахламаг, ону буховламаг, онун әл-голуну бағламаг демәкдир. Еләчә дә әкәр евин тәзә кәлини

Нәфисә мүһарибә нәтичәсиндә колхозда ишчи гүввәсинин чатышмадығыны көрдүкдә чәсарәт едиб бригадирлији өз үзәринә көтүрүр, лазым кәлдикдә тарлада кечәләјир вә үстәлик, әри өлдүкдән сонра онун јарымчыг галмыш ишини—јени нөвлү буғда бечәрмәји баша чатдырмаға чалышырса, буну өз арзусу илә едир. Нәфисә ишин ағырлығына дарылмыр. Бүтүн бунлара мәчбуријјәт нәтичәсиндә көрүлән «өзкә иши» кими бахмыр.

Бүтүн бу сурәтләр классик әдәбијјатымызын гадын гәһрәманлары илә мүгајисәдә фәзада ганад ачмағын ләззәтини көрмүш көрпә шаһинләрдир. Бу көрпә шаһинләрин чәтинлији бөјүдүјү, балү пәр кәсб етдији јувадан бирчә дәфә атылмаг үчүн чәсарәт һисс етмәси иди. Севили бу јувадан атылмаға Күлүш руһландырмышды. Күлүшү, Алмазы вә Һәјаты исә ингилаб өзү ганадландырыб учурмушду. Бу илк ганадлы дәстәнин архасынча кәлән Күлшәнләр, Зејнәб вә Пәршанлар, Асмик, Нәфисә вә Ајсолтанлар ганадлары мөһкәмләнән кими һеч бир тәкан көзләмәдән чох сәрбәст учмушлар. Јувадан учмуш көрпә шаһини көһнә јувасына гајтармаг мүмкүн олмадығы кими, Күлүш вә Севилләри, Асмик вә Нәфисәләри дә өз јувасына гајтармаг, онларын пәрини јолуб ганадсыз гуша чевирмәк мүмкүн дејилдир. Сәнин «өз хүдмани аләмин өз аиләндир, јалныз әринә, ушагларына хидмәт елә, чәмијјәт һаггында дүшүнмә, сијасәтә гарышма, елм вә мәдәни наилијјәтләрлә марагланма, бунларын сәнә дәхли јохдур»—дејә онлара «әхлаг» дәрси вермәк күлүнч оларды. Инди онлар дүшүнчәли вәтәндашдырлар, онларда күчлү ичтимаи вәрдишләр вардыр. Бу адамлар чәмијјәтин күндәлик мүбаризәсиндән һеч вахт ајрыла билмәзләр. Сосиалист ичтимаи варлығы өзү онлары бу мәртәбәјә галдырмышдыр. Јени ичтимаи мүнасибәтләр, халгла дөвләт арасындакы мөһкәм мә'нәви телләр, өлкәни вә тәсәррүфаты күтләнин өзүнүн идарә етмәјә башламасы адамларда белә јени һиссләр ојатмышдыр. Әдәбијјатымызда да бу адамларын типик мә'нәви сифәти өз бәдии әксини тапмышдыр.

Ичтимаи гурулушла әлагәдар олараг совет адамларында әмәлә кәлән бир сыра јени мә'нәви кејфијјәтләрин ин'икасына халг шаири Сәмәд Вурғунун јарадычылығындан даһа парлаг мисаллар кәтирмәк олар.

С. Вурғун мүасир мөвзуда јазылмыш әсәрләринин әксәријјәтиндә («Ајкүн» вә «Комсомол поемасы»ны истисна етдикдә) лирик сүжет хәтти јаратмыр, мәишәт сәһнәләри вермәкдән чәкинир, инсанлар арасындакы ичтимаи мүнасибәтләри гәләмә алыр. Башга јазычыларымыз кими С. Вурғун да јени инсанын ән мүһүм, типик хасијјәтини фәргләндирмәјә, онун характериндәки бу јенилији габарыг шәкилдә вермәјә чалышыр. О, инсанларын чәмијјәт вә дөвләт мәсәләләринә марағыны өзләринин шәхси һәјат марагы кими әкс етдирмәјә имкан верән бојалар тапыр. Мәсәлән, «Муған» поемасында Муған гызы шаири памбыг тарласында көрүб таныш олур. Ондан памбыға даир ше'р јазмасыны хаһиш едир.

Шаир Муған гызы илә икинчи дәфә јенә тарлада көрүшәркән, гыз шаирин памбыға һәср етмиш олдуғу ше'ри әзбәр дејир. Өзү дә елә бөјүк бир зөвглә әзбәр дејир ки, сөзләрин онун өз гәлбиндән ахыб кәлдијини көрүрсән. О, шаирлә сөһбәтиндә памбыгјыған машындан сөз салыр, «мүфтә јаранмајыр торпагдан чөрәк»—дејә, колхозчуларын ишиндән әсил ишкүзарлыгла данышыр.

Бу сөһбәтләр, ејни заманда, онун өз шәхси һәјаты һаггында кедән сөһбәтдир. Чүнки Муған гызы үчүн тарладан кәнар, ичтимаи-фајдалы ишдән кәнар һәјат, һәјат дејилдир. Муған гызы бунсуз јашаја билмәз.

Памбыгјыған машынын кәндә кәтирилмәси арзусу, техникамызын, тәсәррүфатымызын јени-јени наилијјәтләри арзусу һамынын арзусудур. Бу, ејни заманда, Муған гызынын «өз аләми» илә бағлы олан арзулардыр.

Ејни сөзләри Сарван, Уста Мурад һаггында да демәк олар. Уста Мурад өз шакирдләринә, онларын чәркәсиндә өз оғлуна гаршы чох меһрибан вә гајғыкешдир. Ипәк гәлбли бу адам, јәгин ки, ән көзәл бир аилә башчысыдыр. Шүбһәсиз ки, онун аилә үзвләринә көстәрдији шәфгәт көзәл бир әсәр мөвзусу ола биләр. Биз бу устанын «хүдмани» аләми илә јашаја биләрик. Лакин С. Вурғун уста Мураддан нефт сәнајесиндә шөһрәт тапмыш бир уста кими сөз ачмышдыр. Јашы өтмүш бу кишинин бөјүк ичтимаи арзуларыны, зәһмәтдән алдығы зөвгү, тәбиәтлә мүбаризәдә көстәрдији мәтанәти ше'рә чәкмишдир. Уста Мурад нә арзу едир?

Дејирәм, Хәзәрдә еһрамлар кими
Дәниз буруглары мин-мин дүзәлсин.
Јер олсун улдузлу ахшамлар кими,
Шәһәрдән дәнизә көрпүләр кәлсин.
Евләр дә тикилсин сујун үзүндә,
Нечә ки, тикилир Муған дүзүндә.

Бу, һамымызын арзусудур. О чүмләдән дәниз мә'дәнләриндә ишләјән, тез-тез горхунч фыртыналара дүшән бир устанын ичтимаи арзусудур. Лакин бу арзу уста Мурадын, ејни заманда «өз аләми»дир. Дәниздән кәнар, фыртынасыз, сакит кечән һәјат, уста үчүн шәрәфли һәјат дејилдир. С. Вурғуна көрә уста Мурадын вәтәндашлыг һиссләри онун әсил фәрди һиссләридир.

«Муған» поемасында С. Вурғун Муған гызынын заһири портретини чәкмәјә чалышыр, онун садә кејимини, «сүнбүл кими даранмыш ики гатар хурмајы сачыны» јери дүшәндә тәсвир едир. Бу јердә өзүнүн илк гадын гәһрәманы Һумајы јада салыр. Һумајла Муған гызы арасында бәнзәјишләр дә көрүр. Анчаг бу бәнзәјишләрин үстүндә чох дајанмыр. Нә үчүн? Бәлкә С. Вурғун «Комсомол поемасы»нда тутдуғу јолдан сонра имтина етмишдир?

Бәлкә о, адамларымызын әмәк вә тәсәррүфат наилијјәтләриндән јазмағы әдәбијјатын јеканә вәзифәси һесаб едир? Јохса Һумајын Чәлала бәсләдији мәһәббәт сәнәт әсәринә лајигдир, Муған гызынын, јахуд Сарванын мәһәббәти исә лајиг дејилдир? Әлбәттә, С. Вурғун нә «Комсомол поемасы»на өз јарадычылығында бир кәсир кими бахмыш, нә дә ешгин севинч вә изтирабларыны совет бәдии әдәбијјатына кәтирмәјин әлејһинә олмушдур. Бурада мәсәлә башгадыр.

«Муған» поемасында С. Вурғун өз симасыны дәјишән јени Муғаны, ону дәјишдирән адамларын характериндәки мүһүм јениликләри көстәрмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. Өзү дә һәмин јениликләри бә'зән епик тәсвир, әксәр һалда исә тәрәннүм јолу илә вермәјә чалышмышдыр. Бу сәбәбдән дә «Муған» епик вүс'әтә малик олан бир поема кими јох, әсасән нәғмәләрә бөлүнмүш тәрәннүм поемасы кими мејдана чыхмышдыр. Һәр нәғмәдә јығчам шәкилдә бир мүһүм јенилији, гәһрәманын характериндә ән башлыча чәһәтләрдән бирини ачмаг лазым кәлир. Елә характер хүсусијјәтләрини ачмаг лазым кәлир ки, бу, шәраитин, заманын инсан шүуруна көстәрдији тә'сири характеризә едә билсин; Муған гызынын Һумајдан, Сарванын Чәлалдан нә кими мә'нәви, шүури кејфијјәтлә фәргләндијини характеризә едә билсин.

Бәс бу фәрг нәдән ибарәт олмалыдыр? Инсанларын бир-биринә јалныз фәрди мүнасибәтиндәми, онларын јалныз аиләјә вә мәһәббәтә бахышындамы? Әлбәттә, бу саһәдә дә фәрг вардыр вә олмалыдыр. Лакин әсас фәрг бурададыр ки, Муған гызы вә Сарван өзләрини тәсәррүфатын саһиби һесаб едирләр. Онлар фәрдијјәтчилик әһвали-руһијјәсиндән тәмизләнмишләр. Өз фәрди-шәхси сәадәти илә колхозун мәнафеји арасында бир сәдд гојмурлар. Бу «мәним өзүмә мәхсусдур»—она көрә дә мәним үчүн әзиздир, о исә «өзкәјә—колхоза мәхсусдур—она көрә дә икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир»—дејә дүшүнмүрләр.

Буна көрә, С. Вурғун Муған гызынын заһири көркәминдән, хурмајы сачларындан сөһбәт ачаркән онда Һумајы хатырладан бәнзәјишләр тапса да, диггәтимизи бу бәнзәјишләрә дејил, бәлкә гызларымызын Һумајдан сонракы инкишафына вә даһа нурлу кәләчәјә чәлб етмәјә чалышыр:

Хәјалым јол кедир, уғурлар—дејә.
Күнәшли-күндүзлү бир кәләчәјә, —дејир.

Беләликлә, С. Вурғун поезијасынын да гәһрәманларындан данышанда—«онларын шәхси һәјаты, өз аләмләри јохдур»—демәк биртәрәфли нәтичә чыхармаға бәрабәрдир. Чүнки «шәхси һәјат», сурәтин «өз аләми» мәфһуму С. Вурғун јарадычылығында да дәрин ичтимаи мә'на дашыјыр.

Нәзәрдән кечирдијимиз мүсбәт гәһрәманлардан бир-икиси вәзифәли шәхсләрдир, әксәријјәти исә сырави адамлардыр. Бириси памбыг устасы, дикәри екскаваторчу, үчүнчүсү нефт сәнаје фәһләси, бир башгасы исә мүәллимәдир. Демәк, совет әдәбијјатынын наилијјәтини характеризә едән ән јахшы әсәрләрин гәһрәманлары күтләнин өз ичәрисиндән сечилиб көтүрүлмүш, мадди не'мәтләримизин јарадычысы олан типик шәхсләрдир. Демәк, һәмин гәһрәманларын јени вәрдишләри, онларын Совет һакимијјәти илләриндә газандыглары јени нәчиб ичтимаи хасијјәтләр кениш халг күтләләринә хас олан мә'нәви кејфијјәтләрдир ки, совет јазычыларынын бу кејфијјәтләри үмумиләшдирән әсәрләри дә дүнјада јени инсаны, јени ичтиамаи гурулушун үстүнлүкләрини тәчәссүм етдирән әсәрләр кими зәнкин мәзмуна маликдир. Совет әдәбијјаты дүнјанын мүтәрәгги реалистләринин јаратдығы әдәбијјатдан бир дә бу мәзмунуна көрә, инсанларын сосиалист шүурлулуғуну, сосиалист биркәјашајыш гајдаларыны әкс етдирдијинә көрә, өз партијалылығына көрә фәргләнир.

Совет јазычысы габагчыл адамларымызын сурәтини јарадаркән онларда ичтимаи мејлләрин күчләндијини, ингилаби футуһаты горумагда вәтәндашларымызын шүурлу ичтимаи-сијаси фәалијјәтини дә бизим шәраитдә типик јенилик кими көстәрмәк истәјирләр.

Буна көрә дә әсәрләримизин әксәријјәтинин мөвзусу истеһсалатла, ичтимаи-сијаси мүбаризәләрлә бағлыдыр.

Мәсәлән, «Алмаз», «Һәјат» кәнд тәсәррүфатыны коллективләшдирмә дөврүндә кедән кәркин мүбаризәдән бәһс едир. Бир бәдии образ олараг Алмаз вә Һәјат да бу мүбаризәдә инкишаф едир. «Галада һәјат», «Ики чәбһә» мөвзусу мүһарибәдән сонра Естонијада бејнәлхалг империализмин акентләринә, синфи дүшмән галыгларына гаршы мүбаризәдән көтүрүлмүшдүр, һәмин әсәрләрин гәһрәманларынын характери дә бу мүбаризәләрдә ачылыр. Бә'зи әсәрләрин («Күлшән», «Бөјүк дајаг», «Намус», «Ајсолтан», «Көһнә достлар», «Муған», «Оресса чајы үзәриндә» вә с.) мөвзусу исә инсанларын истеһсалат фәалијјәтиндән, коммунизм гуручулуғундан алынмышдыр. Бу әсәрләрдә көрдүјүмүз гәһрәманларын характериндәки мүсбәт чәһәтләр әмәк чәбһәсиндә ачылыр.

Тәбиидир ки, бу мөвзулара көрә јазычы сурәтин инкишафыны изләјәркән, онун сијаси фәалијјәтини, јахуд истеһсалатдакы фәалијјәтини чанландыра биләчәк зәрури тәфәррүаты гәләмә алмалы олачаг, инсанын сијаси мүбаризәләрлә, јахуд тәсәррүфат вә истеһсалат проблемләри илә бағлы олан һәјәчанларыны әкс етдирмәји лазым биләчәкдир. Һисләрин чәрәјаны, образларын гаршылыглы мүнасибәтләри дә әсасән тәсәррүфат мәсәләләри вә сијаси-ичтимаи мүбаризәләрдән доған конфликтә бағлы олачагдыр.

Мәсәлән, «Көһнә достлар» поемасы сүбһүн тәсвири илә башлајыр. Обашдан, һәлә Бакы тамам јухудан ојанмамыш бир

«Одгајығы» Хәзәри јара-јара сүзүб дәниздәки мә'дәнә сары кедир. Дан јери ағардыгча «көј үзүнүн улдуз карванлары» сөнмәјә башлајыр. Көј дәнизин үзүндәки сәһәр думаны бөлүк-бөлүк олуб парчаланыр. Гаршыдакы Наркин адасы көј чәмәндә тәпә кими көрүнүр.

Поеманын әввәлиндә тәсвир едилән пејзаж Хәзәрин сүбһ чағы бу сакит, мүлајим мәнзәрәсидир. Онун синәсиндә үзән гајыгдакы адам Бакы нефт фәһләләринин гочаман нәслиндән олан Уста Мураддыр. Дәниз ајна кими парлагдыр, санки инсанын үзүнә күлүр. Уста исә «бу күн гәрг олмушдур дүшүнчәләрә». Онун «фикри нәдир?». Бу суалы мүәллиф өзү верир. Шаирин күманы устанын гочалыг изтирабына кедир. Сонра:

Уста көнүл дәфтәринә инди нә јазыр?
Бәлкә, јени бир буруг да дәниздә газыр?—

дејә суалларыны башга истигамәтә чәкир, устанын дүшүнчәләрини онун иши илә бағлајыр.

Инди гаршымызда дәниз нефт буруглары чанланыр. Шаир, устанын өз шакирдләри илә көрүшүб ишә башламасыны тәсвир едир:

Јетишиб мәнзилә дајанды гајыг,
Сәндү јаваш-јаваш моторун сәси.
Кет-кедә сојујуб кәсилди артыг
Бензинин аловлу, одлу нәфәси.
Уста салам верди шакирдләринә,
Бүтүн фәһләләрин әлини сыхды.
Өз иш палтарыны кејиниб јенә,
Бир нечә буруғу кәзмәјә чыхды.

Бу парчадакы тәфәррүат (шакирдләрлә көрүш, фәһләләрлә әл вермәк, палтар дәјишмәк) устаја аид олуб, онун әмәк просеси илә бағлы олдуғу кими, сонракы тәсвирдә дә тәфәррүат јенә уста илә әлагәдардыр. Устанын јералты уғултулара гулаг асмасы, дизелә, моторун јағына-сујуна бахыб, роторун ишләмәсинә көз гојмасы, шакирдләрә тапшырыг вериб, сонра кил мәһлулуну нәзәрдән кечирмәси, «ағ-ағ көпүкләнән тумурчуглардан јералты газларын» гохусуну дујмасы, горхуб әл-ајаға дүшмәси вә с.

Даһа сонра кил чәрәјаны өз гајдасына салындыгда фәһләләрин устанын башына јығылыб ону сорғу-суала тутмалары, туфанын башланмасы, кетдикчә шиддәтләнмәси, устанын да бә'зән шашырмасы тәсвир олунур. Бу кичик парчадакы тәфәррүат дәниз нефт мә'дәнләриндә ишин чәтинлијини вә мүрәккәблијини, ејни заманда, устанын вәтәндашлыг һәјәчаныны әкс етдирмәк үчүндүр.

Нәһајәт, туфанын сакитләшмәси, шәһәрдән кәмәјә кәләнләрин устаны вә онун бригадасыны евләринә апармасы тәсвир едилир. Бир һәфтәлик истираһәтдән сонра уста Москваја јола дүшүр.

Уста дәнизә чыхаркән фикрә далдыгда нә гочалыгдан, нә дә јорғунлугдан кәдәрләнмишди. О, арзу бәсләјирди, хәјалән бу арзу дүнјасыны көрүрдү. Көрүрдү ки, сајсыз-һесабсыз буруглар дәниздә еһрамлар кими дүзүлүб, шәһәрдән дәнизә көрпүләр салыныб, сујун үзүндә евләр тикилиб, јер улдузлу ахшамлар кимидир...

Бу арзу да устанын ичтимаи арзусудур.

Јухарыда дејилдији кими, Уста Мурадын ичтимаи дујғуларынын, вәтәндашлыг гүрурунун тәсвири дә зәруридир. Чүнки уста иш башында кечирдији күнләри (истәр әзијјәтли вә изтираблы олсун, истәрсә фәрәһли) өмүрдән һесаб едир, бунунла јашајыр, зөвг алыр.

30-чу илләрин бир сыра јахшы нүмунәләриндә: Ә. Әбүлһәсәнин «Јохушлар», М. Һүсејнин «Тәрлан», М. Ибраһимовун һекајәләриндә мүсбәт гәһрәманлар јалныз ичтимаи планда дејил, ејни заманда, лирик планда тәсвир едилмишдир. Хүсусән, Ә. Әбүлһәсәнин мүсбәт сурәтләри мүрәккәб психоложи вәзијјәтә дүшүр, чалпашыг һадисәләрлә гаршылашыр, бә'зән тәрәддүд едиб, дәрин һәјәчан кечирирләр. Ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә, өзүнүн интим-фәрди планларында бә'зән мүвәффәгијјәтсизлијә дә уғрајырлар. Мүәллиф онларын характериндәки гүввәтли чәһәтләри, мүсбәт типик хүсусијјәтләри кәстәрдији кими, образын хасијјәтиндәки зәиф чәһәтләри дә објективликлә әкс етдирир. Сурәтин характериндәки мүхтәлифлијин тәсвири онун фәрдиләшмәсинә көмәк едир. Гәһрәманын сәһв вә тәрәддүдләри, үмумән бир инсан олараг лап елә хоша кәлмәјән хасијјәтләри дә ону көздән салмыр, һәмин мәнфи чәһәтләр охучуја сирајәт етмир. Чүнки бу зәиф чәһәтләрин тәсвириндә мүәллиф өз гәһрәманына гаршы тәнгиди мүнасибәт бәсләјир. Беләликлә, мүсбәт гәһрәманын бүтүн нәчиб хүсусијјәтләринә рәғбәт ојадан мүәллиф, гәһрәманын изләдији ичтимаи арзуларын тимсалында өз идејасына рәғбәт ојадыр. Гәһрәманын сәһвләрини, зәиф чәһәтләрини көрән охучу севдији гәһрәмандакы бу зәиф чәһәтин тә'сири алтына дүшмәјиб, бәлкә гәһрәмана тәнгиди јанашан мүәллифин тә'сири алтына дүшүр. Бу, нәтичә е'тибары илә бәдии әсәрин тә'сир күчүнү гәти сурәтдә азалтмыр, әксинә, образларын даһа ибрәтамиз олмасына јардым едир.

Мәсәлән, «Дүнја гопур» романында Бүләндин ингилаб ишинә сәдагәти, бу јолда онун фәдакарлығы, кәнд чамаатына рәһбәрлији образын һөрмәтини галдырыр. Бүләнд рәғбәтлә гаршыланыр. Онун тәбиәтиндәки либерализм, рәфтарында бә'зән өзүнү кәстәрән јумшаглыг, бә'зән дә чәсарәтсизлији үзүндән өз интим дујғуларыны чиловламаға чалышмасы вә һәр ики һалда зәрәр чәкмәси бу адамын хасијјәтиндәки нөгсанлардыр ки, бу нөгсанлар охучуја сирајәт едә билмир. Һәмин нөгсанларын тәнгиди фонунда мүәллифин нә демәк истәдији, охучуларына һансы нәчиб фикирләри ашыламаға чәһд етдији мә'лумдур.

Буна бәнзәр хүсусиіјәтләри «Јохушлар» романында да көрүрүк. Бурада да образлар, мүсбәт гәһрәман һәртәрәфли верилмишдир. Бурада да Бүнјад вә Гумрунун ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндәки, јахуд өз шәхси ишиндәки нөгсанлары мүәллиф ашкара чыхараркән әсәрин бәдии дәјәри азалмыр, онун мүсбәт гәһрәманлары көздән дүшмүр. Бүнјадын партијамызын чағырышына гошулуб кәндә кәлмәсини, бурадакы чәтинликләрә дөзмәсини, мүбаризәнин мүрәккәблијиндән горхмамасыны рәғбәт һиссиилә тәсвир едиб, ону әмәлпәрвәр бир коммунист, һәссас, вичданлы бир инсан кими үмумиләшдирән мүәллиф, буну да објективликлә көстәрир ки, Бүнјад кәнди јахшы танымыр, кәндлиләри јахшы өјрәнә билмәмишдир. Бунун нәтичәсиндә о, чидди сәһвләрә јол верир.

Партијанын чағырышы илә кәнддә сијаси иш апармаға кедән коммунистләрин ичәрисиндә кәнди даһа јахшы танығјан, кәндлиләрин әһвали-руһијјәсини даһа дәриндән билән адамлар вар иди вә онлар кобуд сәһвә јол вермирдиләр, даһа фәал, даһа оператив ишләјирдиләр. Әбүлһәсән белә оператив коммунистләрин јох, фәалијјәтиндә бә'зи нөгсанлар олан коммунистләрин сурәтини јарадараг, онларын һәм наилијјәтләрини, һәм дә мүвәффәгијјәтсизликләрини објектив гәләмә алмышдыр. Мүвәффәгијјәтсизликләр вә сәһвләр исә бир тәрәфдән гәһрәманын һәјатла әлагәсинин зәифлијиндән ирәли кәлирдисә, дикәр тәрәфдән бу, кәнд ичтимаи-сијаси һадисәләринин мүрәккәблији илә бағлы иди. Буна көрә дә гәһрәманын мүвәффәгијјәтсизлији вә сәһвләри мүәллифин ајағына јазылмамалыдыр.

Сосиалист реализминин бүтүн бу тәблиғ вә тәсдиг пафосу онун тәнгид вә инкар пафосуна да јени истигамәт, јени мәзмун вермишдир. Әкәр тәнгиди реалистләр мүсбәт гәһрәманы олмајан әсәрләриндә мүсбәт идеала архаланараг, бу идеал мөвгејиндән мөвчуд ејибләри тәнгид вә рәдд едирдиләрсә, сосиалист реалисти һәјатда мөвчуд олан мүсбәт тәчрүбәјә, мүсбәт гәһрәманын фәалијјәтинә, ингилаби фүтуһата әсасланараг онун мүзәффәр јүрүшүнү, ејибләрә гаршы мүзәффәр һүчумуну гәләмә алыр. О, эксликләр мүбаризәсини һеч вахт биртәрәфли тәсвир едә билмәз. Јалныз мәнфиликләри көстәрән, ону шиширдән јазычы һәјатымызын инкишаф перспективинә, онун галибијјәтли тәрәггисинә көлкә сала биләр. Јалныз мүсбәт тәчрүбәмизи үмумиләшдирәрәк ону өзбашына ахын кими көстәрән әдибләр исә мүбаризәмизин өзүнәмәхсус кәркинлијини чанландыра билмәзләр. Буна көрә дә мүасир јазычыларымыз Ч. Чаббарлы ән'әнәләринә әсасланыр, эксликләр мүбаризәсини зидд әгидәләр, зидд синфи көрүшләр, кәскин характер зиддијјәти, мүһүм мә'нәви-зеһни кејфијјәтин үз-үзә кәлмәси просеси кими тәчәссүм етдирирләр. Белә објектив ин'икасы С. Рәһимовун, М. Ибраһимовун, М. Һүсејнин вә Ә. Әбүлһәсәнин романларында, С. Рәһманын комедијаларында вә дикәр әсәрләрдә ајдын мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Сосиалист реалисти өз һәјатымызы тәсвир едиб бејнәлхалг мөвзуја биканә гала билмәз. Чүнки марксизм-ленинизм дүнја пролетариатыны, дүнјанын бүтүн мәзлумларыны тәшкил едән бир идеолокијадыр. Октјабр сосиалист ингилабы Русијада баш версә дә, јалныз һәмин өлкә үчүн дејил, үмумдүнја әһәмијјәтинә маликдир. Бөјүк Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән индијә гәдәр мүстәмләкә вә асылы өлкә халглары милли-азадлыг уғрунда кетдикчә кәскинләшән өлүм-дирим мүбаризәсиндә Совет Иттифагы халгларынын тәчрүбәси вә наилијјәтиндән руһланмышлар, бу тәчрүбәдән өјрәнмишләр вә өјрәнмәјә даһа артыг мејл едирләр.

Бејнәлхалг мөвзуда әсәр јазан сосиалист реалисти чүрүмәкдә олан империализми нәинки тәнгид едир, нәинки онун чүрүмә просесини сосиализм идејалары вә тәчрүбәси чәбһәсиндән ачыб көстәрир, ејни заманда, бејнәлхалг капитализмә гаршы милли азадлыг һәрәкатынын јүрүшүнү тәрәннүм едир. Бу мөвзуда јазылмыш әсәрләрдә «азадлыг гатарыны сон мәнзилә гәдәр» сүрәчәјинә анд ичән мәрд, јенилмәз гәһрәманларын сурәти бүтүн әзәмәти илә јүксәлир. Һәмин гәһрәманлар коммунистләри, фәһләләри, габагчыл зијалылары, ајаға галхан зәһмәткеш күтләни тәмсил едирләр. Белә әсәрләр јенә дә өз үслубуна, инкар вә тәсдиг пафосуна көрә тәнгиди реалистләри әсәрләриндән көклү шәкилдә сечилир, тәшкиледичи гүдрәтини көстәрир. Бөјүк совет шаири В. Мајаковскинин лирикасы бу саһәдә дә үмумсовет поезијасына истигамәт вермиш, өлмәз бир ән'әнә кими јашамышдыр.

Сосиалист реализми, гејд олундуғу кими, Совет Иттифагы халгларынын биркә јашајыш тәчрүбәсинә, онун ингилаби наилијјәтләринә, тәсәррүфат вә мәдәнијјәт гуручулуғунда газандығы мүвәффәгијјәтләрә архаланан, марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә әсасланан јени вә гүдрәтли јарадычылыг методудур. Лакин сосиалист реализми јалныз бир өлкә һүдудларында галан мәһдуд метод дејилдир. Һәлә 20-чи илләрдән е'тибарән партијамыз бунун уғрунда мүбаризә апарырды ки, совет әдәбијјаты бир сехин, бир мүәссисәнин әдәбијјаты олараг галмасын, гаршыда дуран әзәмәтли вәзифәни јеринә јетирән чәмијјәтин јенидән гурулмасында кәсәрли силаһа чеврилсин. Совет әдәбијјаты өз тарихи инкишафы боју мәһз белә мүгтәдир, бөјүк тә'сир вә тәшкиледичи мә'нәви сәрвәт кими јүксәлмиш, бүтүн дүнја әдәбијјат хадимләринин дәрин рәғбәтини газанмышдыр. Сосиалист реализми методу инди бејнәлхалг аләмдә кениш истифадә олунан, капитализм дүнјасынын зиддијјәтләрини јүксәк идеја мөвгејиндән ишыгландырмагда мүтәрәгги сәнәткарлара мисилсиз имканлар верән бир метод кими өз һәјатилијини чохдан сүбут етмишдир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

Әдәбијјат һаггында үмуми мә'лумат

Сурәт варлығын бәдии ин'икасыдыр . . . 14
Сәнәт вә әдәбијјатда типиклик . . . 20
Бәдии әдәбијјатын варлығы идрак әһәмијјәти . . . 32
Әдәбијјатын партијалылығы вә хәлгилији . . . 36
Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролу . . . 40
Классик әдәбијјатын әһәмијјәти . . . 45
Сәнәткарын шәхсијјәти вә јарадычылығы . . . 49

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

Әдәби әсәрләр һаггында

Мәзмун вә форма вәһдәти . . . 56
Бәдии әсәрин композисијасы . . . 64
Бәдии әсәрин дили . . . 70

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

Әдәби нөвләр вә жанрлар

Әдәби нөвләр . . . 93
Лирик нөв . . . 97
Азәрбајҹан ше'ринин вәзнләри . . . 102
    Һеҹа вәзни . . . 103
    Әруз вәзни . . . 111
    Сәрбәст вәзн . . . 118
Азәрбајҹан ше'ринин жанрлары . . . 119
Епик нөв . . . 141
Епик әсәрләрин жанрлары . . . 143
Драматик нөв . . . 159
Әдәбијјатда күлүш. Сатира вә јумор . . . 174

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

Әдәби метод вә әдәби мәктәб

Әдәби метод . . . 188
Романтик вә реалист метод . . . 197
Әдәби мәктәб . . . 205
    Классисизм . . . 205
    Сентиментализм . . . 217
    Романтизм . . . 224
    Тәнгиди реализм . . . 237
    Сосиализм реализми . . . 256

56 гәп.

1972
794